

Arsenijus Gulyga

KANTAS

S I L U E T A I

Arsenijus Gulyga

KANTAS

Iš rusų kalbos vertė
RAMUTĖ RYBELIENĖ

VILNIUS
„VYTURYS"
1989

BBK 87.3
Gu-148

Гулыга Арсений Владимирович
КАНТ
Москва, «Молодая гвардия»,
1981

Serija leidžiama nuo 1971 m

G $\frac{0301030000-010}{M856(08)-89}$ 89—89

ISBN 5-7900-0157-2

ALEKSEJUI LOSEVUI
su meile skiria šią knygą
autorius

AUTORIAUS ŽODIS

Filosofo gyvenimas — jo parašytos knygos, labiausiai jaudinantys gyvenimo įvykiai — mintys. Kantas neturi kitos biografijos, išskyrus jo mokslo istoriją. Beveik visą savo amžių jis nugyveno viename mieste — Karaliaučiuje, niekada nebuvo išvykęs iš Rytų Prūsijos. Jis netroško šlovės, nesiekė valdžios, nepatyrė nei karjeros, nei meilės rūpesčių. Jis nebuvo vedęs.

Išorinis Kanto gyvenimas tekėjo ritmingai ir vienodai, galbūt net monotoniškiau negu jo profesijos žmonių. Šito nepasakysi apie vidinį gyvenimą, apie jo dvasios gyvenimą. Čia buvo atliekami nuostabūs žygdarbiai. Gimdavo drąsios idėjos, subręsdavo, kovodavo su kitomis, žūdavo arba sutvirtėdavo kovoje. Mintis klajojo po kontinentus, veržėsi į visatą, stengdamasi pasiekti universumo ribas. Mintis skverbėsi į žmogaus sielos gelmes, siekdama pažinti jo esmę. Mintis pulsavo įtemptai ir dramatiškai.

Beveik visos šiuolaikinio filosofavimo atmainos vienaip ar kitaip yra gavusios pradžią iš Kanto. Jo idėjos transformavosi, tačiau tebegyvuoja. Pažintis su Kanto mokslu — geras pagrindas filosofijos studijoms. Jis pratina savarankiškai mąstyti.

Kantas lyginamas su Sokratu. Mat jo filosofija žmogiška. Helenų išminčius pirmasis nukėlė filosofiją iš padangių, įtvirtino ją žemėje, nukreipė žvilgsnį nuo kosmoso ir ėmėsi tirti žmogų. Kantui žmogaus problema yra pagrindinė. Neužmiršta jis ir visatos, tačiau svarbiausia jam — žmogus. Kantas mąstė apie būties ir sąmonės dėsnius, turėdamas vienintelį tikslą — kad žmogus taptų

žmogiškesnis. Kad jis geriau gyventų. Kad nebūtų liejamas jo kraujas, kad jam nekvaršintų galvos utopijos ir iliuzijos. Kantas viską vadina tikrais vardais.

Kantas visai nebuvo vienišius, atsiskyrėlis, ne šio pasaulio žmogus. Iš prigimties jis buvo linkęs bendrauti, o išsiauklėjimu ir gyvenimo būdu — galantiškas. Tiesiog anksti atsirado viską nustelbiantis jo gyvenimo interesas — filosofija, ir šiam interesui jis sugebėjo atiduoti visą savo gyvenimą. Gyventi jam reiškė dirbti, darbas jam teikė didžiausią džiaugsmą. Kanto gyvenimas — žodžių ir darbų, skelbiamų idėjų ir elgesio vienybės pavyzdys. Jis mirė su ramia sąžine, žinodamas, kad įvykdė pareigą.

Nuo vaikystės būsimasis filosofas buvo silpnos sveikatos, jam pranašavo trumpą, neproduktyvų gyvenimą. Tačiau Kantas nugyveno ilgus kūrybingus metus, niekada nesirgo. Šitai jis pasiekė savo valios jėga. Jis susidarė griežtą higienos taisyklių sistemą, jų nenukrypdamas laikėsi ir pasiekė stulbinančių rezultatų. Kantas pats sukūrė save. Ir šiuo atžvilgiu jis unikalus.

Visą sąmoningą savo gyvenimą Kantas ieškojo tiesos. Tačiau tiesa — procesas. Kantas neištarė tokių žodžių, jis tik vadovavosi jais. Jo niekada neapimdavo jausmas, kad viskas padaryta, kad pasiektas absoliutas. Savo mokslą Kantas gerino, tikslino, gludino. Kanto gyvenimas — nepaliaujamas dvasios ugdymas, amžinas ieškojimas. Iki pat paskutiniųjų metų, kai mintis ištrūko iš jo kontrolės.

Kantą skaityti sunku. Suprasti dar sunkiau. Tačiau suprasta mintis džiugina ir taurina. Verta imtis šio darbo, įdėtos intelektualinės pastangos atlyginamos su kaupu. Išrengsi kokio nors įmantraus autoriaus frazę, išlaisvinsi nuo žodžių raizginių — ir prieš tave banalybė arba ir visai nieko nėra. O sudėtingas Kanto dėstymas visada susijęs su problemos sudėtingumu, su tuo, kad dažnai jam pirmajam tekdavo paliesti tą problemą. Apie paprastus dalykus Kantas kalba paprastai, kartais tiesiog puikiai.

Rašyti apie Kantą — garbė ir atsakomybė filosofui. Juo labiau kad egzistuoja giluminis ryšys tarp Kanto

mokslo ir rusų klasikų puoselėtų slapčiausių minčių. Užtenka paminėti du vardus — Dostojevskį ir Tolstojų. Juos, kaip ir Kantą, jaudino žmogaus likimas, jie, kaip ir Kantas, įžvelgė su juo susijusių kolizijų, prieštaravimų, kataklizmų gelmę.

Tolstojus buvo visiškai abejingas Hėgeliui, tačiau negalėjo atsitraukti nuo Kanto veikalų. Jis buvo tikras kad jų pažiūros sutampa. Jis surinko ir išleido Kanto aforizmus. Rašytojas sakė, kad jam „Kanto gyvenimas visada darė stiprų įspūdį". Kartą Tolstojaus paklausė: „Ar Kanto filosofija prieinama eiliniam žmogui ir ar įmanoma ją populiariai išdėstyti?" Atsakymas buvo toks:

„Populiariai ją išdėstyti būtų didelis dalykas. Įdomu sužinoti, ar esama tokių mėginimų Vakaruose. Šiaip ar taip, tai būtų itin pageidautina".

Ši knyga nepretenduoja į visapusišką ir išsamią Kanto filosofijos analizę, ji skirta filosofo gyvenimui. Tačiau Kantas neturi kitos biografijos, išskyrus jo dvasios istoriją. Todėl apeiti filosofiją buvo neįmanoma. Autorius stengėsi kalbėti apie tai, kas svarbiausia, ir — kiek leidžia medžiaga — paprastai. Teatleidžia jam skaitytojas, jei tai ne visur pavyko.

Pirmas skyrius

ŠVIETIMO VAISIAI

Turėk drąsos naudotis savo protu.
Kantas

Pagal tradiciją pasakojimą apie Kanto gyvenimą pradėsime nuo jo miesto istorijos. Šio miesto granitu tarsi išklotos griežtos filosofo konstrukcijos, oru alsuoja jo gyvi kūriniai...

Tarp Vyslos ir Nemuno nusidriekusiose žemėse nuo senų senovės gyveno pagoniškos baltų gentys, vadinusios save prūsais. Krikščionybę joms atnešė užkariautojai. Nepasisekus kryžiaus žygiams Artimuosiuose Rytuose, vokiečių riteriai patraukė į tuos rytus, kurie buvo arčiau jų,— į Pabaltijį. Beveik visą XIII amžių tęsėsi Teutonų ordino karai dėl prūsų žemių.

1255 metais ties Priegliaus upės žiotimis buvo pastatyta pilis. Sąjungininko — žygyje dalyvavusio Čekijos karaliaus Otakaro II — garbei ordinas pilį pavadino Karaliaus kalnu — Kėnigsbergu. Čekų karaliai ją vadino savaip — Kralovecu.

Aplinkui pilį ėmė kurtis biurgeriai. Atsirado trys miestai: pats seniausias — Altštatas, į rytus nuo jo — Lėbenichtas, piečiau, upės viduryje iškilusioje saloje — Kneiphofas. Miestai prekiavo, rungtyniavo, kivirčijosi. Kartais tarp jų netgi kildavo karai. Tik 1724 metais jie susijungė į vieną miestą. Kantas ir Karaliaučius — vienmečiai.

Pilis veikiau buvo panaši į tvirtovę negu į rūmus. Statyta ne vienu metu ir įvairiais stiliais, ji sudarė keturkampį su erdviu vidiniu kiemu, daugybe paradinių, gyvenamųjų ir pagalbinių pastatų, erdvia didžiąja sale, viena iš didžiausių to meto Vokietijoje, aukštu sargybos bokštu, iš pradžių skirtu kariniams tikslams, o paskui paverstu ugniagesių sargybine.

Miestiečiai — atkilėliai iš visų Vokietijos kampų. Kai Europoje įsiliepsnojo religiniai vaidai, atsirado ir svetimšalių. Gyventi užkariautoje žemėje buvo neramu ir nejauku, visą laiką reikėjo būti įsitempus, kone karinėje parengtyje. Įtampos, ištvermės, jėgų reikalavo ir gamta; pelkės netiko ganyti gyvuliams, atšiaurios žiemos naikino pasėlius. Gyvenimas mokė atkakliai dirbti ir drausmino.

Kai prasidėjo Reformacija, šalis greitai priėmė liuteronybę. Tuo metu ordinas iširo, ir rytinėje jo dalyje susikūrė Prūsijos kunigaikštystė. XVII amžiaus pradžioje Prūsija susijungė su Brandenburgo kurfiurstyste į vieną valstybę, kuri nuo 1701 metų ėmė vadintis karalyste. Sostinė buvo Berlynas; Karaliaučius — rytinių žemių, kurios plytėjo skyrium, už Lenkijos karūnos valdų, stambiausias miestas ir centras.

Karaliaučius sparčiai tvirtėjo. Šis judrus uostas buvo tiltas tarp Vakarų ir Rytų Europos. Čia klestėjo amatai ir prekyba. Čia įsikūrė universitetas („Albertina"), į kurį gauti išsimokslinimo suplaukdavo jaunimas iš viso Pabaltijo. Čia buvo stipri įgula, pagal to meto paprotį įkurdinta ne kareivinėse, bet pas gyventojus: gatvėse visada knibždėte knibždėjo mundurų.

Jų gausa buvo skiriamasis Prūsijos miestų bruožas. Gyventojų skaičiumi Prūsija užėmė Europoje tryliktą vietą, o kareivių skaičiumi — ketvirtą (po Prancūzijos, Rusijos, Austrijos). Jauna karalystė ginklu plėtė savo valdas. Kad maža valstybė galėtų išlaikyti didelę armiją, reikėjo didinti mokesčius ir visaip taupyti. Taupumas buvo laikomas antrąja prūsų dorybe (pirmąja — karinė narsa). Princesė Vilhelmina paliko skurdžių vaišių pas savo karūnuotąjį tėvą Frydrichą Vilhelmą I aprašymą: jų dalyviai atsikėlė nuo stalo alkani, o kalbėjosi tik apie kareivius ir ekonomiją. Pirmasis „kareivių karaliaus" interesas aiškiai užgožė antrąjį — šykštumas jam nekliudė eikvoti didelius pinigus išlaikyti „ilgšių vyrukų", milžinų, surinktų iš visų pasaulio kampų, gvardijos pulkui. Pats aukščiausias, kilęs iš Airijos, jam atsiėjo devynis tūkstančius talerių (tai gerokai viršijo Karaliaučiaus universiteto metinį biudžetą). Karalius taupė visų kitų dalykų sąskaita. Pavyzdžiui, mados: nustota nešioti brangius gre-

mėzdiškus perukus, vyrams liepta pinti plaukus į paprastą kaselę,— veikiai tokia mada paplito visoje Europoje. Pats karalius visada vilkėjo karine uniforma (šitai taip pat buvo naujovė). Taupė Prūsijos karalius ir mokslo sąskaita: jis uždarė akademiją, kurią Leibnicas įsteigė Berlyne valdant jo pirmtakui.

Į vokiečių filosofijos istoriją Frydrichas Vilhelmas I įėjo tuo, kad, grasindamas kartuvėmis, Kristianui Volfui įsakė per keturiasdešimt aštuonias valandas palikti Prūsijos valdas. Karaliui buvo pranešta, kad valios laisvę neigianti laisvamaniška teorija esą pateisinanti dezertyravimą. Apie Leibnicą Frydrichas Vilhelmas I kalbėdavo su panieka; jo nuomone, „tasai vyrukas" netiko net stovėti sargyboje. Kai sykį gerai nusiteikusiam karaliui pakliuvo į akis filosofas Edelmanas, jis dovanojo jam guldeną; mąstytojas buvo benorįs duoti grąžos du, tačiau laiku sumojo, kad toks pokštas gali baigtis lazdomis. Vienintelis mokslinis eksperimentas, kurio ėmėsi „kareivių karalius", buvo mėginimas gauti augalotų palikuonių iš savo ilgšių gvardiečių. Jis apvesdino juos su specialiai parinktomis aukštaūgėmis merginomis; suprantama, eksperimentas nepavyko. Vienintelis disputas, surengtas universitete karaliaus įsakymu, buvo skirtas temai „Visi mokslininkai plepiai ir bukagalviai"; karaliaus juokdariai užėmė mokslų akademijos etatus. Iš knygų Frydrichas Vilhelmas I pripažino tik Bibliją ir karinį statutą. Jis labai mėgo sakyti: „Mes viešpats ir karalius ir galime daryti ką tinkami".

Kaip dažnai būna, Frydricho Vilhelmo I sūnus buvo tėvo priešingybė. Sosto įpėdinis žavėjosi muzika, kūrė eilėraščius, mėgo prancūzų literatūrą ir filosofiją. Prūsijoje jam pasidarė nebepakenčiama, ir jis susiruošė sprukti užsienin, tačiau buvo sučiuptas ir uždarytas tvirtovėje. Jo bendrininkui nukirto galvą jo akyse. Įpėdiniui grėsė karo teismas ir sušaudymas už dezertyravimą. Tačiau viskas baigėsi laimingai, ir 1740 metais jis kaip Frydrichas II įžengė į tėvo sostą, kuriame paskui išsėdėjo keturiasdešimt šešerius metus.

Pirmieji septyneri iš jų praėjo kariaujant su Austrija. Per karą Prūsija gavo Sileziją, o armija pasipildė nau-

jais batalionais, naujais eskadronais. Esminio pertvarkymo šalyje neįvyko. „Frydrichas,— rašo Francas Meringas,— iš pat pradžių suprato, kad pagal prūsų papročius kiekvienas Prūsijos karalius turi nenukrypdamas tęsti seną kursą; jo teisė į istorinę reikšmę arba istorinę didybę — jeigu čia galima pavartoti šį žodį — remiasi kaip tik ta aplinkybe, kad jis nė karto nemėgino plaukti prieš srovę, nors dėl įgimtų sugebėjimų ir polinkių jam ši pagunda buvo stipresnė negu visiems kitiems Prūsijos karaliams". Fleitistas ir poetas, vadinęs savo mundurą „įkapių drobule", tapo prūsiškojo militarizmo įsikūnijimu. „Antimakiavelio" — traktato, parašyto dar iki įžengimo į sostą ir paskelbusio monarchą „valdinių tarnu" — autorius įgijęs valdžią įkūnijo absoliutizmo principą. Epikūrininkas iš prigimties vaidino kone stoiką. Galomanui, įsimylėjusiam visa, kas prancūziška, teko kariauti su Prancūzija. Ir vis dėlto permainų buvo. Soste sėdėjo karalius, susipažinęs su filosofijos veikalais, pats rašęs mokslinius traktatus, laisvamanis, mėgęs rizikingai pašmaikštauti, kaip antai: „Visagalis dieve, jeigu tu esi, pasigailėk mano nuodėmingos sielos, jeigu aš ją turiu". Frydricho rūmuose viešėjo Volteras; Lametri, išvytas iš Prancūzijos ir Olandijos, rado prieglobstį Berlyne, kur karalius jį meiliai priėmė ir paskyrė tarnybą rūmuose. „Lametri, kaip jo rūmų gydytojui, rodytas prielankumas,— rašo F. Meringas,— ir puikūs žodžiai, kuriais 1751 metais karalius pagerbė šio iškoneveikto materialisto atminimą, ypač aiškiai rodo, kad Frydrichas pasižymėjo tokiu subtiliu filosofiniu supratingumu, kokio tuo metu tikriausiai nebuvo pasiekęs nė vienas vokietis, net ir jaunasis Lesingas, kaip tik tada triuškinęs Lametri". Prūsijos despotizmas pasidarė „apsišvietęs". Šviečiamoji epocha pamažu ėmė įsigalėti ir čia.

Švietimas — būtina kiekvienos su feodaliniu gyvenimo būdu atsisveikinančios šalies kultūros raidos pakopa. Švietimas savo esme demokratiškas, tai kultūra liaudžiai. Svarbiausiu savo uždaviniu jis laiko auklėjimą ir prusinimą, žinių suteikimą visiems ir kiekvienam. Renesansiškas laisvos asmenybės idealas įgyja visuotinumo atributą. Ir atsakomybės: Švietimo epochos žmogus galvoja ne tik

apie save, bet ir apie kitus, apie savo vietą visuomenėje. Įgyja pagrindą socialumo idėja, dėmesio centre — geriausios visuomeninės santvarkos problema. Protus jaudina lygybės idėja — ne tik prieš dievą (ją atnešė krikščionybė), bet ir prieš įstatymus, prieš kitus žmones. Ta lygybė formali, bet kitokia buržuazinei teisėtvarkai nė nereikalinga. Švietimas tvirtai laikosi formalios teisės idėjos, būtent joje įžvelgdamas humanizmo laidą.

Panacėja nuo visų socialinių negerovių Švietimas laiko žinių skleidimą. Žinios — jėga, įgyti jų, padaryti jas prieinamas visiems — vadinasi, surasti žmogaus būties paslapčių raktą. Pasukai raktą, ir Sezamas atsivėrė, palaima surasta. Kad žiniomis galima piktnaudžiauti, visiškai atmetama. Ankstyvasis Švietimas racionalistinis, tai racionalaus mąstymo amžius. Nusivilti pradedama gana greitai. Tada išsigelbėjimo ieškoma „betarpiškame žinojime", jausmuose, intuicijoje, o priekyje šmėžuoja ir dialektinis protas. Bet kol visoks žinių gausėjimas laikomas gėriu, Švietimo idealai lieka nepajudinami.

Ir pagaliau trečiasis būdingas Švietimo požymis — istorinis optimizmas. Pažangos idėja — šios epochos laimėjimas. Ankstesnės epochos nesusimąstydavo apie savęs pateisinimą. Antika nieko nenorėjo žinoti apie savo pirmtakus, krikščionybė savo atsiradimą siejo su aukščiausiaisiais išankstiniais planais, net Renesansas, buvęs arbitru dviejų ankstesnių kultūrų dialoge, savo uždaviniu laikė ne žengti pirmyn, bet grįžti prie pirminių šaltinių. Švietimas pirmasis suvokė save kaip naują epochą. Nuo to jau buvo visiškai nebetoli iki istorizmo kaip mąstymo tipo. Ir nors ne visi švietėjai pakilo iki istorinio požiūrio į daiktus, jo šaknys — šioje epochoje.

Švietėjai nesutaikomai kovojo su prietarais, fanatizmu, nepakantumu, apgaule ir liaudies kvailinimu. Jie laikė save tarsi kokiais proto misionieriais, pašauktais atverti žmonėms akis į jų prigimtį, jų paskirtį, pataisyti žmonių reikalus ir nukreipti juos tiesos keliu.

Šviečiamoji epocha neturi griežtos chronologijos. Feodalinių santykių irimas įvairiose šalyse vyko skirtingu metu. Olandija ir Anglija aplenkė kitas Europos šalis. Paskui atėjo Prancūzijos eilė. Vokietijoje Šviečiamoji epocha —

XVIII amžius. Palyginti su Anglija ir Prancūzija, Vokietija atrodė atsilikusi šalis, tačiau ir čia feodalinės santvarkos gelmėse pamažu formavosi nauji, kapitalistiniai gamybiniai santykiai. Svarbiausią vaidmenį Vokietijos ekonomikoje vaidino žemės ūkis, bet ir čia skverbėsi rinkos įtaka. Miestuose kūrėsi kapitalistinės manufaktūros, plėtėsi prekyba. Visur brendo socialinės permainos.

Būdingas vokiečių nacijos istorinės raidos ypatumas tuo periodu buvo ekonominis ir politinis šalies susiskaldymas. Suskaidyta į daugybę mažyčių monarchijų, Vokietija nesudarė vieningos valstybės. Formaliai egzistavo Vokietijos imperija, apėmusi beveik visas vokiečių žemes (Rytų Prūsija nominaliai neįėjo į jos sudėtį), bet faktiškai kiekvienas monarchas buvo visiškas šeimininkas savo namuose. Į vadovaujantį vaidmenį sprendžiant vokiečių reikalus pretendavo Austrija. Iškilus Prūsijai, jai atsirado pavojingas varžovas. Pažangūs Vokietijos protai, mąstydami apie savo tėvynės likimą, matė, kad kelias į jos gerovę — feodalinių santykių panaikinimas ir šalies suvienijimas. Nacionalinės vienybės idėja dominavo švietėjų kūryboje, tačiau XVIII amžiuje ji niekada neperaugdavo į nacionalizmą ir šovinizmą. Visos tautos lygios, kaip kad lygūs visi žmonės; garsėti „pasaulio piliečiu", kuriam svetimas nacionalinis ribotumas ir pasipūtimas, intelektualiniuose sluoksniuose buvo madinga.

Vokiečių šviečiamoji filosofija formavosi veikiama ne tik socialinių poslinkių, bet ir mokslo žinių pažangos. Ekonomika ir politika Vokietija atsiliko nuo Anglijos ir Prancūzijos, bet šito nepasakysi apie mokslą. Vokiečių gamtos mokslas XVIII amžiuje išgyveno pakilimą, patirdamas tuos pačius procesus, kurie buvo būdingi visam Europos mokslui. Reikėjo paaiškinti didžiulę daugybę faktų, sukauptų ir suklasifikuotų ankstesnėje epochoje, tai reikalavo nagrinėti gamtą atsižvelgiant į jos gyvą sąryšį, vystymąsi. Visa tai ruošė dirvą filosofijos suklestėjimui.

Dominuojančią įtaką iš pradžių turėjo Kristiano Volfo mokykla. Kristianas Volfas jau septyniolika metų profesoriavo Halėje, buvo parašęs nemažai visoje Europoje žinomų darbų, kai „kareivių karalius" įsakė jam per dvi

paras išsinešdinti. Žinodamas staigų savo monarcho būdą, filosofas nelaukė, kol baigsis jam duotas laikas, ir praėjus dvylikai valandų po to, kai jam buvo įteiktas karaliaus įsakymas, paliko miestą. Ištremtis tik padidino Volfo šlovę: jis gavo pirmojo profesoriaus vietą Marburge (čia vėliau jo mokiniu buvo Lomonosovas). Londonas ir Paryžius išrinko jį savo akademijų nariu. Stokholmas ir Peterburgas pakvietė į tarnybą; Rusijoje buvo rengiamasi atidaryti mokslų akademiją, ir Petras I pasiūlė Volfui viceprezidento postą; filosofas mandagiai atsisakė. Nesiskubino jis ir grįžti namo. Net ir po to, kai Frydrichas Vilhelmas I jį reabilitavo. Vėl parsikviesti Volfą į Prūsiją pasisekė tik naujajam karaliui. Frydrichas II suteikė jam slaptojo patarėjo titulą ir paskyrė tuo metu negirdėtą dviejų tūkstančių talerių algą. Volfas atsisakė posto sostinėje ir pasiprašė vėl į Halę.

Volfo grįžimas į Halę virto tikru triumfu. Jį pasitiko toli už miesto, tuoj pat išsirikiavo improvizuota procesija. Priekyje ant arklių jojo trys pašto tarnautojai, pūtę savo ragus, už jų penkiasdešimt studentų, irgi raitų, paskui keturkinke karieta važiavo ponas slaptasis patarėjas Volfas su žmona ir pagaliau visa vilkstinė ekipažų su žymiais miestiečiais ir profesoriais. Kai procesija pasiekė miesto centrą, sugriaudėjo orkestras; tą dieną muzika dar ilgai nenutilo.

Volfas pradėjo skaityti kursą. Tačiau atsitiko keistas dalykas — iš pradžių buvusi sausakimša auditorija kas semestrą ėmė retėti. Kadaise garbintas lektorius sykį atsidūrė prieš tuščius suolus. Volfo gerbėjai tvirtino, kad tai liudija ne pralaimėjimą, bet pergalę: Volfo filosofija taip giliai įleido šaknis į vokiečių mokslą, kad jau nebebuvo būtina klausytis krypties vado. Volfo priešininkai manė, kad jis paprasčiausiai pergyveno savo šlovę. Dirbtinai išpūsta, ji pasirodė esanti neilgaamžė.

Palyginti su Leibnicu, Volfas pasakė nedaug ką nauja, o daugelį idėjų suformulavo paprasčiau ir lėkščiau. Epitetas „lėkštas" paprastai taikomas Volfo teleologijai, galutinių tikslų teorijai, kuriai Volfas suteikė labai primityvius bruožus.

Volfo nuopelnas — Leibnico filosofijos susisteminimas,

jis pirmasis Vokietijoje sukūrė sistemą, aprėpusią pagrindines filosofinės žinijos sritis. Jis pirmasis sukūrė ir filosofijos mokyklą. Volfo sekėjai daug prisidėjo prie mokslo žinių skleidimo. Jų filosofija buvo vadinama „populiariąja", nes buvo skirta plačiai skaitančiai publikai. Volfo sekėjai buvo įsitikinę, kad visuotinis išprusimas padės nedelsiant išspręsti visus opius dabarties klausimus. Proto kultą jie derino su pietetu krikščionių tikėjimui, kurį mėgino „racionaliai" paaiškinti. „Populiariosios filosofijos" centras buvo Berlynas. Atsirado net terminas „Berlyno švietimas".

Greta Volfo mokyklos, buvo ir kita vokiečių Švietimo kryptis, susijusi su liaudies protestu prieš socialinę priespaudą, priešiška oficialiajai bažnyčios dogmai. Idėjinis laisvamanybės šaltinis buvo Spinozos filosofija, jau XVII amžiaus pabaigoje pradėjusi intensyviai skverbtis į Vokietiją nepaisant tiek oficialiųjų idėjinio tyrumo sergėtojų, tiek nuosaikaus Švietimo sparno priešinimosi. Universitetų durys Spinozos idėjoms buvo sandariai uždarytos. Jo filosofijos dvasia parašytos knygos buvo deginamos, jų autoriai persekiojami. Dažnai tai būdavo mažai žinomi, o kartais ir visai nežinomi literatai, staiga iš kažkur atsirasdavę, drumsdavę protus ir lygiai taip pat be pėdsakų išnykdavę. Laisvamaniški veikalai plito slapta, nuorašais, kartais tapdavo plačiai žinomi, o kartais likdavo prieinami tik siauram bendraminčių ratui. Apie tai, kad Lesingas išpažino Spinozos idėjas, buvo sužinota tik po jo mirties.

Vokiečiai laisvamaniai, skirtingai negu jų bičiuliai prancūzai, atsargiai elgėsi su tikėjimu dievu. Religijos autoritetas buvo tvirtas. Viduramžiais religija viešpatavo dvasiniame gyvenime, buvo pajungusi sau mokslą ir meną, aktyviai kišosi į politiką. Reformacija Vokietijoje smarkiai susilpnino Romos kurijos viešpatavimą, tačiau Liuteris ir jo sekėjai anaiptol nebuvo linkę skatinti laisvamanybės. Protestantiškoji ortodoksija, sukūrusi savą dogmų sistemą, vaidino tokį pat vaidmenį, kokį iki jos vaidino katalikybė. Bažnyčia stengėsi neišleisti iš savo rankų dvasinio šalies gyvenimo. Valdantieji sluoksniai čia ją visiškai palaikė. Kova dėl švietimo, prieš ortodok-

sinę krikščionybę, išskyrus retas išimtis, vyko su religinio pakantumo, „geresnės" religijos sukūrimo lozungais.

Specifinis vokiškasis atnaujinto protestantizmo variantas buvo pietizmas. Šis sąjūdis atsirado XVII amžiaus pabaigoje kaip protestas prieš dvasinį sustingimą ir liuteronų bažnyčios išsigimimą. Pietizmo ištakos siekia didįjį mistiką Jakobą Bėmę. Vienas iš jo sekėjų, Kvirinas Kulmanas, daug keliavęs ir visur skelbęs mokytojo žodį, galų gale kaip eretikas atsidūrė ant laužo. Kitam — Jakobui Špėneriui — labiau pasisekė: jis tapo protestantizmo atnaujinimo srovės pradininku. Pietistai atmetė apeigas ir ritualą, esminiu religijos dalyku laikė vidinį įsitikinimą, Šventojo rašto tekstų išmanymą ir asmeninį elgesį. Vėliau pietizmas sužadino naują nepakantumą, išsigimė į fanatizmą ir egzaltuotą asketizmą. Tačiau kitados jis suvaidino gaivinamą vaidmenį; daugelis Švietimo veikėjų formavosi veikiami pietizmo idėjų, plėtodami jo radikalias, antidogmatines ir antiklerikalines tendencijas. Prūsija (pirmiausia Halė ir Karaliaučius) buvo pietizmo židinys.

* * *

1724 metų balandžio 22 dieną penktą valandą ryto Karaliaučiaus pentinų dirbėjo Johano Georgo Kanto šeimoje gimė sūnus. Pagal senąjį Prūsijos kalendorių buvo švento Imanuelio diena, ir berniuką pavadino šiuo bibliniu vardu, išvertus reiškiančiu „dievas su mumis".

Kantas manė, kad jo protėviai buvo kilę iš Škotijos. Tačiau, kaip visai neseniai nustatė skrupulingi tyrinėtojai, filosofas klydo: jo prosenelis Richardas Kantas — baltų kraujo, atkilėlis nuo Priekulės, kuri yra dabartinėje Lietuvoje. Sprendžiant iš išlikusių dokumentų, prosenelis nemokėjo vokiečių kalbos. Richardo sūnus įsikūrė Klaipėdoje, pasidarė pentinų dirbėju ir perdavė profesiją savo sūnui Johanui Georgui, kuris persikėlė į Karaliaučių. Dvi Richardo Kanto dukterys ištekėjo už škotų, galimas daiktas, dėl to ir atsirado legenda apie škotišką kilmę. Būsimojo filosofo motina Ana Regina, pentinų dirbėjo duktė, buvo kilusi iš Niurnbergo.

Berniukas augo miesto pakraštyje tarp smulkių amatininkų ir prekiautojų. Darbo, sąžiningumo, puritoniško griežtumo aplinkoje. Šeimoje jis buvo ketvirtas vaikas. Iš viso Ana Regina pagimdė devynis vaikus. Užaugo penki. Imanuelis Kantas turėjo vyresnę seserį, dvi jaunesnes ir jaunesnį brolį Johaną Henrichą. Imanuelis buvo silpnos sveikatos. Tuo metu jau netekusi dviejų vaikų, Ana Regina kiek galėdama stengėsi išugdyti sūnaus fizinę ir dorovinę sveikatą, sužadinti jo smalsumą ir vaizduotę. „Niekada neužmiršiu savo motinos. Ji išpuoselėjo manyje pirmuosius gėrio daigus, atvėrė mano širdį gamtos įspūdžiams, ji sužadino ir išplėtė mano vaizdinius, ir jos pamokymai nuolat darė išganingą poveikį mano gyvenimui". Šitai Kantas pasakė senatvėje.

Johano Georgo namuose viešpatavo pietizmo dvasia. „Tegu sako apie pietizmą ką nori, bet žmonės, kurie žiūrėjo į jį rimtai,— teigė Kantas,— elgėsi kuo geriausiai. Jie pasižymėjo kilniomis žmogiškomis ypatybėmis — romumu, linksmu būdu, jokių aistrų nesutrikdomu vidiniu pasauliu. Jie nebijojo nei skurdo, nei persekiojimų; jokie vaidai negalėjo sukelti jų priešiškumo ir pykčio". Kantas prisimindavo, kaip kartą kilo byla tarp dviejų amatininkų cechų — pentinų dirbėjų ir balnių. Jo tėvas dėl to smarkiai nukentėjo, bet nė karto neleido sau pasakyti pikto žodžio apie tuos, kurie pridarė jam nuostolių. Ar taip buvo iš tikrųjų, sunku pasakyti; svarbu tai, kad taip manė Kantas, kad tai įstrigo jam į atmintį ir tapo viena iš pirmųjų dorovinių pamokų, kurią įsidėmėjo būsimasis didysis moralistas. Iš tėvo jis perėmė ir meilę darbui.

Pastoriaus Franco Alberto Šulco, kaip savo parapijiečius lankiusio ir meistro Kanto šeimą, patarimu aštuonmetį Imanuelį atidavė į „Frydricho kolegiją", valstybinę gimnaziją, kurios direktoriumi buvo paskirtas pats Šulcas. Čia būsimasis filosofas praleido aštuonerius metus. Jis mokėsi lotynų kalbos skyriuje. Svarbiausi dalykai buvo lotynų kalba (iki dvidešimties valandų per savaitę!) ir teologija (katekizmo kalimas). Iš gimnazijos Kantas išsinešė meilę romėnų poezijai ir antipatiją išorinėms religinio kulto apraiškoms. Tėvai savo atžalą norėjo ma-

tyti pastoriumi, tačiau berniukas, susižavėjęs talentingomis lotynų kalbos dėstytojo Heidenreicho pamokomis, svajojo atsidėti senajai literatūrai.

Norą tapti dvasininku atėmė „Frydricho kolegijoje" viešpatavusi vienuolyno tvarka. Mokykla buvo pietistinė, papročiai griežti. Čia niekas nežinojo, kas yra atostogos. Pamokos prasidėdavo septintą ryto, tačiau mokiniai dar prieš šešias turėdavo būti savo vietose. Rytinė malda trukdavo pusę valandos, malda prasidėdavo kiekviena pamoka. Pamokos baigdavosi ketvirtą valandą po pietų. Trečiadieniais ir šeštadieniais vykdavo fakultatyvinės matematikos, muzikos, prancūzų ir lenkų kalbų pamokos. Mokytis graikų ir hebrajų kalbų buvo privaloma (įėjo į teologijos programą). Gamtos mokslai ir istorija nebuvo dėstomi. Silpna sveikata trukdė Imanueliui mokytis, bet jį gelbėdavo nuovokumas, gera atmintis, stropumas. Daugelį metų jis buvo pirmas mokinys, mokyklą baigė antruoju.

1740 metų rudenį, turėdamas šešiolika metų, Imanuelis Kantas įstojo į universitetą. Į kokį fakultetą? Sunku atsakyti į šį paprastą klausimą, nes išlikusiuose sąrašuose nenurodyta, kokiam fakultetui studentas priklauso. Karaliaučiuje buvo keturi fakultetai: trys iš jų — teologijos, teisės, medicinos — buvo laikomi aukštaisiais, filosofijos — žemesniu. Frydricho Vilhelmo I potvarkiu studentai galėjo priklausyti tik vienam iš „aukštųjų" fakultetų („kareivių karaliui" reikėjo žmonių valstybinėms tarnyboms, jo požiūrį į filosofiją mes jau žinome). Pirmieji Kanto biografai manė, kad jis tėvų pageidavimu pasirinko teologiją. Tam prieštarauja daugelis motyvų. Ir pirmiausia tie dalykai, kurių studijavimui studentas Kantas skyrė daugiausia dėmesio. Gimnazistiškas susižavėjimas filologija užleido vietą gyvam domėjimuisi fizika ir filosofija. Galimas daiktas, kad Kantas užsirašė į medicinos fakultetą; vėliau jis parodys pavydėtiną kompetenciją šioje srityje ir netgi parašys darbą apie galvos skausmus.

Už savo naują interesą jis turėjo būti dėkingas žmogui, kuris jo dvasiniam brendimui padarė didesnę įtaką negu Francas Šulcas ir Heidenreichas. Profesorius Mar-

tynas Knucenas mirė turėdamas trisdešimt septynerius metus. Jeigu ne ankstyva mirtis, galbūt tarp vokiečių filosofijos korifėjų būtų buvęs ir šis vardas. Dabar Martynas Knucenas žinomas tik kaip Kanto mokytojas. Dvidešimt vienerių metų jis gavo profesoriaus titulą. Pietistas ir Volfo sekėjas Knucenas didžiai domėjosi anglų gamtos mokslo atradimais. Iš Knuceno Kantas pirmą kartą išgirdo Niutono vardą. Ne be Knuceno įtakos, ne be jo knygų ketvirtaisiais mokymosi universitete metais Kantas ėmė rašyti savarankišką veikalą iš fizikos.

Darbas judėjo lėtai. Atsiliepė ne tik įgūdžių neturėjimas ir žinių stoka, bet ir skurdas, kuriame gyveno studiozas Kantas. Įstojęs į universitetą, jis paliko tėvų namus. Motinos jau nebuvo (ji mirė palyginti jauna, kai Imanueliui suėjo trylika metų), tėvas vos sudūrė galą su galu. Imanuelis vertėsi pamokomis. Pavalgydindavo turtingi moksladraugiai, iš jų sunkią valandą tekdavo skolintis drabužius ir apavą. Pasakojama, kad jis guodęs save aforizmais: „Aš stengiuosi daiktus pajungti sau, o ne save daiktams", „Nepasiduok bėdai, bet drąsiai ją pasitik". Kartais jam padėdavo pastorius Šulcas, dažniau — giminaitis iš motinos pusės, klestintis batsiuvys. Yra žinoma, kad būtent dėdulė Richteris prisiėmė didžiąją dalį Kanto pirmgimio — darbo „Mintys apie teisingą gyvųjų jėgų įvertinimą" — spausdinimo išlaidų.

Šį veikalą Kantas rašė trejus metus, spausdino ketverius. Titulinį lapą puošia 1746 metų data, tačiau ji žymi pradžią, paskutiniai lankai buvo išspausdinti tik 1749 metais. Knygos egzempliorių autorius nusiunčia šveicarų mokslininkui Albrechtui Haleriui, kitą — į Peterburgą matematikui Leonardui Oileriui. Tai pirmos mums žinomos Kanto pašto siuntos. Atsakymų į jas nebuvo.

Galimas daiktas, kad dėl to buvo kaltas turinys darbo, kuriame Kantas pamėgino būti arbitru Dekarto ir Leibnico šalininkų ginče dėl kinetinės energijos matavimo. Dekarto nuomone, ji tiesiog proporcinga greičiui, Leibnico nuomone — judančio kūno greičio kvadratui. Kantas nusprendė išskirti ginčininkus: vienais atvejais, teigė jis, taikytina Dekarto formulė, kitais — Leibnico. Tuo tarpu

prieš šešerius metus, 1743 metais, d'Alamberas pateikė šios problemos sprendimą, išreiškęs jį formule $F=\frac{mv^2}{2}$. Kantas šito, matyt, nežinojo.

Mokslo istorijoje tokių dalykų pasitaiko. Praėjus pusei amžiaus, Hėgelis apgynė disertaciją, kurioje tvirtino, kad tarp Marso ir Jupiterio negali būti jokios dar nežinomos planetos, nors tuo metu jau buvo atrasta Cerera. Kanto riktas buvo dingstis Lesingo epigramai:

Ne pagal išgales troškimas,
Kad Kantas mokytų visus;
Gyvas jėgas įvertint imas,
Savųjų — nė perpus*.

Ir vis dėlto Kanto jaunystės darbas įdomus ne tik kaip jo biografijos epizodas. Jis įėjo į mokslo gyvenimą. Antai šiuolaikinės kosmologijos dėmesį gali patraukti Kanto samprotavimai apie erdvės trimatiškumo ryšį su visuotinės traukos dėsniu. „Trimatiškumą, matyt, lemia tai, jog egzistuojančiame pasaulyje substancijos veikia viena kitą tokiu būdu, kad veikimo jėga atvirkščiai proporcinga atstumo kvadratui". Pagrįsti savo spėjimą Kantas nesiima — tegu tai padaro kiti.

Pirmasis Kanto plunksnos bandymas įdomus ir stilistiniu požiūriu. Stilius — tai žmogus. Kanto knyga parašyta ne lotyniškai, bet gimtąja kalba, be to, tai gera proza, nuostabiai aiški ir paprasta. Knyga dvelkia jaunatvišku įkarščiu ir pasitikėjimu savimi. Į akis krinta epigrafas iš Senekos: „Eiti ne tuo keliu, kuriuo eina visi, bet tuo, kuriuo reikia eiti". Ar jis pasirinko savąjį kelią? Taip, pasirinko. „Aš jau nusibrėžiau sau kelią, kurio ketinu laikytis. Aš įžengiau į jį, ir niekas neturi man trukdyti eiti šiuo keliu". Fizikos darbe tokia deklaracija gali atrodyti netinkama. Bet ji reikšminga: jaunas mokslininkas skuba išsakyti visa, kas jį jaudina. Vėliau jis ims rašyti griežčiau, bet kol kas tiesiog dūsta nuo jėgų, minčių, žodžių pertekliaus.

Pirmasis Kanto veikalas — dokumentas epochos, nusprendusios atiduoti proto teismui visus susikaupusius

* Eiliuotus tekstus iš rusų k. vertė Antanas Rybelis.

prietarus. Autoritetų nebėra, atėjo nauji laikai. Dabar, teigia Kantas, galima drąsiai nepaisyti Niutono ir Leibnico autoriteto, jeigu jis kliudo atskleisti tiesą, nesivadovauti jokiais kitais motyvais, išskyrus proto paliepimus. Niekas neapdraustas nuo klaidų, ir teisę pastebėti klaidą turi kiekvienas. Siauro akiračio mokslininkas dažnai vienoje ar kitoje žinijos srityje pranoksta kitą mokslininką, kuris bendra savo mokslinių žinių apimtimi vis dėlto yra kur kas aukščiau už pirmąjį. Čia jau aiškiai apie save. „Tiesa, prie kurios bergždžiai plušėjo didžiausi mąstytojai, pirmąkart atsivėrė mano protui". Parašęs tai, jaunuolis susigriebia: ar ne per daug įžūlu? Frazė jam patinka, jis palieka ją, pridūręs: „Aš nesiryžtu ginti šios minties, bet nenorėčiau jos atsisakyti". Lyg ir daromas kompromisas.

Būdinga detalė. Jau pirmajame Kanto darbe išryškėjo ne tik bekompromisinis tiesos siekimas, bet ir aiškus polinkis į protingus kompromisus, kai akivaizdūs du kraštutinumai. Dabar jis mėgina „suderinti" Dekartą ir Leibnicą, brandos metais mėgins suderinti pagrindines filosofijos kryptis. Išaiškinti prieštaravimą, bet būti pakančiai, įveikti vienpusiškumą, pateikti iš principo naują sprendimą, kartu susintetinant sukauptą patyrimą, ne nugalėti, bet sutaikyti — štai vienas iš pagrindinių būsimosios kritinės filosofijos siekių.

Universitete Kantas praleido beveik septynerius metus. 1747 metais, neapgynęs magistro disertacijos, jis palieka gimtąjį miestą. Tačiau jo kelionės netolimos. Trijuose Rytų Prūsijos užkampiuose jis dirba namų mokytoju. Iš pradžių Jučių kaime netoli Gumbinės, čia Kantas moko tris pastoriaus Anderšo sūnus. Senbuvius gyventojus — lietuvius — smarkiai išretino 1709 metais kraštą nusiaubęs maras; vietovė buvo apgyvendinta persikėlėliais iš prancūziškosios Šveicarijos. Pastorius, kilęs iš Silezijos, turi taikytis prie savo kitakalbių parapijiečių. Kantas mato, kaip „įvairių tautų vaikai" gali gyventi drauge vienoje žemėje. Čia kilo jo susidomėjimas lietuvių kultūra, kurį jis išsaugojo visą gyvenimą.

1750 metų vasarą Kantas nusigauna į priešingą provincijos galą, prie Osterodės. Dabar jis atsiduria dvari-

ninko šeimoje, čia vėl globoja tris berniukus, majoro Hiulzeno sūnus. Jauniausias iš jų, Georgas Frydrichas, ilgus metus išsaugojo palankumą savo pirmajam mokytojui. Ar ne dėl Kanto įtakos būsimajam dvaro šeimininkui kilo mintis paleisti į laisvę savo baudžiauninkus, kurią jis vėliau įgyvendino? Sunku pasakyti. Bet, matyt, sveiko proto ir dorovės daigų Kantas savo auklėtinio sieloje pasėjo.

Trečioji mokytojo vieta — grafo Keizerlingo šeimoje. Biografai nesutaria, ar Kantas gyveno grafo dvare prie Tilžės, ar iš Karaliaučiaus važinėdavo į pilį, kuri buvo netoli miesto. Pirmasis mus pasiekęs Kanto atvaizdas — grafienės Keizerling piešinys. Jauna gražuolė susidomėjo filosofija, pikti liežuviai tvirtino, kad tas domėjimasis neaplenkęs ir jos namuose atsiradusio filosofo. Ir esą nelikęs be atsako.

Prūsijos užkampyje Kantas įgijo ne tik pedagoginių įgūdžių. Jis išėjo gerą gyvenimo patirties mokyklą, turėjo progą iš arti stebėti žmones, susipažino su įvairių visuomenės sluoksnių papročiais. Knygos ir marios laisvo laiko padėjo pagrindus būsimai mokslinei veiklai. Grįždamas į Karaliaučių, Kantas parsivežė didelį rankraštį iš astronomijos, iš pradžių pavadintą „Kosmogonija, arba Mėginimas paaiškinti visatos kilmę, dangaus kūnų susidarymą ir jų judėjimo priežastis bendraisiais materijos judėjimo dėsniais remiantis Niutono teorija".

Apie tai, kad jis greitai išvys dienos šviesą, Kantas pranešė nedideliame straipsnyje, išspausdintame 1754 metais per du Karaliaučiaus savaitraščio numerius. Straipsnis buvo parašytas konkursine tema, kurią pasiūlė Prūsijos mokslų akademija: „Ar įvyko kokių Žemės sukimosi apie savo ašį, lemiančio dienos ir nakties kaitą, pakitimų nuo jos atsiradimo". Tačiau dalyvauti konkurse Kantas nesiryžo, premija buvo paskirta kažkokiam dvasininkui iš Pizos, kuris neigiamai atsakė į pateiktą klausimą. Tuo tarpu Kantas, priešingai negu nenusipelnęs laureatas, priėjo teisingą išvadą, kad Žemės sukimasis lėtėja ir tai lemia potvynių sukeliama Pasaulinio okeano vandenų trintis. Kanto apskaičiavimai klaidingi, tačiau idėja teisinga.

Jos esmė ta, kad dėl Mėnulio priartėjimo jūrų potvyniai pasislenka iš rytų į vakarus, tai yra Žemės sukimuisi priešinga kryptimi, ir jį stabdo. Tiesa, pažymi Kantas, jeigu šį lėtą judėjimą palyginsime su greitu Žemės sukimusi, menką vandens kiekį — su milžiniškais Žemės rutulio matmenimis, tai gali pasirodyti, kad tokio judėjimo poveikį reikia laikyti lygiu nuliui. Bet, kita vertus, jeigu atsižvelgsime į tai, kad Žemės sukimasis yra laisvas judėjimas, kurio menkiausias praradimas lieka nekompensuotas, tai šį efektą laikyti nereikšmingu būtų filosofui visiškai nederamas prietaras.

1754 metų vasaros pabaigoje Kantas paskelbia dar vieną straipsnį — „Klausimas dėl to, ar Žemė sensta fiziniu požiūriu". Žemės senėjimo procesas Kantui nekelia abejonių. Visa, kas yra, atsiranda, tobulėja, paskui eina į pražūtį. Žemė, žinoma, nėra išimtis. Konkrečių geologinių procesų atžvilgiu Kantas atsargus: jis kritikuoja skubotus sprendimus. Kai kurie iš jų jam primena seniokišką niurzgėjimą dėl to, kad pasaulis dabar ne toks kaip anksčiau: senos dorybės atgyveno savo amžių, užleido vietą naujoms ydoms, sąžiningumą pakeitė melas ir apgaulė; seniai tokie tuščiagarbiai, kad įsivaizduoja, esą dangus pasistengęs paleisti juos į pasaulį didžiausios gerovės laikais, jie negali suprasti, kad ir po jų mirties pasaulis bus toks pat puikus kaip ir prieš jų gimimą.

Du Kanto straipsniai buvo savotiška kosmogonijos traktato preliudija. Galutinis jo pavadinimas buvo toks: „Visuotinė gamtos istorija ir dangaus teorija, arba Mėginimas paaiškinti visos visatos sandarą ir mechaninę kilmę remiantis Niutono principais". Traktatas išėjo anonimiškai 1755 metų pavasarį su dedikacija karaliui Frydrichui II.

Knygai nepasisekė: leidėjas subankrutavo, jo sandėlys buvo užantspauduotas, ir tiražas nepakliuvo į pavasario mugę. Tačiau teigti (kaip daro kai kurie autoriai), jog šitai lėmė, kad Kantas neišgarsėjo Europoje kaip kosmogoninės hipotezės kūrėjas, vis dėlto nedera. Knyga galų gale buvo išparduota, anoniminis autorius atskleistas, o viename iš Hamburgo periodinių leidinių pasirodė palanki recenzija.

1761 metais J. H. Lambertas savo „Kosmologiniuose laiškuose" pakartojo Kanto idėjas apie visatos struktūrą; 1796 metais prancūzų astronomas Laplasas suformulavo kosmogoninę hipotezę, analogišką tai, kurią pateikė Kantas; abu — ir Lambertas, ir Laplasas — nieko nežinojo apie savo pirmtaką. Viskas atitinka laiko dvasią: Kantas nebuvo susipažinęs su d'Alambero darbu apie kinetinę energiją, Vakaruose niekas nebuvo girdėjęs apie jo veikalą.

Pradėdamas dėstyti kosmogoninę sistemą, Kantas susirūpinęs dėl vieno dalyko: kaip ją suderinti su tikėjimu dievu? Mąstytojas teigia: prieštaravimų tarp religijos reikalavimų ir jo hipotezės nėra. Kartu jis negali neigti esant tam tikro panašumo tarp jo paties pažiūrų ir senovės materialistų — Demokrito ir Epikūro — teorijos. Kaip ir anie filosofai, Kantas mano, kad pirmapradis gamtos būvis buvo visuotinis pirminės medžiagos, atomų, išsisklaidymas. Epikūras kalbėjo apie sunkį, verčiantį atomus kristi,— ši mintis artima Niutono traukos teorijai, kuria remiasi Kantas. Pietistų auklėtinis priverstas teisintis: „Net pačiose beprasmiškiausiose pažiūrose, kurios kada nors sulaukė žmonių pritarimo, visada galima surasti šiek tiek tiesos".

XVII amžiuje gamtos tyrinėtojai (taip pat ir Niutonas bei Galilėjus) buvo įsitikinę dieviška dangaus šviesulių kilme. Nors Kantas ir atsiribojo nuo senovės materialistų, bet faktiškai (kaip ir Dekartas) gamtamokslinio materializmo principus pritaikė kosmogonijai. „Duokite man materiją, ir aš sukursiu iš jos pasaulį, tai yra duokite man materiją, ir aš jums parodysiu, kaip iš jos turi atsirasti pasaulis". Kanto formuluotė skamba kaip aforizmas. Joje glūdi pagrindinė knygos prasmė — Kantas iš tikrųjų parodė, kaip, veikiant grynai mechaninėms priežastims, iš pirmapradžio materialių dalelių chaoso galėjo susiformuoti mūsų Saulės sistema.

Neigdamas dievo kaip visatos architekto vaidmenį, Kantas vis dėlto laikė jį tos chaotiškos medžiagos, iš kurios (pagal mechanikos dėsnius) atsirado dabartinė visata, kūrėju. Kita problema, kurios Kantas nesiėmė spręsti gamtamoksliškai, buvo organinės gamtos atsiradimas. Ar-

gi įmanoma, klausė jis, pasakyti: duokite man materiją, ir aš jums parodysiu, kaip iš jos galima padaryti vikšrą. Čia nuo pat pirmo žingsnio galima suklupti, nes objekto savybių įvairovė pernelyg didelė ir sudėtinga. Mechanikos dėsnių nepakanka, kad suprastum gyvybės esmę. Teisinga mintis; tačiau ją išsakęs jaunasis Kantas neieškojo kitų gamtinių būdų išspręsti gyvybės problemai. Tik senatvėje, mąstydamas apie smegenų veiklą, jis pabrėš, kad organizme yra sudėtingesnis sąveikos tipas.

Kosmogonijos traktate išlaikyta ta emocinga maniera, kuria buvo parašytas Kanto darbas apie „gyvąsias jėgas". Autorius sukrėstas visatos didingumo ir stengiasi būti adekvatus jam atsivėrusiam poetiniam paveikslui; jis tolydžio cituoja savo mėgstamus poetus — Popą, Halerį, Adisoną. Pati jo proza gali varžytis su eilėmis. Kantas siūlo, pavyzdžiui, mintimis persikelti į Saulę. Kas atsivers prieš mūsų akis? „Mes išvysime plačias ugnies jūras, kurių liepsnos kyla į dangų; šėlstančias audras, savo įniršiu padvigubinančias liepsnos galią, priverčiančias ją čia išsiveržti iš krantų ir apimti iškilumas, čia vėl sugrįžti atgal. Išvysime išdegintas uolas, kurių baisios viršūnės iškyla iš liepsnojančių bedugnių ir čia paskęsta ugninės stichijos bangose, čia išsivaduoja iš jų, ir dėl to Saulės dėmės čia atsiranda, čia išnyksta; tirštus garus, gesinančius ugnį, ir garus, kurie, vėjų jėgos pakelti į viršų, sudaro grėsmingus debesis, išsiveržiančius ugninėmis liūtimis ir išsiliejančius degančiais srautais nuo Saulės žemyno aukštumų į liepsnojančius slėnius; stichijų griausmą; sudegusių medžiagų pelenus ir su naikinimu kovojančią gamtą, kuri net pačioje baisiausioje savo irimo būklėje prisideda prie pasaulio grožio ir kūrimo naudos". Stilius — tai žmogus, o jaunasis Kantas — Švietimo epochos žmogus. Jis kupinas šviečiamojo patoso. Stebėjimasis gamtos harmonija ir savo paties spekuliacijos galia išsilieja susižavėjimo kupinų žodžių srautu.

Tačiau stiliaus grožybės neatitraukia nuo to, kas svarbiausia — nuo kosmologinės problemos. Traktatą sudaro trys dalys. Pirmoji yra įvadinio pobūdžio. Joje Kantas išdėsto visatos sąrangos idėjas. Paukščių Taką reikia laikyti ne be regimos tvarkos išbarstytų žvaigždžių sankau-

pa, bet į Saulės sistemą panašiu dariniu. Galaktika suplota, ir Saulė yra arti jos centrinės plokštumos. Panašių žvaigždžių sistemų yra daugybė; visa beribė visata taip pat yra sistema, ir visos jos dalys tarp savęs susijusios.

Kanto laikais buvo žinomos šešios planetos: Merkurijus, Venera, Žemė, Marsas, Jupiteris, Saturnas. Jaunas mokslininkas spėjo, kad už Saturno yra nežinomos planetos. Dar jam tebegyvenant buvo atrastas Uranas, XIX amžiuje — Neptūnas, o mūsų laikais — Plutonas.

Antroji traktato dalis skirta dangaus kūnų ir žvaigždžių pasaulių susidarymui. Kosmogenezei, Kanto nuomone, būtinos tokios sąlygos: pirminės materijos dalelės, kurios skiriasi viena nuo kitos tankiu, ir dviejų jėgų — traukos ir stūmos — veikimas. Dėl skirtingo tankio medžiaga sutirštėja, atsiranda traukos centrai, prie kurių veržiasi lengvos dalelės. Krisdamos ant centrinės masės, dalelės ją sušildo ir įkaitina. Taip atsirado Saulė, kurią vaizdingai aprašė Kantas.

Stūmos jėga, kurios veikimas priešingas traukai, neleidžia visoms dalelėms susikaupti vienoje vietoje. Dalis jų dėl dviejų priešingų jėgų kovos įgyja sukamąjį judėjimą, kartu sudarydamos kitus traukos centrus — planetas. Analogišku būdu atsiranda ir jų palydovai. Ir kituose žvaigždžių pasauliuose veikia tos pačios jėgos, tie patys dėsningumai. „Visos nejudančios žvaigždės, kurias akis gali įžiūrėti neišmatuojamoje dangaus gelmėje, kur jos atrodo tarsi švaistūniškai išbarstytos, yra Saulės ir panašių sistemų centrai. Vadinasi, pagal analogiją negalima abejoti, kad ir šitos sistemos atsirado tokiu pačiu būdu kaip ir toji, kurioje mes gyvename, atsirado ir susidarė iš tuščią erdvę, tą begalinę dievo būties talpyklą, užpildžiusios pirminės materijos smulkiausių dalelių".

Pasaulio sukūrimas — ne akimirkos, bet amžinybės darbas. Jis vienąkart prasidėjo, bet niekada nesibaigs. Praėjo galbūt milijonai metų ir amžių, kol mus supanti gamta pasiekė jai būdingą tobulumo pakopą. Praeis dar milijonai ir „visa galybė milijonų" amžių, per kuriuos kursis ir tobulės nauji pasauliai. O seni žus, kaip mūsų akyse žūsta begalinė daugybė gyvų organizmų. Gamta

turtinga ir švaistūnė, ji vienodai neišsenkama ir gimdydama, ir naikindama tiek pačius menkiausius, tiek pačius sudėtingiausius kūrinius.

Kanto visata plečiasi. Dangaus kūnai, esantys arti jos centro, susiformuoja anksčiau už kitus, bet ir žūva greičiau. O pakraščiuose tuo metu atsiranda nauji pasauliai. Kantas pranašauja ir mūsų planetų žūtį. Saulė, vis labiau įkaisdama, galų gale sudegins Žemę ir kitus savo palydovus, suskaidys juos į paprasčiausius elementus, kurie išsisklaidys erdvėje, kad paskui vėl dalyvautų kuriantis naujam pasauliui. „Per visą laikų ir erdvių begalybę mes stebime šį gamtos feniksą, kuris susidegina tik tam, kad vėl atgimtų jaunas iš savo pelenų".

Trečiąją knygos dalį sudaro „bandymas palyginti įvairių planetų gyventojus". Išsimokslinę XVIII amžiaus žmonės neabejojo, kad dangaus šviesuliai gyvenami. (Niutonas laikė gyvenama net Saulę.) Kantas įsitikinęs, kad kosmose egzistuoja protingas gyvenimas, ir vienintelė jo išlyga — ne visur: kaip Žemėje pasitaiko gyventi netinkamų dykumų, taip ir visatoje yra negyvenamų planetų. Tiems, kurie mano, kad žmonių giminė unikali, filosofas pateikia satyriko pasakojimą: gyviai, įsikūrę elgetos kudlose, nuo seno įprato į savo buvimo vietą žiūrėti kaip į neaprėpiamą pasaulį, o į pačius save — kaip į tobuliausią kūrinį, kol vienas iš jų staiga pamatė kažkokio dvarininko galvą. Jis tuoj pat sušaukė savo kaimynus ir džiūgaudamas pranešė: mes ne vienintelės gyvos būtybės gamtoje, žiūrėkite, štai nauja šalis, dar tirščiau apgyventa.

Kantas siūlo samprotauti bešališkai. Kūrimo begalinumas aprėpia visus kūrinius, kuriems suteikia gyvybę jo neišsenkamas turtingumas. Nuo aukščiausios mąstančių būtybių klasės iki niekingiausio vabzdžio nė viena grandis negali iškristi, tuo nepažeisdama visumos grožio. O žmogus be galo toli nuo aukščiausios tobulumo pakopos, šiuo atžvilgiu nereikia turėti iliuzijų. Argi gyvių knibždančiose elgetos kudlose kas nors galėjo išnaikinti savo bendrapiliečius, kaip padarė Aleksandras Makedonietis?

Taigi, teigia Kantas, dauguma planetų gyvenamos, o negyvenamos ilgainiui bus apgyventos. „Ar nemirtin-

ga siela,— sušunka jis,— per visą begalinį savo būsimą gyvenimą, kurio net kapas nenutraukia, o tik suteikia jam kitą pavidalą, turi visada likti prikaustyta prie šio pasaulio erdvės taško, prie mūsų Žemės?.. Kas žino, ar jai nelemta kada nors iš arti pažinti tuos tolimus visatos kūnus, kurie ir iš tolo taip stipriai žadina jos smalsumą, ir jų tobulumą? Galbūt dėl to ir susidaro dar kai kurie planetų sistemos kūnai, kad pasibaigus laikui, kuris mums skirtas būti čia, paruoštų mums naujus būstus po kitu dangumi? Kas žino, ar ne dėl to aplink Jupiterį skrieja jo palydovai, kad kada nors šviestų mums?"

Kas tai? Kosminių skrydžių numatymas ar mėginimas gamtininko smalsumą suderinti su įprastomis bažnyčios dogmomis? Veikiau antra. Gamtamokslinės Kanto studijos rėmėsi tvirtu pietistinio auklėjimo pamatu. O drąsių mokslinių spėjimų derinimas su pusiau mistinėmis įžvalgomis — amžiaus ženklas. Autorius prašo skaitytoją įsiminti pacituotą pastraipą: praėjus trims dešimtmečiams, Kantas perskaitys kažką panašaus Herderio raštuose, pasipiktins ir apibers savo mokinį pašaipomis.

O kol kas jį domina problema, kiek nutolimas nuo Saulės turi įtakos gyvų būtybių sugebėjimui mąstyti. Žemės ir Veneros gyventojai, Kanto manymu, negali apsikeisti vietomis nežūdami: Žemės gyventojas sukurtas iš medžiagos, pritaikytos tam tikrai temperatūrai, karštyje jo organizmas išdžius ir išgaruos. Veneros gyventojas vėsesnėje dangaus srityje sustings ir praras judrumą. Jupiterio gyventojų kūnai turi susidėti iš lengvesnių ir takesnių medžiagų negu žemiečių, kad silpnas Saulės poveikis juos galėtų judinti su tokia pat jėga, su kokia organizmai juda kitose planetose. Ir Kantas suformuluoja bendrą dėsnį: medžiaga, iš kurios susideda įvairių planetų gyventojai, tuo lengvesnė ir plonesnė, kuo planetos labiau nutolusios nuo Saulės.

O sielos galios priklauso nuo netvaraus apvalkalo. Jeigu kūne juda tik tiršti syvai, jeigu gyvos skaidulos grubios, tai dvasiniai sugebėjimai silpnesni. Ir štai nustatytas naujas dėsnis: mąstančios būtybės tuo puikesnės ir tobulesnės, kuo toliau nuo Saulės yra dangaus kūnas, kuriame jos gyvena. Žmogaus prigimtis, nuoseklioje bū-

tybių eilėje užimanti tarsi vidurinę pakopą, regi save tarp dviejų kraštinių tobulumo ribų. Jupiterio ir Saturno protingių būtybių vaizdinys mums kelia pavydą, o žvilgsnis į žemesnes pakopas, kuriose yra Veneros ir Merkurijaus gyventojai, sugrąžina sielai ramybę. Koks nuostabus reginys! — sušunka filosofas. Mąstančios būtybės, kurioms koks nors grenlandietis ir hotentotas atrodytų Niutonu, o kita vertus — būtybės, kurios į Niutoną žiūrėtų su tokia pačia nuostaba, kaip mes žiūrime į beždžionę.

Kai skaitai šias eilutes, į galvą nejučiom ateina Voltero „Mikromegas". Šio filosofinio pamfleto herojus — Sirijaus planetų sistemos gyventojas, dvidešimt keturis tūkstančius kartų didesnio ūgio nei žmogus, keliauja po kosmosą lydimas nykštuko iš Saturno, kuris tik tūkstantį kartų didesnis už žmogų. Galų gale jie patenka į Žemę, kuri jiems atrodo labai apgailėtina. Su dideliu vargu, pasitelkę mikroskopą, ateiviai aptinka mūsų planetoje protingų būtybių vaizdinys mums kelia pavydą, o žvilprancūzų mokslinės ekspedicijos, vadovaujamos astronomo Mopertiuji, matavusios Žemės meridianą, nariai) ir greitai įsitikina jų neregėtu kvailumu, kuris, beje, nekliudo turėti tam tikrą atsargą tikslių mokslinių žinių.

Jeigu „Mikromegas" nebūtų pasirodęs trejais metais anksčiau negu „Visuotinė gamtos istorija ir dangaus teorija", galima būtų pamanyti, kad Volteras parodijuoja Kantą. Volteras, apibertas Frydricho II malonėmis, 6-ojo dešimtmečio pradžioje gyveno Prūsijoje; „Mikromegas" išjuokė ne tik scholastinius įvairių filosofinių mokyklų vaidus, bet ir kai kuriuos specifinius „Berlyno švietimo" bruožus. Susižavėjimas astronomija buvo visuotinis. Pakviestas iš Paryžiaus Mopertiuji vadovavo Prūsijos mokslų akademijai. Nors Kantas ir nesilankydavo Berlyne, tačiau gyveno iš sostinės atkeliaudavusiomis dvasinėmis nuotaikomis, jo traktatas sugėrė į save jų stipriąsias ir silpnąsias puses. Štai kodėl „Mikromegas" šiandien skamba kaip kai kurių Kanto veikalo puslapių satyrinė parafrazė. Beje, šis darbas mums žinomas geriau už kitus, nūnai užmirštus, tačiau kadaise buvusius populiarius ir dėsčiusius kur kas fantastiškesnes spekuliacijas nei tos, kurioms

ryžosi Kantas. Antai Lamberto „Kosmologiniuose laiškuose" buvo tvirtinama, kad protingiausios būtybės gyvenančios kometose.

Šiandien „Visuotinėje gamtos istorijoje..." daug kas (net tai, kas nekelia šypsenos) atrodo pasenę. Šiuolaikinis mokslas nepriima nei svarbiausios hipotezės apie Saulės sistemos susiformavimą iš šaltų išsisklaidžiusių medžiagos dalelių, nei daugelio kitų teiginių, kuriuos Kantas mėgino pagrįsti. Tačiau pagrindinė filosofinė idėja — istorizmas, vystymosi idėja — lieka nepajudinama. „Kanto teorija apie visų dabartinių dangaus kūnų atsiradimą iš besisukančių ūkų masių buvo didžiausias astronomijos laimėjimas nuo Koperniko laikų,— rašė Engelsas.— Pirmą kartą buvo suabejota dėl tos pažiūros, kad gamta neturinti jokios istorijos laike. Ligi tol buvo pripažįstama, kad dangaus kūnai nuo pat pradžios juda tomis pačiomis orbitomis ir jų būviai nekinta; <...>. Šioje pažiūroje, kuri visiškai atitiko metafizinį mąstymo būdą, pirmąją spragą pramušė Kantas."*

* * *

Kosmogoninės hipotezės kūrėjas, nutiesęs kelią dialektiniam požiūriui į pasaulį, dviejų knygų ir dviejų originalių, susidomėjimą sukėlusių straipsnių autorius vis dar buvo studentas, tiksliau — kandidatas (taip ir dabar VDR ir VFR vadinamas žmogus, kuris išklausė mokslų kursą, bet deramai neužbaigė savo aukštojo mokslo). Galvodamas apie ateitį, Kantas regėjo save universiteto dėstytoju. Per mokytojavimo metus jis susitaupė nedidelę sumą, būtiną pradėti akademinei karjerai. Teliko gauti mokslinį laipsnį.

Turėdamas beveik trisdešimt vienerius metus, 1755 metų balandžio 17 dieną Kantas įteikia filosofijos fakultetui magistro disertaciją „Apie ugnį". Tai dvylikos lapų kaligrafiškai parašytas lotyniškas rankraštis. Magistro disertacija nebuvo ginama, jos paskirtis — gauti leidimą

* *Engelsas F.* Anti-Diuringas.— V., 1958.— P. 50.

laikyti egzaminą. Disertacija buvo priimta, ir po keturių savaičių Kantas laikė egzaminą žodžiu. Pagaliau birželio 12-ąją — baigiamasis iškilmingas mokslinio laipsnio suteikimo aktas, promocija. Dekanas pasakė kalbą, skirtą vienai iš hebraistikos problemų, paskui pretendentas perskaitė pranešimą lotynų kalba; baigdamas jis su padėkos žodžiais kreipėsi į mokslinę draugiją, atvėrusią jam duris į mokslą.

Bet tai dar nereiškė, kad jis priimtas į fakulteto narius. Kad magistras (arba daktaras — šie vardai buvo lygiaverčiai) gautų teisę skaityti paskaitas, jis turėdavo praeiti habilitaciją, tai yra apginti dar vieną disertaciją. Habilitaciją sudarė disputas. Todėl antrosios Kanto disertacijos titulinis lapas atrodė taip: „Naujas pirmųjų metafizinio pažinimo principų nušvietimas; šį rašinį magistras Imanuelis Kantas iš Karaliaučiaus aukštojo filosofijos fakulteto leidimu 1757 metų rugsėjo 27 dieną nuo aštuntos iki dvyliktos valandos ryto gins viešame dispute filosofų auditorijoje, kad būtų priimtas į minėtojo fakulteto narius. Respondentu bus teologijos kandidatas Kristoforas Abraomas Borchartas iš Keiligenbeilio Prūsijoje, o oponentais — teologijos studentas Johanas Gotfrydas Mėleris iš Karaliaučiaus, teisės kandidatas Frydrichas Henrichas Samuelis Lizijus iš Karaliaučiaus ir teisės kandidatas Johanas Reinholdas Grubė iš Karaliaučiaus". Respondentu buvo vadinamas pretendentą palaikantis disputo dalyvis. Gynimo procedūroje jis vaidino svarbų vaidmenį; Borcharto vardu disertacija buvo dedikuota Rytų Prūsijos gubernatoriui Levaldui.

Disputas įvyko nurodytu laiku ir suteikė Kantui privatdocento, tai yra neetatinio dėstytojo, kurio darbą apmokėdavo patys studentai, vardą. Netrukus po habilitacijos Kantas debiutavo kaip lektorius. Auditorijų „Albertinoje" neužtekdavo, todėl daugelis dėstydavo namuose. Kantas tuo metu gyveno pas profesorių Kipkę, kurio namuose buvo paskaitoms pritaikyta patalpa. Čia ir įvyko pirmoji naujojo privatdocento paskaita. Klausytojų susirinko daugiau negu galėjo tilpti į salę; studentai stovėjo ant laiptų ir prieškambaryje. Kantas sutriko, pirmą valandą kalbėjo labai neaiškiai ir tik po pertrau-

kos susitvardė. Taip prasidėjo jo paskui keturiasdešimt vienerius metus trukusi dėstytojo veikla.

Jau po pusmečio Kantas pretenduoja į ekstraordinarinę (tai yra be algos) profesūrą. Nieko neįprasto čia nebuvo: jo mokytojas Knucenas gavo profesoriaus vietą dvidešimt vienerių metų, ir nuo to laiko, kai jis mirė, ji jau penkeri metai buvo laisva. 1756 metų balandžio mėnesį Kantas kreipėsi į Frydrichą II prašydamas paskirti jam vakuojančią vietą ir parašė privalomą trečią lotynišką disertaciją („Fizinė monadologija"). Disertaciją jis apgynė (vienu iš oponentų buvo šešiolikmetis studentas Borovskis, būsimasis jo biografas), tačiau pastangos nuėjo veltui — vyriausybė panaikino vakansiją. Praeis dar keturiolika metų, kol Kantas taps profesoriumi.

Pradėjęs dirbti universitete, pirmąją žiemą jis skaitė logiką, metafiziką, gamtos mokslą ir matematiką. Paskui prisidėjo fizinė geografija, etika ir mechanika. Magistrui Kantui tekdavo vienu metu dėstyti keturis šešis dalykus. Minimalus jo krūvis sudarė šešiolika, o maksimalus — dvidešimt aštuonias valandas per savaitę (kartu su keletu praktinių užsiėmimų). Štai vienos iš labiausiai užimtų dienų dienotvarkė. Nuo aštuntos iki devintos — logika, nuo devintos iki dešimtos — mechanika, nuo dešimtos iki vienuoliktos — teorinė fizika, nuo vienuoliktos iki dvyliktos — metafizika ir po pietų nuo antros iki trečios — fizinė geografija, nuo trečios iki ketvirtos — matematika.

„Aš kasdien sėdžiu prie savo katedros kaip prie priekalo ir sunkiu kūju kalu vieną į kitą panašias paskaitas",— skundžiasi Kantas. Nenuostabu, kad antroje 6-ojo dešimtmečio pusėje jis beveik nieko nerašo: dėstymas suryja visą laiką, visas jėgas. Tačiau gyvena pasiturimai. Privatdocentas išgali laikyti tarną. Jam parsisamdo atsargos kareivis Martynas Lampė.

Ypač Kantas didžiavosi fizinės geografijos kursu. Geografija, kalbėjo jis,— istorijos pamatas. Kantas priklausė prie tų, kurie pirmieji pradėjo dėstyti geografiją kaip savarankišką discipliną. Kitus dalykus jis dėstė pagal jau parengtus vadovėlius (nors kuo toliau, tuo labiau juos savaip interpretuodavo), geografijai nebuvo nei mokymo

priemonių, nei apibendrinančių darbų. Neturėjo Kantas ir savų kelionėse patirtų įspūdžių. Jų stoką kompensuodavo skaitydamas.

Gera atmintis, gyva vaizduotė, dėmesys detalėms ir sugebėjimas kurti iš jų visuminį vaizdą padėdavo jam gyvai ir tiksliai apibūdinti svetimus kraštus. Neišeidamas iš savo kabineto, Kantas keliaudavo aplink pasaulį, perplaukdavo jūras, įveikdavo dykumas. Geografijos dėstytojas niekada nematė kalnagūbrių, bet pasakodavo apie juos taip pagauliai, lyg pats būtų kopęs į neįveikiamas viršūnes.

„Aš sėmiausi žinių iš visų šaltinių, suradau daugybę visokiausios informacijos, peržiūrėjau nuodugniausius atskirų šalių aprašymus". Kas kita, kad tie šaltiniai kartais būdavo negausūs, žinios nepatikimos, aprašymai neišsamūs.

Štai viskas, ką Kantas savo klausytojams galėjo (sprendžiant iš išleisto teksto) pranešti apie Rusiją: „Azijoje esančios šios valstybės žemės skiriasi nuo europinių, fizinę ribą, Gmelino nuomone, sudaro Jenisejus, nes į rytus nuo šios upės pasikeičia visas žemės paviršiaus vaizdas, vietovė pasidaro kalnuota, čia auga kitokie augalai, veisiasi kitokie gyvūnai. Didysis eršketas, gyvenantis Volgoje, ryja didelius akmenis kaip balastą, kad galėtų išsilaikyti dugne. Sterlė ir eršketas skiriasi tiktai tuo, kad pirmoji švelnesnio skonio. Šv. Trejybės ir šv. Sergijaus vienuolynuose ir Kijevo rajone esama nesudūlėjusių lavonų, kurie paskelbti kankiniais".

Apie Sibirą Kantas turėjo analogiško pobūdžio informaciją. Niekur pasaulyje, tvirtino jis, girtuoklystė taip neišplitusi kaip čia (išimtį sudarą musulmonai, kurių religija draudžia vartoti alkoholį). Žiemą Sibire tiek daug sniego, kad žmonės vaikščioja prisitvirtinę prie kojų ilgas lentas; tabaką jie ne tik rūko, bet ir valgo. Gruziją Kantas vadina „gražuolių oranžerija". Megrelijoje, jo supratimu, orai visada lietingi. Dirva čia tokia puri, kad jos nereikia arti prieš sėją.

Tačiau visa tai dar niekis. Kantas, tiesa, nepatikliai žiūri į Plinijaus liudijimus apie vienaakes ir vienakojes tautas. Bet žinios apie žmones „su nedidele beždžionės

uodegos atauga", gyvenančius Formozos, Borneo tankmėse ir Orenburgo stepėse, jam atrodo įtikimos. Kanto geografijos paskaitų (išėjusių autoriaus gyvenimo pabaigoje ir jam jau nesikišant) leidėjui reikėjo skyrium aptarti tokių teksto vietų, liudijusių tik XVIII amžiaus žinių lygį, autentiškumą.

Be to, jos neturi lemiamos reikšmės. Kantas sukūrė įspūdingą, turint galvoje tuos laikus, apibendrintą žemės paviršiaus, floros ir faunos, mineralų viešpatijos ir tautų, gyvenančių keturiuose kontinentuose — Azijoje, Afrikoje, Europoje, Amerikoje,— gyvenimo aprašymą. Kantas atskleidė vėjų — pasatų ir musonų — susidarymo mechanizmą. Užbėgdami į priekį pasakysime, kad būtent į geografinius Kanto darbus pirmiausia buvo atsižvelgta išrenkant jį Peterburgo mokslų akademijos nariu.

Kaip ir anksčiau, gamtamoksliniai dalykai dominuoja dvasiniame Kanto pasaulyje. Tačiau greta jų atsiranda ir kažkas nauja — susidomėjimas filosofija. Pirmasis iš esmės filosofinis Kanto darbas buvo jo habilitacinė disertacija „Naujas pirmųjų metafizinio pažinimo principų nušvietimas". Jame Kantas analizuoja Leibnico nustatytą pakankamo pagrindo principą. Jis skiria daikto būties pagrindą ir jo pažinimo pagrindą, realų ir loginį pagrindus. Realus šviesos judėjimo tam tikru greičiu pagrindas yra eterio savybės. Pažinti šį reiškinį įgalino Jupiterio palydovų stebėjimas. Įsitikinta, kad iš anksto apskaičiuoti šių dangaus kūnų užtemimai vėliau prasideda tais atvejais, kai Jupiteris labiausiai nutolęs nuo Žemės. Iš to buvo padaryta išvada, kad šviesos sklidimas vyksta laike, ir buvo apskaičiuotas šviesos greitis. Šiuose samprotavimuose glūdi būsimojo dualizmo užuomazga: realių daiktų pasaulis ir mūsų žinių pasaulis netapatūs.

Pakankamo pagrindo principą Kantas sieja su žmogaus elgesiu. Taip jam iškyla kita problema, kuri jaudins jį visą tolesnį gyvenimą,— laisvės problema. Čia autorius taip pat negali likti jai abejingas, ir tai atsiliepia dėstymo manierai: į lotynišką disertaciją, sukomponuotą pagal griežtus kanonus — apibrėžimas, pagrindimas, interpretacija,— staiga įsiterpia laisvai parašytas dialogas. Volfo

šalininkas Titijus ginčijasi su Gajumi, Kruzijaus filosofijos sekėju.

Mes prisimename, kaip „kareivių karaliui" buvo interpretuojama Volfo filosofija: valios laisvės nėra, vadinasi, negalima teisti dezertyro, jis neatsako už savo poelgį. Kruzijaus argumentacija prieš Volfą iš esmės buvo tokia pat, ir Kantas ją atkuria: jeigu viskas turi determinantą, mūsų negalima kaltinti dėl nusižengimų, nes vienintelė viso ko priežastis — dievas; mes tik nenukrypstamai vykdome tai, kas iš anksto nulemta. Valios laisvė nesuderinama su determinizmu.

Pats Kantas mano, kad determinanto idėja neprieštarauja laisvei. Kruzijaus valios laisvė reiškia atsitiktinį apsisprendimą neturint jokių tvirtų motyvų. Tai lošimo kauliukų iškritimo, žaidimo „pora ar liekas" laisvė, laisvė atstatyti į priekį kairę arba dešinę koją. Kantas laisvę supranta kitaip — kaip sąmoningą poelgio determinavimą, kaip proto motyvų siejimą su valia. Atsakomybės, apkaltinimo problema čia iškyla kaip pakaltinamumo, tai yra sąmonės aiškumo, klausimas. Dievo sukurtame pasaulyje egzistuoja blogis, bet kaltė tenka vien tik žmogui. Volfo šalininkas Titijus Kanto dialoge sako: „Laisvai elgtis — vadinasi, elgtis pagal savo potraukį ir, be to, sąmoningai". Vėliau Kantas prieis išvadą, kad potraukiais negalima pasikliauti, jie gali nuvesti nežinia kur; visi potraukiai griežtai determinuoti prigimties, elgtis pagal juos — vadinasi, likti gyvuliu.

Apskritai jis kol kas gina Leibnico ir Volfo požiūrį. Nors kai kuriomis esminėmis detalėmis jau pradėjo nukrypti nuo jo. Kantas vėl ieško kompromiso, šį sykį tarp Leibnico ir Volfo metafizikos ir Niutono fizikos. Jo nepatenkina Leibnico teorija apie iš anksto nustatytą harmoniją, apie pirmapradį, sinchronišką, nors ir nepriklausomą, dviejų substancijų — kūno ir sielos — darbą. Jam artimesnė Niutono sąveikos idėja. O būties harmonija ir tuo, kad iš esmės ja siekiama gėrio, Kantas kol kas neabejoja.

Tačiau kitiems kyla abejonių. 1753 metais Berlyno akademija paskelbė konkursą, kas geriausiai išnagrinės

Aleksanderio Popo tezę „Viskas yra gėris". Amžininkai šitai palaikė rausimusi po Leibnico ir Volfo pamatais. Naudodamiesi karaliaus galomano palankumu, Berlyno akademiją okupavo prancūzai, jie diegė skepticizmo dvasią, bet tiesiai pasisakyti prieš akademijos steigėjo Leibnico idėjas niekas nedrįso. Todėl kritikos objektu buvo pasirinktas anglų poetas, savo garsiajame „Esė apie žmogų" eilėmis išdėstęs Leibnico geriausiojo iš pasaulių koncepciją. Premiją gavo Kruzijaus sekėjas Reinhartas, įrodinėjęs kito, ne mažiau tobulo už egzistuojantį, pasaulio galimybę.

Viskas neapsiribojo oficialia procedūra. Spaudoje prasidėjo polemika. Paskui į problemos svarstymą įsikišo pati gamta. 1755 metų pabaigoje atsitiko tragiškas įvykis, sukrėtęs Europos protus, jau seniai pripratusius prie tylos, ramybės ir gerovės. Lisaboną ištiko pasibaisėtinai stiprus žemės drebėjimas. Žemės drebėjimų būdavo ir anksčiau, tačiau šį kartą katastrofa sunaikino klestintį miestą, Europos valstybės sostinę.

Liudininkai su siaubu prisimindavo detales. Atrodė, kad jūra staiga užvirė; milžiniška banga pajudėjo uosto link, triuškindama prieplaukoje stovėjusius laivus, išmesdama juos į sausumą. Karaliaus rūmai sugriuvo ir akimirksniu atsidūrė po vandeniu. Bažnyčios subyrėjo kaip kortų nameliai. Iš žemės veržėsi liepsna. Per keletą minučių žuvo dešimtys tūkstančių žmonių, šimtai tūkstančių buvo suluošinti ir liko be pastogės.

Po daugelio metų Gėtė „Poezijoje ir tiesoje" atkūrė tų dienų dvasinio sąmyšio vaizdą. „Galimas daiktas, dar niekada siaubo demonas taip greitai ir galingai nepaskleidė šiurpulio po visą žemę. Berniukas, kuriam daugelį kartų teko visa tai girdėti, buvo sukrėstas. Dievas, Dangaus ir Žemės kūrėjas, kurį pirmieji religijos aiškinimai jam vaizdavo tokį išmintingą ir daugiaesmį, pasirodė esąs visai ne toks mylintis tėvas, vienodai pražudydamas ir teisiuosius, ir nusidėjėlius. Veltui jauna siela stengėsi atgauti šių įspūdžių sutrikdytą pusiausvyrą, juo labiau kad išminčiai ir mokslingi rašytojai negalėjo susitarti tarpusavyje, kaip reikia žiūrėti į šį reiškinį".

Volteras į nuo Herkulanumo ir Pompėjos laikų neregėtą tragediją atsiliepė poema „Apie Lisabonos žuvimą, arba aksiomos „Viskas yra gėris" patikrinimas".

O jūs, kurie meluojat: viskas šiam pasauly — gėris,
Skubėkit apmąstyti tuos baisius griuvėsius,
Piktos baigties vaizdus ir, kur pelenai atvėsę,
Daugybę sužalotų kūnų — moterų, vaikų,
Atgulusių čionai po marmuru puikiu.
Šimtus aukų vargingų, savo žemės nukryžiuotų,
Kur po skeveldrom miega amžiams užliūliuoti.

Nejaugi šios nelaimės reikalingos gerajam dievui? Bausmė už nuodėmes? Tačiau kuo Lisabona blogesnė už Londoną arba Paryžių? Kuo nusikalto vaikai, sutraiškyti ant motinos krūtinės? Volteras negali rasti atsakymo ir tik duoda valią savo sarkazmui fatališko optimizmo koncepcijos atžvilgiu. Galutinai su ja jis susidoroja apysakoje „Kandidas". Tarp daugelio be paliovos persekiojančių nelaimių apysakos herojams tenka patirti ir Lisabonos katastrofą, ir nors iš anksto nustatytos harmonijos šalininko Pangloso pažiūros nepasikeičia, vis dėlto skaitytojui aišku, kaip čia yra. Vėliau Kantas perskaitys ir pamėgs „Kandidą".

Tačiau kol kas jis pats nusiteikęs kaip Voltero Panglosas. Žemės drebėjimas Lisabonoje prikaustė jo dėmesį, bet nepaveikė įsitikinimų. Apie stichinę nelaimę jis paskelbė du straipsnius ir parašė brošiūrą, kuri buvo pardavinėjama lankais vos tik juos išspausdinus — toks didelis buvo susidomėjimas įvykiu. Žmonių tragediją Kantas traktuoja kaip gamtininkas. Pradėdamas dėstyti žemės drebėjimo istoriją, jis pažymi, kad ją supranta ne kaip „istoriją nelaimių, kurias žmonėms teko patirti, ne kaip nusiaubtų gyvenviečių ir po jų griuvėsiais palaidotų gyventojų išvardijimą. Reikia įtempti visą vaizduotės galią, kad bent kiek įsivaizduotum siaubą, apėmusį žmones, po kurių kojomis siūbuoja žemė, ant kurių griūva pastatai, liejasi požeminių vandenų srautai, jų baimę ir neviltį mirties ir viso turto netekimo akivaizdoje. Panašus pasakojimas galėtų būti jaudinantis ir, paveikdamas širdis, prisidėti prie jų apvalymo. Tačiau šitai palieku labiau įgudusioms rankoms. Aš čia aprašinėju tik gamtos darbą".

Pirmiausia Kantas pabrėžia, kad žemės drebėjimai turi natūralias priežastis. Jis siūlo savo skaitytojams atlikti bandymą: paimkite dvidešimt penkis svarus geležies pjuvenų, tiek pat sieros, sumaišykite su vandeniu ir tą mišinį užkaskite į žemę pusantros pėdos gylyje, o paviršių sutrypkite. Po keleto valandų pakils tiršti garai, žemė ims siūbuoti, o iš jos gelmių išsiverš liepsna. Taigi tik geologiniuose procesuose reikia ieškoti stichinės nelaimės, kurios auka tapo Lisabona, paaiškinimo. Beje, ne viena Lisabona, bet ir kiti Portugalijos miestai, daugiau ar mažiau nukentėję nuo požeminių smūgių ir nepaprastai stiprios potvynio bangos. Visa tai buvo ne akimirksnį trukęs susidorojimas su vienu miestu, bet ilgas gamtinis procesas. Požeminiai smūgiai kas kelios dienos tęsėsi visą lapkritį ir kitus mėnesius, jų poveikis buvo juntamas įvairiose Europos ir Afrikos vietose. Ir ne visur jie buvo pražūtingi, kai kuriose vietose — net išganingi. Antai garsieji Teplicės gydomieji šaltiniai, vienu metu jau beišsenką, paskui ėmė trykšti su dviguba jėga. Ir Kantas į savo brošiūrą įdeda skyrių „Apie žemės drebėjimų naudą". Jo švietėjiškas optimizmas kol kas nesudrumstas. Jis lieka Volfo šalininku, nors stengiasi gana blaiviai žiūrėti į daiktus. „Žmogus taip užsiėmęs savimi, kad laiko save vieninteliu dievo užsibrėžtų planų tikslu, tarsi, nustatydamas pasaulį valdančius dėsnius, dievas tik jį vieną būtų turėjęs galvoje. Mes žinome, kad visa gamta kaip visuma yra dievo išminties ir jo užsibrėžtų planų objektas. Mes sudarome tik jos dalį, o norime būti visuma".

Brošiūra apie žemės drebėjimą baigėsi tokia tirada: „Kilnaus polėkio apimtas monarchas, kurio žmonių vargai negali nepaskatinti išvaduoti nuo karo nelaimių tuos, kuriems ir be to iš visų pusių gresia bėdos, yra gerosios viešpaties rankos maloningas pirštas, atpildas tautoms, kurio jos negali deramai neįvertinti". Kiek neįprasta gamtamokslinio traktato pabaiga, ar ne?

Ji mums pasidarys suprantama, jeigu prisiminsime, kada buvo rašomos šios eilutės. 1756 metų pavasaris. Europos atmosfera alsuoja karo audra. Nereikia būti pranašu, kad pajustum artėjant katastrofą, kuri pralies daug

daugiau kraujo negu žemės drebėjimas Portugalijoje. Ir filosofas kreipiasi į savo karalių, ragindamas būti protingą.

Tačiau Berlynas rengiasi karui. Tarptautinėje politikoje įvyko jėgų persigrupavimas, savotiška „diplomatinė revoliucija". Tradicinės varžovės — Prancūzija ir Austrija — suranda bendrą kalbą, joms kelia nerimą Prūsijos iškilimas; tuo tarpu pastaroji sudaro sąjungą su Anglija. Rusai, saksonai ir švedai — Prūsijos priešų pusėje. Jėgų santykis ne Frydricho II naudai, tačiau, įkvėptas sėkmės dviejuose ankstesniuose susirėmimuose su Austrija, jis pirmasis pradeda karo veiksmus.

Frydrichas tada nenumanė, kad karas tęsis septynerius metus, galų gale nuniokos šalį ir atves ją prie katastrofos slenksčio. 1756 metų rugpjūčio mėnesį jo armija nesunkiai užėmė Saksoniją ir įsiveržė į Austrijos žemes. Pergales keitė pralaimėjimai. Prancūzai buvo šauniai sutriuškinti prie Rosbacho. Tai pelnė Frydrichui nacionalinio didvyrio šlovę (Prancūzijos armija buvo laikoma nenugalima, prieš ją drebėjo visos pareinės vokiečių kunigaikštystės). Rusija įstojo į karą 1757 metų vasarą. Rugpjūčio pabaigoje Levaldo prūsų korpusas buvo sutriuškintas prie Gros Jėgersdorfo. Tačiau feldmaršalas Apraksinas delsė žygiuoti toliau, o paskui pasuko atgal į Kuršą žiemoti. Galimas daiktas, jis turėjo slaptų nurodymų iš Peterburgo, kur susirgo carienė Jelizaveta Petrovna ir buvo laukiama vyriausybės kurso pasikeitimo. Jelizaveta pasveiko, Apraksiną pašalino, naujam vadui generolui anšefui Fermorui buvo duotas įsakymas nedelsiant pulti. Juo labiau kad priešo kariuomenė pasitraukė iš Rytų Prūsijos ginti Pomeranijos nuo švedų.

Fermoras, dislokavęsis Klaipėdoje, patraukė su armija į Karaliaučių ir, be to, trumpiausiu keliu — per Kuršių neriją ir įlankos ledą. Sausio 22 dieną rusai įžengė į Rytų Prūsijos sostinę. „Visose gatvėse,— pasakoja žygio dalyvis Andrejus Bolotovas,— namų langus ir stogus buvo aplipę begalinė daugybė žmonių. Jų prisirinko gausybė, nes visi troško pamatyti mūsų kareivius ir patį vadą. O kai visame mieste ėmė gausti varpai, iš bokštų ir varpinių pasigirdo triūbų ir litaurų muzika, kuri nenutilo per

visas eitynes, visa tai suteikė joms dar daugiau prašmatnumo ir didingumo.

Grafas apsistojo karaliaus pilyje, tuose pačiuose kambariuose, kuriuose prieš jį buvo įsikūręs feldmaršalas Levaldas, ir čia buvo sutiktas visų Karaliaučiaus vyriausybės narių, dvarininkų, žymiausių dvasininkų, pirklių ir kitų geriausių miesto žmonių. Visi jį sveikino ir, atsiduodami imperatorės globai, prašė jį palaikyti gerą drausmę; jis jiems tai ir pažadėjo".

Į Rusijos imperijos sudėtį buvo įjungtas naujas administracinis vienetas. Sausio 24-ąją Karaliaučius prisiekė ištikimybę imperatorei. Pastorius skaitė vokišką tekstą, dalyvavusieji jį kartojo, paskui sutvirtindavo priesaiką savo parašu. Kartu su universiteto dėstytojais davė priesaiką ir docentas Kantas. Kaip ir visi, jis pasižadėjo „būti ištikimas ir paklusnus šviesiausiajai ir galingiausiajai visų rusų imperatorei Jelizavetai Petrovnai etc., etc. ir jos didenybės aukštajam sosto įpėdiniui jo imperatoriškajai aukštybei didžiajam kunigaikščiui Piotrui Fiodorovičiui, su vidiniu pasitenkinimu paremti jų aukštus interesus, ne tik laiku pranešti apie visa, kas nukreipta prieš juos, bet ir visais būdais šitai sukliudyti".

Prūsijos viengalvį erelį ant miesto vartų ir įstaigose pakeitė Rusijos dvigalvis. Turtingųjų namuose atsirado Jelizavetos Petrovnos portretai. Bažnyčiose buvo laikomos padėkos pamaldos.

XVIII amžiuje karai beveik nepaliesdavo gyventojų; religinis fanatizmas, padarydavęs žudynes itin žiaurias ankstesnėje epochoje, išsisklaidė, o totalinis naikinimas kaip būdas pasiekti pergalę dar nebuvo atsiradęs. Vykstant karo veiksmams, žinoma, pasitaikydavo žudynių, prievartos, gaisrų, plėšikavimų, tačiau į tai buvo žiūrima kaip į stichinę nelaimę. Kruvina nesantaika kildavo tarp karūnuotųjų, kovėsi jų armijos. Administracija, perdavusi miestą priešams, likdavo savo vietose, užkariautojas apsiribodavo kontribucija, ir gyvenimas tekėdavo sena vaga. Persimainius karinei sėkmei, kai grįždavo senasis šeimininkas, už bendradarbiavimą su priešu paprastai nebūdavo baudžiama. Frydricho nepasitenkinimas savo val-

diniais, prisiekusiais ištikimybę Jelizavetai, pasireiškė tiktai tuo, kad po karo jis daugiau niekada nepasirodė Karaliaučiuje.

Vasario mėnesį iš Peterburgo atėjo imperatorės įsakymas, patvirtinęs visas anksčiau turėtas Karaliaučiaus miesto „privilegijas, laisves, pranašumus ir teises"; buvo garantuojama tikėjimo, kilnojimosi, prekybos laisvė, turto neliečiamumas ir t. t. Specialus įsakymo skyrius buvo skirtas Karaliaučiaus universitetui, kurio biudžetas liko nepakeistas kaip ir dėstytojų pajamos, buvo skelbiama visiška mokymo kursų klausymo laisvė. „Studentams leidžiama pasilikti akademijoje ir užbaigti joje savo mokslus; taip pat ir visa kita lieka kaip buvę".

Rytų Prūsijos gubernatoriumi buvo paskirtas generolas Fermoras. Štai liudijimas apie rusų šeimininkavimą Karaliaučiuje iš vokiško šaltinio: „Fermoras užkirsdavo kelią visiems nustatytos tvarkos pažeidimams, plėšikautojus sušaudydavo. Kartu su savo karininkais — daugelis jų buvo iš Pabaltijo — jis reguliariai lankėsi universitete, oficialiose ceremonijose aktų salėje ir Kanto, kuris tada buvo privatdocentas, paskaitose. Kantas rusų karininkams privačiai skaitė matematikos, fortifikacijos, karinės statybos ir pirotechnikos paskaitas. Rusijos imperatorė norėjo pasirodyti kuo geriausiai, todėl valdyti buvo pavesta humaniškiems ir teisingiems karininkams. Fermoras įvedė naują pagal čionykščius papročius tvarką — buvo rengiami šventiniai pietūs su rusų ir prancūzų virtuvės skanėstais, pokyliai, maskaradai, kuriuose aktyviai dalyvavo ir jaunasis Kantas. Karaliaučius prabudo iš provincializmo"*.

Gaila, rašo ne liudininkas, ir remiasi jis tik Fermorų giminės šeimyniniais padavimais, ne visada atitinkančiais tikrovę. Mat grafas Karaliaučiuje išbuvo neilgai. Kartu

* Šios eilutės paimtos iš VDR išleistos knygos „Raudonasis grafas", Aleksandro Stenboko-Fermoro autobiografijos. Autorius — tiesioginis rusų karvedžio palikuonis. Stambiausio Pabaltijyje dvaro, padovanoto Fermorui Jelizavetos, paveldėtojas, pilietinio karo metu atsidūręs fon der Holco baltagvardiečių korpuso gretose. Vėlesniais metais, netekęs pragyvenimo lėšų, jis pasidarė iš pradžių šachtininku, paskui kairiuoju žurnalistu, o po Antrojo pasaulinio karo — žymiu visuomenės veikėju.

su armija jis išvyko į Pomeraniją, kur persikėlė karo veiksmų arena. 1758 metų vasarą įvyko kruvinos kautynės ties Corndorfu netoli Kiustrino. Rusai atlaikė Frydricho II puolimą, o po metų galutinai jį sutriuškino ties Kunersdorfu. 1760 metų rudenį rusai užėmė (tiesa, neilgam) Berlyną. Karalius blaškėsi priešų žiede, kuris, rodės, tuojau jį pasmaugs. Tačiau sąjungininkai delsė, rezgė intrigas vieni prieš kitus, ir katastrofa vis neįvyko.

Tuo metu Karaliaučius gyveno taikų gyvenimą. Užkariautas kraštas, palyginti su centrinėmis Rusijos gubernijomis, turėjo privilegijų. Čia nebuvo imami rekrūtai, o armijos išlaikymo išlaidos buvo palyginti nedidelės. Iš pradžių buvo skelbiami pavojai; kartą žiemą pasklido gandas, kad artinasi Frydricho armija, buvo įsakyta visus namus apdėti „pechkrancais" — degia medžiaga, ketinant sudeginti miestą, jei tektų trauktis; keletą dienų miestiečiai vaikščiojo nusiminę, bet ir šis pavojus pasirodė esąs netikras. Kai koviniai veiksmai persikėlė prie Oderio, o rusų armija patraukė žiemoti prie Vyslos, Rytų Prūsija liko tokiame giliame užnugaryje, kad visai užmiršo karo nelaimes.

Iš Peterburgo atvyko naujas gubernatorius — baronas Nikolajus Korfas, nedidelio proto didikas, be pusiausvyros, padaręs karjerą tik dėl ryšių rūmuose. Visus tarnybos reikalus jis patikėjo valdiniams, o pats leido laiką pramogaudamas. Žmogus jis buvo pasakiškai turtingas ir įpratęs plačiai gyventi. Be perstojo buvo rengiami kviestiniai pietūs, pokyliai, maskaradai. Ir kiekvieną kartą būdavo pakviečiama gausybė rusų karininkų, vietinių didikų ir net aukštų karo belaisvių. Toks pašėlęs išlaidavimas kėlė siaubą taupiems Karaliaučiaus gyventojams. Iš priešų Berlyno buvo pakviesta aktorių grupė. Prašmatnūs maskaradai iš pradžių buvo rengiami tik gubernatoriaus svečiams jo apartamentuose, o vėliau operoje visiems norintiems.

„Iš visų kraštų,— pasakoja A. Bolotovas,— buvo parsikviečiami ir suvažiuodavo pas mus geriausi muzikantai, ir kone kiekvienam pokyliui būdavo atsivežami nauji muzikantai ir šokiai. Trumpai tariant, viskas, kas nauja ir geriausia, turėjo būti regima ir girdima pas mus, ir

drąsiai galima pasakyti, kad Prūsijos gyventojai nuo pat savo karalystės pradžios dar niekada neregėjo savo sostinėje tokių prašmatnybių ir vargu ar dar kada nors pamatys. Net ir patys Prūsijos karaliai vargu ar galėtų kada nors taip linksmai, prašmatniai ir puikiai gyventi, kaip tada gyveno mūsų Korfas". Iškilminguose gubernatoriaus pokyliuose blizgėjo grafienė Šarlota Keizerling, rodžiusi prielankumą Kantui. Korfas dėl jos kraustėsi iš galvos.

Kartu su gubernatoriumi iš Peterburgo atvyko ir gubernijos kanceliarijos tarnautojai — du sekretoriai, protokolininkas, raštininkai, jų padėjėjai ir perrašinėtojai. Ruošėsi ilgai, bet pražiopsojo svarbią smulkmeną — neatsivežė vertėjo; valdininkai nė žodžio nemokėjo vokiškai, o vietiniai gyventojai, lyg tyčia, nesuprato rusiškai. Prastai oficialiąją imperijos kalbą mokėjo ir gubernatorius Korfas — Pabaltijo vokietis. Vertėjo teko ieškoti tarp kariškių. Taip pėstininkų karininkas paporučikis Andrejus Bolotovas (kurio prisiminimai yra ne tik istorinis šaltinis, bet ir puikus tos epochos literatūrinis paminklas) buvo priskirtas gubernijos žinybai. Ilgą laiką jis buvo vienintelis (iš tų, kas faktiškai tvarkė reikalus), mokėjęs abi kalbas. Per jo rankas ėjo visi skundai, prašymai ir kitokie popieriai. Jam, o ne kam kitam reikėjo gilintis ir į magistro Imanuelio Kanto prašymo esmę.

Universitete vyko paskaitos. Kantas toliau skaitė savo kursus, prie įprastinių prisidėjo paskaitos rusų karininkams. Kantas iš tikrųjų skaitė ir fortifikaciją, ir pirotechniką. Tarp jo klausytojų galėjo būti Grigorijus Orlovas, būsimasis Jekaterinos didikas, sužeistas prie Corndorfo ir gydęsis Karaliaučiuje, ir Aleksandras Suvorovas, tuo metu papulkininkis, atvykęs į Prūsijos sostinę aplankyti savo tėvo, kuris pakeitė Korfą gubernatoriaus poste; Kanto draugas Šefneris savo atsiminimuose rašo, kad kaip tik tais metais pasižino su būsimuoju Rusijos generalisimu.

1758 metų gruodžio mėnesį mirė filosofijos profesorius Kipkė. Į išsilaisvinusią vietą atsirado penki pretendentai. Tarp jų buvo ir Kantas, kuris iškėlė savo kandidatūrą primygtinai prašomas seno geradario — pastoriaus

Šulco, dabar teologijos profesoriaus ir universiteto rektoriaus. Iš penkių kandidatų akademijos senatas atrinko du — Buką ir Kantą; pareiškimas imperatorės vardu buvo išsiųstas 1758 metų gruodžio 14-ąją. Tą pačią dieną Kantas nuo savęs asmeniškai pasiuntė imperatorei Jelizavetai Petrovnai prašymą, kurį pateikiame ištisai:

„Šviesiausioji, galingiausioji imperatore,
visų rusų vienintele valdove, maloningiausioji
imperatore ir didžioji moterie!

Mirus šviesaus atminimo daktarui ir profesoriui Kipkei, išsilaisvino Karaliaučiaus akademijos logikos ir metafizikos ordinarinio profesoriaus vieta, kurią jis užėmė. Šie mokslai visada buvo svarbiausias mano tyrinėjimų objektas.

Nuo to laiko, kai tapau universiteto docentu, aš kiekvieną pusmetį skaičiau privačias šių mokslų paskaitas. Aš viešai apgyniau iš šių mokslų dvi disertacijas, be to, keturi straipsniai Karaliaučiaus mokslo darbuose, trys programos ir trys kiti filosofiniai traktatai duoda tam tikrą supratimą apie mano darbą.

Maloni viltis, kad aš įrodžiau tinkąs akademiškai tarnauti šiems mokslams, bet labiausiai maloningiausias Jūsų Imperatoriškosios Didenybės nusiteikimas apgaubti mokslus Jūsų aukštybės globa ir palankiu rūpinimusi skatina mane nuolankiausiai prašyti Jūsų Imperatoriškąją Didenybę teiktis maloningai paskirti mane į vakuojančią ordinarinio profesoriaus vietą, viliantis, kad akademijos senatas, apsvarstęs, ar aš turiu tam būtinų sugebėjimų, parems mano nuolankiausią prašymą palankiais paliudijimais. Didžiai nusižeminęs nuščiūvu.

Jūsų Imperatoriškosios Didenybės
nuolankiausias vergas
Imanuelis Kantas

Karaliaučius, 1758 m. gruodžio 14 d."

Prašymo tekstas pirmą kartą buvo paskelbtas 1893 metais Dorpato (dabar Tartu) universiteto pagal kopiją, padarytą nežinia kada ir nežinia kieno. Vertimo į rusų kalbą publikuotojas Jurijus Bartenevas (žurnalas „Rusijos archyvas", 1896, Nr. 7) kėlė klausimą, kur yra pra-

šymo originalas ir kas išdėstė jį Jelizavetai Petrovnai. Šių eilučių autorius ėmė raustis archyvuose. Deja, paieškos nieko nedavė. Nei Rusijos užsienio politikos archyve, kur saugomi pranešimai, kurie buvo gaunami iš Karaliaučiaus, ir carienės įsakymai, kurie buvo siunčiami į Prūsijos karalystę, nei Centriniame senųjų aktų archyve, kur surinkta visa išlikusi Karaliaučiaus kanceliarijos medžiaga, nėra Kanto prašymo pėdsakų. (Yra profesoriaus I. Boko prašymas atleisti jį nuo kontribucijos; Bokas buvo universiteto poezijos profesorius, rusų armiją jis sutiko ode Jelizavetos Petrovnos garbei, eilės buvo persiųstos imperatorei, jai patiko, ir buvo liepta sumokėti autoriui iš iždo penkis šimtus jefimkų, o Peterburgo mokslų akademijai — priimti jį į „savo narius"; mokėti kontribucijos Rusijos akademikui, suprantama, nereikėjo.) Vakuojančios profesoriaus vietos klausimas, matyt, buvo sprendžiamas ne Peterburge, bet Karaliaučiuje.

Jis buvo išspręstas ne Kanto naudai. Apmokamą profesoriaus vietą gavo Bukas, kuris buvo vyresnis ir amžiumi, ir dėstytojo stažu. Galimas daiktas, tam tikrą vaidmenį suvaidino ir kita aplinkybė. Minėtasis Andrejus Bolotovas, užėmęs atsakingą postą gubernijos kanceliarijoje, gyvai domėjosi filosofija. Volfo mokykla jam kėlė pasibjaurėjimą, atrodė esanti cinizmo, laisvamanybės ir bedievybės židinys (Volterą ir Helveciją Bolotovas laikė „išgamomis ir žmonių giminės tvirkintojais"). Vienu metu, prisiskaitęs Volfo dvasia parašytų veikalų, jis pats suabejojo apreiškimo dogmų teisingumu ir kankinosi, graužiamas sąžinės priekaištų. Atsitiktinai už skatiką nusipirktas Kruzijaus pamokslas jį išgelbėjo. „Jis buvo ne tiek teologinis, kiek filosofinis, ir tasai didis vyras jame mokėjo taip gerai pavaizduoti, kaip labai svarbu įtikinti save apreiškimo tiesa ir koks baisus pavojus tyko tų, kurie tuo abejoja, kad, skaitant šį periodą, man visas kūnas pagaugais nuėjo, ir jo žodžiai ir įtikinėjimai taip paveikė mano protą ir širdį, kad aš tada jaučiau, kaip nuo manęs nesulaikomai tarsi didžiulis kalnas nusirito ir kaip baigiant jį visas manyje nerimstantis kraujas kuo maloniausiai nurimo. Aš neregėtai apsidžiaugiau ir pats sau tada sušukau: jeigu jau šis didis ir visais at-

žvilgiais didžiausios pagarbos vertas vyras taip karštai gina apreiškimo tiesą ir taip išmintingai ir įtikinamai kalba apie tai, kaip naudinga įtikinti save jo tiesa, tai kaip aš galiu toliau tuo abejoti, aš, tūkstantį kartų prasčiau už jį viską išmanantis! Ne, ne!— tęsiau aš,— nuo šiolei tenebus šito daugiau niekada, ir aš nedelsdamas paklausysiu visų jo patarimų. Žodžiu, tiek pamokslas, tiek pats šio atsitikimo ypatingumas taip mane sukrėtė, kad, parpuolęs ant kelių, aš su ašaromis akyse dėkojau Aukščiausiajai Esybei už man visu tuo kone akivaizdžiai suteiktą malonę ir prašiau Ją toliau apšviesti mane".

Kantas aiškiai nepritarė Kruzijui. Dėl religijos, tai net jam palanki universiteto vadovybė nebuvo tikra jo įsitikinimų ortodoksiniu tyrumu. „Ar jūs tebesate dievobaimingas?" — paklausė Kantą rektorius Šulcas ir tik gavęs teigiamą atsakymą pasiūlė jam siekti profesūros.

Bolotovo užrašuose, smulkiai nušviečiančiuose tuometinį Karaliaučiaus gyvenimą, Kanto vardas neminimas. Užtat ne kartą kalbama apie jo priešą universitete, Kruzijaus šalininką Veimaną, kurio paskaitų Bolotovas susižavėjęs klausėsi; tai dar labiau sustiprino jo antipatiją Volfo mokyklai. Bolotovas mokėsi atmintinai Kruzijaus tekstus ir vertė juos į rusų kalbą. Sugraudintas Veimanas laikė Bolotovą geriausiu savo mokiniu. Galimas daiktas, kad naujai iškeptas Kruzijaus sekėjas geriau buvo linkęs filosofijos katedrą perduoti matematikui Bukui, abejingam opiems pasaulėžiūros klausimams, negu Volfo sekėjui Kantui.

1759 metų spalio mėnesį vyko Veimano habilitacija. Jis pateikė ginti disertaciją „Apie ne patį geriausią pasaulį". Pripažinti mūsų pasaulį geriausiu, tvirtino jis,— vadinasi, apriboti dieviškosios valios laisvę. Kantas atsisakė būti oponentu, o kitą dieną po gynimo išėjo jo brošiūra „Bandymas pateikti kai kurių samprotavimų apie optimizmą" — žiemos semestro paskaitų prospektas. Brošiūroje buvo polemizuojama su Kruzijum ir jo sekėju Reinhartu, laimėjusiu Berlyno akademijos konkurso premiją. Veimano pavardė nebuvo minima, tačiau jis prisiskyrė brošiūrą sau ir išleido „Atsakymą į bandymą pateikti kai kurių samprotavimų apie optimizmą".

Kantas nepratęsė polemikos, jis manė, kad jo paskaitų prospekte mūsų pasaulio tobulumo idėja nepriekaištingai pagrįsta. Iš pirmo žvilgsnio joje glūdi prieštaravimas: kaip prie kiekvieno skaičiaus galima pridėti vienetą, taip prie kiekvienos realybių sumos galima prijungti naują realybę, naują tobulumą. Kantas nesutinka: realybė — ne kiekybinė sąvoka; didžiausio skaičiaus iš tiesų negali būti, o didžiausia realybė ne tik galima, bet ir tikrai egzistuoja, ji glūdi dieve. „Kaip tik dėl to, kad iš visų galimų pasaulių, kuriuos dievas žinojo, jis pasirinko tik vieną šį pasaulį, reikia manyti, kad jis laikė jį geriausiu, o kadangi jo pasirinkimas niekada nebūna klaidingas, tai, vadinasi, taip ir yra iš tikrųjų".

Po daugelio metų Kantas savo būseną tuo laiku, kai jis buvo magistru, pavadins „dogmatiniu snauduliu". Jis uždraus naudotis savo ankstyvaisiais darbais, o dėl traktato apie optimizmą net pareikš pageidavimą, kad visi išlikę jo egzemplioriai būtų sunaikinti. Iš tiesų, įsigilinkite į tokią tiradą: „Geriausiosios esybės išrinktas būti nereikšminga tobuliausio iš visų galimų sumanymų grandimi, aš, pats savaime nieko nevertas ir egzistuojantis tik dėl visumos, juo labiau vertinu savo egzistavimą, kad buvau skirtas užimti tam tikrą vietą pačiame geriausiame iš kūrimo sumanymų... Visuma yra geriausia, viskas gera dėl visumos". Sunku pasakyti, ko čia daugiau — primityvios bažnytinės dogmatikos ar lėkšto švietėjiško dogmatizmo. „Aš, pats savaime nieko nevertas..." Kaip ši nusižeminimo deklaracija kontrastuoja su būsimuoju Kanto devizu „Žmogus yra tikslas pats savaime".

Viskas yra gėris. Viskas į gera. Bet štai pačiame jėgų žydėjime miršta jaunuolis. Ar velionio motina negali pradėti burnoti prieš aukščiausiojo beširdiškumą? Kantas rašo laišką motinai, kurį paskui paskelbia brošiūra „Magistro Imanuelio Kanto, Karaliaučiaus akademijos pasaulinės išminties dėstytojo, mintys dėl per ankstyvos kilmingo pono Johano Frydricho fon Funko mirties..."

Apvaizdos keliai, tikina Kantas, visur ir visada išmintingi ir verti pagarbos. Tų, į kuriuos mes dėjome viltis, ankstyva mirtis kelia mums siaubą, o kaip dažnai šitai būna didžiausia dangaus malonė! Ar daugelio žmonių

nelaimė nebuvo tai, kad mirtis jų ateidavo pernelyg vėlai? Vadinasi, pasak Kanto, pono fon Funko artimiesiems reikia ne sielvartauti, bet džiaugtis dėl jo mirties. „Pagundų, kurios jau artinosi, kad palaužtų dar ne visai sutvirtėjusią dorybę, sielvartų ir likimo smūgių, kurie grėsė ateityje,— viso to išvengė šis laimingasis, palaimingą valandą ankstyvos mirties išplėštas iš mūsų tarpo".

Tokie volfiškojo švietimo vaisiai. Netrukus jie Kantui pasirodys kartūs. Prasidės pabudimas iš „dogmatinio snaudulio".

Antras skyrius

MOKSLAS, TIKRAI REIKALINGAS ŽMOGUI

Kokią filosofiją tu pasirenki, priklauso nuo to, koks tu žmogus.

Fichtė

1762 metais Septynerių metų karas artėjo į pabaigą. Tuo momentu, kai Prūsija buvo prie kracho slenksčio, kai Frydrichui atrodė, kad viskas prarasta, ir jis ketino atsisakyti sosto ir nešiojosi nuodus, iš Peterburgo atėjo išganingas pranešimas apie Jelizavetos Petrovnos mirtį. Rusijos imperatoriumi tapo jos sūnėnas Petras III — pusiau vokietis, vedęs Vokietijos princesę, Prūsijos karaliaus šalininkas ir gerbėjas. Padariniai netruko pasireikšti. Rusija išstojo iš karo, sudarė sąjungą su Prūsija ir nukreipė ginklus prieš savo sąjungininkus. Frydrichas II, kuris buvo pasirengęs daryti bet kokias teritorines nuolaidas, net atsisveikinti su Rytų Prūsija, nelauktai atgavo visas prarastas žemes. Rusų gvardijoje buvo įvesti prūsų mundurai ir prūsų muštras. Rusijos armiją pradėta rengti karui dėl Prūsijos interesų.

Tuo metu Karaliaučiuje jau nebebuvo nei lengvabūdžio gubernatoriaus Korfo, nei jį pakeitusio griežto administratoriaus Suvorovo. Išvyko į tėvynę ir poručikas Andrejus Bolotovas, atsisveikindamas padovanojęs savo

mokytojui filosofijos magistrui Veimanui avikailio skrandą. Liepos 8-ąją paskutinis Rusijos paskirtas Rytų Prūsijos gubernatorius Vojeikovas išleido proklamaciją, kuria gyventojai buvo atleidžiami nuo priesaikos carui. Nuo miesto vartų ir administracinių pastatų buvo nuimti Rusijos ir vėl prikalti Prūsijos herbai.

Prasidėjo naujos pamaldos ir iškilmės. Ir staiga atėjo žinia apie rūmų perversmą Peterburge: soste imperatorė Jekaterina II, Vojeikovas vėl prisiėmė gubernatoriaus įgaliojimus, Karaliaučiuje vėl pasirodė ir Rusijos herbai, ir rusų sargybiniai.

Jekaterina II (mergautinis vardas Sofija Augusta, Cerbstdornburgo princesė) buvo Prūsijos generolo duktė. Jos simpatijos vokiečiams grūmėsi su troškimu įsitvirtinti Rusijos soste. Todėl buvo priimtas kompromisinis sprendimas: sąjungą su Frydrichu nutraukti, tačiau tai, kas užkariauta, grąžinti. Rugpjūčio mėnesį Rytų Prūsija buvo galutinai atiduota prūsams, feldmaršalas Levaldas grįžo į Karaliaučiaus pilį. (Frydrichas atsidėkojo Jekaterinai išrinkdamas ją į Berlyno mokslų akademiją, kurioje ji buvo pirmoji moteris ir liko vienintelė iki pat kito šimtmečio pabaigos.)

1762 metai ir mūsų knygos herojui buvo persilaužimo metai. Įprasta manyti, kad svarbiausią vaidmenį naujuose Kanto ieškojimuose, kurie vėliau paskatino sukurti kritinę filosofiją, suvaidino pažintis su Žano Žako Ruso kūryba. Vasaros pabaigoje į Kanto rankas pakliuvo romanas „Emilis". Knyga, budelio rankos sudeginta ir katalikiškoje Prancūzijoje, ir kalvinistinėje Šveicarijoje, taip jį pagavo, kad jis keletą dienų nėjo pasivaikščioti kaip paprastai ir vis skaitė. Ant kabineto sienos atsirado vienintelė puošmena — Ženevos piliečio portretas.

Ruso Kantui tapo, kaip jis pats prisipažino, „antruoju Niutonu". Per Niutono lygčių prizmę Karaliaučiaus filosofas žiūrėjo į beribį žvaigždžių pasaulį, o Ruso paradoksai padėjo jam pažvelgti į slaptas žmogaus sielos kerteles. Pasak Kanto žodžių, Niutonas pirmasis įžvelgė tvarką ir taisyklingumą ten, kur iki jo aptikdavo tik pakriką įvairovę, o Ruso žmonių įvairovėje atskleidė vieningą žmogaus prigimtį. Ruso knygos pirmiausia padėjo

Kantui atsikratyti daugelio kabinetinio mokslininko prietarų, savotiškai demokratizuoti mąstymą. „Aš be galo trokštu pažinti... Buvo metas, kai aš maniau, kad visa tai gali padaryti garbę žmonijai, ir niekinau nieko nežinančią prastuomenę. Ruso mane pataisė. Minėtasis apakinantis pranašumas nyksta: aš mokausi gerbti žmones". Tai buvo ne šiaip pažiūrų pasikeitimas, tai buvo dorovinis atsinaujinimas, gyvenimo nuostatų revoliucija.

Ruso išgarsino jo traktatas „Samprotavimas apie mokslus ir menus", gavęs premiją Dižono mokslų akademijos konkurse. Konkurso tema buvo suformuluota taip: „Ar mokslų ir menų atgimimas sukilnino papročius?" Buvo kalbama apie Atgimimo epochą, bet Ruso, pasinaudojęs termino dviprasmiškumu, iškėlė pažangos apskritai ir jos prieštaravimų klausimus. Štai jo išvada: „Mokslų ir menų laimėjimai mūsų tikrosios laimės nė kiek nepadidino, jie sugadino mūsų papročius".

Ruso ryškiau ir anksčiau už kitus išreiškė besiformuojančią epochos galvoseną, pradėjusią kritiškai vertinti ankstyvojo Švietimo postulatus — tikėjimą intelektinio mąstymo visagalybe ir monarchų išmintingumu.

Septynerių metų karas kai ko išmokė. Tačiau Vokietijoje dar prireiks dešimtmečių, kol „Audros ir veržimosi" sąjūdis atvers naują šalies dvasinio gyvenimo puslapį. Kol kas krizinę situaciją fiksuoja tik pavieniai, patys jautriausi protai.

Kanto akyse įvyko nuostabi dvasinė metamorfozė. 1756 metais jis susipažino su Johanu Georgu Hamanu, kilusiu iš Karaliaučiaus, čionykščio universiteto auklėtiniu. Hamanas tada užsuko į gimtąjį miestą, vykdamas į Londoną kaip Rygos prekybinės „Berenso" firmos atstovas. Hamanas buvo pasinėręs į komerciją, norėjo studijuoti ekonomiką. Anglijoje, jo manymu, galima kai ko pasiekti ir vienoje, ir kitoje srityje. Tačiau Londone atsirado kitų interesų; smalsus, imlus įspūdžiams, lengvai pasiduodantis įtakoms Hamanas gyvena palaidai ir greitai lieka be lėšų. Prie piniginių sunkumų prisideda ir liga. Ieškodamas išeities, Hamanas griebiasi Biblijos ir suranda joje prarastą gyvenimo atsparą. Namo jis grįžta pasikeitęs. Berensas pasirengęs atleisti jam už patirtus nuos-

tolius, jis pasitelkia į pagalbą Kantą, mėgindamas sugrąžinti savo draugą į Švietimo prieglobstį. Nesėkmingai; Hamanui rūpi visai kas kita: su prozelito fanatiškumu jis pasinėręs į Šventąjį raštą, skaito jį originalo kalba, mokosi graikų ir arabų kalbų. Beje, neužmiršta ir šiuolaikinės literatūros — anglų, prancūzų, gimtosios vokiečių. Ir netrukus pats pradeda rašyti.

Magistras Kantas, „mažasis magistras" (taip jį vadina Hamanas) — žmogus kitokių interesų, kitokios mąstysenos ir kitokio charakterio, tačiau pakankamai plataus, kad įžvelgtų Hamaną esant neeilinę asmenybę. Jų pažintis tvirtėja. Viskas vyksta 1759 metais. Iš Hamano, gyvenančio tame pačiame mieste, ateina daugelio puslapių laiškas — atsakymas į draugų raginimus apsigalvoti. Tai aiškus plunksnos mėginimas, literatūrinio kūrinio apmatai. Iš tikrųjų netrukus išeina iš spaudos plonytė knygelė „Sokratiški memuarai" su dedikacija „niekam ir dviem". „Niekas" — tai skaitančioji publika, „du" — Kantas ir Berensas. Neminėdamas vardų, Hamanas pateikia ryškias charakteristikas. Apie vieną iš jų jis sako, kad tasai norėtų būti panašus į Niutoną ir tapti filosofijos vardeinu (taip buvo vadinamas monetų kokybės kontrolierius). Tik kad Vokietijos pinigų apyvartoje kur kas daugiau tvarkos negu metafizikos vadovėliuose. Išminčiai dar neišrado etalono, kuriuo būtų galima nustatyti, ar jų idėjose yra tiesos, kaip matuojamas tauriųjų metalų kiekis smulkioje monetoje. Aišku, kad čia kalbama apie Kantą.

Hamanas rašo sunkiu stiliumi, perkrautu užuominų ir nutylėjimų. Jis kalba ne tiek apie Atėnų išminčių, kiek apie patį save, savo dvasinius ieškojimus. Laiške Kantui jis vadino jį Sokratu, Berensą — Alkibiadu, o save — Sokrato genijumi, jo intuicija. Dabar, „Sokratiškuose memuaruose", Kantas ir Berensas lyg ir sofistai, kazuistinio mokslingumo atstovai, o jis pats — krikščioniškasis Sokratas. Panašiai kaip jo didysis pirmtakas, kuris stojo į opoziciją apsišvietusiems atėniečiams, Hamanas atsižada Švietimo postulatų. „Mes mąstome pernelyg abstrakčiai",— štai didžiausia bėda. Mūsų logika draudžia prieštaravimą, o kaip tik jame glūdi tiesa. Prieštaravimo uždraudimas — tai „minties tėvažudystė". Delfų orakulas

pavadino išmintingiausiuoju Sokratą, kuris prisipažino, kad jis nieko nežino. Katras iš jų melavo — Sokratas ar orakulas? Abu buvo teisūs.

Hamanui svarbiausia pažinti save; čia, jo nuomone, protas bejėgis, žinios — kliūtis; pagelbėti gali tik vidiniu jausmu paremtas tikėjimas. Jo plunksna Sokratą paverčia iracionalistu, krikščionybės pranašu: Atėnų filosofas norėjo išvesti savo bendrapiliečius iš mokslingos sofistikos labirinto į tiesą, kuri glūdi „slėpinyje", „slaptingojo dievo" garbinime. Tokį Hamanas regi ir savo likimą. Kantui tokia perspektyva — vieną labirintą pakeisti kitu — negalėjo kelti entuziazmo. Jis pasakė tai Hamanui, dėl to jų santykiai pasidarė įtempti.

Ir vis dėlto „šiaurės mago" argumentai vertė susimąstyti. Kantas negalėjo negalvoti ir apie naują Hamano knygą „Filosofo kryžiaus žygiai" — rinkinį, kuriame reikšmingiausias esė kiek neįprastu pavadinimu „Estetika riešute". Neįprastas pirmiausia buvo pats žodis „estetika". Jį neseniai buvo pavartojęs Aleksandras Baumgartenas žymėti mokslui apie grožį, kuris jam buvo lygiareikšmis juslinio pažinimo teorijai. Baumgartenas, Leibnico ir Volfo sekėjas, estetiškumą, jutimų sritį laikė žemesne pažinimo pakopa. Hamanas jau pirmajame savo esė puslapyje kategoriškai teigia priešingai — visą žmogiškojo pažinimo turtingumą sudaro jusliniai vaizdai, nėra nieko aukštesnio už vaizdą. Vaizdas vientisas, o „tai, kas pakrika,— ydinga".

„Puiki maksima,— vėliau apie šį aforizmą sakė Gėtė,— tačiau vadovautis ja nelengva. Gyvenimui ir menui ją, žinoma, galima taikyti, tačiau su poezija nesusijusiam žodžiui ji vargu ar tinka, nes žodis turi išsilaisvinti, atsiskirti, kad ką nors sakytų ir reikštų. Žmogus, norintis teigti viena arba kita, tą akimirką norom nenorom yra vienpusiškas; negalima ką nors teigti nesuskaidžius ir neatskyrus". Kantas būtų galėjęs pasakyti maždaug tą patį. Ir vis dėlto abstraktaus mąstymo, Volfo mokyklai būdingo vienpusės sistematikos kulto kritika negalėjo nepatraukti jo dėmesio.

Volfo sekėjus Hamanas kaltina scholastika, atotrūkiu nuo gyvenimo, nuo gamtos. „Jūsų pragaištingai melagin-

ga filosofija pašalino iš savo kelio gamtą... Jūs norite viešpatauti gamtai, o surišate sau rankas". Tie, kurie įsivaizduoja esą viešpačiai, iš tikrųjų pasirodo esą vergai. Kai panašus puolimas, nukreiptas jau ne prieš vieną iš filosofijos mokyklų, bet prieš visą šiuolaikinę civilizaciją, pasigirs iš kito Europos krašto, Kantas neliks jam abejingas. Hamanas parengė Kantą suprasti Ruso.

Ruso šalininku Kantas netapo; studijuodamas geografiją, jis pernelyg gerai susipažino su atsilikusių tautų gyvenimu, kad jį idealizuotų. „Ruso metodas — sintetinis, ir jo išeities taškas — natūralus žmogus; mano metodas — analitinis, o išeities taškas — civilizuotas žmogus... Natūraliai mes negalime būti šventi... Ir Arkadijos piemenų gyvenimas, ir mūsų pamėgtas rūmų gyvenimas vienodai nepadorūs ir nenatūralūs. Juk tikro malonumo negali būti ten, kur jis paverčiamas užsiėmimu". Šios ištraukos iš septintojo dešimtmečio juodraštinių užrašų liudija pakankamai kritišką Kanto požiūrį į savo numylėtinį.

Be Ruso, vėliau Kantas minėdavo dar Deividą Hiumą kaip mąstytoją, padėjusį jam pabusti iš „dogmatinio snaudulio". Entuziastas prancūzas ir skeptikas anglas — vėl dvi priešingybės susilieja į viena prieštaringoje Kanto prigimtyje. Ruso „pataisė" Kantą kaip žmogų ir moralistą, Hiumas padarė įtaką jo teoriniams gnoseologiniams ieškojimams, paskatino iš naujo įvertinti metafizines dogmas.

Prieš prasidedant 1762 metų žiemos semestrui, Kantas kaip visada išleido brošiūrą — kvietimą į paskaitas. Ankstesnėse buvo gvildenamos gamtamokslinės problemos. Šį kartą nagrinėti buvo pasirinktas filosofinis siužetas. Brošiūra vadinosi „Klaidingas gudravimas keturiomis silogizmo figūromis"; tai buvo pirmasis dar nedrąsus, tačiau daug žadantis mėginimas kritikuoti formaliąją logiką, kuri buvo Volfo mokyklos atrama. Kantas formaliąją logiką vadina „milžinu molinėmis kojomis"; jis nesivilia nuversti šį milžiną, nors ir užsimoja prieš jį.

Logikai Kantas kelia reikalavimą išsiaiškinti, kaip susidaro sąvokos. Jos atsiranda iš sprendinių. O kur glūdi toji slėpininga galia, kuri sprendinius padaro galimus?

Kanto atsakymas — sprendiniai galimi dėl sugebėjimo juslinius vaizdinius paversti minties objektu. Atsakymas reikšmingas: jis liudija pirmą, kol kas dar labai miglotą Kanto siekimą sukurti naują pažinimo teoriją. Iki tol jis kartu su Volfo sekėjais garbino dedukciją, buvo įsitikinęs, kad galimybės išvesti vienas sąvokas iš kitų yra beribės (nors jo paties gamtos tyrimai rėmėsi eksperimentų duomenimis). Dabar jis susimąsto apie tai, kaip į filosofiją įvesti patyrimu pagrįstą žinojimą.

Šiuo rūpesčiu dvelkia ir kitas darbas, parašytas 1762 metų pabaigoje (paskelbtas po dvejų metų), — „Natūraliosios teologijos ir moralės principų akivaizdumo tyrinėjimas". Jis atsirado Berlyno mokslų akademijai paskelbus konkursą. Konkurso užduotis buvo išaiškinti, ar filosofijos tiesas, tikriau, teologijos ir moralės pagrindinius teiginius galima įrodyti taip pat akivaizdžiai, kaip geometrijos tiesas; jeigu negalima, tai kokia tų pagrindinių teiginių prigimtis, kiek jie tikri ir ar tas jų tikrumas visiškai įtikinamas.

Konkurse buvo kviečiami dalyvauti visų šalių mokslininkai (išskyrus Berlyno akademijos narius, kurie sudarė žiuri). Premija — penkiasdešimties dukatų vertės auksinis atminimo medalis. Švariai ir aiškiai perrašytą rankraštį reikėjo atsiųsti nuolatiniam akademijos sekretoriui profesoriui Formė ne vėliau kaip iki 1762 metų gruodžio 31 dienos. Autorių buvo prašoma nenurodyti savo pavardės, bet pranešti ją užantspauduotame voke, ant kurio, kaip ir ant rankraščio, būtų užrašytas koks nors posakis.

Atrodė, kad tema specialiai sugalvota Kantui, pradėjusiam busti iš „dogmatinio snaudulio" volfiškosios metafizikos glėbyje. Gretindamas filosofiją su matematika, Kantas kalba apie pirmosios objektų kokybinę įvairovę, palyginti su antrosios objektais. Palyginkite trilijono ir laisvės sąvokas. Trilijono santykis su vienetu aiškus kiekvienam, tačiau laisvę suskaidyti į ją sudarančius vienetus, t. y. į paprastas ir žinomas sąvokas, kol kas dar niekam nepavyko. Žinoma, daugelis žmonių filosofiją laiko lengvesniu mokslu negu aukštoji matematika, tačiau tie žmonės filosofija vadina visa tai, kas rašoma knygose tokiu

pavadinimu. Tuo tarpu tikroji filosofija dar neparašyta. Filosofija turi perimti tą metodą, kurį Niutonas įvedė į gamtos mokslą ir kuris ten davė tokių vaisingų rezultatų. Remiantis patikimais patyrimo duomenimis, reikia surasti visuotinius dėsnius.

Tačiau ką daryti su teologija? Kokiu patyrimu galima įrodyti dievo buvimą? Patyrimas, kuriuo turi remtis filosofija,— tai ne tik jutimų duomenys, bet ir „vidinis patyrimas", betarpiškai akivaizdus įsisąmoninimas. Dėl pastarojo dievo pažinimas pasidaro visiškai tikras.

Konkursiniame darbe reikėjo atsakyti ir į klausimą dėl moralės pagrindinių teiginių. Čia, Kanto nuomone, dar nepasiektas būtinas akivaizdumo laipsnis, reikalai prastesni negu teologijos. Nors iš principo patikimai pagrįsti dorovę visiškai įmanoma. Ir Kantas išdėsto tolesnei jo filosofijos raidai svarbų motyvą: negalima painioti tiesos ir gėrio, žinojimo ir moralinio jausmo.

Prabėgomis, keliomis konkursinio darbo eilutėmis buvo išsakyta dar viena dėmesio verta mintis — apie neįsisąmonintų vaizdinių vaidmenį. Pasąmonės problema mokslui iškilo XVII amžiuje. Lokas atmetė nekontroliuojamos psichinės veiklos egzistavimo galimybę. Manyti, kad siela mąsto ir žmogus šito nepastebi,— vadinasi, iš vieno žmogaus padaryti dvi asmenybes. Jeigu žmogus miegodamas mąsto šito nežinodamas, tai miegantis ir budintis žmogus — skirtingi asmenys. Miegantis Sokratas ir budintis Sokratas, žinoma, ne tas pats asmuo, primygtinai teigė Lokas. Kanto, kuris vis labiau persiėmė dialektikos idėjomis, tokie pareiškimai negalėjo sugluminti. Vėliau jis ir sąmoningą žmogaus elgesį suskaidys į dvi sritis, o surasti sąmonei tam tikrą opoziciją, kuri būtų kažkas kita, tačiau kartu ir ne absoliuti jos priešybė, jam nebuvo sunku. Juo labiau kad jau Leibnicas kadaise ryžtingai pasisakė prieš Loko nuomonę, esą mūsų sielai būdingi tik tokie suvokimai, kuriuos ji įsisąmonina, ir vadino ją didžiausiu klaidų šaltiniu. Tai, kas nesąmoninga, Leibnicas vadino „mažaisiais suvokiniais"; nors jie ir maži, jų vaidmuo didelis, būtent jie formuoja įpročius ir skonį. Kanto terminas — „tamsūs vaizdiniai". Tie, kas neigia jų reikšmę, „praeina pro didžią gamtos paslaptį, o juk vi-

siškai įtikima, kad kaip tik giliausiai miegodama siela labiausiai sugeba protingai mąstyti". Šitai reikia įsiminti: čia vieno iš svarbiausių „Grynojo proto kritikos" skyrių raktas.

Kantas paskubomis užbaigė savo darbą, baimindamasis, kad nesuspės laiku. Todėl kai kas liko tinkamai nepagrįsta, viena ne visada išplaukė iš kita. Jis suvokė savo rašinio silpnybes ir aptarė jas specialiame prieraše, žadėdamas pataisyti tekste kas reikia, jei traktatas apskritai bus palankiai įvertintas.

Konkurso rezultatų teko laukti pusę metų. Iš Berlyno gautame laikraštyje jis perskaitė pranešimą, kad 1763 metų gegužės 31 dieną įvykusiame mokslų akademijos posėdyje buvo nutarta, kuriam darbui paskirti konkurso premiją. Kaip skelbė oficialus pranešimas, atplėšus užantspauduotą voką paaiškėjo, kad „premijuotojo darbo autorius yra vietinis žydas Mozė, Mendelio sūnus". Kartu akademija pripažino, kad vokiečio darbas su devizu

> Verum animo satis haec vestigia caetera tute
> Sunt, per quae possis cognoscere caetera tute
> [Bet jau ir šių nežymių pastabų įžvalgiam tavo protui
> turi pakakt, kad tikrai, kas liko, suprasti galėtum]*

beveik prilygsta pergalę laimėjusio mokslingojo žydo rašiniui".

Būtent šiuo lotynišku dvieiliu iš Lukrecijaus poemos „Apie daiktų prigimtį" Kantas užšifravo savo traktatą. Premijos jis negavo, tačiau ką reiškia darbo apibūdinimas kaip „beveik prilygstančio" nugalėtojo rašiniui? Kantas nedelsdamas kreipėsi į profesorių Formė, prašydamas paaiškinti. Ar tai reiškia, kad darbas bus išspausdintas kartu su gavusiuoju premiją? Jeigu taip, tai ar galima tekste padaryti kai kurių papildymų ir pataisų? Iš Berlyno atėjo teigiamas atsakymas: abu darbai bus išleisti kartu, autoriai gali pataisyti kas reikalinga. Tačiau Kantas neprisirengė paredaguoti teksto, ir šis išvydo dienos šviesą pirmapradžiu pavidalu.

Iš Berlyno Kantas gavo dar vieną malonią žinią: ten pasirodė palanki recenzija apie jo Karaliaučiaus studen-

---

* *Lukrecijus.* Apie daiktų prigimtį, I, 402-403. /Vertė M. Račkauskas.

tams skirtą paskaitų prospektą „Klaidingas gudravimas keturiomis silogizmo figūromis". Anoniminis recenzentas (tai buvo vis tas pats Mendelsonas) vadino autorių „drąsiu žmogumi, kuris grasina Vokietijos akademijoms baisia revoliucija".

Būsimą filosofijos revoliuciją pranašauja ir tos idėjos, kurias Kantas išdėsto traktate „Bandymas įvesti į filosofiją neigiamų dydžių sąvoką". Kantas skundžiasi, kad nagrinėjamos problemos jam dar nepakankamai aiškios, bet jis skelbiąs savo darbą, tvirtai tikėdamas jų reikšmingumu ir suprasdamas, kad net neužbaigti bandymai filosofijos srityje gali būti naudingi, nes dažniau klausimo sprendimą suranda ne tas, kuris jį kelia, o kas nors kitas.

Kanto dėmesį patraukia priešybių vienybės problema. Samprotavimų išeities taškas — dar habilitacinėje disertacijoje nustatytas loginio ir realaus pagrindų skirtingumas. Tai, kas logiškai teisinga, gali būti neteisinga realios tikrovės atžvilgiu. Loginę priešybę sudaro tai, kad apie tą patį dalyką kartu kas nors teigiama arba neigiama. Logika draudžia abu teiginius laikyti teisingais. Apie kūną negalima kartu tvirtinti, kad jis juda ir yra rimties būvyje: viena pašalina kita, rezultatas yra niekas.

Kas kita — reali priešybė, kurią sudaro jėgų krypčių priešingumas. Čia taip pat viena pašalina kita, tačiau padarinys bus ne niekas, bet kažkas. Dvi lygios jėgos gali veikti kūną priešingomis kryptimis, padarinys bus kūno rimtis, kuri taip pat yra kažkas, kas realiai egzistuoja.

Mus supantis pasaulis kupinas panašių realių priešybių. Matematika neigiamų dydžių teorijoje jau seniai operuoja realios priešybės sąvoka. Filosofija turi perimti iš matematikos kai kuriuos principus, kurių teisingumą įrodė pati gamta. Pavyzdžiui, tai liečia realios priešybės, kurią galima aptikti ne tik gamtoje, bet ir žmogaus elgesyje, sąvoką. Malonumas ir nemalonumas vienas su kitu susiję kaip teigiamas ir neigiamas dydžiai. Savo mintį Kantas pailiustruoja pavyzdžiu. Motinai spartietei atneša žinią apie didvyriškus jos sūnaus žygdarbius, jos sielą pripildo malonumo jausmas. Bet štai ji sužino, kad sūnus

žuvo mūšio lauke, jos malonumas sumažėja. Kantas siūlo malonumą, patirtą gavus pirmąją žinią, pažymėti simboliu *4a;* jeigu tarsime, kad nemalonumas, sukeltas antrosios žinios, yra paprastas neigimas, lygus nuliui, tai sudėję vieną ir kitą, gauname $4a+0=4a$, tai yra žinia apie mirtį nesumažino malonumo; tačiau tai neteisinga. O jeigu nemalonumą išreikšime kokiu nors neigiamu dydžiu, pavyzdžiui, $-a$, tada gausime teisingą rezultatą: $4a-a=3a$.

Tai, kad Kantas jausmus reiškia skaičiais, gautasis rezultatas yra ne jo naudai. Vis dėlto filosofo griežtai neteisime, mes žinome: jis jau mokosi „gerbti žmones". Mokytis reikia laiko, senų prietarų nelengva atsikratyti.

* * *

1762 metų žiemos semestrą Kanto paskaitose pasirodė naujas studentas, į kurį jis iškart atkreipė dėmesį. Jaunuolis priklausė teologijos fakultetui, pasižymėjo neeiliniais gabumais ir stropumu, rašė neblogus eilėraščius, mėgdžiodamas Kanto mėgstamus poetus — Halerį ir Popą. Vieną iš savo mokytojo paskaitų jaunuolis perpasakojo eilėmis ir per kitą susitikimą įteikė jas magistrui, kuriam jos taip patiko, kad jis perskaitė jas garsiai iš katedros. Jaunuolio odė, parašyta Rusijos caro Petro III įžengimo į sostą garbei, jau išvydo dienos šviesą. Studentas buvo neturtingas, ir Kantas mokė jį veltui.

Johanas Gotfrydas Herderis, Morungeno varpininko ir parapinės mokyklos mokytojo sūnus, nė nesvajojo apie aukštąjį mokslą. Padėjo atsitiktinumas. Miestelyje sustojo žiemoti rusų pulkas. Karo chirurgas Švarcas-Erla pasirūpino apsiskaičiusio jaunuolio, padėdavusio jam versti į lotynų kalbą, likimu. Jis pasiėmė Johaną Gotfrydą į Karaliaučių, nusprendęs padaryti jį gydytoju. Jautrus jaunuolis apalpo jau per pirmąjį skrodimą; Herderiui teko įstoti į teologijos fakultetą.

Herderis išklausė visus tuometinius Kanto kursus — metafiziką, moralę, logiką, matematiką, fizinę geografiją. Stropiai juos užsirašinėdavo, namuose tvarkydavo savo

konspektus. Išliko visi jo užrašai — kruopštūs, aiškūs, nuodugniai išdėstantys Kantą jaudinusių problemų esmę. Štai lektorius pateikia tezę — siela yra paprasta substancija. Tebūnie; tačiau ar tai reiškia, kad ji užima vietą erdvėje? Jeigu užima, tai siela materiali, ir tada turi atsirasti galimybė ją išmatuoti. Ar galite įsivaizduoti kubinį colį dvasių? Ir pasakykite, kurioje žmogaus kūno vietoje yra jo siela? Ar tai reiškia, kad dvasios bekūnės? Galbūt jos turi ypatingus organinius kūnus? Antraip kaip jos galėtų būti ir veikti visatoje? Juk egzistuoja magnetizmo jėga — materiali, tačiau nematoma. Kol kas peršasi tik viena išvada: siela turi vidinę prigimtį, kuri mums žinoma iš to, kad turime sąmonę, o apie išorinę jos prigimtį mes nieko nežinome.

Kita problema. Ar siela išsaugo savo būtį po kūno mirties? Labai galimas daiktas. (Atkreipkite dėmesį — karališkojo universiteto docentas leidžia sau išsilenkti besąlygiškai teigiamo atsakymo į vieną iš pagrindinių krikščionių tikėjimo klausimų. Ne veltui poručikui Bolotovui kėlė baimę Volfo mokykla, kurioje jis įžvelgė abejojimo pradą.) Kas liudija nemirtingumą?

Jeigu aš turiu laukti savo visiško išnykimo, vadinasi, mano būtis — tik žaisliukas kūrėjo rankose. Mano mintis protestuoja prieš tai, tokiu atveju aš apskritai nenoriu gyventi. Aš sakau: pasaulis — ne nuolaužų sankaupa, tai tam tikra vienovė, visuma; o jeigu taip, tai turi būti vieninga grandinė, jungianti praeitį su ateitimi. Klausimas tas, ar žmogus yra tokios grandinės realizacija? Žmogus ateina į gyvenimą atsitiktinai susiklosčius aplinkybėms. Atsitiktinis yra pradėjimo faktas, atsitiktinis embriono ir naujagimio išlikimas. Kai kurie gyvena taip trumpai, kad nesuspėja realizuoti ieškomo ryšio tarp praeities ir ateities. O kas, jeigu tu gyveni ilgai? Kiekvienas gyvenimas trumpas, palyginti su beribiu mokslu. Mokslininkas senatvėje gali suvaikėti. Niutonas nepatyrė malonumų, neturėjo nei poilsio, nei ramybės, gyveno tik mokslu, o baigė senatvine silpnaprotyste, tapęs pajuokos objektu. Ar ne geriau nerūpestingai gyventi tarp draugų? Eik, ieškok malonumų! Mirtis vis tiek tyko tavęs. (Kantas tarsi balsu samprotauja, jis aiškiai atsidūręs kryžkelėje. Jau-

nuolio, išdidžiai įtikinėjusio, kad jis „pasirinko kelią", pasitikėjimo savimi neliko nė ženklo.)

Kantas kalba apie dievą. Nei savu, nei svetimu patyrimu mes negalime įsitikinti jį esant. Mums belieka pasikliauti protu: tiktai per samprotavimų sistemą prieinama prie išvados, kad pasaulyje yra tam tikra aukščiausia, absoliuti ir būtina esybė. (Savo samprotavimus apie tai Kantas išdėstė traktate „Vienintelis galimas dievo buvimo įrodymo pagrindas". Darbas išėjo 1762 metų pabaigoje, pelnė autoriui pirmąją literatūrinę šlovę, tačiau sukėlė teologų įtarumą. Magistras Veimanas nedelsdamas išleido jo paneigimą; katalikiškoje Vienoje traktatas pateko į draudžiamųjų knygų sąrašą.)

Tačiau kyla klausimas: ar toks požiūris į religiją negriauna dorovės pagrindų? Kartu su Beliu ir Hačesonu Kantas tvirtina: moralė ir religija — skirtingi dalykai. Moralė yra veikiau visuotinis žmonių, o ne dievo teismas. Žinoma, baisus dievas be moralės, tačiau šitai pasitaiko (hotentotams krikščionių dievas atrodo kaip olandų kapitonas). Ir moralė gali išsiversti be religijos. Yra dorovingų tautų, nepažinusių dievo. Visuomenė turi būti pakanti ateistams, jeigu jie elgiasi dorovingai. Spinoza buvo doras žmogus. Auklėjant pirmiausia reikia pažadinti moralinį jausmą, o paskui įskiepyti dievybės supratimą, kitaip religija virs prietaru, ir išaugs gudreiva, veidmainis. Iš pradžių reikia išugdyti vidines priedermes, o po to išorines. Moralinio jausmo kultūra turi būti pirmesnė už paklusimo kultūrą. Elkis pagal savo moralinę prigimtį — toks turi būti pagrindinis elgesio dėsnis.

Tačiau keblu apibrėžti žmogaus moralinę prigimtį. Jeigu Spartos moterį išstumdavo neapsirengusią į gatvę, jai tai būdavo baisiau už mirtį. O Jamaikoje indėnės vaikščioja nuogos. Vesti seserį — nusikaltimas, o senovės Egipte tokios vedybos turėjo sakralinę prasmę. Eskimai, nužudantys savo nusenusius tėvus, faktiškai padaro jiems paslaugą, išgelbėdami nuo ilgo merdėjimo ar kankinamos mirties medžioklėje. Ruso turėjo pagrindą susimąstyti apie tai, kas žmoguje natūralu, o kas dirbtina, vienu atžvilgiu jis buvo neabejotinai teisus: vienpusis mokslo vystymasis yra žalingas.

Herderis paliko ne tik išraiškingą Kanto dvasinių ieškojimų paveikslą, bet ir ryškų literatūrinį savo mokytojo portretą. Šį portretą jis nupiešė senatvėje, kai jau nesutarė su Kantu, todėl jo negalima įtarti norėjus įsiteikti. „Su dėkingumu ir džiaugsmu,— rašė jis,— aš prisimenu savo pažintį jaunystėje su filosofu, kuris man buvo tikras humaniškumo mokytojas. Savo žydėjimo metais jis pasižymėjo linksmu jaunuolio žvalumu, kurį neabejotinai išsaugos ir gilioje senatvėje. Jo atvira, tarsi mąstymui sukurta kakta spinduliavo šviesa, iš jo lūpų liejosi maloni kalba, pasižymėjusi minčių turtingumu. Pokštas, sąmojis ir humoras buvo priemonės, kuriomis jis visada sumaniai naudodavosi, išlikdamas rimtas visuotinės linksmybės momentu. Jo paskaitos panėšėjo į malonų pokalbį; jis kalbėdavo apie kokį nors autorių, tačiau mąstydavo už jį pats, toliau plėtodamas jo mintis, ir per trejus metus, kuriuos aš kasdien jo klausydavausi, nė karto nepastebėjau jame nė lašo pasipūtimo. Jis turėjo priešą, kuris siekė jį paneigti, tačiau niekada nekreipdavo į jį dėmesio... Aš girdėjau, kaip jis vertino Leibnicą, Niutoną, Volfą, Kruzijų, Baumgarteną, Helvecijų, Hiumą, Ruso; kai kurie iš jų tuo metu buvo nauji rašytojai, ir reikia pažymėti, kad vienintelis jo tikslas minint šiuos vardus buvo sužadinti tiesos polėkį, kilnų entuziazmą kurti žmonijos gerovę, siekimą mėgdžioti tai, kas didu ir gera. Jis nežinojo, kas yra intriga; sektantiškumo ir šališkumo dvasia jam buvo visiškai svetima, jis nesiekė verbuoti sekėjų, specialiai nesistengė, kad jo vardą kartotų jaunuomenė. Jo filosofija žadino savarankišką mintį, ir aš negaliu įsivaizduoti veiksmingesnės priemonės tam už jo paskaitas; jo mintys tarsi gimdavo jūsų akyse, ir reikėdavo jas plėtoti toliau; jis nepripažino jokių pamokymų, diktavimo, dogmų. Gamtos mokslai ir gamtos gyvenimas, tautų ir žmogaus istorija, matematika ir patyrimu pagrįstas žinojimas buvo tie šaltiniai, iš kurių jis sėmė savo visa gaivinančią išmintį. Iš jų jis liepdavo semtis savo klausytojams; jo siela gyveno visuomene..."

Visi pažinojusieji Kantą sako, kad jis buvo linkęs bendrauti, atjaučiantis žmogus. Jis daug dirbo, mėgo savo darbą, tačiau žinojo ne tik dirbti. Jis mokėjo ilsėtis ir

pramogauti, giliamintį mokslingumą suderindamas su aristokratišku blizgesiu.

„Palaimintas, kas nuo jaunystės buvo jaunas..." Magistras Kantas po paskaitų mielai leisdavo laiką prie kavos puodelio ar vyno taurės, žaidė biliardą, vakarais — kortomis. Kartais jis parsirasdavo po vidurnakčio, o sykį, jo paties prisipažinimu, grįžo taip įkaušęs, kad neįstengė pats susirasti kelio į Magistrų skersgatvį, kur septintajame dešimtmetyje jis gyveno. Tačiau keltis visada reikėdavo anksti: rytą laukdavo paskaitos. Be to, ir silpna sveikata vertė pagalvoti apie griežtesnį režimą.

Prie fizinio silpnumo, kamavusio jį nuo ankstyvos vaikystės, ilgainiui prisidėjo ir tam tikras psichinis negalavimas, kurį Kantas vadino hipochondrija. Šios ligos simptomus filosofas aprašė viename iš savo darbų: hipochondriką supa savotiška „melancholijos migla, ir dėl to jam vaidenasi, kad jį puola visos ligos, apie kurias jis ką nors yra girdėjęs. Todėl jis visų mieliausiai kalba apie savo negalę, godžiai puola prie medicinos knygų ir visur randa savo ligos simptomų". Hipochondriką palankiai veikia draugija, čia jis būna geros nuotaikos ir turi apetitą. Galbūt kaip tik dėl to Kantas niekada nepietaudavo vienas ir apskritai mėgo būti tarp žmonių.

Jį mielai kviesdavosi į svečius, ir jis niekada nevengdavo kvietimų. Protingas ir guvus pašnekovas, Kantas buvo draugijos siela. Bet kokioje draugijoje jis elgdavosi kaip su lygiais, laisvai, nesivaržydamas, išradingai. Sykį vakarieniaujant jaunutis leitenantas vyresniojo karininko akyse paliejo ant stalo raudono vyno ir įmanęs būtų skradžiai žemę prasmegti iš sumišimo. Magistras Kantas, tuo metu kalbėjęsis su tuo vyresniuoju karininku apie kažkokias kautynes, daug negalvojęs šliūkštelėjo iš taurelės truputį vyno ant staltiesės ir raudonomis srovelėmis ėmė vaizduoti kariuomenės judėjimą. Kaip visai neseniai rusų, taip dabar prūsų karininkams Kantas skaitė privačias paskaitas, jo atvežti siųsdavo generolo ekipažą, ir du generolai buvo geri jo pažįstami.

Dėl draugystės, tai šiuo atžvilgiu Kantas mėgo kartoti: „Brangūs draugai, draugų nėra". Iš Diogeno Laertiečio perimtas priežodis skambėjo kaip pokštas, tačiau

kiekviename pokšte, kaip žinoma, yra tiesos. Tiesa buvo tai, kad Kantas vertino draugystę (laikė ją aukštesne už meilę, manydamas, kad ji apima meilę, bet reikalauja dar ir pagarbos), buvo vidujai pasirengęs tikrai draugystei, jos ieškojo, vienu metu manė suradęs, tačiau iš tikrųjų greta jo niekada nebuvo žmogaus, kuris visiškai būtų gyvenęs jo dvasiniais interesais.

Samprotaudamas apie tai, kaip suartėja žmonės, Kantas pažymėdavo, kad choleriko temperamentas kliudo draugystei; sangvinikui — visi draugai (iš tikrųjų paaiškėja, kad, tiesą sakant, jis niekam nėra draugas); melancholikas turi nedaug draugų, bet tai geri draugai. Savo temperamentą Kantas laikė melancholiniu.

Todėl reikia įdėmiai įsigilinti į Kanto pateiktą melancholiko charakteristiką. Iš dalies tai vidinis autoportretas. Nereikia manyti, pažymi Kantas, kad melancholikas nepatiria gyvenimo džiaugsmų ir amžinai kamuojamas niūraus ilgesio. Ne, paprasčiausiai jis lengviau už kitus pasiduoda tokiai būsenai, veikiamas išorinių ar vidinių poveikių. Tokiam žmogui labiausiai būdingas dėkingumo jausmas. Jo iš pramogų patiriamas pasitenkinimas įgyja rimtą pobūdį, dėl to nesusilpnėdamas. Jis geranoris, pastovus, jautriai reaguoja į neteisybę. Savo jausmus pajungia principams. Todėl kitų nuomonės jo nejaudina, jis remiasi tik savo paties išmanymu. Melancholikas gerai saugoja savo ir svetimas paslaptis, neapkenčia melo ir apsimetinėjimo. „Jam būdingas gilus žmogiškojo orumo jausmas. Jis žino savo vertę ir žmogų laiko pagarbos nusipelnančia būtybe. Jis nepakenčia jokio šlykštaus nuolankumo, ir jo kilnumas alsuoja laisve. Visos grandinės — nuo paauksuotų, kurios nešiojamos rūmuose, iki sunkių geležinių vergų grandinių galerose — jam kelia pasibjaurėjimą. Jis griežtas teisėjas sau ir kitiems ir dažnai nepatenkintas ir pačiu savimi, ir pasauliu".

Jeigu melancholiko charakteris sugenda — Kantas numatė ir tokią galimybę,— tai rimtumas virsta niūrumu, didis pagarbumas — egzaltacija, laisvės meilė — užsidegimu. Įžeidimas ir neteisybė įžiebia jo keršto troškimą. Tokiu atveju jo reikia sergėtis. Jis nepaiso pavojų ir niekina mirtį. Jeigu jo jausmai iškreipti, o protas nepakanka-

mai aiškus, jis pasiduoda egzaltacijai, jis regi pranašiškus sapnus ir ženklus. Jam gresia pavojus tapti keistuoliu, fantazuotoju, fanatiku. Reikia pažinti savo silpnybes, kad neleistum joms išsikeroti!

Tikra draugystė atitinka melancholiko charakterį, nes ir viena, ir kitas — kilnūs. Pats melancholikas gali netekti nepastovaus draugo, bet šis ne taip lengvai jį praras. Net užgesusios draugystės atminimas jam šventas.

Kam gi teko garbė būti Kanto draugu? Tarp universiteto kolegų filosofas nerado sau lygaus. Kanto draugas buvo Jozefas Grinas, anglas komersantas, nuolat gyvenęs Karaliaučiuje. Laisvalaikiu Kantas nemėgo mokslingų kalbų, todėl jam buvo lengva šio tolimo nuo filosofijos, nors ir apsiskaičiusio žmogaus draugėje. Grinas ir kitas Kantui artimas Karaliaučiaus anglas Moderbis primindavo Didžiąją Britaniją, iš kurios, kaip jis manė, buvo kilęs jo prosenelis.

Grinas, verslo žmogus, mokė punktualumo savo mokytą draugą, kuris jaunystėje dar nebuvo toks pedantiškas, kaip sulaukęs senyvo amžiaus. Pasakojama, kad sykį jie susitarę ryte aštuntą važiuoti už miesto Grino arkliais. Be penkiolikos aštuonios Grinas buvęs pasiruošęs. Be penkių jis užsidėjęs skrybėlę, pasiėmęs lazdą ir nulipęs žemyn. Kai laikrodis pradėjęs mušti, jis sėdęs į puskarietę ir pajudėjęs. Ant tilto per Prieglių jis sutikęs uždususį Kantą, bet, nepaisydamas jo šūksnių, pravažiavęs pro šalį. Netrukus ir magistras Kantas tapo tikslumo pavyzdžiu. Kiekvieną vakarą jis praleisdavo pas Griną. Išeidavo iš jo lygiai septintą. Jeigu Kantas išeina iš Grino — vadinasi, septynios, galima tikrinti laikrodį.

Kantas mėgo lankytis pas girininką Vobzerį, kurio namelis Moditene už miesto ribos tapo vieta, kur jis praleisdavo savo atostogas. Čia būdavo gera ne tik ilsėtis, bet ir dirbti.

Moterys Kanto gyvenime nevaidino to vaidmens, kuris joms teko, pavyzdžiui, jaunesniojo jo amžininko Gėtės gyvenime ir kūryboje. Jis liko viengungis. Beje, tarp filosofų tai nebuvo retenybė: Platonas, Dekartas, Hobsas, Lokas, Leibnicas, Hiumas nepažino vedybinių saitų. Psichoanalitikai Kanto viengungystę aiškina motinos kultu,

nuslopinusiu potraukį prie kitų moterų. Pats filosofas į tai žiūrėjo kitaip: „Kai man galėjo prireikti moters, aš neįstengiau jos išlaikyti, o kai galėjau ją išlaikyti, man jau nebegalėjo jos prireikti". Jeigu šį prisipažinimą sugretinsime su kitu — „vyrui negali teikti malonumo gyvenimas be moters, o moteris negali patenkinti savo poreikių be vyro",— pasidarys aišku, kad viengungystė buvo priverstinė ir brandos metais neteikė džiaugsmo.

„Ciniko purizmas ir atsiskyrėlio kūno marinimas nieko neduoda visuomenės gerovei, tai iškreiptos dorybės formos, kurios jai nepatrauklios; gracijų atstumtos, jos negali pretenduoti į humaniškumą". Taip Kantas pasakys gilioje senatvėje; pačiame jėgų žydėjime vienuoliškas asketizmas juo labiau negalėjo kelti jam entuziazmo. Lytinis potraukis, pasak Kanto,— „didžiausias juslinis pasitenkinimas", „ypatingas pasitenkinimas", kuris vis dėlto neturi „iš esmės nieko bendro su moraline meile". Vien tik spekuliacijos galia prie tokios išvados neprieisi.

Kažkokia Luiza Rebeka Fric senatvėje kategoriškai tvirtino, kad kadaise filosofas Kantas buvo ją įsimylėjęs. Biografų apskaičiavimu, tai turėję būti septintajame dešimtmetyje. Borovskis, kurio akyse praėjo didelė dalis Kanto gyvenimo, neminėdamas vardų tvirtina, kad jo mokytojas dukart mylėjo ir dukart ketino vesti.

Negalima pasakyti, kad gražioji lytis visai Kantu nesidomėjo. Veikiau priešingai. Štai, pavyzdžiui, įdomus liudijimas — laiškas, kurį jis gavo 1762 metų birželio 12-ąją. „Brangus drauge! Ar Jūsų nestebina, kad aš ryžtuosi rašyti Jums, didžiam filosofui? Aš tikėjausi vakar pamatyti Jus savo sode, bet mudvi su drauge išieškojome visas alėjas ir neradome savo draugo po šiuo dangumi; man teko imtis rankdarbio — juostos špagai; skiriu ją Jums. Pretenduoju į Jūsų draugiją rytdienos popietę. Aš girdžiu, kaip Jūs sakote: taip taip, žinoma, ateisiu; na, gerai, mes Jūsų laukiame, mano laikrodis bus prisuktas. Atleiskit, kad tai primenu. Kartu su drauge siunčiu Jums oro bučinį, pas Jus Kneiphofe oras tas pats, ir mano bučinys nepraras savo simpatinės galios".

Laiško autorė — vietinė gražuolė Marija Šarlota Jakobi. Jai sukako dvidešimt treji metai, jau dešimt metų ji

ištekėjusi. Tokios ankstyvos vedybos buvo nesėkmingos ir vėliau galutinai iširo. Tačiau ką reiškia mįslinga frazė — „mano laikrodis bus prisuktas"? Visiškai galimas daiktas — nešvankybė, užuomina apie intymius santykius. Prisiminkite, kaip atėjo į pasaulį džentelmenas Tristramas Šendis, Lorenso Sterno to paties pavadinimo romano herojus. Jo tėtė turėjo įprotį sekmadienių vakarais prisukti didžiulį ant grindų stovintį laikrodį, o paskui atlikti savo vedybines priedermes; dėl to misis Šendi, pagal filosofo Loko teoriją, susidarė patvari idėjų, „kurių iš tikrųjų niekas tarpusavyje nesieja", asociacija — tarp prisukto laikrodžio ir intymaus suartėjimo. „Tristramas Šendis" išėjo 1760 metais ir turėjo pasisekimą ne tik Anglijoje. Kantas mėgo Sterną. Madam Jakobi garsėjo kaip apsiskaičiusi moteris.

Kantas buvo nedidelio ūgio (157 centimetrų) ir gležno kūno sudėjimo. Siuvėjo ir kirpėjo sumanumas padėdavo jam paslėpti išorinius trūkumus; šviesūs plaukai, gyvos protingos žydros akys, aukšta kakta, graži laikysena darė jį visai patrauklų. Rengėsi skoningai, pagal tuometinę madą. (Į madą Kantas žiūrėjo atlaidžiai, vadino ją tuštybe, tačiau sakė: „Geriau būti madingu kvailiu negu nemadingu".) Trikampė skrybėlė ir išpudruotas perukas, rudas auksu išsiuvinėtas durtinys juodais apvadais su šilku aptrauktomis sagomis, tokios pat spalvos liemenė ir kelnės, balti nėriniuoti marškiniai, pilkos šilkinės kojinės, batai su sidabrinėmis sagtimis, prie šono trumpa špaga — toks buvo jo apdaras. Amžininkų atmintyje Kantas išliko ne tik kaip „mažasis magistras", bet ir kaip „elegantiškasis magistras". Niekas, kas žmogiška, nebuvo jam svetima, ir apie žmogų jis rašė remdamasis žiniomis, pasisemtomis ne tik iš knygų.

Tai reikia prisiminti skaitant Kanto traktatą „Grožio ir didingumo jausmo stebėjimai", kadaise patį populiariausią, autoriui gyvam esant išleistą aštuonis kartus. Prieš mus naujas literatūrinis bandymas. Filosofas pasirodo jam neįprastu žanru — kaip eseistas. Išnyko pirmųjų darbų džiaugsmingas patosas, atsirado humoro ir ironijos, stilius įgijo grakštumo ir aforistiškumo. Kantas rašo apie žmogaus jausmų pasaulį, nagrinėdamas juos per dvi ka-

tegorijas — grožį ir didingumą. Tačiau tiesiogiai apie estetiką traktate nekalbama. Jame nėra jokių griežtų definicijų. Viskas pateikta apytikriai, vaizdingai, žaismingai.

Naktis didinga, samprotauja Kantas, diena graži. Didingumas jaudina, grožis traukia. Tai, kas didinga, visuomet turi būti reikšminga, o gražūs gali būti ir menki dalykai. Poelgio grožį pirmiausia sudaro tai, kad jis atliekamas lengvai ir tarsi be pastangų; įveikti sunkumai kelia susižavėjimą ir siejasi su didingumu. Moters protas gražus, vyro protas gilus, o tai tėra tik kitas didingumo nusakymas. Moterys blogio vengia ne todėl, kad jis neteisingas, bet todėl, kad jis bjaurus. Moteris nepakenčia jokio „reikia", jokios pareigos, jokios prievartos, ji ką nors daro todėl, kad jai taip patinka. Gražioji lytis nesivadovauja principais. Užtai apvaizda į moterų širdis įdiegė gerumo ir palankumo jausmus, suteikė joms subtilų padorumo jausmą ir geranoriškumą; nedera reikalauti iš jų aukų ir kad jos apribotų save. Angliškame žurnale Kantas perskaitė, esą vyrui nėra nieko labiau įžeidžiamo, kaip būti laikomam melagiu, o moteriai — neskaisčia, tačiau jis pats mano kitaip: vyrui nėra nieko skaudesnio, kaip išvadinti jį kvailiu, o moteriai — pasakyti, kad ji bjauri.

Vyras ir moteris papildo vienas kitą; susituokę jie sudaro tarsi vieną dorovinę asmenybę, kuriai vadovauja vyro protas ir žmonos skonis. Blogai, kai atsiranda vienybė be vieningumo, be savitarpio lygybės. Jausmų subtilumas ir švelnumas visa savo jėga pasireiškia tik iš pradžių, nuo bendravimo namų aplinkoje jie pamažu atbunka, o paskui virsta bičiuliška meile, ir tada didelis menas — išsaugoti pradinio jausmo likučius, kad abejingumas ir nuobodulys nesunaikintų viso vertingumo to džiaugsmo, vien tik dėl kurio buvo verta sudaryti tokią sąjungą.

Čia Kantas išdėsto kai kuriuos samprotavimus ir apie žmonių temperamentų skirtumus. Jis ir vėl nesistengia išgvildenti temos, grožis ir didingumas jam yra savotiška šerdis, ant kurios jis suveria savo įdomius pastebėjimus. Didingumo srityje gyvena melancholinis temperamentas.

Kantas aiškiai jam teikia pirmenybę, nors mato ir kai kurias jo silpnybes.

Sangviniko sieloje vyrauja grožio jausmas. Jis mėgsta linksmybę, gyvenimo šurmulį, permainas. Kitų džiaugsmas jam teikia tikrą malonumą, tačiau jo moralinis jausmas be principų ir todėl nepatvarus. Jeigu jus ištiko nelaimė, jis nuoširdžiai užjaus, tačiau pasistengs nepastebimai išnykti, kol pasikeis aplinkybės. Jis dosnus, linkęs į labdarybę, bet užmiršta savo skolas. Jeigu jo charakteris sugenda, jis pasidaro vulgarus, smulkmeniškas, vaikiškas.

Cholerikas, atrodytų, gyvena didingumo jausmu, bet iš tikrųjų jį traukia tik apgaulingas, klaidinantis išorinis blizgesys. Tam, kas slypi gilumoje, jis abejingas; jo nesušildo nuoširdus gerumas, nors jis džiaugiasi, kai laikomas geru. Jo elgesys nenatūralus, jam svarbu ne tai, kas jis yra, o tai, koks jis atrodo. Jis visada sklidinas paties savęs — ar dedasi mylimuoju, ar draugu. Religijoje jis veidmainys, savo elgesiu — meilikautojas, politikoje nepastovus. Jis mielai keliaklupsčiauja prieš šio pasaulio galinguosius, kad pats taptų žemesniųjų tironu.

Paskutinį savo „Stebėjimų..." skyrių Kantas skiria nacionalinio charakterio ypatumams. Tai vienas iš pirmųjų socialinės psichologijos — mokslo, kuris tik mūsų dienomis įgijo griežtesnę empirinę bazę — žingsnių. Kantas tenkinasi savo paties stebėjimais; vėliau jis ne sykį prie jų grįždavo: kiekvieną kartą, kai skaitydavo antropologijos kursą. Jie ne visada tikslūs, kartais ginčytini, daugiuma — originalūs.

Ispanas rimtas, uždaras, teisingas. Jo siela išdidi (paprasčiausias valstietis bet kokio viršininko akyse yra kupinas savigarbos), ir jis linkęs atlikti veikiau didingus negu gražius poelgius. Net asmeniniame gyvenime jis elgiasi išdidžiai ir kažkaip iškilmingai. Iš anksto mėgaudamasis susitikimu su svetimšaliu, jis paliks plūgą ir vaikštinės po arimą su apsiaustu ir ilga špaga, kol tas pravažiuos pro šalį. Jis didžiuojasi tuo, kad gali nedirbti. Įsimylėjęs ispanas elgiasi keistai: per bulių kautynes ypatingai nusilenkdamas pasveikina savo valdovę ir jos gar-

bei puola pavojingą gyvulį. Jis žiaurus: tai liudija inkvizicijos laužai.

Prancūzo charakteryje vyrauja dorovinio grožio jausmas. Jis pagarbus, lipšnus, malonus, bet greitai pasidaro familiarus. Sąmojis jam turi principinę vertę. Jis taikus pilietis ir už priespaudą keršija tik satyra. (Tai buvo pasakyta prieš ketvirtį amžiaus iki didžiosios revoliucijos; kai ji įvyko, Kantas nacionaliniame prancūzų charakteryje aptiko „užkrečiamą laisvės dvasią, kuri įtraukia į savo žaidimą net protą ir liaudies santykiuose su valstybe sužadina triuškinantį entuziazmą, peržengiantį pačias kraštutines ribas".)

Anglams būdinga panieka viskam, kas svetimšališka. Savo tėvynainiams jie kuria didžiules labdarybės įstaigas, kurių neturi kitos tautos, tačiau britų žemėje atsidūrusiam ir patekusiam į skurdą svetimšaliui visada gresia mirtis patvoryje. Anglui mažai rūpi atrodyti sąmojingam ar sublizgėti geromis manieromis, jis visų šalinasi ir net tėvynėje geriau linkęs pietauti vienas, nes prie bendro stalo reikia bent jau minimalaus mandagumo. Jis apsigalvojantis ir santūrus. Pastovus kartais iki užsispyrimo, drąsus ir ryžtingas iki beprotybės. Lengvai tampa keistuoliu, bet ne iš tuštybės, o dėl to, kad kiti jam nerūpi. (Matyt, piešdamas šį portretą Kantas turėjo prieš akis komersantą Griną.)

Vokietis vykusiai suderina didingumo ir grožio jausmus. Jis metodiškas visur, net meilėje. Sąžiningumas, stropumas, meilė tvarkai — vokiečių dorybės. Kantas jautėsi esąs vokietis. Didžiavosi tuo, bet be šešėlio pasitenkinimo savimi ir puikavimosi. („Antropologijoje" parašęs: „dvi labiausiai civilizuotos tautos", jis paaiškino savo žodžius: „Savaime suprantama, kad čia nekalbama apie vokiečių tautą, nes tai būtų pagyrimas autoriui, kuris pats yra vokietis",— buvo turimi galvoje prancūzai ir anglai.)

Galimas daiktas, žvelgdamas į slaptas savo sielos gelmes, Kantas aptikdavo vokiečių pasirengimą susitaikyti su bet kokiu despotiniu režimu. Vokietis lengviausiai ir ilgiau už visus kitus paklūsta vyriausybei, kurios valdomas gyvena, jam neateina į galvą nei priešintis esamai

tvarkai, nei sugalvoti naują. Vokiečius tiesiog apėmusi aistra klasifikuoti ir subordinuoti, jie be galo tobulina rangų tabelį, „pataikauja iš gryno pedantiškumo", tarp įsakinėjančiųjų ir paklūstančiųjų sudarydami ištisus vardų ir titulų laiptus, kurių kiekvieną pakopą atitinka tiksliai nustatytas autoriteto visuomenėje laipsnis.

Arabai yra tarsi Rytų ispanai, persai — Azijos prancūzai, japonai — jos anglai. Indams ir kinams Kantas neranda europietiško ekvivalento. Apie negrus jis sprendžia su panieka, ypač smerkdamas juos už nepagarbų elgesį su moterimis. „Bailus žmogus visada būna griežtas šeimininkas silpnesniam, kaip kad pas mus virtuvėje tironu visada būna tas, kas išėjęs iš savo namų vargiai išdrįsta pakliūti kam nors į akis". Susižavėjęs Kantas rašo apie indėnus. Niekas iš laukinių nepasižymi tokiu kilniu charakteriu kaip Šiaurės Amerikos aborigenai. Jie turi stiprų garbės jausmą. Pagarba moteriai pranoksta net mūsų išsimokslinusią pasaulio dalį. Moterys ten įsakinėja, tiesa, brangiai mokėdamos už savo pranašumą: ant jų pečių gula visi namų reikalai ir, be to, jos dalyvauja visuose vyrų darbuose.

Visi šie ryškūs, kartais galbūt nepagrįsti periodai turi gilią prasmę: jie pranašauja permainą šalies dvasiniame gyvenime, būsimą posūkį nuo proto prie jausmų, gyvą susidomėjimą unikaliais asmenybės išgyvenimais. Čia, kaip ir Hamano kūriniuose, jaučiamas „Audros ir veržimosi" artėjimas. Kantas pralenkia laiką. Tarp jo filosofinių interesų atsirado žmogus.

Nors vaizdingiausios traktato vietos neįėjo į pagrindinį veikalo tekstą, jos išliko fragmentais ir buvo išspausdintos praėjus daugeliui metų po filosofo mirties. Reikia pasakyti, kad Kantas nuo jaunumės išsiugdė įprotį nedelsiant užsirašyti kiekvieną į galvą atėjusią mintį. Kartais tai būdavo specialiai paruošti lapai, dažniau — pirma atsitiktinai į akis pakliuvusi popieriaus skiautė: ką tik gautas laiškas, prekininko sąskaita ir t. t. Kartais čia randame ką nors šiaip pasižymėta, kad nepasimirštų — užrašus, neturinčius mokslinės ir literatūrinės reikšmės. Kartais — gilumu stebinančias įžvalgas, kurios pralenkia susistemintą mintį. Čia yra ir neužbaigtų frazių, ir nugludin-

tų aforizmų, ir būsimų darbų apmatų. Tai labai svarbus užbaigtų kūrinių papildymas.

Turėjo Kantas ir kitą įprotį. Kai kuriuos savo paskaitų kursus jis skaitė pagal svetimus vadovėlius — logiką pagal Mejerį, metafiziką pagal Baumgarteną ir t. t. Rengdamasis paskaitoms, jis buvo įpratęs vadovėlių paraštėse, priešlapyje, tituliniame ir kitose tuščiose vietose, net tekste tarp eilučių užsirašyti viską, kas ateidavo į galvą. Per daugelį dėstytojavimo metų jam priklausę vadovėliai buvo išmarginti tūkstančiais pastabų. Vien įrašai Mejerio knygoje „Logika" sudarė bemaž visą akademinio raštų leidimo šešioliktąjį tomą. O visi juodraštiniai apmatai užpildo dešimt tomų — daugiau negu paskelbti darbai. Datos Kanto užrašuose nenurodytos, tačiau Kanto rankraštinio palikimo publikuotojui E. Adikesui remiantis daugeliu požymių pavyko ne tik surūšiuoti medžiagą pagal tematiką, bet ir apytikriai išdėstyti ją chronologine tvarka. Todėl šiuolaikinis skaitytojas ir turi savotišką mokslinį Kanto dienoraštį.

Šiuo atveju prieš mus fragmentai, kuriais Kantas, matyt, norėjo papildyti naują „Stebėjimų..." leidimą. Kantas svarsto laisvės problemą. Abstrakčia forma jis mąstė apie ją dar habilitacinėje disertacijoje. Dabar dėl Ruso įtakos problema įgyja socialinį atspalvį. Laisvė — vergovės, priklausomybės antipodas. Žmogus priklauso nuo daugelio gamtinių dalykų, tačiau už išorinio būtinumo naštą kur kas skaudesnis ir nenatūralesnis paklusimas kito valiai. Jeigu anksčiau aš buvau laisvas, niekas negali sukelti man didesnio sielvarto kaip mintis apie tai, kad ateityje mano padėtis priklausys ne nuo mano valios, bet nuo svetimos užgaidos. Šiandien smarkus speigas, aš galiu išeiti arba pasilikti namie — kaip panorėsiu, tačiau kito žmogaus valia nusprendžia ne taip, kaip šiuo atveju man maloniausia, bet taip, kaip reikia jam. Aš noriu miegoti, o jis mane žadina. Aš noriu ilsėtis arba žaisti, o jis mane verčia dirbti. Ir jeigu dabar jis linki man gero, kas gali laiduoti, kad rytoj jis nepasidarys kitoks. Žmogus, priklausomas nuo kito,— jau ne žmogus, šį vardą jis prarado, jis — tik kito žmogaus reikmuo. Vergovė yra didžiausia žmogaus prigimties blogybė.

„Žmogus gimsta laisvas, tačiau visur jis yra supančiotas. Tas, kuris manosi esąs kitų viešpats, iš tikrųjų yra dar didesnis vergas negu jie",— taip prasidėjo „Visuomenės sutartis". Kantas toliau varijuoja ir gilina Ruso pradėtą temą. Atrodytų, laisvė žmogų turi iškelti virš gyvulio, bet iš tikrųjų žmogus pasirodo esąs žemesnis už gyvulį: jį lengviau pavergti. Be prievartos vergovės, yra dar kur kas pavojingesnė apakimo vergovė. Ji remiasi arba priklausomybe nuo daiktų (pavyzdžiui, nuo komforto ir prabangos), arba priklausomybe nuo idėjų. Daiktai yra didesnėje žmogaus valdžioje negu nuomonės, todėl antroji apakimo vergovės rūšis absurdiškiausia ir labiausiai verta paniekos.

Kantas, kaip ir Ruso, čia prieina prie susvetimėjimo problemos. Terminas jam nežinomas, bet dalyko esmę jis pagauna teisingai. Kalbama apie tai, kad antagonistiniai visuomeniniai santykiai žmogaus veiklos rezultatus paverčia kažkuo jam svetimu, priešišku. Kaip gėris gali virsti blogiu, Kantas parodo mokslo pavyzdžiu. „Mokslo daroma žala žmonėms pirmiausia yra ta, kad didžiulė dauguma norinčių jame pasireikšti ne patobulina protą, bet tik iškreipia jį, jau nekalbant apie tai, kad daugeliui mokslas yra tik priemonė patenkinti tuštybę... Mokslininkai mano, kad viskas egzistuoja jų labui. Dvarininkai mano taip pat."

Kanto nuomone, mokslas jo meto visuomenėje užsikrėtęs dviem ligomis. Viena — akiračio siaurumas, mąstymo vienpusiškumas, kita — deramo tikslo neturėjimas. Kantas ne kartą grįš prie šios temos. Štai dar keletas iškalbingų fragmentų iš kitų sąsiuvinių: „Mokytas barbariškumas gali pasižymėti dideliu uolumu, bet be tikslo, be idėjos pirmiausia tarnauti žmonių giminės gerovei". Mokslui reikalinga „vyriausioji filosofijos priežiūra". Mokslininkas tampa savotiška vienaake pabaisa, jeigu jis neturi „filosofinės akies". Tai pavojingas išsigimimas, kai žmogus užsisklendžia tarp kokios nors vienos žinijos srities prietarų. „Tokį mokslininką aš vadinu kiklopu. Jis — mokslo egoistas, ir jam reikalinga dar viena akis, kad pažvelgtų į daiktus kitų žmonių požiūriu. Tuo remiasi mokslų humanizavimas, t. y. vertinimų žmogiškumas...

Antroji akis — tai žmogaus protui būtinas savęs pažinimas, be kurio mes neturime mūsų žinių didingumo mato". Sau Kantas kelia uždavinį įveikti savo meto mokslo ydas. „Jeigu egzistuoja mokslas, tikrai reikalingas žmogui, tai jis yra tas, kurio aš mokau — būtent prideramai užimti žmogui skirtą vietą pasaulyje — ir iš kurio galima sužinoti, kokiam reikia būti, kad būtum žmogumi".

Tai prisipažinimas, Kantui turintis principinę svarbą. Jis visam laikui atsisveikina su švietėjo, kuris mėgaujasi savo daugžinyste, dievina mokslo visagalybę, mokslinga puikybe. Pažinimo vertę lemia dorovinė orientacija; tas mokslas, kuriam jis nori atsidėti,— žmonių mokslas. Nuo šiol Kanto filosofinių ieškojimų centre — žmogaus problema. Jam rūpi, ko iš tikrųjų reikia žmogui, kaip jam padėti.

Galbūt užvis geriausia atsižadėti civilizacijos? Po Ruso apie tai kalba visi. Madingai apsirengę, išsikvėpinę, išsipudravę damos ir kavalieriai dūsauja žavaus gyvenimo miške be jiems įkyrėjusio komforto. O gal reikia užmiršti visas mokslingas gudrybes ir tiesos ieškoti Šventajame rašte?

Savaime kilo eksperimentas. 1764 metų sausio mėnesį vietinę inteligentiją sujaudino naujiena: miške prie Karaliaučiaus atsirado „gamtinis žmogus", nusimetęs civilizacijos skraistę ir grįžęs prie pradinių tikėjimo šaltinių. Tai kažkoks Janas Zdomozirskich-Komarnickis, penkiasdešimties metų, su juo aštuonerių metų berniukas. Abu apsitaisę kailiais; basi bet kokiu oru, bet kuriuo metų laiku; keliauja iš vienos vietos į kitą, minta tuo, ką jiems duoda jų banda — keturiolika karvių, dvidešimt avių ir keturiasdešimt šešios ožkos. „Ožkų pranašas" nepaleidžia iš rankų Biblijos, ją be paliovos (kur tinka ir kur netinka) cituoja.

Žmonės ėmė plūsti į mišką. Pabuvojo jame ir Kantas. Ten paaiškėjo tokios smulkmenos. Dėl visko kalta sunki skrandžio liga, kuria Komarnickis sirgo prieš septynerius metus,— dvidešimt dienų jis nieko nevalgė, paskui jam pasirodė Kristus, atvedęs į teisingą kelią. Dabar jis minta karvės ir ožkos pienu, retkarčiais, per dideles šventes, leisdamas sau suvalgyti truputį mėsos. Policija „ožkų pra-

našą" išgrūdo į Lenkiją, iš kurios jis ir atėjo. Įvykis buvo aprašytas „Karaliaučiaus moksliniame ir politiniame laikraštyje". O paskui jame pasirodė Kanto straipsnis apie psichines ligas.

Jis parašytas ta pačia eseistine maniera kaip ir „Stebėjimai...". Kanto išvada: galvos ligų priežastys glūdi virškinimo organuose. Prigimtinės būklės žmogus ne taip linkęs į psichines negales kaip šiuolaikinis. Pilietinėje santvarkoje Kantas įžvelgia jei ne psichinių ligų priežastis, tai bent jų fermentus, jas sustiprinančius ir palaikančius. Išreikšta šiuolaikiniais terminais, Kanto mintis skambėtų taip: psichozė yra savotiškas iškreiptas protestas prieš iškreiptas socialumo formas.

* * *

1764 metais Kantui suėjo keturiasdešimt metų. Jis garsus, vertinamas ir gerbiamas. Paskaitos turi pasisekimą, auditorija visada sausakimša, ir kai kuriuos kursus jis patiki savo mokiniams. Knygos gerai perkamos, o „Grožio ir didingumo jausmo stebėjimai" pelnė jam madingo autoriaus šlovę.

Tačiau jis vis dar privatdocentas, iš universiteto negaunantis nė skatiko. Berlyne supranta tokios situacijos absurdiškumą. 1764 metų rugpjūčio mėnesį iš teisingumo ministerijos, kurios žinioje buvo švietimo reikalai, ateina paklausimas, ar magistras Kantas nesutiktų užimti poezijos ir retorikos profesoriaus vietos, kuri po Boko (to paties, kuris gavo iš Jelizavetos penkis šimtus jefimkų ir Rusijos akademiko vardą) mirties jau dveji metai Karaliaučiuje tuščia. Tais laikais nebuvo siauros specializacijos kulto. Teologai imdavosi mokyti medicinos, teisininkai per konkursą gaudavo gamtos mokslų dėstytojų vietas. Profesorius Bukas, kadaise stojęs skersai kelio Kantui, buvo matematikas. Kodėl gi filosofui Kantui nepamėginus eiliuoti: jo interesai įvairiapusiai, rašiniai apie grožį ir didingumą įtikina jį turint subtilų skonį. O redaguoti svetimus eiliavimus ir kurti savus oficialiomis progomis — tai įėjo į poezijos profesoriaus pareigas — nesunku.

Vis dėlto Kantas atsisakė. Jis turėjo tikslą, ėjo į jį tiesiu keliu, tegu ilgu, bet tiesiu, daryti vingius jam nebuvo būdinga. Jis laukė jau aštuonerius metus, galima dar palaukti.

Atsisakymas buvo įvertintas. Specialiu reskriptu karaliaus vardu buvo pažadėta „labai sumanų ir su visuotiniu pasisekimu dėstantį docentą Kantą iškelti atsiradus pirmai galimybei".

Kantas prisiminė pažadą po metų. Jo finansiniai reikalai tebebuvo nekokie. Jis niekada nesiskolindavo pinigų ir labai tuo didžiavosi, sakydavo, kad, išgirdęs beldžiantis į duris, visada gali ramiai pasakyti „prašom", žinodamas, kad pas jį neapsilankys kreditorius, tačiau mieste buvo žinoma, kad kartais magistras Kantas būdavo priverstas pardavinėti savo knygas. 1765 metų spalio mėnesį Kantas sužinojo, kad karaliaus pilyje išsilaisvina bibliotekininko padėjėjo vieta. Į šią tarnybą buvo keli pretendentai, bet Kantas priminė vyriausybės pažadą suteikti pirmenybę jam. 1766 metų vasario mėnesį jis pradėjo dirbti naują darbą, nemesdamas dėstyti universitete. Biblioteka buvo įsikūrusi žemutiniame pagrindinio pilies bokšto aukšte (viršuje buvo ugniagesių sargybos bokštas). Knygų saugykla buvo laikoma viena iš geriausių mieste, ji turėjo šešiolika tūkstančių tomų. Mūsų senas pažįstamas Bolotovas, būdamas Karaliaučiaus reikalų tvarkytoju, ne kartą lankėsi karaliaus pilies bibliotekoje ir paliko tokį jos aprašymą: „Šios knygos daugiausia senovinės ir iš dalies rankraštinės, ir man pasitaikė matyti labai retų, parašytų senovės vienuolių nepaprastai taisyklingu ir tvarkingu pusiau ustavu, papuoštų įvairiomis figūromis ir gyviausių spalvų puošmenomis; o dar nuostabiau tai, kad daugelis iš jų prirakintos prie lentynų ilgomis geležinėmis grandinėlėmis, kad kiekvienas galėtų nusiimti jas nuo lentynos ir panorėjęs žiūrinėti ir skaityti, o pavogti ir išsinešti negalėtų. Ši biblioteka vasaros metu būdavo atidaroma kiekvieną savaitę, ir kiekvienas galėdavo į ją ateiti ir nors visą dieną joje sėdėti ir skaityti kokią tik nori knygą, tik būdavo žiūrima, kad kas neišsineštų kurios nors iš jų, o kad skaityti būtų patogiau, menės viduryje buvo pastatyti ilgi stalai su suoliukais

aplink, ir daugelis, o ypač mokslo žmonės ir studentai, iš tiesų naudojosi tuo leidimu, ir man pasitaikydavo čia rasti po dešimt ir po dvidešimt skaitančių žmonių".

Laiko biblioteka atimdavo nedaug, dabar ji būdavo atidaryta tik trečiadieniais ir šeštadieniais nuo pirmos valandos iki keturių. Tačiau ir bibliotekininko alga buvo nedidelė — šešiasdešimt du taleriai per metus. Kantui kaip ir anksčiau reikėdavo dairytis papildomo uždarbio. Vienu metu jis buvo apsiėmęs tvarkyti privačią mineralų kolekciją.

Tuo tarpu jis darosi vis garsesnis. Lambertas ir Mendelsonas kreipiasi į jį, siūlydami užmegzti mokslinį susirašinėjimą. Johanas Henrichas Lambertas, matematikas, astronomas, filosofas, ketveriais metais jaunesnis už Kantą, bet jau profesorius ir Berlyno akademijos narys. Jo laišką atvežė į Karaliaučių atvykęs teologas. (Pašto rinkliava tuo metu buvo ganėtinai didelė, todėl korespondenciją buvo stengiamasi siųsti privačiai.) „Mes gilinomės į beveik vienodus tyrinėjimus šito nežinodami", — rašė Lambertas. Jis pirmiausia turėjo galvoje pažiūrų į Paukščių Taką sutapimą. Lambertas 1761 metais pakartojo tai, ką Kantas buvo išdėstęs prieš penkerius metus. Tačiau, tikino Lambertas, mintis Paukščių Taką traktuoti kaip žvaigždžių sankaupą toptelėjo jam dar 1749 metais, sykį po „vėlyvos vakarienės" stebint nakties dangų; jis tada iškart užsirašė tai popieriaus lapelyje. (Kantui šis pranešimas nepadarė poveikio, jis ir toliau brangino savo atradimą, kiekviena proga pabrėždavo jam priklausantį prioritetą.) Be to, Lambertas užsiminė, kad jiedu atsiskaitę: paskutinės Kanto mintys apie filosofijos metodą atkuriančios tai, ką pirma jo paskelbė jis, Lambertas. Kad ateityje būtų išvengta tokių abipusių pakartojimų, reikia dalytis vienam su kitu savo idėjomis ir sumanymais. Leidėjas Kanteris jau paskelbė netrukus išeisiant Kanto veikalą, skirtą metafizikos metodo problemai, Lambertas nekantriai jo laukiąs.

Kantas buvo pamalonintas. Atsakydamas jis vadino Lambertą „pirmuoju Vokietijos genijumi". Jų metodai iš tiesų sutampą. (Šis prisipažinimas svarbus: Lambertas save laikė empiriku, sekdamas Bekonu, savo svarbiausią

filosofinį veikalą jis pavadino „Naujuoju organonu".) Savo metodo, kuriame svarbiausią vaidmenį vaidina stebėjimas, teisingumu jis įsitikinęs po „daugybės perversmų" savo sąmonėje. Tai, apie ką toliau rašė Kantas, pranašavo naują, ryžtingesnį perversmą. Filosofijos bėda ta, kad ji neturi visuotinai privalomo etalono savo teiginiams patikrinti. Dėl veikalo apie filosofijos metodą, tai čia aiškus nesusipratimas, leidėjas paskubėjęs išreklamuoti. Toks veikalas, kuris taps svarbiausiu jo gyvenimo pastangų tikslu, bus parašytas dar labai negreitai. Pirma jis ketinąs pateikti keletą smulkių darbų iš teorinės ir praktinės metafizikos. Čia Kantas pirmą kartą kalba apie savo „svarbiausią veikalą". Tai „Grynojo proto kritikos" paraiška.

Kitas Lamberto laiškas buvo jau ištisas traktatas; trylika punktų jis išdėstė savo filosofijos metodo sampratą, toliau penkiais punktais patikslino formos ir materijos tarpusavio sąryšį, papildydamas šiuos samprotavimus dar devyniomis tezėmis. Lambertas nekantraudamas laukė savo kolegos iš Karaliaučiaus nuomonės.

XVII amžiuje, kai nebuvo mokslinės spaudos, mokslininkai mielai keisdavosi idėjomis per laiškus. Spinozos susirašinėjimas — savotiškas filosofinis žurnalas. Kas kita Kanto laiškai: išskyrus retas išimtis, neskirti spaudai, lapidariški, gana išsamūs, sausi, jie yra ne tiek mokslinių, kiek dalykinių jo interesų veidrodis. XVIII amžiuje epistolinis žanras tapo viena iš mėgstamiausių literatūrinės kūrybos formų. Kantas šiam susižavėjimui nepasidavė, rašydamas laiškus jis nesutelkdavo savo talento ir nepasižymėjo stropumu. Lambertui jis vėl parašė tik po ketverių su puse metų.

Teisybė, geras tonas dėl to lyg ir nenukentėjo. Per savo mokinį Jenšą, vykusį į Berlyną, Kantas perdavė Lambertui draugiškus sveikinimus.

Ir dar vieną atsakymą Lambertas gavo iš Kanto. Per Mendelsoną perduotą naują darbą „Dvasių regėtojo godos, paaiškintos metafizikos godomis". Tai vėl ne traktatas, o veikiau esė, skirtas Emanuelio Svedenborgo, nepaprasto žmogaus, veiklai. Švedų filosofas ir matematikas Svedenborgas anksti išgarsėjo savo darbais iš mechani-

kos, kalnakasybos, mineralogijos ir buvo išrinktas į Peterburgo mokslų akademiją. Senatvėje Svedenborgas pasiskelbė aiškiaregiu, kuriam pats dievas pavedęs įkurti naują bažnyčią, pažadėtą Jono Teologo apreiškime. Jis tikino artimai bendraująs su mirusiųjų sielomis, gaunąs per jas žinių iš ano pasaulio ir savo ruožtu pasakojąs joms apie šio pasaulio reikalus.

Pirmąsyk apie Svedenborgą Kantas sužinojo iš savo buvusio studento, danų karininko. Filosofas ėmė rinkti smulkmenas, gretinti liudijimus. Jis parašė Svedenborgui, bet atsakymo negavo, atsakyti buvo pažadėta visiems knyga. Vienas iš Kanto pažįstamų jo paprašytas aplankė Svedenborgą Stokholme ir iš paties dvasių regėtojo lūpų išgirdo tą pačią istoriją: dievas apdovanojęs jį ypatingu sugebėjimu panorėjus bendrauti su mirusiųjų sielomis. Įrodymai? Jie visiems žinomi.

Iš Olandijos pasiuntinio Stokholme našlės juvelyras pareikalavo užmokėti už sidabrinį servizą, padarytą vyro užsakymu. Žinodama, koks velionis buvo tvarkingas, našlė buvo tikra, kad skola užmokėta, tačiau negalėjo rasti kvito. Susikrimtusi dėl to, nes suma buvo didelė, ji pasikvietė Svedenborgą. Jeigu, kaip visi tvirtina, jis iš tikrųjų apdovanotas nepaprastu sugebėjimu šnekėtis su mirusiųjų sielomis, tai ar nebūtų jis toks malonus ir nepasiteirautų jos vyro dėl užmokesčio už servizą? Svedenborgas be jokio vargo išpildė jos prašymą. Po trijų dienų pas šią damą susirinko nedidelė draugija išgerti puodelio kavos. Atėjo ir Svedenborgas ir su jam būdingu šaltakraujiškumu pranešė, kad jis kalbėjosi su velioniu. Skola buvo užmokėta septyni mėnesiai prieš mirtį, o kvitas yra spintoje viršutiniame kambaryje. Dama paprieštaravo, kad spinta visiškai tuščia. Svedenborgas į tai atsakė, kad, pasak vyro žodžių, reikią ištraukti kairįjį stalčių, atstumti lentą viduje, ir ten esanti slėptuvė, kurioje saugomas slaptas susirašinėjimas su Olandija ir kvitas. Visi užlipa į viršų, atidaro spintą, daro, kaip buvo pasakyta, ir suranda slaptą stalčių, apie kurį šeimininkė nieko nežinojo, o jame — minėtus popierius.

Kitas atsitikimas Kantui atrodė dar labiau įtikimas, pašalinantis visas abejones. Tai atsitiko 1756 metų rug-

sėjo pabaigoje. Būdamas svečiuose pas vieną pirklį už penkiasdešimties mylių nuo Stokholmo, Svedenborgas staiga išblyško ir pareiškė, kad Stokholme gaisras. Po kurio laiko jis pasakė, kad sudegė jo draugo namas, ugnis artinasi prie jo paties namo. Aštuntą valandą jis džiugiai sušuko: „Ačiū dievui, gaisras užgesintas netoli mano namo!" Po dviejų dienų iš Stokholmo atvyko kurjeris, kuris atgabeno gaisro aprašymą, visiškai sutapusį su Svedenborgo regėjimais.

Buvo metas, kai Kantas neabejojo vieno ir kito pasakojimo tikrumu. Laiške froilen Knobloch, kuri kreipėsi į jį prašydama paaiškinti tuos atsitikimus, jis atkūrė juos kaip visiškai tikroviškus, nors dėl jų ir atsidūręs aklavietėje. Laiško data neįskaitoma, pilname raštų rinkinyje laiškas datuotas 1763 metais. Su tuo leistina nesutikti: jau prieš metus Kantas ryžtingai suabejojo dvasių egzistavimu (prisiminkime Herderio rašytus jo paskaitų konspektus). Laiškas Knobloch atspindi ankstesnio laikotarpio Kanto pažiūras. Matyt, teisus buvo pirmasis laiško publikuotojas Borovskis, kuris manė, kad jis parašytas 1758 metais.

Nieko nuostabaus, kad iš pradžių Kantas tikėjo dvasiomis. XVIII amžiuje knibždėte knibždėjo aiškiaregių, „magnetizuotojų", alchemikų. Vieni iš jų aiškiai buvo įvaldę hipnozės meną, kiti buvo paprasčiausi šarlatanai. Toliau mes kalbėsime apie Kaliostrą. Per Septynerių metų karą atsirado jo pirmtakas — grafas Sen Žermenas, kuris tvirtino gyvenąs be galo ilgai: jis dalyvavęs Aleksandrui Makedoniečiui įžengiant į Babiloną ir buvęs asmeniškai pažįstamas su Jėzumi Kristumi. Grafas ne tik bendravo su dvasiomis, bet ir užsiiminėjo politinėmis intrigomis, tai ir sužlugdė jo reputaciją. Savo įtaką Prancūzijos rūmuose Sen Žermenas mėgino panaudoti Prūsijos naudai. Jis buvo įtartas ryšiais su Frydrichu II; bijodamas arešto, avantiūristas pabėgo į Vokietiją.

Kad Svedenborgas paisto niekus, Kantas įsitikino perskaitęs jo knygą „Dangaus paslaptys", už didelius pinigus parsisiųsdintą iš Londono. Susidomėjimas buvo toks didelis, kad filosofas surizikavo reikalaujama suma, vargais negalais surinkęs ją iš savo kuklių pajamų. Kantas gavo

aštuonis tomus, „prikimštus visokių niekų", kaip jis išsitarė „Dvasių regėtojo godose", kur kandžiai analizuojamas Svedenborgo veikalas.

„Dvasių regėtojo godose" Kantas atkuria ir dvi mums jau žinomas istorijas, tik dabar jos pateiktos ironiškai. „Tikriausiai kas nors paklaus, kas mane paskatino imtis tokio niekingo darbo, kaip toliau skleisti pasakas, kurias protingas žmogus vargu ar kantriai išklausys iki galo, ir netgi įterpti šias pasakas į filosofinio tyrinėjimo tekstą",— pateikia Kantas retorinį klausimą. Ir melancholiškai atsako: „Riba tarp kvailumo ir protingumo tokia nepastebima, kad, ilgai einant kurio nors iš jų keliu, sunku retkarčiais nors šiek tiek neprisilytėti ir prie kito". Bet riba vis dėlto yra, ir negalima smerkti skaitytojo, jeigu jis, užuot dvasių regėtojus laikęs pusiau priklausančiais kitam pasauliui, paprasčiausiai užrašys juos pas gydytoją.

Tačiau čia kalbama ne tik apie Svedenborgą ir jo sekėjus. Į vieną gretą su „dvasių regėtojais" Kantas stato spekuliatyviosios metafizikos adeptus. Pirmieji — „jausmo pranašiškų sapnų sapnuotojai", o antrieji — „proto pranašiškų sapnų sapnuotojai". Metafizikai irgi svajoja, savo idėjas jie laiko tikrąja dalykų tvarka. Filosofas nepavydi jų „atradimų", jis tik būgštauja, kad koks nors blaiviai mąstantis žmogus, nepasižymintis mandagumu, nepasakytų jiems to paties, ką astronomui Tychui Brachei, mėginusiam pagal žvaigždes nustatyti kelią, atsakė jo vežikas: „Ech, pone, gal apie dangų jūs viską gerai suprantate, bet čia, žemėje, jūs kvailas".

Toks Kanto atsisveikinimo žodis, skirtas volfiškajai metafizikai. Jis juokiasi ne tik iš vizionierystės, bet ir iš abstrakčių spekuliacijų, ragina mokslo žmones pasikliauti patyrimu, tik patyrimu, kuris yra pažinimo alfa ir omega.

Su metafizika Kantas atsisveikina, bet išsiskirti negali. Štai jo prisipažinimas: „Likimo valia aš įsimylėjęs metafiziką, nors ji tik retai teparodo man savo palankumą". Šis nenusisekęs romanas tęsėsi daugelį metų. Visą laiką, kol dėstė universitete, Kantas skaitė metafizikos kursą („pagal Baumgarteną"), jį kankino „prakeikti" metafizi-

niai klausimai — apie pasaulio, dievo, sielos esmę. Bet kuo toliau, tuo darėsi aiškiau, kad spekuliatyviu keliu atsakymų negalima surasti. Todėl Kantas svajoja perauklėti savo mylimąją, jis nori matyti ją tik „išminties palydove", brėžiančia pažinimo ribas.

„Dvasių regėtojo godų" pratarmėje nurodytas ir trečiasis filosofinės ironijos objektas — bažnyčia. „Šešėlių viešpatija,— rašo Kantas,— rojus fantastams... Šventoji Roma valdo pelningas provincijas šios neregimos viešpatijos, kurios dvi karūnos palaiko trečiąją — aptriušusią jos žemiškosios didybės diademą, o abejų kito pasaulio vartų raktai kartu tinka šio pasaulio skrynioms." Kalbama apie katalikų bažnyčią. Tačiau nemanykite, kad Kantas kalba protestantiškosios ortodoksijos vardu. Kaip tik su ja jam ir teks ateityje susidurti.

* * *

1766 metais magistras Kantas pakeitė butą. Senojo, kuris buvo Kneiphofe netoli universiteto, Magistrų skersgatvyje, langai išėjo į Prieglių, ir praplaukiančių krovininių laivų keliamas triukšmas trukdė susikaupti. Dabar jis išsinuomojo pusę aukšto Lėbenichte pas prekiautoją knygomis Kanterį. Kanteris, išsilavinęs ir apsukrus verteiva, neapsiribojo prekyba, jis suorganizavo leidyklą ir privačią biblioteką, rengdavo loterijas, įsigijo laikraštį, įsteigė popieriaus fabriką. Pusę savo laiko jis praleisdavo važinėdamas, plėsdamas savo veiklos sritį. Iš kiekvienos kelionės grįždavo su naujomis knygomis. Iš jo rankų Kantas gavo Ruso „Visuomenės sutartį" ir, matyt, „Emilį".

Kanterio knygų krautuvė buvo vietinė įžymybė, kažkas tarpiška tarp prekybos taško ir literatūrinio klubo. Čia susitikdavo garsenybės, skaitydavo laikraščius, susipažindavo su naujomis knygomis, kalbėdavosi, o kartais padėdavo aptarnauti pirkėjus. Dvi dienas per savaitę čia būdavo leidžiama nemokamai skaityti studentams. Čia reguliariai lankydavosi Hamanas. Magistras Kantas asmeninio draugo ir nuomininko teisėmis galėdavo pasiimti bet kurį leidinį. Nuo 1768 metų rudens Kanto portretas

(tapytas dailininko Bekerio) tarp kitų Prūsijos įžymybių puošė Kanterio kontorą.

Beje, Kantas žinomas jau ne tik Prūsijoje. 1769 metais profesorius Hauzenas iš Halės ketina išleisti „Žymiųjų XVIII amžiaus Vokietijos ir kitų šalių filosofų ir istorikų biografijas". Kantas įtrauktas į rinkinį, ir autorius kreipiasi į jį, prašydamas reikalingos medžiagos.

Beveik tuo pačiu metu ateina ir kvietimas dirbti Erlangene (Ansbacho markgrafystė). Vietinio universiteto kuratorius susižavėjęs „Grožio ir didingumo jausmo stebėjimais" ir siūlo Kantui užimti ką tik įkurtą teorinės filosofijos katedrą. Kaip tik apie šią katedrą svajoja magistras Kantas. Penkių šimtų guldenų alga, o iš nemokamų natūralijų — reikalingas malkų kiekis. Pagunda pernelyg didelė, ir Kantas lyg ir preliminariai sutinka. Jis nedelsiant paskiriamas, jo jau laukia butas (iš pradžių keturių kambarių), Erlangeno studentija džiūgauja ir rengia iškilmingą sutikimą. Bet... Kantas, tarsi atsitokėjęs, ryžtingai atsisako.

Kitas kvietimas (1770 metų sausio mėnesį) ateina iš Jenos. Čionykštė vakansija prastesnė — antrasis filosofijos profesorius su dviejų šimtų talerių alga, bet jam garantuojama ne mažiau kaip šimtas penkiasdešimt talerių už privačias paskaitas ir tikinama, kad Veimaro hercogystėje kainos daug mažesnės negu kur nors kitur. Kantui svaresnis argumentas būtų buvusi garantija, kad Veimaras netrukus taps literatūrinės Vokietijos centru, kad čia susikurs didi Gėtės ir Šilerio sandrauga. Šito, suprantama, tuomet niekas nežinojo; Gėtė tik pradeda rašyti, o vienuolikmetis Šileris dar mokosi rašto.

Atsiprašydamas ir atsisakydamas Erlangeno pasiūlymo, Kantas aiškino esąs prisirišęs prie gimtojo miesto, silpnos sveikatos, be to, „galimas daiktas, netrukus atsiras vakansijos prošvaistė" savo namuose. Tai buvo ne tik pageidautina, bet ir visiškai realu: matematikos profesorius Langhanzenas, septyniasdešimt devynerių metų senukas, jau seniai nesikėlė iš patalo. Jis mirė kovo viduryje. Kantas pagerbė velionio atminimą gedulingu ketureiliu, o kitą dieną išsiuntė į Berlyną laišką, vėl primindamas vyriausybei apie save. Netrukus jis pradės eiti

keturiasdešimt septintuosius metus, o į universiteto etatus vis dar tebėra neįtrauktas. Tiesa, vakansija neatitinka jo profilio, tačiau viską galima sutvarkyti padarius nesudėtingą sukeitimą. Geriausiai išmanantis matematiką universitete Kristianis eina moralinės filosofijos profesoriaus pareigas; logikos ir metafizikos profesoriumi yra matematikas Bukas. Kiekvienas iš jų su džiaugsmu užims išsilaisvinusią vietą, o jis, Kantas, pagaliau gaus tai, kas jam pridera.

Po dviejų savaičių ateina atsakymas — karaliaus įsakymas (1770 metų kovo 31 dienos) paskirti Kantą logikos ir metafizikos ordinariniu profesoriumi. (Alga mažesnė, negu siūlė Jena,— šimtas šešiasdešimt šeši taleriai ir šešiasdešimt skatikų, todėl profesorius Kantas dar dvejus metus neatsisakys antraeilių pareigų bibliotekoje.) Vis dėlto tikslas pasiektas. Gegužės 2-ąją universiteto senatas patvirtina jo paskyrimą. Beje, prieš akis dar vienas formalumas, be kurio paskyrimas negalioja: reikia apginti disertaciją. Prieš keturiolika metų Kantas jau apgynė vieną profesoriaus darbą („Fizinė monadologija"), tačiau praėjo pernelyg daug laiko, instrukcija reikalauja naujos disertacijos.

Jai parašyti prireikė beveik visos vasaros. Rugpjūčio 21-ąją įvyko disputas: Kantas gina jau ketvirtąją savo disertaciją. Oponentai — du kandidatai ir vienas studentas; respondentas — Markas Hercas, jo mokinys ir draugas. Disertacijos gynimo dispute kaip klausytojas dalyvavo jaunasis Lencas, būsimasis „Audros ir veržimosi" poetas, eilėmis pažymėjęs šį reikšmingą įvykį savo mokytojo gyvenime. Tikra šlovė, buvo sakoma eilėraštyje, puošia tik tą žmogų, kurio išmintis derinasi su dorybe, kuris pats išpažįsta ir gerbia tai, ko moko. Joks tariamas blizgesys neapakins filosofo, kvailumo jis niekada nepalaikys protu, nuplėš nuo jo kaukę, net jeigu kvailumas kelia baimę. Daugeliui jis atvėrė šviesą, daugelį įpratino prie minčių ir elgesio paprastumo. Ir Lencas prisiekia gyventi taip, kaip mokė Kantas, kitus mokyti jo priesakų. Koks nors prancūzas gali susimąstyti apie tai, ar šiaurėje gimsta genialūs protai.

Bet Kantas abejonėms atsparus,
Tvirtai pareiškia, jog kitaip nebus.

Disertacija pavadinta „Apie jutimais suvokiamo ir inteligibilaus pasaulio formą ir principus". Joje užfiksuotas naujas pažiūrų „perversmas", įvykęs, pasak Kanto, prieš metus. Empirinę, kartais virsdavusią skepticizmu poziciją pakeitė savotiškas dualizmas. Kanto jau nebejaudina klausimas, kaip jutimo organų duomenys susiję su intelektu,— jis atskyrė šias dvi dvasinės veiklos rūšis. „Visų mūsų vaizdinių šaltiniai,— sakoma juodraštiniame fragmente, parašytame 1769, persilaužimo, metais,— yra arba juslumas, arba intelektas ir protas. Pirmieji mums parodo objekto santykį su tam tikromis pažįstančio subjekto savybėmis atskleidžiančių žinių priežastis... Antrieji susiję su pačiais daiktais". Juslumas turi reikalą su reiškiniais, fenomenais; inteligibilų, tai yra protu mąstomą, objektą Kantas vadina noumenu.

Pasaulis, traktuojamas kaip fenomenas, egzistuoja laike ir erdvėje. Tačiau nei viena, nei kita (nei laikas, nei erdvė) nėra kažkas, kas egzistuoja savaime, tai viso labo tik subjektyvios sąlygos, iš pat pradžių būdingos žmogaus protui, kad jis galėtų koordinuoti tarpusavyje jutimais suvokiamus objektus. Noumenų pasaulyje, tai yra daiktų pačių savaime srityje, laiko ir erdvės nėra, todėl absurdiška klausti, kur yra dievas ir kodėl jis nesukūrė pasaulio keletu amžių anksčiau.

1769 metais, kuriuos Kantas laikė savo persilaužimo metais, išėjo L. Oilerio knyga „Laiškai Vokietijos princesei". Jos autorius, iškėlęs sielos ir kūno santykio klausimą, atsakė, kad šį santykį galima mąstyti, bet negalima jo pamatyti. Kantas perėmė didžiojo matematiko idėją, kurioje, kaip jam atrodė, glūdėjo seniai jį jaudinusios problemos sprendimas, ir apvertė ją: savo ruožtu esama objektų, kuriuos galima stebėti, bet kurių negalima mąstyti. Tokie yra erdviniai santykiai.

Dar neseniai Kantas ragino metafiziką remtis vien tik patyrimu, dabar jam rūpi kitkas — apsaugoti ją nuo patyrimo pervertinimo; juslinio pažinimo principai neturi peržengti savo ribų ir liesti intelekto srities. Laiške Lambertui, kuris pagaliau buvo parašytas ir išsiųstas į Berlyną kartu su dovanojamu disertacijos egzemplioriumi,

Kantas siūlo sukurti specialią discipliną — „bendrąją fenomenologiją", kurios uždavinys būtų nubrėžti juslinio pažinimo ribas, kad jis nebūtų taikomas „grynojo proto" objektams. (Atkreipkite dėmesį — pasirodė terminas „grynasis protas".)

Disertacijos egzemplioriai taip pat buvo padovanoti Mendelsonui ir išgarsėjusiam darbais iš meno filosofijos J. G. Zulceriui. Ir štai iš Berlyno vienas po kito atėjo trys laiškai. Pirmasis atsiliepė Lambertas. Ilgas jo laiškas prasidėjo apgailestavimais, kad mokslas visur esąs apleistas, visi susižavėję dailiuoju menu, studentai skaitą tik eiles ir romanus. Išėję už universiteto sienų, pasinėrę į darbą, jie turi persimokyti arba, teisingiau, mokytis iš naujo. Jis, Lambertas, rūpinąsis sukurti spaudos organą, kuriame viešpatautų griežto moksliškumo dvasia, į kurį neprasiskverbtų eretiškų minčių ir visokių neleistinų dalykų pilni kūriniai. Dėl Kanto disertacijos, tai ji puiki. Kyla tik kai kurių klausimų ir prieštaravimų. Kantas supriešina juslinį ir intelektinį pažinimą; nejaugi jie niekur nesusieina? Paskui laiko problema. Ji susijusi su tais pakitimais, kuriuos patiria daiktai. Jeigu pakitimai realūs, realus ir laikas. Tas pat pasakytina ir apie erdvę. Beje, visa tai tamsus reikalas, tačiau nereikia siekti absoliutaus aiškumo, visada turi likti tam tikras neapibrėžtumas. Ir regimybę, jeigu ji pastovi, Lambertas linkęs laikyti tiesa. „Regimybės kalba" mus gali aptarnauti ne blogiau už „tiesos kalbą".

Paskui atėjo laiškas iš Zulcerio. Estetikos metras pranešė, kad užsiėmęs naujo traktato apie dailiuosius menus leidimu, tai jam trukdą iki galo susigaudyti tarp visų tų „naujų sąvokų", kurios vartojamos Kanto darbe. Tos sąvokos jam atrodančios pagrįstos ir reikšmingos. Tik su viena smulkmena negalima sutikti — su erdvės ir laiko problema. Čia Zulceris laikosi Leibnico ir Volfo, pripažinusių tikrą trukmės ir tįsumo realumą, pozicijų. Jis nekantraudamas laukiąs Kanto veikalo iš moralės metafizikos. Jį jaudinąs klausimas, kas sudaro fizinį ir psichologinį dorybingos sielos skirtumą nuo nuodėmingos. Jis pats buvo bepradedąs svarstyti iškeltą klausimą, tokį svarbų auklėjimui, tačiau dabar neturįs kada. Kantui jis nuo-

širdžiai linkįs tęsti puikiai pradėtą kelią, sveikatos ir jėgų sėkmingai jį užbaigti.

1770 metų pabaigoje savo nuomonę pasakė Mendelsonas. Jis perskaitęs disertaciją su dideliu malonumu, nors pastaraisiais metais jo nervų sistema smarkiai pairo ir jam sunku deramai sutelkti savo protinius sugebėjimus. Metafizikos, kuri šiuo metu nusmuko, labui būtų itin pageidautina, kad Kantas greičiau pasidalytų su publika savo sukauptais apmąstymais. Turėkite galvoje, gyvenimas trumpas, ir mirtis mus užklumpa greičiau, negu mes spėjame viską kuo geriausiai padaryti. Ir nebijokite pakartoti to, kas jau pasakyta anksčiau; derinama su jūsų paties mintimis, sena įgis naują pavidalą, atvers naujas perspektyvas. „Jūs turite išskirtinį talentą rašyti daugeliui." Mendelsonas padarė keletą pastabų dėl darbo teksto, kaip ir kiti nesutikęs su Kanto laiko ir erdvės traktuote.

Kantas neatsakė nė į vieną iš šių laiškų. Kiekvienas kėlė jam problemas, skatino apmąstymams, kurie kol kas buvo nevaisingi. Po pusmečio jis parašė apie tai savo berlyniškiam draugui Markui Hercui, prašė atsiprašyti už jį, skųsdamasis silpna sveikata, pranešė, kad dirba prie knygos „Juslumo ir intelekto ribos".

Praėjus dar aštuoniems mėnesiams, Kantas vėl rašo Hercui ir vėl prašo jį atsiprašyti Lamberto, Mendelsono ir Zulcerio. Šitame laiške jau esama kai ko daugiau negu paprastas konstatavimas, kad dar reikia galvoti apie pateiktus prieštaravimus ir savo paties idėjas. Šio laiško datą (1772 metų vasario 21 dieną) priimta laikyti pagrindinio Kanto filosofinio veikalo gimimo (galbūt tiksliau — pradėjimo?) diena. Kūdikis dar negreit ateis į pasaulį, bet embrionas atsirado ir vystosi. Ir nors Kantas savo būsimą knygą po senovei vadina „Juslumo ir intelekto ribos", tekste jau atsiranda pasakymas „grynojo proto kritika". Būsimoji knyga turi duoti „visos metafizikos paslapties raktą". Dar niekas neatsakė į klausimą, kaip atsiranda mūsų sąvokos. Dėl juslinių vaizdinių viskas daugiau ar mažiau aišku: jie tėra pasyvūs daiktų atspaudai. Apie sąvokas šito nepasakysi. Jos yra intelekto vaisius, kartu atitinkantis daiktų tvarką. Kaip tai įmanoma?

Atsakymas į klausimą sudarys rengiamo veikalo turinį. Per tris mėnesius, tikina Kantas, jis parašys pirmąją dalį.

Praėjo beveik dveji metai. Kantas parašė... naują laišką Markui Hercui: „Jūs veltui uoliai ieškote mugės kataloge jums žinomos pavardės, prasidedančios raide „K". Padėjus tiek pastangų, paprasčiausia man būtų buvę pateikti kurį nors darbą iš tų, kurie guli beveik užbaigti. Tik kad aš jau taip toli nuėjau siekdamas pertvarkyti mokslą, prie kurio taip ilgai bergždžiai triūsė gera pusė filosofų pasaulio, jog jau regiu savo rankose sąvoką, visiškai atskleidžiančią kol kas neįmintą mįslę". Kantas kalbėjo apie šį pasiryžimą nepasiduoti knietuliui kuo greičiau išvysti savo knygą ir nesiekti lengvos šlovės tol, kol neišspręs pagrindinio uždavinio. O jis jau tuoj būsiąs išspręstas. „Aš neprarandu vilties užbaigti darbą iki Velykų."

Tai parašyta Hercui 1773 metų pabaigoje. Po trejų metų vėl jam: „Manau, kad iki Velykų nesusidorosiu, reikės paskirti dar ir dalį vasaros". Ir dar po dvejų metų taip pat jam: „Tikiuosi iki vasaros užbaigti".

Rašyti nesisekė. Kantas dar niekada nedirbo taip lėtai. Tai, kas svarbiausia, visą laiką išsprūsdavo. Tiesa, kuri rodėsi surasta, vėl virsdavo neišsprendžiama mįsle. Be to, jam rūpėjo ne tik „Grynojo proto kritika". Neteisinga manyti, kad po 1770 metų Kanto mintis visiškai pasinėrė į gnoseologijos problemas, ir visas savo jėgas jis eikvojo nesėkmingiems mėginimams jas išspręsti. Kaip ir anksčiau, daug laiko ir energijos atima dėstymas. Tiesa, krūvis dabar sumažėjo: vidutiniškai keturiolika valandų per savaitę. Užtai jis rengia naujus paskaitų kursus — mineralogiją, antropologiją (kuri tapo vienu iš jo mėgstamų dalykų) ir pedagogiką.

* * *

Pedagoginės Kanto pažiūros formavosi veikiamos Ruso ir tų mėginimų įgyvendinti jo idėjas, kurių buvo imtasi Vokietijos žemėje. 1774 metais žinomas pedagogas Johanas Bernardas Bazedovas vietinio monarcho lėšomis

atidarė Desau mokymo įstaigą „Filantropinas", kurios tikslas buvo reformuoti pedagogiką. Auklėjimas čia buvo visiškai kosmopolitinis: vietoj krikščionių tikėjimo vaikams buvo skiepijamos tam tikros visuotinės, „natūralios", dorybe paremtos religijos idėjos. Daug dėmesio buvo skiriama gamtotyrai ir tiksliesiems mokslams. Mokoma žaidžiant, be muštro ir bausmių. Laisvalaikiu buvo leidžiama visiška netvarka, už pavyzdingą elgesį įteikiami ordinai. Daug laiko buvo skiriama fiziniam lavinimui. Įstaiga buvo uždara, ir mokymas kainavo didelius pinigus; neturtingi vaikai buvo priimami tik tarnais.

Kantas buvo susižavėjęs naujais vėjais pedagogikoje. Nors jis beveik nutraukė literatūrinę veiklą, „Filantropinui" paremti filosofas vis dėlto vietiniame laikraštyje paskelbė du straipsnelius. Kantas ragino ne reformuoti mokyklą, bet įvykdyti revoliuciją pedagogikoje. Padedamas Kanto, jo draugas Moderbis savo šešiametį sūnų įtaisė mokytis Desau. Tai davė dingstį susirašinėti su „Filantropino" vadovais — Bazedovu ir Kampe. Prieš keletą metų Vylandas, pradėjęs leisti naują žurnalą „Vokiečių Merkurijus", paprašė Kantą naudingomis sąlygomis imtis jį platinti Rytų Prūsijoje. Tada filosofas atsisakė, pasiūlęs vietoj savęs knygų leidėją Kanterį. Dabar, kai buvo kalbama apie „Filantropino" leidžiamą žurnalą, Kantas pats ėmėsi šio darbo. Tiesa, rezultatas buvo kuklus: visoje apylinkėje (įskaitant Mažąją Lietuvą) dvidešimt penki prenumeratoriai. Beje, panaši situacija susiklostė ir kitose į smulkias valstybėles susiskaldžiusios Vokietijos dalyse: naujos pedagoginės idėjos neturėjo pasisekimo.

Tais pačiais 1774 metais, kai buvo įkurtas „Filantropinas", Karaliaučiaus universitete pradėta dėstyti pedagogiką. Naująjį dalyką pakaitomis skaitė septyni filosofijos fakulteto profesoriai. Kanto eilė atėjo 1776 metų žiemą (paskui vėl po šešių semestrų). Vietoj vadovėlio Kantas naudojosi Bazedovo knyga, kaip paprastai ją pataisydamas ir papildydamas. Taip atsirado savarankiškas darbas „Apie pedagogiką", išleistas prieš pat filosofo mirtį jo mokinio Rinko.

„Du žmogaus išradimus galima laikyti pačiais sunkiausiais: meną valdyti ir meną auklėti". Tačiau kaip tik jie

yra visuomenės pagrindas. Žmogus gali tapti žmogumi tik auklėjamas. Jis yra tai, ką iš jo padaro auklėjimas. Štai kodėl filosofas, susirūpinęs žmogaus likimu, negali išsilenkti pedagoginių apmąstymų.

Tėvai ir valdovai gadina vaikus. Pirmieji galvoja tik apie tai, kad jų atžalos gerai susitvarkytų savo gyvenimą, antriesiems reikalingi viešpatavimo įrankiai. Ir vieni, ir kiti auklėja remdamiesi esama padėtimi. Tačiau tikras auklėjimas turi rengti žmones būsimai, geresnei visos žmonijos būklei. Tada jie įgyvendins tą būklę. Valdovas visada vienišas, o vienišas medis auga kreivas. Bazedovo pasikliovimas monarchu — iliuzinis. Mokykla apskritai neturi būti valstybės žinioje. Kultūra, Kanto manymu, visada prasideda nuo asmeninės iniciatyvos.

Žmogų galima arba dresiruoti, arba šviesti. Svarbiausias auklėjimo tikslas — išmokyti galvoti. Žmogus turi sąmoningai pereiti keturias auklėjimo pakopas: išsiugdyti drausmę, įgyti darbo įgūdžių, išmokti elgtis ir tapti moralus. Pirmiausia ir svarbiausia — drausmė, be jos žmogus virsta laukiniu; suaugęs visada gali įgyti visokių įgūdžių, tačiau kompensuoti drausmės stygių neįmanoma. Pati sunkiausia pakopa — paskutinė. Mes gyvename drausmės, kultūros ir civilizacijos epochoje, bet iki moralumo mums toli.

Vienas iš sudėtingiausių auklėjimo uždavinių — paklusimą teisėtai prievartai suderinti su sugebėjimu naudotis savo laisve. Nuo mažens vaikui reikia duoti elgesio laisvę (išskyrus tuos atvejus, kai jis gali pakenkti sau arba aplinkiniams). Vaikui reikia parodyti, kad savo tikslus jis gali pasiekti tik tuo atveju, jeigu kitiems duos galimybę pasiekti savuosius. (Malonumas — tik atlyginimas už paklusnumą!) Visuomeninis auklėjimas turi neginčijamų pranašumų, jis įpratina vaikus savo teises derinti su kitų teisėmis. Čia įgyjamas ir supratimas apie pareigas. Auklėti reikia asmenybę, tai yra laisvai veikiančią būtybę, turinčią orumo jausmą ir sąmoningai prisiimančią visuomenės nario pareigas.

Nors Kantas neturėjo vaikų, jis turėjo savo nuomonę apie tai, kaip juos reikia auklėti nuo pat kūdikystės. Filosofas pataria motinoms pačioms žindyti naujagimius, ne-

atiduoti jų žindyvėms. Mažylio nereikia vystyti, dėl to jis patiria tik baimę ir neviltį. Pamėginkite suvystyti suaugusį, jis pakels didesnį triukšmą už mažylį. Supti vaikus taip pat netinka. Patikrinkite patys: nuo supimo jums ima svaigti galva. Vaikai supami, kad nerėktų, bet rėkimas jiems išganingas: jis vysto plaučius. Charakterio gadinimas pirmiausia prasideda nuo to, kad, išgirdus vaiko verksmą, galvotrūkčiais puolama jam meilikauti. Jeigu į verksmą nekreipiama dėmesio, vaikas liaujasi verkęs: niekas nenori stengtis tuščiai. Mokydami vaikus vaikščioti, tėvai neturi naudoti diržėlių, kurie suspaudžia ir luošina krūtinės ląstą. Apskritai vaikui, kiek įmanoma, reikia duoti visišką valią.

Tačiau taip, kad dėl to nenukentėtų drausmė. Vaikų valios nereikia laužyti, ją reikia taip nukreipti, kad ji nusileistų natūralioms kliūtims. Nuo mažens vaikus naudinga pratinti prie darbo, ir nėra nieko žalingesnio už dykinėjimą. Neišlepintas vaikas mielai imasi darbų, reikalaujančių sutelkti jėgas ir valią. Dėl valgio, tai vaikų nereikia pratinti smaližiauti, todėl jiems negalima leisti pasirinkti valgius. Jeigu nėra pateisinamos priežasties atsakyti, vaiko prašymas turi būti išpildytas; jeigu yra priežastis jo neišpildyti, tai negalima pasiduoti prašymams. Atsakoma visada visam laikui.

Remdamasis „Filantropino" patyrimu, Kantas primygtinai rekomenduoja fizinius pratimus, o tai tuo metu buvo pedagoginė naujovė. Bėgiojimas, šuoliai, sunkumų kilnojimas ir nešiojimas, plaukymas, mėtymas į taikinį naudingi vaikams. Naudingi žaidimai gryname ore. Vaikas turi mokėti žaisti. Tačiau žaidimo nereikia maišyti su darbu. Kantas nepritaria Bazedovo siekimui mokyti vaikus juokaujant ir žaidžiant. Privalomos pamokos mokykloje — darbas, jis atliekamas siekiant tam tikro tikslo. Žaidimas yra pats sau tikslas, čia svarbiausia — pats procesas, o ne išorinis rezultatas. Mokėti skirti darbą ir žaidimą svarbu ir suaugusiems, jie nejodinėja ant lazdų, tačiau kiekvienas turi savo arkliuką. Nepaprastai žalinga įpratinti vaiką žiūrėti į viską kaip į žaidimą. Mokykla — tai prievarta diegiama kultūra, nors jos tikslas turi būti auklėti laisvą žmogų.

„Mes žinome tiek, kiek išlaikome atmintyje". Šis lotyniškas priežodis kalba apie būtinumą lavinti atmintį. Sistemingas skaitymas ir atpasakojimas, kalbų mokymasis stiprina atmintį. Romanų rijimas, Kanto nuomone, ją silpnina. Štai kodėl iš vaikų reikia atiminėti romanus. Skaitydami juos, jie sukuria romane naują romaną, nes klaidingai jį supranta, svajoja ir sėdi be jokios minties galvoje. O išsiblaškymas — auklėjimo priešas.

Auklėtojas neturi piktnaudžiauti bausmėmis. Tai griežčiausia priemonė. Bausti reikia itin atsargiai, taip, kad vaikai matytų, jog galų gale baudžiama tam, kad juos pataisytų. Dažnos bausmės nepasiekia tikslo, kaip ir bausmės, paskirtos nesitveriant pykčiu.

Visada sunkiau išugdyti žmogaus moralinę kultūrą, kuri remiasi principais. Jai jau maža vien tik drausmės. Principai — tai įstatymai, tačiau tiktai subjektyvūs, išplaukiantys iš žmogaus charakterio, įsitikinimų ir proto. Formuojant charakterį, reikia ugdyti tris bruožus — paklusnumą, tiesumą, polinkį bendrauti.

Pabaigoje Kantas kalba apie lytinį auklėjimą. Tryliktieji ar keturioliktieji metai berniukui yra persilaužiamieji: atsiranda lytinis potraukis. Jis vystosi neišvengiamai, netgi neturėdamas objekto. Vadinasi, neįmanoma išsaugoti jaunuolio nežinojimo ir nekaltumo. Tylėjimas tik padidina blogį; tai rodo praeities kartų auklėjimas. Dabar teisingai manoma, kad su jaunuoliu reikia kalbėti apie viską, neslapukaujant, aiškiai ir konkrečiai. Žinoma, tema delikati ir negali būti viešo pokalbio objektu, tačiau visada galima surasti priimtiną pašnekesio formą. Laikydamasis to meto pažiūrų, Kantas siūlo pedagogui įskiepyti jaunuoliui pasišlykštėjimą masturbacija ir jos baimę. „Fiziniai padariniai nepaprastai žalingi, tačiau dorovės prasme padariniai dar blogesni. Kai kas klausia, ar leistina jaunuoliui užmegzti santykius su kita lytimi? Jeigu jau reikia rinktis viena iš dviejų, tai šitai, šiaip ar taip, geriau. Ten jaunuolis elgiasi prieš prigimtį, čia — ne". Tačiau bėda ta, kad sugebėjimas pratęsti giminę pralenkia sugebėjimą išlaikyti vaikus. Todėl tiesioginė jaunuolio pareiga — laukti, kol jis galės vesti. Laiminga santuoka — atpildas už dorovingą elgesį.

Kokiu mastu Kanto idėjas apie auklėjimą įkūnijo jo paties pedagoginė praktika? Kantas bendraudavo su studentais, jaunuoliais, perėjusiais pradines auklėjimo pakopas. Universiteto dėstytojo uždavinys buvo suteikti žinių ir išmokyti savarankiškai mąstyti. Antra, suprantama, svarbiau už pirma: žinios — įgyjamas dalykas, o įprotis ir sugebėjimas galvoti išugdomi sunkiai. Mechaniškas įsiminimas, kalimas — žalingi. Kantas būdavo nepatenkintas, kai studentai per paskaitas užsirašinėdavo viską iš eilės, tai jam tiesiog trukdydavo. Pradėjus paskaitą, jam pirmiausia rūpėdavo būti suprastam. Jeigu supratimo gija nutrūkdavo, jis sustodavo ir grįždavo atgal. Būdavo atsižvelgiama į vidutinius gabumus. „Aš skaitau ne genijams — jie patys skinasi sau kelią, tačiau ir ne kvailiams — dėl jų neverta stengtis, o tiems, kurie yra per vidurį ir nori pasirengti būsimam darbui".

Paprastai jis pasirinkdavo kurį nors iš netoli sėdinčių klausytojų ir iš jo veido sekdavo, kaip suprantama tai, ką jis sako. Atsirasdavo patvarus ryšys, ir bet kokia netvarka auditorijoje galėdavo sutrikdyti jo minčių tėkmę. Kartą jis buvo išsiblaškęs ir skaitė prasčiau nei paprastai, paskui prisipažino, kad susikaupti jam trukdė tiesiai priešais jį sėdėjęs studentas, kurio palaidinės saga buvo ištrūkusi.

Per paskaitas jis sėdėdavo už neaukšto pulto, ant kurio gulėdavo lapelis su užrašais arba pastabomis išmargintas vadovėlis. Vadovėliai būdavo ne tik atpasakojami, ne tik padėdavo susisteminti medžiagą, bet ir tapdavo polemikos objektu. Paskaita virsdavo dialogu. Sunkūs periodai kaitaliodavosi su iliustracine medžiaga, sąmojumi, pokštais. Jachmanas, klausęsis Kanto paskaitų aštuntajame dešimtmetyje, liudija: „Jo sąmojis pasižymėjo lengvumu, išradingumu, minties gilumu. Tai buvo žaibai, blykčioję vidury dienos, juos jis įterpdavo ne tik į kasdienę kalbą, bet ir į paskaitas. Sąmojais jis suteikdavo prieinamą formą gilioms mintims, nuleisdamas savo išvargusius klausytojus iš spekuliacijos aukštybių ant įprastos žemės".

Per egzaminą dėstytojas ir mokinys pasikeičia vietomis. Dabar mokinys turi paaiškinti dalyko esmę. Kalbos

sklandumas ir priimtos dėstymo normos čia vaidina antraeilį vaidmenį. Jeigu kam sunku reikšti savo mintis, tai šitai nieko nesako apie protinius sugebėjimus. Garsųjį mokslininką Klavijų vaikystėje pašalino iš mokyklos kaip negabų, nes jis negalėjo rašyti rašinių pagal nustatytą pavyzdį. Vėliau jis visiškai atsitiktinai pradėjo domėtis matematika ir čia pasirodė turįs nepaprastą talentą.

Filosofijoje, kur kvailumas lengvai palaikomas išmintingumu, o naujai minčiai sunku apginti savo teises, galimybė suklysti dar realesnė. Štai kodėl Kantas mėgo kartoti, kad jis moko ne filosofijos, bet filosofuoti. „Mokytis filosofijos"— tai įvaldyti subjektyvų proto aspektą, įsiminti, kaip kas nors kadaise manė; „mokytis filosofuoti"— tai suteikti savo žinioms objektyvų pobūdį, įvaldyti sugebėjimą vertinti kitų nuomones. Ir savo sumanytą pagrindinį veikalą Kantas kūrė ne kaip pažiūrų išvardijimą ir net ne kaip mokslo dėsnių sąvadą, bet kaip to, kas buvo padaryta ir ką dar reikėjo padaryti, kritinę analizę.

Trečias skyrius

PROTO SAVIKRITIKA

Protas egzistavo visada, tik ne visada protingu pavidalu.

K. Marksas

Ėjo metai. Kanto balsas spaudoje ilgam nutilo. Po disertacijos „Apie jutimais suvokiamo ir inteligibilaus pasaulio formą ir principus", be dviejų straipsnių, susijusių su „Filantropinu", filosofas išspausdino tik Moskačio knygos apie žmonių ir gyvulių kūno sandaros skirtumus recenziją ir pranešimą apie 1775 metų paskaitas („Apie įvairias žmonių rases"). Tyla tęsėsi vienuolika metų.

„Kodėl Jūs tylite,— klausė Kantą pradėjęs su juo susirašinėti Lafateris,— kodėl rašo tie, kurie nesugeba ra-

šyti, o ne Jūs, puikiai valdantis plunksną? Kodėl Jūs tylite? Šiais — šiais naujais laikais — Jūs nesireiškiate. Miegate? Kantai, aš nenoriu Jūsų girti, bet pasakykite man, kodėl Jūs tylite? Arba geriau pasakykite, kad prabilsite". Minėdamas „naujus laikus", Lafateris turėjo galvoje tais metais intelektualinę Vokietiją apėmusį „Audros ir veržimosi" sąjūdį.

Vokiečių literatūra atgijo. Jau amžiaus viduryje jos horizonte pasirodė daug žadanti Gotholdo Efraimo Lesingo figūra. Jam buvo lemta formuoti galvoseną ir skonį. Jis kūrė naują dramaturgiją, jo balsas tvirtai skambėjo ir literatūros kritikoje. Lesingas bendradarbiavo žurnale „Laiškai apie naujausiąją vokiečių literatūrą". Išgarsėjo septynioliktasis „laiškas", skirtas Šekspyrui. Didysis dramaturgas ir savo tėvynėje buvo nors ir neužmirštas, bet vis dėlto nepopuliarus, o kontinente apie jį nebuvo nė girdėję. Volteras jį pavadino „laukiniu". O Lesingas iškėlė Šekspyrą aukščiau už Rasiną ir Kornelį, būtent jame įžvelgė tikrąjį antikinės tragedijos įpėdinį. Lesingas ragino savąją literatūrą mokytis iš Šekspyro. Dirva „Audrai ir veržimuisi" buvo parengta.

Sąjūdis pasirodė esąs nevienalytis ir prieštaringas: maištingumas derinosi su politiniu indiferentiškumu ir konservatizmu, simpatijos liaudžiai — su didžiausiu individualizmu, kritiškas požiūris į religiją — su dievobaiminga egzaltacija. Tačiau visus vienijo domėjimasis žmogumi, jo unikaliu dvasiniu pasauliu. Netikėtai buvo atrastos slėpiningos individo vidinio gyvenimo gelmės. Tas atradimas buvo laikomas reikšmingesniu už Amerikos atradimą. Visų mintyse ir lūpose buvo viena: asmenybės išlaisvinimas.

Tiesa, „audra" šėlo tik literatūriniuose krantuose, „veržimasis" neperžengė knygų ir žurnalų ribų. Tarp sąjūdžio vadų mes matome Kanto auklėtinį Herderį, dabar jau žymų literatą. Palikęs Karaliaučių, jis persikėlė į Rygą, kur gavo pastoriaus ir bažnytinės mokyklos dėstytojo vietą. Kai pasirodė jo pirmieji literatūros kritikos darbai, išgarsinę jį, Kantas pasveikino savo mokinį. Atsakymas į laišką atėjo po pusės metų. Mandagus, šiltas, išsamus.

Mokinys rašė, kad jis pasirinko kitokį kelią negu mokytojas; užuot atsidėjęs akademinei veiklai, jis pasirinko dvasininko kelią, kuris, kaip jam atrodė, padės tiesiogiai bendrauti su liaudimi, su paprastais žmonėmis; dėl jų, tiesą sakant, egzistuoja filosofija. Rygoje Herderis išbuvo neilgai, paskui nukeliavo į Paryžių, o grįžęs į Vokietiją, tapo konsistorijos patarėju Biukeburge. Penkeri čia praleisti metai (1771—1776) buvo įtemptų kūrybinių ieškojimų ir blaškymosi periodas. Be savo tarnybinių reikalų, Herderis domisi istorijos filosofija; susižavėjęs Šekspyru, atveria išsimokslinusiam pasauliui liaudies kūrybą, uoliai studijuoja Bibliją. Jis išleidžia knygą „Seniausias žmonijos dokumentas", kurioje Šventasis raštas traktuojamas kaip dievo įkvėptas kūrinys. Hamanas, pritaręs Herderio žavėjimuisi religija, parodė knygą Kantui. Filosofas nepalankiai įvertino Herderio siekimą Biblijos tekstą traktuoti kaip aukščiausiąją tiesą. Laimė, šis vertinimas neišėjo už privataus susirašinėjimo ribų ir autoriui liko nežinomas. Be Herderio ir Hamano, prie „Audros ir veržimosi" religinės pakraipos sparno šliejosi rašytojas Lafateris ir jaunas filosofas Frydrichas Jakobis.

Kitas „audringųjų genijų" vadas, Gėtė, nepritaria savo draugo ir auklėtojo Herderio dievobaimingiems polinkiams. Jis piktžodžiauja, kuria maištingas eiles. „Nepažįstu pasauly nieko menkesnio už jus, dievai! Kad aš gerbčiau tave? Už ką?" Šie žodžiai paimti iš Gėtės „Prometėjo", eilėraščio, tapusio savotišku „kairiojo" „Audros ir veržimosi" sparno poetiniu manifestu. Tarp radikalių „štiurmerių"— buvęs Kanto mokinys Lencas, būsimieji Kanto sekėjai Klingeris ir Biurgeris. Pats Kantas, tam tikra prasme buvęs prie sąjūdžio lopšio, dabar, kai „revoliucija literatūroje" prasidėjo, ne per labiausiai ja domisi. Jis vėl nueina į priekį, rengia filosofijos revoliuciją.

O už vandenyno tuo metu įsiliepsnoja politinė revoliucija: Anglijos viešpatavimą Amerikoje užgriuvo tokia audra, toks veržlus puolimas, kad pirmą kartą naujųjų amžių istorijoje griuvo kolonializmo pamatai. 1776 metų liepos mėnesį Didžiosios Britanijos valdos Amerikoje pasiskelbė nepriklausoma valstybe. Kova vyko su šūkiais, įkvėpusiais vokiečių „štiurmerius",— laisvė liaudžiai,

laisvė žmogui. Kantas skaito laikraščius, jis simpatizuoja generolui Vašingtonui ir jo bendražygiams.

Kartą per pokalbį gatvėje (tai, matyt, atsitiko dar prieš Nepriklausomybės karą) Kantas išsakė savo požiūrį į Šiaurės Amerikoje bręstantį konfliktą. Vienas iš dalyvavusiųjų pareiškė, kad kaip anglas jis jaučiasi įžeistas ir kviečia Kantą į dvikovą. Nors filosofas ir nešiojo špagą, tačiau nemokėjo ja kautis; jo ginklas — mintis ir žodis, jis toliau kalbėjo, gindamas savo poziciją, ir darė tai taip įtikinamai, kad priešininkas galų gale pripažino buvęs neteisus ir susitaikydamas ištiesė ranką. Taip Kantas susipažino su Grinu.

Štai iškalbingas fragmentiškas to meto įrašas: „Šiuolaikinėje Anglijos istorijoje dėl Amerikos engimo pasaulio piliečių idėja atbloškiama toli atgal. Jie nori, kad anie būtų valdinių valdiniai ir vilktų kitų naštą. Svarbu ne gera vyriausybė, bet pats valdymo būdas". Atkreipkite dėmesį į paskutinę frazę: vėliau ji įsipins į daugelio Kanto veikalų audinį, išsirutulios į ištisą valstybės santvarkos teoriją. Tačiau kol kas tai pasakyta prabėgomis; filosofas plūkiasi prie darbo iš pažinimo teorijos. Daužosi kaip žuvis į ledą.

Kai vienas iš Kanto mokinių, atsidūręs Getingene, tenykščių profesorių draugėje pareiškė, kad jo mokytojo rašomojo stalo stalčiuje guli veikalas, prie kurio ponams filosofams „teks paprakaituoti", pasigirdo juokas: iš to diletanto filosofijoje nėra ko tikėtis. (Tarp dalyvavusiųjų buvo profesorius Federis, su jo vardu mes dar susidursime.)

Kanto rašomajame stale kaupėsi juodraščiai. Knygos vis nebuvo. Laiškuose Hercui jis apie ją nebeužsimindavo.

Kantas nervinosi. 1775 metais jis vėl pakeitė butą. Šį sykį jį iškamavo kaimyno gaidys, laidydavęs gerklę po langais. Filosofas siūlė kokius tik nori pinigus, kad gaidį papjautų, tačiau šeimininkas nenorėjo su juo skirtis. Kaip gali paukštis trukdyti žmogui, be to, dar pagarsėjusiam kaip išminčiui? Kaimynas už jokius pinigus nenorėjo nusileisti profesoriaus užgaidai. Kantui teko atsisveikinti su Kanterio namais.

Persikėlimas nepridarė didelių rūpesčių. Turto buvo nedaug: „rašalinė, plunksna ir peiliukas, popierius, rankraščiai, knygos, šlepetės, batai, kailiniai, kepurė, naktinės kelnės, servetėlės, staltiesė, rankšluostis, lėkštės, dubenys, peiliai ir šakutės, druskinė, taurelės ir stiklinė, vyno butelis, tabakas, pypkė, arbatinis, arbata, cukrus, šepetys". Toks paprastas filosofo mantos rejestras, jo paties ranka sudarytas prieš išsikraustant į naują butą. Naujoje vietoje (Oksenmarkte) gyventi buvo ramiau. Tačiau knygos vis dar nėra.

Prūsijos ministerijai, kurios žinioje buvo švietimo reikalai, tuo metu vadovavo baronas Cedlicas — savojo monarcho kopija, mažas apsišvietęs despotas. Savo valdiniams jis skiepijo pagarbą filosofijai; studentas turi įsisąmoninti, manė ministras, kad, baigus mokslų kursą, gydytoju, teisėju, advokatu ir t. t. jam reikės būti tik keletą valandų per parą, o žmogumi — visą dieną.

Štai kodėl, greta specialių žinių, aukštoji mokykla turi duoti solidų filosofinį pasirengimą; svarbu, kad tai būtų tikra išmintis, o ne tušti ginčai ir gudravimai. Ministras buvo Kanto filosofijos gerbėjas.

Ką reiškia toks valdžią turinčio žmogaus prisirišimas prie tam tikros mąstysenos? 1775 metų gruodžio mėnesį išėjo „karaliaus įsakymas" dėl dėstymo organizavimo Karaliaučiaus universitetuose. „Nors mes nenorime kištis į individualias nuomones, tačiau mums atrodo būtina sukliudyti plisti kai kurioms iš jų, kurios visuomenei nenaudingos". Karaliaus vardu Cedlicas uždraudė dėstyti Kruzijaus filosofiją kaip pasenusią ir niekam tikusią, docentui Veimanui (Bolotovo numylėtiniui ir Kanto priešui) teko palikti universitetą. Kantui „karaliaus įsakyme" buvo parodytas ypatingas pasitikėjimas ir pagarba. Karaliaučiaus filosofijos profesoriaus atžvilgiu ministras turėjo savų planų.

Vieną 1777 metų vasaros rytą auditorijoje, kur Kantas skaitė paskaitas, pasirodė nepažįstamas žmogus. Kaip studentas jis buvo per senas, į vyresnybę nepanašus; žemo ūgio, su tankia barzda. Iš pradžių iš jo šaipėsi, paskui pradėjo juoktis, kilo triukšmas, pasigirdo švilpimas ir šūksniai. Nepažįstamasis nesutriko, tylomis atsisėdo į

laisvą vietą. Pasirodė Kantas, ir prasidėjo paskaita. Per pertrauką nepažįstamasis pasuko prie katedros, ir vėl pasigirdo triukšmas, tačiau jis akimirksniu liovėsi: profesorius apkabino atėjusįjį. Tai buvo Mozė Mendelsonas.

Kantas nuoširdžiai apsidžiaugė susitikęs žmogų, su kuriuo buvo galima kaip lygiam su lygiu kalbėtis apie filosofiją. Jis pasikvietė Mendelsoną į namus, susidrovėjo kuklių savo vaišių, tačiau svečiui, kaip ir šeimininkui, pirmiausia rūpėjo pasikalbėti. Mendelsonas atvažiavo į Rytų Prūsiją kažkokiais asmeniniais reikalais. Pas profesorių Kantą jis, be kita ko, užsuko ministro Cedlico pavedimu. Halėje buvo laisva vieta. Po Volfo mirties ją užėmė žymus jo sekėjas Mejeris, dabar jis mirė, ir Cedlicas klausė, kas galėtų ją perimti. Kantas nurodė vieną iš savo mokinių. Tačiau ministras turėjo savų planų.

1778 metų vasario mėnesį profesorius Kantas gavo asmenišką jo laišką. Cedlicas pranešė, kad, būdamas už 800 mylių, jis klausosi Kanto fizinės geografijos paskaitų: prieš jį studento konspektas, kurį jis atidžiai studijuojąs. Po savaitės Cedlicas pasiskundė užrašų kokybe, studentas esąs nerūpestingas: po Kamčiatkos jo užrašuose kalbama apie Astrachanės priemiesčius, yra klaida ir Javos faunos aprašyme. Kantas neatkreipė dėmesio į ministro pastabas (abiem atvejais buvo kaltas ne užrašų, bet paskaitų autorius, abi klaidos liko nepataisytos, su jomis tekstas buvo ir išspausdintas); Kanto dėmesį prikaustė kitkas: antrasis laiškas prasidėjo ir baigėsi pasiūlymu užimti vakuojančią vietą Halėje su pradine 600 talerių alga.

Kantas atsisakė. (Prieš dvejus metus jis atmetė kvietimą į Mintaują, kur ką tik buvo įkurtas universitetas ir jam buvo pasirengę mokėti 800 talerių algą.) Po mėnesio Cedlicas pakartojo pasiūlymą. Šį kartą jis pažadėjo 800 talerių (Kanto alga tuo metu buvo 236 taleriai, taigi ji būtų padidėjusi daugiau nei trigubai!). Be to, ministras pažadėjo filosofui rūmų patarėjo titulą. Ir galiausiai (Kantui tai, galimas daiktas, buvo svarbiausia) jis vaizdingai aprašė dvasinę Halės universiteto, kur surinktos geriausios akademinės jėgos — matematikai, fizikai, chemikai, medikai, teologai,— atmosferą. „Pažiūrėkite, kokie žmonės!

Išsimokslinusios Vokietijos centras! Ir klimatas geresnis negu prie Baltijos jūros. Toks žmogus kaip Jūs turi sutikti su tuo, kad jo pareiga — skleisti visuotinai naudingų žinių šviesą kuo platesniam ratui, jis turi pasirinkti tokią vietą, kur jo talentai bus geriausiai pritaikyti, kur jis duos daugiau naudos... Halėje besimokantys 1000—1200 studentų nori matyti Jus savo auklėtoju, ir aš negaliu atsisakyti patenkinti šį jų norą".

Kantas laikėsi savo. Jam nebuvo reikalingi nei pasiutiški pinigai, nei šlovė, nei rūmų titulai. Žinoma, Karaliaučius, palyginti su Hale,— užkampis. Rytų Prūsija — Europos užkaboris. Tačiau čia jis namie, čia užaugo, čia viskas įprasta, o įpratimas — antras prigimimas. Bet koks gyvenimo būdo pasikeitimas jį baugina. Dėl bendros naudos, tai jos labui jis plūkiasi prie sumanyto veikalo. Persikėlimas į svetimą miestą gali tik pakenkti darbui. Prieš trisdešimt metų jis pasakė sau, kad pasirinko kelią. Tada tai buvo skambūs žodžiai. Dabar jis jų netaria, bet vadovaujasi jais. Gana stovėti kryžkelėje, kelias tikrai pasirinktas, ir nukrypti neįmanoma. „Grynojo proto kritika" turi būti parašyta!

Ir Kantas galų gale parašė ją. 1780 metų pavasarį ir vasarą. Dideli gabalai buvo gatavi seniai, todėl viską pavyko užbaigti per penkis mėnesius. Prieš jį gulėjo 55 autorinių lankų apimties veikalas (iš naujo buvo parašytas pirmasis ketvirtadalis). Jis žinojo knygos trūkumus — daugiausia stilistinius, bet perrašinėti ją jau nebeturėjo jėgų, be to, nekantravo atiduoti savo kūdikį visuomenės teismui.

O čia dar pats atsirado leidėjas. Johanas Frydrichas Hartknochas, buvęs Kanto studentas, paskui tarnavęs pas Kanterį, Rygoje pradėjo savarankiškai verstis knygų prekyba. 1780 metų rugsėjo mėnesį jis išgirdo iš Hamano, kad Kantas užbaigė „Kritiką". Hartknochas tikino filosofą: geresnio leidėjo jūs nerasite, viskas bus padaryta greičiau ir skoningiau negu kitų, jūs turėsite palankiausias galimybes platinti knygą visuose Vokietijos kampeliuose. Kantas perdavė jam rankraštį. Savos spaustuvės Hartknochas neturėjo, „Grynojo proto kritika" buvo spausdinama Halėje. Iš pradžių Kantas norėjo dedikuoti

ją Lambertui, kuris taip gyvai domėjosi jo teoriniais ieškojimais. Tačiau jo jau dveji metai nebuvo tarp gyvųjų. 1781 metų kovo mėnesį Kantas parašė dedikaciją ministrui Cedlicui. Gegužės mėnesį knyga išvydo dienos šviesą.

* * *

Atsivertęs pirmąjį „Grynojo proto kritikos" puslapį, skaitytojas randa epigrafą iš Fransio Bekono. Tai didelė ištrauka iš „Didžiojo mokslų atnaujinimo" pratarmės: „Apie save tylime; tačiau dėl dalyko, apie kurį kalbama, tai norime, kad žmonės jį laikytų ne nuomone, bet darbu, ir būtų įsitikinę, kad dedame ne kokios nors sektos ar doktrinos, bet žmonijos naudos ir didingumo pagrindus. <...> Be to, kad jie turėtų gražių vilčių ir šio mūsų atnaujinimo nesuvoktų kaip kažko, kas neturi ribų ir pranoksta mirtingųjų jėgas, nes iš tikrųjų jis yra begalinio klaidžiojimo dėsninga pabaiga ir riba."

Jūs dar nepradėjote skaityti knygos, o didžiojo filosofijos reformatoriaus žodžiai jus atitinkamai nuteikia. Kadaise Bekonas kritikavo scholastinį protą ir kasdienį intelektą, reikalavo atmesti negyvas dogmas ir įsišaknijusius prietarus, patyrimu patikrinti visus į teisingumą pretenduojančius teiginius („Tiesa — Laiko, o ne Autoriteto dukra"). Kantas laikė save šio sumanymo tęsėju. Ne Platoną, ne Aristotelį, ne gerbiamąjį Ruso arba Hiumą, o būtent materialistą ir empiriką Bekoną Kantas pasirinko kelrode žvaigžde, turinčia apšviesti pirmuosius žingsnius už to proto labirinto, į kurį jis viliojo skaitytoją, slenksčio.

„Begalinio klaidžiojimo dėsninga pabaiga ir riba". Bekonas nuoširdžiai tikėjo, kad savo veikalu jis sukurs mokslo sistemą ir išspręs pagrindines teorines gnoseologines jo problemas. Jis mirė neužbaigęs pradėto darbo. O praėję pusantro amžiaus parodė, koks įžūlus buvo mėginimas padaryti galą „proto klaidžiojimams". Numatomoji pabaiga pasirodė besanti pradžia.

Ar Kantas manė, kad jam lemta išspręsti Bekono iškeltą uždavinį? Po dvylikos metų jis parašys straipsnį

„Visos esaties pabaiga", kuriame tik ironiškai pasišaipys iš visų žmogaus pretenzijų padaryti galą kam nors beribiam. Beje, atsakymo nereikia toli ieškoti. Atsivertęs kitą „Kritikos" puslapį, skaitytojas pradeda suprasti, kad viskas kur kas sudėtingiau negu paprastas „taip" arba „ne". Žmogaus protą, rašo Kantas, ištiko keistas likimas: jį apgula klausimai, kurių jis negali išvengti, nes jie primesti jam pačios jo prigimties; tačiau jis negali ir atsakyti į juos, nes jie pranoksta jo galimybes. Į tokią keblią padėtį protas pakliūva ne dėl savo kaltės. Jis pradeda nuo patyrimu paremtų pagrindinių teiginių, tačiau, kildamas į pažinimo aukštumas, veikiai pastebi, kad jam iškyla vis naujų klausimų, į kuriuos jis negali atsakyti. Ir protas priverstas griebtis naujų pagrindinių teiginių, kurie nors ir atrodo akivaizdūs, tačiau išeina už patyrimo ribų. Ir čia jo tyko prieštaravimai, liudijantys, kad kažkur pačiame pagrinde slypi klaidos, kurių patyrimu neįmanoma aptikti.

Taip prasideda pratarmė. Kantas laiko savo uždaviniu įveikti dvi pasaulėžiūrines pozicijas, du vienpusiškus ir, vadinasi, klaidingus požiūrius į pažinimo problemą — dogmatizmą ir skepticizmą. Kartu tai Volfo įveikimas. Juk Volfas visas filosofijos kryptis suskirstė į skeptikus ir dogmatikus. Pirmieji abejoja dėl daiktų prigimties, antrieji šiuo atžvilgiu laikosi aiškaus („dogmatiško") požiūrio. (Dogmatizmą Volfas skirstė į dualistinį ir monistinį priklausomai nuo to, ar dvi, ar viena daiktų rūšis pripažįstama realiai esančia; monistai skyla į materialistus ir idealistus, o pastarieji į pliuralistus, pripažįstančius daugybę idealių esybių, ir egoistus, apsiribojančius savo asmeniu.)

Kantas siūlo trečią kelią — jo nuomone, vienintelį protingą,— kritikos kelią. Čia kalbama ne apie kokių nors knygų ar filosofinių sistemų kritiką, bet apie paties proto, imamo grynu pavidalu, tai yra nepriklausomai nuo bet kokio patyrimo, kritiką. Kantas ketina ištirti pažinimo instrumentą prieš pradėdamas juo naudotis. (Nori išmokti plaukti neįbridęs į vandenį, ironizavo Hėgelis, ir buvo teisus: visiškai abstrahuotis nuo pažinimo proceso Kantui, suprantama, nepavyko.)

Ar protas subrendęs savikritikai? Kantas neabejoja, kad jau pats laikas atlikti jo sumanytą darbą. Filosofija — ne filodoksija,— sako jis, išminties meilė — ne meilė nuomonėms. Laikas pakirsti klaidingų pažiūrų — visų dogmatizmo ir skepticizmo atmainų — šaknis. O tam būtinas kruopštus kritikos darbas. „Jei vyriausybės mano esant naudinga domėtis mokslininkų reikalais, tai jų išmintingą rūpinimąsi tiek mokslais, tiek žmonėmis labiau atitiktų remti tokią kritikos laisvę, kuri tik viena galėtų suteikti proto tyrimams tvirtą pagrindą, o ne palaikyti juokingą despotizmą mokyklų, kurios garsiai šaukia apie visuomenei gresiantį pavojų, kai sutraukomi jų suregzti voratinkliai, nors visuomenė jų niekada nepastebėjo ir todėl negali pajusti jų netekusi."

Kanto veikalas davė pradžią reikšmingai Europos dvasinės raidos tradicijai. Jos esmė ta, kad kiekvienas tolesnis žingsnis į priekį traktuojamas kaip sukaupto teorinio turto, kuris rūpestingai saugomas, bet nepaverčiamas fetišu, naujas įprasminimas. Prisiminkime, kad pagrindinis K. Markso veikalas turi paantraštę „Politinės ekonomijos kritika".

Dabar susipažinsime su kai kuriomis pradinėmis „Grynojo proto kritikos" idėjomis. Pasak Kanto, kiekvienas pažinimas prasideda nuo patyrimo, bet neapsiriboja juo. Dalis mūsų žinių kyla iš paties sugebėjimo pažinti, yra, Kanto žodžiais tariant, apriorinės (nepriklausomos nuo patyrimo). Empirinis pažinimas pavienis, todėl atsitiktinis; apriorinis — visuotinis ir būtinas.

(Kanto apriorizmas skiriasi nuo idealistinės įgimtų idėjų teorijos. Pirmiausia tuo, kad, pasak Kanto, nuo patyrimo nepriklausomos tik pažinimo formos, visas turinys gaunamas iš patyrimo. Antra, pačios nuo patyrimo nepriklausomos formos nėra įgimtos, bet turi savo istoriją. Reali kantiškojo apriorizmo prasmė ta, kad pradėdamas pažinti individas disponuoja tam tikromis iki jo susiklosčiusiomis pažinimo formomis. Mokslas juo labiau jas turi. Jeigu pažvelgsime į pažinimą jo pradinės kilmės požiūriu, tai visa jo apimtis galų gale įgyta iš nuolat besiplečiančio žmonijos patyrimo. Kitas reikalas, kad greta tiesioginio patyrimo yra netiesioginis, perimtas

patyrimas. Taip šiandien mes žiūrime į Kanto iškeltą problemą.)

Toliau Kantas nustato skirtumą tarp analitinių ir sintetinių sprendinių. Pirmieji yra aiškinamojo pobūdžio, o antrieji išplečia mūsų žinias. Sprendinys „Visi kūnai tįsūs" analitinis, nes kūno sąvoka jau apima tįsumo savybę. Sprendinys „Vakar lijo lietus" sintetinis, nes praėjusios dienos sąvoka nesusijusi su lietingu oru.

Visi patyrimu pagrįsti, empiriniai sprendiniai sintetiniai. Tai akivaizdu. Bet štai klausimas: kaip galimi aprioriniai (nepriklausomi nuo patyrimo) sintetiniai sprendiniai? Tai svarbiausias „Grynojo proto kritikos" klausimas. Kad jie egzistuoja, Kantas neabejoja; kitaip mokslo žinios nebūtų visiems privalomos. Jo giliu įsitikinimu, visi matematikos sprendiniai aprioriniai ir sintetiniai. Problema ta, kaip paaiškinti jų kilmę. Tai liečia ir gamtos mokslą. Gamtos mokslai egzistuoja ir vystosi, teikia naujas visiems privalomas žinias. Kokiu būdu?

Dėl filosofijos (arba, kaip Kantas ją vadino, metafizikos), tai apie savą pažinimo sritį mąstytojas sprendžia atsargiai. Dar reikia patikrinti, ar ji yra mokslas, ar ji teikia naujų žinių, ar ji remiasi visuotiniais, visiems privalomais principais.

Todėl pagrindinis „Kritikos" klausimas — kaip galimas grynas, su patyrimu nesusijęs pažinimas — suskyla į tris. Kaip galima matematika? Kaip galimas gamtos mokslas? Kaip galima metafizika kaip mokslas? Juos atitinka trys „Grynojo proto kritikos" pagrindinės dalies skyriai — transcendentalinė estetika, analitika, dialektika. (Antrasis ir trečiasis skyriai kartu sudaro transcendentalinę logiką.)

Transcendentaline Kantas savo filosofiją vadina todėl, kad ji tiria perėjimą (*transcendo* — pereinu, peržengiu) į žinių sistemą, tiksliau, mūsų sugebėjimo pažinti atliekamą patyrimo sąlygų konstravimą. Transcendentalų Kantas priešpriešina transcendentiniam, kuris lieka už galimo patyrimo ribų, anapus pažinimo.

Čia mes priėjome prie svarbios Kanto teorijos problemos, kurią jis kelia jau pirmuose „Grynojo proto kritikos" puslapiuose. Kalbama apie tai, kad patyrimo duo-

menys, gaunami iš išorės, neduoda mums adekvataus mus supančio pasaulio pažinimo. Apriorinės formos suteikia pažinimui visuotinumą, bet nepadaro jo daiktų kopija. Tai, kas daiktas yra mums (fenomenas), ir tai, kas jis yra pats savaime (noumenas), yra iš principo skirtingi dalykai. 1770 metų disertacijoje Kantas tvirtino, kad noumenai suvokiami tiesiogiai protu, dabar jis juos laiko neprieinamais jokiam pažinimui, transcendentiniais. Kad ir kaip giliai mes įsiskverbtume į reiškinius, mūsų pažinimas vis dėlto skirsis nuo daiktų, kokie jie yra iš tikrųjų. Pasaulio padalijimas į pažinimui prieinamus „reiškinius" ir nepažinius „daiktus pačius savaime" (arba „daiktus savyje", kaip iš tradicijos pas mus verčiamas Kanto terminas*) — pavojinga agnosticizmo tendencija.

---

* Velionis M. Baskinas šių eilučių autoriui yra papasakojęs, jog kartą jam tekę dalyvauti jaunų marksistų, visuomenės mokslų atstovų, pokalbyje su V. Leninu. Baskinas pasiteiravęs Vladimiro Iljičiaus nuomonės dėl to, kaip reikėtų teisingai išversti Kanto terminą *Ding an sich* — „daiktas savyje" ar „daiktas pats savaime". Leninas atsakęs: „Daiktas pats savaime". Tačiau kai Baskinas pasiūlęs vartoti šį terminą, Leninas nusijuokęs ir pasakęs: „Jūs, jaunimas, nekantraujate visur įvesti naujoves".

Praėjusio amžiaus pradžios ir vidurio rusų literatūriniuose tekstuose pasitaiko pasakymas „savyje" tais atvejais, kur dabar mes sakome „savaime". Dar 1860 metais F. Dostojevskis „Užrašuose iš Mirusiųjų namų" rašo: „Nors dabartinis katorgos darbas ir nepelningas, ir nuobodus katorgininkui, bet pats savyje jis, kaip darbas, yra protingas". Tačiau 1897 metais randame L. Tolstojaus parašyta: „Grožis yra kažkas egzistuojantis pats savaime" (traktatas „Kas yra menas?). Amžiaus pabaigoje pasakymas „savyje" analogiškais atvejais tapo archaizmu, „savaime" — literatūrinės kalbos norma.

Paskutiniajame rusiškame „Grynojo proto kritikos" leidime (1964) greta pasakymo „daiktas savyje" aptinkamas ir „daiktas pats savaime", nors kalbama apie tą patį; o dalykinėje rodyklėje jie pateikti tame pačiame skyrelyje.

I. Kanto „Prolegomenų" (V., 1972, vertė R. Plečkaitis) ir „Dorovės metafizikos pagrindų" (V., 1980, vertė K. Rickevičiūtė) vertimuose į lietuvių kalbą terminas *Ding an sich* verčiamas „daiktas savyje", *Ding an sich selbst* —„daiktas pats savaime" („Prolegomenų" vertime šie terminai kartais sutapatinami). Pradedant „Grynojo proto kritika" (V., 1982, vertė R. Plečkaitis), ir *Ding an sich*, ir *Ding an sich selbst* verčiama „daiktas pats savaime".— *Vert. pastaba.*

Pats Kantas savęs agnostiku nebūtų pripažinęs. Jis kovojo prieš skeptikus, tikėjo pažinimo pažanga.

„Stebėjimas ir reiškinių analizė,— sakoma „Grynojo proto kritikoje",— įsiskverbia į gamtos vidų, ir nežinia, kiek toli jie ilgainiui pažengs". Patyrimo ribos be paliovos plečiasi. Tačiau kad ir kaip gausėtų mūsų žinios, tos ribos negali išnykti, kaip negali išnykti horizontas, kad ir kiek mes eitume į priekį.

Pažinimui nėra ribų. Mokslu reikia tikėti, bet nedera pervertinti jo galimybių. Prieš nepagrįstas mokslo pretenzijas, prieš dogmatinį prietarą apie jo visagalybę (kuris mūsų dienomis vadinamas „scientizmu") ir nukreipta reali Kanto daiktų pačių savaime teorijos prasmė. Klaidingai aiškinama ji gali išmušti iš vėžių, teisingai aiškinama — atverti tiesos kelią.

O kas yra tiesa? Painus klausimas, tačiau filosofui neišvengiamas. Kantas nesilenkia jo, nors ir delsia atsakyti. Mokėjimas kelti protingus klausimus, kiek suirzęs samprotauja jis,— būtinas proto požymis. Jeigu klausimas pats savaime yra beprasmis, tai jis ne tik daro gėdą klausiančiajam, bet turi dar ir tą trūkumą, kad paskatina duoti absurdišką atsakymą ir sukuria juokingą reginį: vienas melžia ožį, o kitas laiko pakišęs rėtį.

Susierzinimą kelia tai, kad tiesos klausimas kankina Kantą, bet jis supranta, jog į jį vienareikšmiškai atsakyti neįmanoma. Žinoma, galima pasakyti, jog tiesa yra pažinimo ir objekto atitikimas, ir Kantas ne kartą šitai sako, bet jis žino, kad tie žodžiai yra tautologija. Teisingai suformuluotas tiesos klausimas skamba taip: kaip surasti bet kokio pažinimo visuotinį tiesos kriterijų? Kanto atsakymas: visuotinis tiesos požymis „negali būti pateiktas".

Kaip čia yra? Mūsų filosofas užsimojo sutriuškinti skepticizmą, o iš tikrųjų tik pakartojo skeptikų banalybes. Tačiau neskubėkime vertinti.

Kantas dėjo pamatus (o kartais tik atlaisvino vietą pamatui) to aukšto filosofijos pastato, kuris vadinamas materialistine dialektika. Dialektinės antinomijos (net ten, kur tiesiogiai apie jas nekalbama) persmelkia visų Kanto veikalų tekstus. Pateikęs kokį nors teiginį, Kantas mato

jo ribas, jų sąlygiškumą, jaučia poreikį peržengti jas, kad susietų „kažką su kitkuo" (tariant Hėgelio žodžiais). Greta teiginio atsiranda kontrteiginys, savotiška antitezė, be kurios tezė nepilna, nesuprantama, klaidinga. Pats Kantas ne visada pakyla iki sintezės, kartais jam tiesiog trūksta tam sąvokų aparato (ir tai ne jo kaltė, bet bėda — kaltas laikas, kurį pralenkė mąstytojas), tačiau problema iškelta, ir šiuolaikinis skaitytojas, išprusintas tolesnės dialektinės minties raidos, panorėjęs gali suderinti priešybes.

Vadinasi, Kanto definicijų prieštaringumą lemia tiriamojo objekto prieštaringumas. Herderis dar galėjo prikišti Kantui nenuoseklumą, bet jau Gėtė jo teorijose įžvelgė kai ką reikšmingesnio —„viliūgišką ironiją", su kuria autorius čia įtikinėja skaitytoją kuo nors, čia ragina suabejoti savo teiginiais.

Taip yra ir su tiesos problema. Kantas atmetė visuotinį jos kriterijų tik žinių turinio atžvilgiu. Jų formos atžvilgiu jis tokį kriterijų žino: samprotavimų neprieštaringumas. Tai labai rimta dogmatikų teorijas griovusio neigiamo atsakymo į tiesos klausimą pataisa. Dabar iškyla uždavinys išvengti skeptinių teorijų. Kantas supranta, kad prieštaravimo draudimas yra „tik negatyvus tiesos kriterijus", tačiau juo vadovaujantis vis dėlto galima suręsti tvirtas mokslo teorijas.

Dabar mes žinome, kad mokslas turi ir „pozityvų" tiesos kriterijų — praktiką. Dialektinis materializmas įvedė praktiką į pažinimo teoriją. Kanto kriticizmas parengė šį žingsnį, parodęs, kad „grynosios" teorijos ribose negalima suformuluoti jokio kito tiesos kriterijaus, išskyrus negatyvų. Praktika — kompasas mokslininko rankose. Tačiau, pabrėžė V. Leninas, praktikos kriterijus taip pat neabsoliutus. „<...> nereikia užmiršti, kad praktikos kriterijus niekuomet negali iš esmės *visiškai* patvirtinti arba paneigti kurį nors žmogaus vaizdinį"*. Praktika patvirtino neeuklidinės geometrijos teisingumą, tačiau kita praktika parodo, kad teisingos Euklido aksiomos. Tiesa — vis gilesnio pasaulio suvokimo procesas, kilimas nuo nežinojimo prie

---

* *Leninas V.* Pilnas raštų rinkinys.— V., 1981.— T. 18.— P. 140.

žinojimo, nuo neišsamaus žinojimo prie išsamesnio, kilimas, kuris negali liautis, nes pasaulis neišsemiamas. Hėgelis, pirmasis suformulavęs šią dialektinę idėją, vis dėlto ėmė prieštarauti pats sau įsivaizdavęs, kad galimas visiškas objekto ir minties sutapimas — absoliutus pažinimas. (Hipergnosticizmas toks pat žalingas kaip ir agnosticizmas!) Kantas buvo apdairesnis: jo transcendentinis daiktas „pats savaime" yra priminimas, kad pažinimas neturi ir negali turėti ribų.

Ir dar vieną galimybę jis primena: yra sričių, kur mokslas bejėgis. Tokia, pavyzdžiui, yra žmogaus elgesio, jo laisvės, arba, tiksliau, savivalės, sritis. Grožinė literatūra iki ir po Kanto parodė, kad žmogus elgiasi ne tik ne „pagal mokslą", bet dažnai ir priešingai elementariai logikai. O „Grynojo proto kritikoje" mes skaitome: „Niekas nesiryš spręsti apie objektus remdamasis tiktai logika".

Visos Kanto išlygos ir patikslinimai tarnauja kilniam tikslui: apvalyti tiesai nuo fantomų, kad jos ieškotojai būtų apsaugoti nuo nusivylimų. Pažinimo šalis, sako filosofas, „yra sala, pačios prigimties aprėžta nekintamomis ribomis. Ji yra tiesos žemė (patrauklus pavadinimas), apsupta plataus ir audringo vandenyno, regimybės tikrosios buveinės, kur rūkai ir greitai tirpstantys ledynai apgaulingai atrodo esą naujos šalys, ir, apie atradimus svajojantį jūrininką nuolat klaidindami tuščiomis viltimis, įtraukia jį į nuotykius, kurių jis jau niekada negali atsisakyti ir kurių vis dėlto niekada negali užbaigti. Bet kol išdrįsime leistis į šią jūrą, kad ištirtume visas jos platumas ir įsitikintume, ar jose galima ko nors tikėtis, bus naudinga pirma pažvelgti į krašto, kurį kaip tik ketiname palikti, žemėlapį ir pirmiausia paklausti, ar mes iš bėdos negalėtume pasitenkinti tuo, kas jame yra, arba ar būtinumas neverčia mūsų tuo pasitenkinti, jei niekur kitur nėra žemės, kurioje mes galėtume įsikurti; antra, pagal kokią teisę mes valdome netgi tą kraštą ir ar galime būti saugūs nuo visų priešiškų pretenzijų".

Taigi filosofas išskleidė prieš mus pažinimo šalies (tiesos viešpatijos) žemėlapį ir siūlo atidžiai jį išstudijuoti. Štai magistralinis kelias, vedantis į teorijos gilumą,— jus-

linis pažinimas. Atitinkamas knygos skyrius — transcendentalinė estetika. Pasak Kanto, yra dvi apriorinės, nepriklausomos nuo patyrimo juslumo formos — erdvė ir laikas. Erdvė susistemina išorinius pojūčius, laikas — vidinius. Bertranas Raselas taip paaiškina Kanto mintį: jeigu nešiojate mėlynus akinius, jums viskas atrodo mėlyna; panašiai žmogus, pasak Kanto, žiūri į pasaulį per ypatingus, erdvinius akinius ir viską mato susijus erdviniais santykiais.

Kantas neneigė erdvės ir laiko empirinio realumo. Jis atkakliai teigė: „Erdvės ir laiko idealumo teorija kartu yra vieno ir kito visiško realumo jutimo organų atžvilgiu teorija". Kantas niekada neatsižadėjo savo kosmogoninės hipotezės, pasak kurios realioje erdvėje vyksta realūs pasaulių susidarymo ir irimo procesai. Kantas nepripažino pasaulio pabaigos, „kai laiko daugiau nebebus", idėjos. „Grynojo proto kritikoje" jį domina teorinė pažinimo problema: iš kur atsirado mūsų trukmės ir tįsumo vaizdiniai? Jis įsitikinęs, kad iš patyrimo jų negalima gauti, jie aprioriniai, vadinasi, visuotiniai ir būtini. Tik dėl to, sako jis, galimas mokslas apie dydžius — matematika. Tačiau apriorinis — ne įgimtas. Tad kaip atsirado laiko ir erdvės vaizdiniai? Toliau Kantas paaiškins: juos sukūrė vaizduotė.

Kanto požiūris į erdvę ir laiką tam tikru mastu buvo reakcija į mechanistinius absoliučios trukmės ir su ja nesusijusios tuščios daiktų talpyklos vaizdinius. Kantas laiką ir erdvę traktuoja kaip susijusius tarpusavyje, tačiau tas ryšys realizuojamas tik pažįstančiame subjekte. Už žmogaus, daiktų pačių savaime pasaulyje galimos kitokios sambūvio ir nuoseklumo rūšys.

Šiandien mes žinome, kad egzistuoja neeuklidinė geometrija. Žinome ir tai, kad mūsų regimasis suvokimas skiriasi nuo realiai mus supančios erdvės.

Svarbus vaidmuo Kanto filosofinėse teorijose skirtas laikui. Nors Kanto pateiktojo laiko aiškinimo nepavadinsi kitaip, kaip poetiniu. Neatsitiktinai transcendentalinė Kanto estetika įkvėpė du rusų poetus. Andrejus Belas:

Einu tolyn pavasario žeme:
Tenai tokia žydrynė.
Bet „Kritikos" štai prieš mane —
Viršeliai jų odiniai...
Toli — visai kitos būties
Ornamentai žvaigždėtų pynių...
Ir sudrebu aš nuo minties
Erdvės iliuziją pažinęs.

Aleksandras Blokas:

Už širmos sėdžiu. Ir matau:
Mažutės suglaustos kojelės...
Rankutės mažos, ir matau,
Kad toks tamsus tamsus langelis.
Tamsu ir šilta. Gesinu
Man atneštą vaškinę žvakę,
Dėkoju įpročiu senu...
Prasiblaškyk, man žmonės sakė,
Bet tos rankutės... Aš myliu
Raukšlėtą pilkšvą savo odą...
Saldžiai sapnuoti aš galiu,
Bet gundymui nepasiduodu:
Tačiau nedrumsiu užmaršties,
Jos atspindžiai lange žėruoja...
Aš sukryžiuoju rankutes,
Ir kojytes aš sukryžiuoju.
Už širmos sėdžiu. Kaip tylu!
Kažkas šalia. Nereikia žvakės.
Rankutė tvaska žiedeliu.
Bedugnės tarsi stiklas akys.

Eilėraštis vadinasi „Imanuelis Kantas" ir, pasak poeto žodžių, įkvėptas transcendentalinės estetikos. Mažas, gležnas žmogutis, atsižadėjęs pasaulio, patamsyje, užsimiršęs, visiškai pasinėręs į save. Tokį poetas regi filosofą. Bloką domina antitezė „susiraukšlėjęs Kanteliukas arba Kantas milžinas". Bet kuo čia dėti erdvė ir laikas?

Galbūt Blokas atsitiktinai perskaitė atitinkamą „Grynojo proto kritikos" skyrių (kaip galėjo perskaityti bet kurį kitą) ir eilėmis išsakė savo požiūrį į Kantą kaip asmenybę? Transcendentalinė estetika — tiktai dingstis? Galimas daiktas. Tačiau įtikimiau atrodo kas kita, apie tai bus kalbama šiek tiek vėliau.

Neginčijamas Kanto pažinimo teorijos laimėjimas buvo naujas požiūris į stebėjimo ir intelekto santykį. XVII amžiuje rungtyniavo dvi priešingos pažinimo teorijos kryptys — sensualizmas ir racionalizmas. Sensualistai teigė, kad svarbiausią vaidmenį vaidina juslinis pažinimas, o racionalistai pirmenybę teikė intelektui. Nei viena, nei kita mokykla neįžvelgė principinio skirtumo tarp abiejų pažinimo rūšių. Sensualistams loginis pažinimas buvo tik tobulesnis juslumas („Intelekte nėra nieko, ko nebūtų jutimuose",— sakė Lokas), racionalistai juslumą laikė savotišku potencialiu intelektu. Kantas pabrėžė, kad vieno „pažinimo kamieno" neįmanoma įjungti į kitą: „Nė vienam iš šių sugebėjimų negalima teikti pirmenybės kito atžvilgiu. Be juslumo mums nebūtų duotas joks objektas, o be intelekto nė vieno objekto nebūtų galima mąstyti. Mintys be turinio — tuščios, stebiniai be sąvokų — akli". Mokslinis pažinimas yra *juslumo ir intelekto sintezė*.

Kaip realizuojama ši sintezė? Atsakymui skirta didžioji transcendentalinės logikos dalis. Tradicinė formalioji logika savo uždaviniu laikė tirti abstraktaus mąstymo struktūrą, atsietą nuo jo turinio. Kantas kelia logikos reformos klausimą. Turi egzistuoti „logika, kurioje būtų abstrahuojamasi ne nuo bet kokio pažinimo turinio <...>. Ji taip pat tirtų mūsų žinių apie objektus kilmę, kiek jos negalima sieti su objektais". Tai labai svarbi išlyga. Tačiau šiuo atveju mus domina ne išlyga, o dalyko esmė: Kanto transcendentalinė logika turininga, ji tiria žinių kilmę, apimtį ir reikšmę. Ir dar vieną dalyką reikia gerai įsidėmėti: Kantas daug kalba apie formą, tačiau turi galvoje turiningą formą, tuščia, neturininga forma jam neegzistuoja. Kantas ne formalistas. (Tai ypač svarbu norint teisingai suprasti Kanto meno filosofiją.)

Dabar apie pažinimo sintezę. Logines formas, kurios sudaro sintezės pagrindą, Kantas, sekdamas Aristoteliu, vadina kategorijomis. Pasak Kanto, kategorijos apriorinės. (Nors anaiptol nėra įgimtos, o sukurtos mūsų pačių „grynojo proto epigenezės" procese.) Kantas pateikia tokią kategorijų lentelę, atitinkančią keturias skirtingas sprendinių rūšis: 1. *Kiekybės kategorijos* — Vienumas. Daugis. Visybė. 2. *Kokybės kategorijos* — Realumas. Nei-

gimas. Apribojimas. 3. *Santykio kategorijos* — Substancija. Priežastis. Bendravimas. 4. *Modalumo kategorijos* — Galimybė. Būtis. Būtinumas.

Krinta į akis trinaris kiekvienos kategorijų grupės suskirstymas. Čia jau aiškiai galima įžiūrėti būsimąją Hėgelio triadą — tezė, antitezė, sintezė. Vėliau („Sprendimo galios kritikoje") Kantas taip pakomentuos savo mintį: „Kai kam tai, kad mano grynojoje filosofijoje skirstymai beveik visada yra trinariai, atrodė rizikinga. Tačiau tai priklauso nuo daiktų prigimties. <...> Skirstymas būtinai turi būti trichotomija — atsižvelgiant į tai, kas apskritai reikalinga sintetiniam vienumui, būtent: 1) sąlyga, 2) tai, kas sąlygota, 3) sąvoka, kuri atsiranda iš sąlygotojo ir jo sąlygos sąsajos".

Kategorijos — tai labai bendros sąvokos, tarsi pažinimo skeletas. Tik dėl to, kad jos egzistuoja, galimas, pasak Kanto, „grynasis" gamtos mokslas. Tačiau kaip negalima gauti organizmo, aptraukus skeletą oda, taip ir mokslo kūnas yra sudėtingesnis dalykas negu dvylikos kategorinių formų užpildymas empiriniu turiniu. Kiekviena kategorija teikia išvestines ne tokias bendras sąvokas. Antai priežastingumo kategoriją papildo jėgos, veikimo, kentėjimo sąvokos; bendravimo kategoriją — buvimo, pasipriešinimo sąvokos ir t. t. Kantas sako, kad panorėjęs jis galėtų „pavaizduoti visą grynojo intelekto genealoginį medį", tačiau to nedaro, kad nenukryptų į šalį; jo uždavinys — ne sistemos išsamumas, bet jos principų išsamus išdėstymas.

Tie principai prieštaringi. „Pagrindinis Kanto filosofijos bruožas yra materializmo taikinimas su idealizmu, kompromisas tarp vieno ir antro, skirtingų, priešingų filosofijos krypčių sujungimas į vieną sistemą. <...> Vieninteliu mūsų žinių šaltiniu pripažindamas patyrimą, pojūčius, Kantas nukreipia savo filosofiją sensualizmo, o per sensualizmą tam tikromis sąlygomis ir materializmo linkme. Pripažindamas erdvės, laiko, priežastingumo ir t. t. aprioriškumą, Kantas nukreipia savo filosofiją idealizmo linkme"*. Materialistui dialektikui visos filosofinės

---

* *Leninas V.* Pilnas raštų rinkinys.— T. 18.— P. 196—197.

kategorijos yra atsietos nuo realių objektyvios tikrovės ryšių. Kantas mano kitaip: „Mes negalime įsivaizduoti objekte kaip susieta nieko, ko anksčiau patys nesusiejome". Yra ir griežtesnis pareiškimas: „Intelektas neperima dėsnių iš gamtos, bet jai priskiria juos".

Kanto frazė reikalinga komentarų. Neteisingai ją išsiaiškinę, galime nesuprasti Kanto gnoseologijoje svarbiausios sąmonės aktyvumo idėjos. Būtent ją filosofas laikė didžiausiu savo nuopelnu. Jis net lygino save su Koperniku, tarėsi įvykdęs filosofijoje ne mažiau kardinalų perversmą: anksčiau buvo manoma, kad mūsų žinios turi prisiderinti prie objektų. Kanto išeities taškas yra tai, kad objektai turi prisiderinti prie mūsų pažinimo.

Skamba paradoksaliai, tačiau paradoksų nereikia bijoti: jie žadina mintį ir nukreipia ją nauju keliu. Nauja buvo aktyvaus sąmonės vaidmens pripažinimas, to Kantas kategoriškai reikalavo. Visa ikikantinė filosofija žmogaus intelektą traktavo kaip pasyvią talpyklą idėjų, kurios patenka į ją arba natūraliu, arba antgamtiniu būdu. Tuo vienodai nusidėjo ir idealistai, ir materialistai. Kantas savo kategoriškomis formuluotėmis perlenkė lazdą, tačiau tai padarė turėdamas gerų ketinimų: kad ištiesintum daiktą, reikia jį sulenkti į priešingą pusę. O pažinimo teorijoje iki Kanto buvo aiškių „perlenkimų", ir visi į vieną pusę.

Be to, mes žinome, kad kai Kantas sako „pažinimo objektas" (ir netgi „gamta"), jis turi galvoje ne daiktus pačius savaime, bet reiškinius, tai yra tą tikrovės dalį, kuri sąveikauja su mūsų pažinimu. Ir ta tikrovės dalis — čia jau niekur nedingsi — prisiderina prie veiksmų, kuriuos mes atliekame pagal savo išmanymą, įeina į mūsų protingai organizuoto patyrimo sistemą. Marksas vertino vokiečių klasikinę filosofiją (kurios pradininkas buvo Kantas) už tai, kad ji pabrėžė pažinimo aktyvumą. Sąmonė ne tik atspindi pasaulį, bet ir kuria jį — materialistui dialektikui tai aksioma. Jos ištakos — Kanto filosofija.

Šiuo atveju kalbama ne apie individualią atskiro žmogaus sąmonę, bet apie „sąmonę apskritai", visuotinį dvasinį turtą, užfiksuotą kalba ir kitomis kultūros formomis. Transcendentalinė sąmonė, determinuojanti, pasak Kan-

to, „gamtą", faktiškai yra susiklostęs pasaulio vaizdas. Transcendentalinis subjektas — ir žmogus, ir žmonija.

Tačiau tai dar ne viskas. Kanto sąmonės aktyvumo teorija padėjo kilstelėti uždangą nuo vieno iš pačių mįslingiausių procesų — sąvokų susidarymo. Didieji protai, šios knygos herojaus pirmtakai, atsidurdavo aklavietėje mėgindami išspręsti šią problemą. Sensualistai kalbėjo apie indukciją, patyrimu „sučiuopiamus" tam tikrus visuotinius požymius ir principus. Iš kasdieninio patyrimo mes žinome, kad gulbės baltos, o varnos juodos. Tačiau, beje, net įprastinis intelektas labai skeptiškas tokio pobūdžio visuotinumo atžvilgiu: pasakymas „balta varna" kalba apie be galo retą, bet vis dėlto galimą įprastos dalykų tvarkos pažeidimą, o dėl juodos gulbės, tai ji realiai egzistuoja. O kaip, pasitelkus indukciją, bendrųjų požymių abstrahavimą, paaiškinti išradimą, kai protu sukuriama ko nors naujo, ko anksčiau nebuvo — mašinos arba mokslinės teorijos,— konstrukcija?

Racionalistai ėjo kitu keliu. Jie įžvelgė griežtą, nuo žmogaus nepriklausomą idėjų tvarkos ir daiktų tvarkos atitikimą. Mąstymą jie laikė tam tikru „dvasiniu automatu" (Spinozos terminas), kuris štampuoja tiesą, dirbdamas pagal iš anksto sudarytą, „iš anksto nustatytą" (Leibnico posakis) programą. Paaiškinimas buvo nuodugnus, tačiau turėjo vieną esminį trūkumą: negalėjo atsakyti į klausimą, iš kur atsiranda klaidos. Būdingas Dekarto mėginimas išbristi iš šio prieštaravimo. Klaidų šaltiniu jis laiko laisvą valią; kuo mažiau žmogus užtemdo dieviškosios tiesos šviesą, tuo labiau jis apdraustas nuo klaidų; pasyvumas — žinių teisingumo laidas.

Panašiai kaip Kopernikas, Kantas ryžtingai atmeta ankstesnę tradiciją. Žmogaus intelekte jis įžvelgia iš anksto sukurtą konstrukciją — kategorijas, tačiau tai dar ne pats mokslinis žinojimas, tai tik jo galimybė, tokia pat galimybė yra ir patyrimo duomenys — savotiškos plytos, kurias reikia įmūryti į konstrukcijos narvelius. Kad išaugtų pastatas, reikalingas aktyvus statybos dalyvis, ir Kantas įvardijo jį — *kuriamoji vaizduotė*.

Iki Kanto vaizduotė buvo laikoma poetų prerogatyva. Sausas pedantas iš Karaliaučiaus įžvelgė poetinį pra-

dą moksle, sąvokų susidarymo akte. Žmogus, gyvenęs kaip automatas, nesutiko automatu vadinti žmogaus intelekto. Intelektas, pasak Kanto,— laisvas menininkas.

Galimas daiktas, suvokti vaizduotės vaidmenį pažinime Kantui padėjo meilė geografijai: jis pasakodavo studentams apie šalis, kurių niekada neregėjo, bet kurias gyvai įsivaizdavo iš kitų pasakojimų. Kai ką labai svarbaus Kantas galėjo aptikti skaitydamas Volterą, parašiusį garsiajai „Enciklopedijai" straipsnį apie vaizduotę. „Įstabi vaizduotė pasireiškia taikomojoje matematikoje: Archimedo vaizduotė buvo išlavinta ne mažiau negu Homero". Taip tvirtino Volteras.

O ką apie tai mano šiuolaikiniai mokslininkai? Prieš mane žymaus prancūzų matematiko Ž. Adamaro knyga „Atradimo proceso matematikos srityje psichologijos tyrinėjimas" (M., „Sovetskoje radio", 1970). Į knygą įdėtas dar žymesnio matematiko A. Puankarė straipsnis „Matematinė kūryba". Adamaras neslėpė, iš kur jis sėmė savo mintis. Kalbama apie tai, kad mokslinės kūrybos procesą galima sąlygiškai suskaidyti į keturis etapus — pasirengimas, inkubacija, praregėjimas, užbaigimas. Pirmasis ir ketvirtasis — sąmonės veiklos etapai, antrasis ir trečiasis — nesąmoningų psichikos komponentų. Pasirodo, mokslinio atradimo pagrindinė grandis susijusi su nekontroliuojamu psichikos darbu. Praregėjimas kartais įvyksta tuo momentu, kai sąmoningi mąstymo elementai susilpnėję arba visiškai išjungti.

Tai anaiptol nereiškia, kad savo prigimtimi atradimas yra atsitiktinis. Tik itin išsivysčiusi mokslininko sąmonė gali sukurti „euristinę situaciją", sutelkti dėmesį į naujus duomenis, įžvelgti jų prieštaravimą egzistuojančiai teorijai. Tik sąmonė gali iškelti problemą, suteikti ieškojimui bendrą kryptį. Tačiau kas vyksta paskui? Į darbą įsijungia visiškai kitas mąstymo tipas, ne tas įprastinis, susijęs su tiksliai užfiksuota ženklų sistema, pritaikyta komunikacijos reikmėms. Kūrybinis mąstymas reikalauja lankstesnių formų. „Kai aš galvoju, mano prote visai nėra žodžių",— tvirtina Ž. Adamaras, vietoj žodžių jis naudojąsis „neapibrėžtos formos dėmėmis". Anri Puankarė, atsiprašydamas dėl grubaus palyginimo, nesąmo-

ningumo komponentus siūlo įsivaizduoti kaip tam tikrus „atomus", kurie iki protinio darbo pradžios yra rimties būvyje, tarsi būtų „pritvirtinti prie sienos". Pradinis sąmoningas darbas, sutelkiantis dėmesį į problemą, išjudina šiuos atomus. Paskui ilsėsis tik sąmonė, nesąmoningo mąstymo proceso poilsis bus tariamas, pasąmonės „atomų" darbas nesiliaus, kol bus surastas sprendimas. „Po to impulso, kuris jiems buvo suteiktas mūsų valia, atomai daugiau nebegrįžta į pradinį rimties būvį. Jie laisvai tęsia savo šokį". Kurti — tai pasirinkti, atmesti netinkamus variantus, o nesąmoningam pasirinkimui vadovauja mokslinio grožio jausmas. „Kas jo neturi, niekada netaps tikru išradėju",— kategoriškai pareiškia Puankarė.

Dabar vėl grįžkime prie Kanto. Jo veikalų puslapiuose nerasime termino „nesąmoningas". Tačiau ankstesniame šios knygos skyriuje prašėme skaitytoją įsiminti kitą terminą —„tamsūs vaizdiniai", apie kuriuos buvo kalbama 1764 metų konkursiniame darbe. Štai iškalbinga pastaba iš Kanto juodraščių. „Intelektas daugiausia veikia tamsoje... Tamsūs vaizdiniai raiškesni už aiškius. Moralė. Tik suteikti jiems aiškumą. Minčių akušerė. Visi intelekto ir proto aktai gali vykti tamsoje... Grožis turi būti neapsakomas. Mes ne visada galime žodžiais išreikšti tai, ką galvojame". Jeigu prie to pridursime dar kitus ne mažiau griežtus analogiškus Kanto pareiškimus, išbarstytus po įvairius juodraščius, tai pamatysime esant nuostabų ryšį tarp jo ir Adamaro bei Puankarė minčių. Šiuolaikinė euristika sprendžia problemas, kurios jaudino jau Kantą.

Galima paprieštarauti, kad „Grynojo proto kritikoje" neminimi ir „tamsūs vaizdiniai" (apie juos kalbama tik ankstyvuosiuose ir vėlyvuosiuose darbuose). Vis dėlto nesąmoningo, be to, aktyvaus kūrybinio prado idėja išreikšta nedviprasmiškai. Kantas kalba apie mąstymo spontaniškumą. Kuriamosios vaizduotės dėka intelektas pats spontaniškai, tai yra stichiškai, be sąmoningos kontrolės, kuria sąvokas. „Vaizduotė yra spontaniškumas." Tokia viena iš pagrindinių „Grynojo proto kritikos" idėjų.

Tačiau kur laidas, paklaus skaitytojas, kad mūsų vaizduotė sukurs būtent ieškomą sąvoką, o ne pripaistys velniai žino ką? Tai pažinimo teisingumo problema, apie

kurią buvo kalbama anksčiau. Be to, kaip mes jau išsiaiškinome, kuriamoji vaizduotės veikla nulemta, pirma, gatavų konstrukcijų (kategorijų), o antra, turimos statybinės medžiagos — empirinių duomenų. Kaip tik dėl to vaizduotė stato ne oro pilį, bet tvirtą mokslo pastatą. Kuriamoji vaizduotė — ne tuščia fantazija. Tai juslumo ir intelekto sintezės darbo instrumentas.

Kantui maža tik konstatuoti faktą. Jis mėgina patikslinti pačią šios sintezės eigą ir aptinka tam tikrą tarpinę fazę, vidurinę grandį tarp juslumo ir abstraktaus mąstymo. „Grynojo proto kritikoje" atsiranda naujas terminas — schema. Tai tarsi kuriamosios vaizduotės pusfabrikatis, nuostabiausias dalykas — juslinis, o kita vertus — intelektinis, „tarpinis vaizdinys", „juslinė sąvoka". Vėliau Hėgelis (kalbėdamas apie kitus dalykus) pasakys „abstraktus vaizdinys", tačiau didžiojo dialektiko sintezės problema nesudomins, iš juslumo jis tikėsis vien tik nemalonumų; jo nuomone, dvasia ir be juslumo savo keliu eina į tiesą, kuri atsiskleidžia būties ir mąstymo tapatybėje. Kantas — ne toks didis dialektikas, tačiau mėgina išspręsti būtent dialektinį uždavinį — suderinti juslinio ir loginio pradų priešingumą.

Schemą reikia skirti nuo vaizdo, pabrėžia Kantas. Pastarasis visada akivaizdus. Penki taškai, padėti vienas po kito,— tam tikros kiekybės vaizdas, gryna kiekybės schema — skaičius. Sąvokų pagrindą sudaro ne vaizdai, bet schemos. Kaip jos atsiranda, sunku pasakyti,— tai „žmogaus sielos gelmėse paslėptas menas, kurio tikruosius metodus mums vargu ar kada pavyks atskleisti". Tiesa, Kantas nurodo juslumo ir intelekto sintezei tarpininkaujantį mechanizmą — laiką. Laiko eilė būdinga ir stebiniams, ir sąvokoms. Laikas sudaro schemų pagrindą.

Jeigu dabar vėl pažvelgsime į kategorijas, tai pasidarys aišku, kaip Kantas įsivaizduoja apriorinį kategorijų atsiradimą, jau mūsų minėtą „grynojo proto epigenezę". Kiekviena kategorija turi savo schemą. Kas yra substancijos schema? Realybės pastovumas laike. Priežastingumo schema? Realybė, po kurios eina kita realybė. Pasitelkusi laiką, mūsų vaizduotė konstruoja kategorijas — tas pačias, kurios „priskiria" gamtai dėsnius. Norint ištrūk-

ti už gamtos ribų, reikia įveikti laiką. Išvadą įsidėmėsime; kai grįšime prie Bloko, mes ją prisiminsime.

Nors intuicijos prigimties ji mums nepaaiškins — metas ištarti šį žodį. Įprasta manyti, kad Kantas išgujo intuiciją iš intelekto srities ir visiškai įkurdino ją juslumo srityje. Iš tiesų Kantas išgujo tik žodį, o sąvoką išplėtė ir praturtino. Terminu „intuicija" Dekartas ir Spinoza, kaip ir jų pirmtakai, žymėjo pasyvų betarpišką tiesos įžvelgimą. Kantas sutiko su tokiu termino aiškinimu; jo nuomone, pasyvūs yra jutimai. Kadangi intelektas veiklus, jame nėra vietos intuicijai. Intuicija, pasak Kanto, gali būti tik juslinė.

Šiandien mes jau kitaip žiūrime į intuiciją. Mes laikome ją betarpišku sugebėjimu kurti, surasti tai, kas reikalinga. Pasyvaus pažinimo iš viso nėra. Kaip rodo naujausi psichologiniai tyrimai, net jutimo organų lygmenyje žmogaus psichika aktyvi, čia nėra automatiško fotografavimo, čia taip pat vyksta labai savotiškas kūrybinis procesas. Veiklus intelekto pradas, kurį Kantas pavadino kuriamąja vaizduote, yra intuicijos atmaina.

Intuicija reikalinga ne tik sudaryti sąvokoms, bet ir dar vienam svarbiam reikalui — joms vartoti. Mokslininkas (kaip ir kiekvienas mirtingasis) privalo ne tik turėti bendrų taisyklių, dėsnių, principų rinkinį, bet ir mokėti juos taikyti konkrečiomis paskiromis aplinkybėmis. Šį intuityvų mokėjimą Kantas vadina *sprendimo galia.* „Sprendimo galia yra vadinamojo įgimto sumanumo specifinis bruožas, kurio trūkumo negali atstoti jokia mokykla, nes nors mokykla ir ribotam intelektui gali duoti ir tarsi įkalti jam kiek tik nori taisyklių, pasiskolintų iš svetimos sampratos, tačiau sugebėjimas teisingai jomis naudotis turi būti būdingas pačiam mokiniui, ir jei nėra šios gamtos dovanos, tai jokios taisyklės, kurios jam šiuo tikslu būtų paskirtos, neapsaugotų jo nuo klaidingo jų taikymo. <...> Sprendimo galios stoka iš esmės yra tai, kas vadinama kvailumu, ir nuo šio negalavimo niekuo negalima pagelbėti."

Kantas aprašė pagrindines intuicijos, kaip ji suprantama dabar, rūšis, tik kitaip jas vadino (toliau bus kalbama ir apie meninę, ir apie dorovinę intuiciją). Intuici-

ja lydi pažinimą jam vykstant bet kuria kryptimi — „aukštyn", kai atsiranda abstrakcijos, ir „žemyn", kai tos abstrakcijos pritaikomos. Pirmuoju atveju dirba kuriamoji vaizduotė, antruoju — sprendimo galia. Be jų intelektas negali funkcionuoti.

Taigi intelektas ir intuityvi sprendimo galia. Be šių dviejų, Kantas nurodo dar vieną intelektualinės veiklos sritį, jos viršutinį aukštą — *protą*. Protą plačiąja žodžio prasme Kantas prilygina visam loginiam mąstymui. Tiesa, kartais Kantas būna nenuoseklus ir šia reikšme vartoja terminą „intelektas". Siaurąja žodžio prasme intelektas — mokslo sritis, čia atliekama pažinimo sintezė; protas — aukščiausioji kontroliuojanti ir vadovaujanti instancija, tai filosofijos sritis. Analitika — intelekto teorija, dialektika — proto teorija.

...Būtent prie analitikos jis plūkėsi daugelį metų. Visa kita, trys ketvirtadaliai knygos, buvo parašyta. Trūko pradžios ir svarbiausios grandies. Kantas negalėjo išspręsti pagrindinio uždavinio — parodyti, kaip atsiranda mokslinis pažinimas. Jis tarsi stovėjo prie aklinos sienos ir mėgino pirštais išlupti plytas. Su geležiniu atkaklumu jis dirbo savo darbą, diena po dienos, ištisus mėnesius. Ir siena sugriuvo. Tai nušvito kaip praregėjimas. Ir liko amžinai.

* * *

Mokslo pažanga — išsivadavimas nuo prietarų. Taip pat ir nuo prietaro apie mokslinio pažinimo visagalybę. Viena iš ankstyvojo Švietimo sužadintų iliuzijų — „Mokslas viską gali": gali įrodyti dievo buvimą, pagrįsti sielos nemirtingumą, atskleisti visas žmogaus būties paslaptis. Parodyti tokių pretenzijų nepagrįstumą — vienas iš Kanto proto savikritikos uždavinių.

Dialektika, pasak Kanto,— regimybės logika. Reikalas tas, kad protui būdingas sugebėjimas kurti iliuzijas, tariamybę laikyti tikrove. Kritikos uždavinys — parodyti tai. Todėl Kanto dialektika prasideda nuo regimybės sąvokos patikslinimo. Tai ne haliucinacija, ne fantomas, kuris

yra individualios sąmonės padarinys. Regimybė — iliuzija, kurios „niekaip negalima išvengti". Mums atrodo, kad Saulė juda dangaus skliautu, tą visi mato, tačiau tikrasis gamtos reiškinys, lemiantis dienos ir nakties kaitą, yra Žemės sukimasis apie savo ašį; reiškinys ir regimybė — skirtingos sąvokos. Be empirinės, gali būti loginė regimybė, kuri atsiranda dėl logikos taisyklių pažeidimo. Abiem šiais atvejais klaidą lengva pašalinti. Keblesnė yra transcendentalinė, filosofinė regimybė, kai pateikiami sprendiniai apie dalykus, esančius už galimo patyrimo ribų. Pavyzdžiui, sprendinys „Pasaulis turi turėti pradžią laike".

Proto keblumai susiję su tuo, kad jis turi reikalą ne su mokslinėmis sąvokomis (intelekto sritis), o su idėjomis. Idėja — tai tokia sąvoka, kuriai stebėjimu negali būti duotas adekvatus objektas. Protas tiesiogiai nukreiptas ne į patyrimą, bet į intelektą, paruošia jam veiklos sritį. Protas parengia pagrindinius teiginius, bendrus principus, kuriuos intelektas ir sprendimo galia taiko atskiriems atvejams. Protas pažinime atlieka vadovaujamąją funkciją, jis nukreipia intelektą į tam tikrą tikslą, kelia jam uždavinius. (Intelekto funkcija konstitutyvi, tai yra konstruktyvi, jis kuria sąvokas.) Protas išgrynina ir susistemina žinias.

Todėl neteisinga manyti, kad Kantas diskriminuoja protą. Esant teisingai disciplinai, šis mąstymo organas gali labai pasitarnauti. Būtent proto dėka teorija virsta praktika, idėjos reguliuoja ne tik mūsų pažinimą, bet ir mūsų elgesį. Iš to, kad žmogus niekada nesielgs adekvačiai grynajai dorybės idėjai, anaiptol neišplaukia, kad ji — chimera. Bet koks sprendinys apie moralinį orumą galimas tik dėl tokios idėjos.

Platonas, primena Kantas, iškėlė tobulos valstybės idėją. Jos negalima atmesti ta dingstimi, kad ji neįgyvendinama. Valstybės santvarka, pagrįsta didžiausia žmogaus laisve, kur kiekvieno laisvė suderinama su visų kitų laisve,— būtina idėja, kurią reikia imti pagrindu sudarant bet kokius įstatymus. Filosofui nėra nieko žalingesnio ir labiau nederamo, kaip nemokšiškai remtis tariamai prieštaraujančiu patyrimu. Ir nors, Kanto nuomone, tobulos

santvarkos niekada nebus, vis dėlto jis laiko teisinga idėją, kuri šį principą pateikia kaip pirmavaizdį, kad juo vadovaujantis teisinė visuomenės santvarka ilgainiui būtų vis labiau tobulinama.

Didelis idėjų vaidmuo ir teorinėje srityje. Protas užbaigia intelektinę kategorinę sintezę, sukurdamas maksimaliai plačius apibendrinimus, išeinančius už patyrimo ribų. Pasak Kanto, teorinės idėjos sudaro sistemą, atitinkančią tris galimus sąvokos ir realybės santykio variantus. Pirma, santykis su subjektu, antra — su objektu, trečia — ir su vienu, ir su kitu, tai yra su visais daiktais. Taip atsiranda trys idėjų klasės — apie sielą, apie pasaulį, apie dievą.

Ikikantinė filosofija nepaprastai lengvai samprotavo ir apie viena, ir apie antra, ir apie trečia. Kantas mano, kad kaip tik šioje srityje protui reikia kuo nuodugniausiai save patikrinti ir pasitelkti savikritiką. Ko verti paplitę samprotavimai apie sielą kaip apie substanciją ir iš jų išvedamas teiginys apie nemirtingumą? Kantas tokius samprotavimus vadina paralogizmais — klaidingais savo forma samprotavimais. Ir nesunkiai juos paneigia.

Antrajame „Grynojo proto kritikos" leidime (1787 m.) autorius savo kritiką nukreipė konkretesniu adresu. Tekste atsirado naujas skyrius — „Mendelsoniškojo sielos pastovumo įrodymo paneigimas". Mozė Mendelsonas traktate „Fedonas" nemirtingumą grindė sielos paprastumu, tai yra jos nedalumu. Tai, kas nedalu, negali sumažėti, taigi ir išnykti. Kantas šiuo klausimu pažymi, kad mažėjimas gali vykti ne tik kaip dydžio pakitimas, tai yra ekstensyviai, bet ir kaip realumo laipsnio pakitimas, intensyviai. Sąmonė nesidalija į atomus, bet turi skirtingą realumo laipsnį.

Dvejais metais anksčiau, negu išėjo antrasis „Grynojo proto kritikos" leidimas, Vokietijos knygų rinkoje pasirodė anoniminis kūrinys „Antifedonas". Jo autorius (tai buvo Karlas Špacyras, Desau „Filantropino" dėstytojas, literatas ir filosofas) savo samprotavimais pirmiau už Kantą ėmėsi kritikuoti Mendelsoną. Špacyras nurodė, kad sąmonės intensyvumas kinta priklausomai nuo amžiaus: jaunystėje jis didėja, senatvėje silpsta. Sunku pa-

sakyti, ar Kantas buvo susipažinęs su „Antifedonu".

Tačiau Špacyras žinojo apie Kantą. Savo knygoje jis Kantą vadina vienu iš „didžiausių mąstytojų", remiasi „Dvasių regėtojo godomis" ir „Grynojo proto kritika". Ši aplinkybė labai svarbi: Kanto kriticizmas, griovęs idealistines dogmas, turėjo įtakos materialistinės pasaulėžiūros formavimuisi. Špacyras — materialistas, tiesa, labai savotiškas: jis mano, kad siela materiali ir kaip tik dėl to nemirtinga. Tokia materializmo atmaina Vokietijoje buvo gana plačiai paplitusi: vokiečiai norėjo neatsilikti nuo mokslo ir nesusipykti su dievu. Abu šie polinkiai buvo pažįstami ir Kantui. Tik jis susilaikydavo nuo skubotų išvadų ir buvo pakankamai įžvalgus nusistovėjusių dogmų atžvilgiu.

Pereidami prie kitos grynojo proto sąvokų grupės — prie kosmologinių idėjų,— mes norime atkreipti skaitytojo dėmesį į problemos svarbą. Kuriamosios vaizduotės teorija yra analitikos kulminacija, o antinomijos — Kanto dialektikos kulminacija. Prieš mus antrasis pagrindinis „Grynojo proto kritikos" problemų mazgas. Štai kodėl apie antinomijas tiek daug prirašyta — išmintingų ir net gražių dalykų. Pavyzdžių toli ieškoti nereikia. Prieš pradėdami iš esmės nagrinėti problemą, mes pateiksime ištrauką iš tarybinio literatūros tyrinėtojo J. Golosovkerio knygos „Dostojevskis ir Kantas".

„Iš kur ir kur eitų mąstytojas filosofijos keliu, jis turi pereiti per tiltą, kuris vadinasi Kantas. Ir nors šis filosofinis tiltas, vienas iš septynių spekuliatyvaus konstruktyvizmo stebuklų, patikimai aptvertas aukštais žmogiškojo patyrimo pylimais, žvarbus nevilties vėjas kiaurai košia ant jo keleivio smegenis, ir veltui jį gaubiančioje prieblandoje jis čia ieškos gyvenimo saulės. Kad ir kaip atsargiai ir lėtai, dažnai atsikvėpdamas žengtų šis sustiręs mąstytojas, dar nepriėjęs kelio vidurio jis pajus, kad jo žingsnis darosi netvirtas, kad tiltas po juo svyruoja ir siūbuoja, kad jis eina įtartinai skeptišku keliu...

Ir staiga jį, mąstytoją, ima mėtyti iš vieno šono į kitą kaip balaganų Petrušką; jis čia strimagalviais krinta žemyn, čia kyla aukštyn, tarsi tiltas jau nebe tiltas, o kažkokia gudri sistema šokinėjančių svirčių, mėtančių jį iš

vieno galo į kitą, nuo vienos svirties ant kitos. O tarp tų sukabintų svirčių jis dar pamatys žiojėjančią bedugnę, iki kurios dugno niekada neprasiskverbs jo smalsus mąstytojo žvilgsnis. Ir jeigu pastovumo poreikis, tasai svarbiausias kultūros stimulas, paskatins jį, pasižymintį dogmatiko atkaklumu, ieškoti tvirtos atramos — „taip" arba „ne" — būtent čia, tarp tų šokinėjančių keturių svirčių (jų pasirodys besą iš viso keturios!), ir pergalėti instinktą, traukiantį jį kuo greičiau išsigauti iš tų nariuotakojų sofistinių skyrių pasaulio, — tada jis, keleivis, žuvęs, nes jis jau niekuomet iš ten neišeis, ir iki gyvenimo pabaigos jis pasmerktas suptis ant tų svirčių, nuslysdamas iš vieno galo į kitą, ir pats virs tokia svirtimi — švytuokle, kol beprotystė arba mirtis išvaduos jį nuo proto kankinimo. Tačiau tereikia perėjusiam per šį velnio tiltą keleiviui atsigręžti, ir jis negali neskėstelėti rankomis ir neišbarti savęs už tai, kad tokį didingą Konstruktoriaus žaidimą palaikė rimtu dalyku: mat už jo pasirodys besanti iliuzinė tikrovė, sukurta jo paties dogmatinio atkaklumo, pridengiančio jo neįveikiamą skepticizmą".

Dabar prie reikalo. Antinomijos — tai vienas kitą pašalinantys lygiai įrodomi sprendiniai; protas, mėginantis aprėpti pasaulį kaip visumą, neišvengiamai prie jų prieina. Pagal keturių pakopų kategorijų lentelę, protui iškyla keturios kosmologinės idėjos, kuriose tezė ir antitezė egzistuoja lygiais pagrindais. (Kanto trinaris kategorijų suskirstymas atitinka Hėgelio triadinę būties struktūrą, o lygiateisės antinomijos aiškiai yra Hėgelio esaties teorijos viena į kitą įsiskverbiančių kategorijų pirmtakai.)

1. *Tezė:* Pasaulis turi pradžią (ribą) laike ir erdvėje. *Antitezė:* Pasaulis erdvėje ir laike beribis. 2. *Tezė:* Viskas pasaulyje susideda iš to, kas paprasta. *Antitezė:* Nėra nieko paprasto, viskas sudėtinga. 3. *Tezė:* Pasaulyje egzistuoja laisvas priežastingumas. *Antitezė:* Jokios laisvės nėra, viskas yra gamta. 4. *Tezė:* Pasaulio priežasčių eilėje yra tam tikra būtina esybė. *Antitezė:* Šioje eilėje nėra nieko būtino, viskas joje atsitiktina.

Aptarsime pirmąją antinomiją. Tezės ir antitezės įrodymas grindžiamas „priešingo negalimybe". Įrodinėda-

mas tezę, Kantas siūlo padaryti prielaidą, kad pasaulis neapribotas laike. Tada kiekvienu duotu momentu begalinis laikas pasirodo esąs apribotas (dabarties požiūriu), o tai prieštarauja begalybės idėjai; begalinė praėjusi, tai yra „suskaičiuota", eilė neįmanoma. Nagrinėdamas antitezę, Kantas vėlgi pradeda nuo priešingos prielaidos: pasaulis apribotas laike, tačiau tada išeina, kad buvo „tuščias" laikas, kai pasaulis neegzistavo. Vėl beprasmybė.

Protas atsitrenkė į sieną? Nieko nepadarysi, svarbiausia, nesistenkite kakta pramušti šią sieną: gumbai neiššoks, tačiau smegenys gali susidrumsti... Mat siena tariama.

Jeigu kas pasakys, kad koks nors daiktas arba skaniai kvepia, arba neskaniai kvepia, tai galima pasakyti ir kažką trečia, būtent: tasai daiktas visai nekvepia, ir abu priešingi sprendiniai gali pasirodyti esą klaidingi. Taip, pasak Kanto, yra ir šiuo atveju: nepaisant viso tariamo pagrįstumo, abu priešingi teiginiai — kad pasaulis esąs baigtinis arba kad jis begalinis — klaidingi. Jie liečia tik reiškinių pasaulį, daiktų pačių savaime pasaulyje galima ir kažkas trečia.

Kantas iškėlė dialektinę problemą. „Tai yra nuostabiausias žmogaus proto reiškinys, ir nieko panašaus negalima rasti jokiame kitame proto taikyme". Siekdamas suvokti pasaulį kaip visumą, atskleisti jo esmę, protas būtinai susiduria su prieštaravimu. *Prieštaravimas — neišvengiamas mąstymo momentas.*

Nuo dialektinių ir loginių XX amžiaus aukštumų Kantą kritikuoti nesunku. Apie Kanto antinomijas parašyta be galo daug, jei imtume nagrinėti visą tą literatūrą, nukryptume toli į šalį. Susipažinsime tik su tuo, kaip F. Engelsas analizuoja tezės, kad pasaulis esąs baigtinis, pagrindimą. Mintis apie „suskaičiuotą begalinę eilę" kyla tiktai tarus pasaulio pradžią, o šitai kaip tik dar reikia įrodyti. „Begalybė, turinti pabaigą, bet neturinti pradžios, yra ne daugiau ir ne mažiau begalinė už tą, kuri turi pradžią, bet neturi pabaigos"*. Vadinasi, Kanto tezė klaidinga, antitezėje glūdi tiesa, kuri visiškai atsisklei-

---

* *Engelsas F.* Anti-Diuringas.— P. 45.

džia su sąlyga, jeigu į begalybės sąvoką įskiriama jos priešybė — baigtybė. „Begalybė yra prieštaravimas, ir ji yra pilna prieštaravimų. Prieštaravimas yra jau tai, kad begalybė susideda tik vien iš baigtinių dydžių"*.

Analogiškai yra ir su antrąja antinomija. Čia taip pat, Kanto nuomone, ir tezė, ir antitezė vienodai klaidingos. Kas kita — trečioji ir ketvirtoji antinomijos. Dviem paskutiniais atvejais, pasak Kanto, ir tezė, ir antitezė teisingos.

Svarbiausia Kantui trečioji antinomija. Laisvės nėra, viskas pasaulyje griežtai determinuota. Taip, iš tikrųjų taip yra reiškinių pasaulyje. Tačiau žmogui suteikta valios laisvė, ir gamtinė determinacija jam neturi galios. Taip pat teisinga, sutinka Kantas pats su savimi ir paaiškina: taip yra daiktų pačių savaime pasaulyje.

Žmogus gyvena dviejuose pasauliuose. Jis — fenomenas, juslinio pasaulio ląstelė, egzistuojanti pagal jo dėsnius, kartais nutolusius nuo žmoniškumo. Tačiau, kita vertus, jis noumenas, antjuslinė būtybė, pajungta idealui. Žmogus turi dvejopą pobūdį: empirinį, įdiegtą aplinkos, ir noumenalų, inteligibilų, tarsi vidujai jam būdingą. Ar jie tarpusavyje susiję? O gal inteligibilus pobūdis yra kažkas, kas išeina už šio pasaulio ribų ir jame nepasireiškia? Tas ir yra, kad žmogaus elgesiu realizuojamas šių pobūdžių ryšys. Tuo pagrįstas žmogaus pakaltinamumas, jo atsakingumas.

Kantas savo mintį iliustruoja paprastu pavyzdžiu. Jeigu žmogus piktybiškai meluoja ir jo melas sukelia sąmyšį visuomenėje, kas kaltas? Tirdami empirinį pobūdį, mes galime surasti tokias šio netikusio poelgio priežastis, kaip blogas auklėjimas ir bloga aplinka. Tačiau nors mes ir manome, kad poelgį lėmė šios priežastys, vis dėlto priekaištaujame kaltininkui ne dėl jį paveikusių aplinkybių, mes analizuojame atliktą poelgį patį savaime ir nurodome protą kaip priežastį, kuri galėjo ir privalėjo kitaip determinuoti žmogaus elgesį. „Poelgis priskiriamas inteligibiliam žmogaus pobūdžiui; dabar, tuo momentu, kai jis meluoja, kaltė visiškai krinta jam; taigi,

* Ten pat.

nepaisant visų empirinių poelgio sąlygų, protas buvo visiškai laisvas, ir tą poelgį reikia laikyti proto neapsižiūrėjimo padariniu".

Čia mes priėjome ne tik prie vienos iš kritinės filosofijos viršūnių, bet ir prie jos ištakų. Savo gyvenimo saulėlydyje, prisimindamas „Grynojo proto kritikos" atsiradimo istoriją, Kantas viename iš laiškų pabrėžė, kad būtent antinomijos ir ypač laisvės problema —„Žmogus yra laisvas, ir priešingai: jokios laisvės nėra, viskas jame yra gamtinis būtinumas",— štai kas pažadino jį iš dogmatinio snaudulio ir paskatino imtis proto kritikos, kad būtų pašalintas „skandalas, kylantis dėl proto prieštaravimo pačiam sau". Pagrindinį „Grynojo proto kritikos" klausimą — kaip galimi aprioriniai sintetiniai sprendiniai — aidu atkartoja kitas, Kantui svarbesnis — kaip galima žmogaus laisvė. Laisvė yra, tačiau kur ji? „Reiškinių" pasaulyje mes jos neaptiksime, žmogus laisvas tik „daiktų pačių savaime" pasaulyje. Kanto dualizmas — tai savotiškas mėginimas pateisinti žmogaus elgesio dvilypumą antagonistinėje visuomenėje, kur tenka taikytis prie aplinkybių, o dorovingas elgesys reikalauja didvyriškumo.

Beje, ir laiko idealumo problema, taip šokiruojanti materialistiškai mąstantį protą, Kanto keliama tais pačiais sumetimais — siekiant „išgelbėti laisvę". Laikas — tai reiškinių tvarka gamtoje, kuriai niekas neturi galios, tai genetinis būvių ryšys, o laisvė reikalauja žmogaus savivalės pasireiškimo. Todėl jeigu laikas būdingas daiktams patiems savaime, laisvė negalima. Tik dėl to, kad inteligibiliame pasaulyje nėra geležinio priežasčių ir padarinių ryšio, nėra laiko, galimas ypatingos rūšies priežastingumas —„per laisvę", kuris tik ir padaro žmogų moraline būtybe. Gamtoje tos pačios priežastys su geležiniu būtinumu sukelia tuos pačius padarinius. O žmogus gali iš naujo įvertinti tai, ką padarė, ir, nors sąlygos nepasikeitė, pasielgti kitaip. Jis gali „atšaukti" laiką, pakeisti jo eigą. Šitaip suprantamas laikas iš fizinės realybės virsta poetine metafora.

Dabar mums pasidarys aiškiau, kodėl Blokas parašė Kantui skirtą eilėraštį, paveiktas transcendentalinės este-

tikos, tai yra to „Grynojo proto kritikos" skyriaus, kuriame kalbama apie erdvę ir laiką, apmąstymų. Šį skyrių Blokas laikė svarbiausiu Kanto teorijoje. „Yra tarsi du laikai, dvi erdvės,— komentavo rusų poetas vokiečių filosofą,— vienas — istorinis, kalendorinis, kitas — neskaičiuojamas, muzikinis". Pasak Bloko, „muzikalumas"— tai sugebėjimas jausti pasaulio harmoniją, peržengti istorinės determinacijos ir civilizacijos ribas, atsižadėti jų. Jam atrodo, kad šitai sugeba Kantas, kokį jis regi jį savo eilėraštyje.

„Kas yra laikas? Laiko nėra, laikas yra skaičiai". Tai jau iš „Nusikaltimo ir bausmės" juodraščių. Dostojevskis buvo susipažinęs su „Grynojo proto kritika". (Dar būdamas Sibire, jis prašė atsiųsti jam šios knygos leidimą prancūzų kalba.) Ar ji gulėjo priešais jį, kai jis apmąstė romaną apie Rodioną Raskolnikovą, peržengusį moralės ir teisės normas? Arba kunigaikščio Myškino istoriją? Aleksejaus Fiodorovičiaus Karamazovo gyvenimo aprašymą? Sunku pasakyti. Tačiau tema „Kantas ir Dostojevskis" turi teisę egzistuoti.

Mūsų cituota Golosovkerio knyga turi paantraštę „Skaitytojo apmąstymai apie romaną „Broliai Karamazovai" ir Kanto traktatą „Grynojo proto kritika". Romano puslapiuose filosofo vardas ir jo veikalo pavadinimas nė karto neminimi. Ir vis dėlto randama gausybė medžiagos sugretinimams. „Dostojevskis,— tvirtina Golosovkeris,— ne tik buvo susipažinęs su „Grynojo proto kritikos" antitetika, bet ir apmąstė ją. Maža to, iš dalies derindamasis prie jos jis plėtojo argumentus dramatiškose romano situacijose. Maža to, Kantą, arba, tiksliau, jo antinomijos antitezę, jis padarė simboliu viso to, prieš ką kovojo (ir pačiame savyje, ir grumdamasis su priešais) kaip rašytojas, publicistas, mąstytojas". Kalbama apie ketvirtąją Kanto antinomiją: yra „kažkokia būtina esybė" (taip filosofas sako apie dievą) — nieko būtino nėra, gamtos pasaulyje dievo negalima surasti. Kantas mano jį esant. Tik laisvės, daiktų pačių savaime pasaulyje. Tarp Kanto ir Dostojevskio, tikina Golosovkeris, kilo „mirtina dvikova — viena iš pačių genialiausių dvikovų, kurios liko užfiksuotos žmonijos minties istorijoje". Gra-

žiai pasakyta, tačiau reikalinga esminė išlyga — tariama dvikova. Kantas ir Dostojevskis ne antipodai, jie remiasi tuo pačiu pagrindu, kuris vadinamas asmenybės laisve.

Ketvirtosios antinomijos antitezė, neigianti dievo buvimą, iš tikrųjų — mirtinas Dostojevskio priešas, nes „jeigu dievo nėra, tada viskas leista"; tai „žudikas — antrininkas", nukreipęs Smerdiakovo ranką. Tačiau antitezė — ir Kanto priešas. Blaškymasis tarp tezės ir antitezės varo iš proto Ivaną Karamazovą, jis kamuoja romano „Broliai Karamazovai" autorių, tačiau jis pažįstamas ir „Grynojo proto kritikos" autoriui — tai liudija juodraščiai. Kantas tvirtai įsisąmonino tik viena — kad nereikia painioti tikėjimo ir žinojimo. Gamtos pasaulis prieinamas pažinimui, laisvės pasaulis, atleiskite,— visai kitas reikalas.

Kantą užsipuolė tie, kam buvo maža tikėjimo, kas būtinai, na, nors ką nors norėjo žinoti apie dievą, kaip žino apie savo monarchą. Heinė palygino Kantą su Robespjeru: prancūzų revoliucionierius pasikėsino į karaliaus gyvybę, Karaliaučiaus seniokas išdrįso dar daugiau — pakėlė ranką prieš dievą. „Dievaži, Maksimiljenui Robespjerui teikia per daug garbės, lygindami jį su Imanueliu Kantu. Tiesa, Maksimiljeną Robespjerą, didįjį miesčionį iš Sent Onorė gatvės, ištikdavo pašėlusios griovimo manijos priepuoliai karaliaus valdžios atžvilgiu, ir pakankamai baisūs būdavo jo karaliaus žudymo epilepsijos traukuliai; bet vos tik prasidėdavo kalba apie aukščiausiąją esybę, jis vėl nusišluostydavo baltas putas nuo lūpų ir kraują nuo rankų, apsivilkdavo savo išeiginį mėlyną durtinį su veidrodinėmis sagomis ir net prisisegdavo puokštelę prie plataus atlapo...

Tačiau nors Imanuelis Kantas, didysis griovėjas minties viešpatijoje, smarkiai pranoko Maksimiljeno Robespjero terorizmą, bet jiedu turėjo kai kurių panašių bruožų, skatinančių lyginti. Pirmiausia abiem buvo būdingas tas pats nepermaldaujamas, griežtas, be jokios poezijos, blaivus sąžiningumas, be to, abu pasižymėjo tuo pačiu talentu nepasitikėti; skirtumas tik tas, kad vienas nukreipia jį į mąstymą ir vadina kritika, tuo tarpu kitas nukreipia jį į žmones ir vadina respublikoniška dorybe. Tačiau miesčionio tipas abiejuose pasireiškia didžiausiu

mastu: gamta skyrė jiems svarstyti kavą ir cukrų, tačiau likimas užsigeidė, kad jie svertų kitus dalykus, ir vienam metė ant svarstyklių karalių, kitam — dievą...

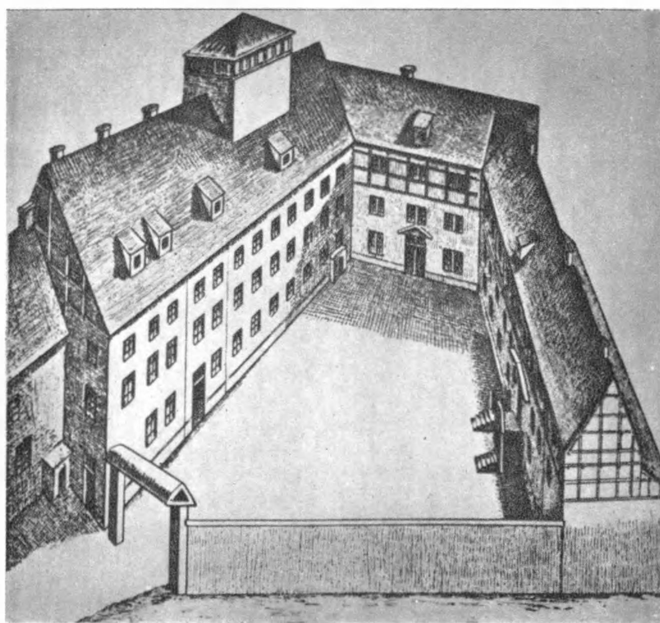
Ir jie pasvėrė tiksliai!"

Lengva įsivaizduoti, kaip sukrėtė protus „Grynojo proto kritika", jeigu praėjus trisdešimčiai metų po filosofo mirties toks radikalus žmogus kaip Heinrichas Heinė išliejo savo sarkazmą Kanto atžvilgiu. Kaltinimai miesčioniškumu neteisingi, jie tik apnuogina giluminę miesčionišką jų autoriaus prigimtį, kuri sukliudė jam įžvelgti ir Kanto atliktą didįjį kūrimą „minties viešpatijoje". Heinė prisipažįsta: vos išgirdus, kad kas nors ginčija dievo buvimą, jį apima keistas nerimas, nyki klaikuma — tą patį jis patyręs bepročių namuose, kai jį apstojo bepročiai, o jis pametė iš akių palydovą. Perspektyva likti vienam, be palydovų šiame beprotiškame pasaulyje baugina Heinę. Tačiau ir stoti į kovą su Kantu, apginti aukščiausiąjį — ne jo jėgoms. Jis gali tik reikšti savo nepasitenkinimą ir piktdžiugauti, kai didysis dogmų griovėjas staiga, kaip jam atrodo, pasirodo esąs nenuoseklus.

Atvirai ginčytis su Kantu galėjo išdrįsti tik Hėgelis, didžiąją dalį savo paskaitų kurso „Dievo buvimo įrodymai" paskyręs užtaisyti toms liuteronų teologijos spragoms, kurias padarė Kanto kritinis protas. Kantas pateikė proto teismui visus žinomus dievo buvimo įrodymus ir parodė, kad jų pagrinduose glūdi loginės klaidos.

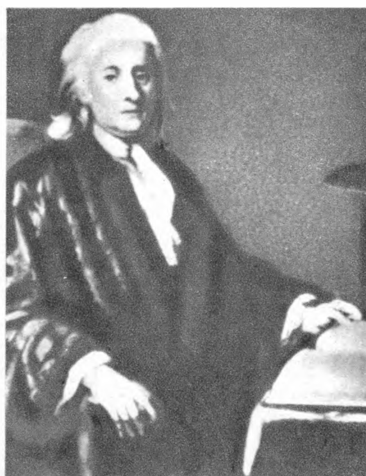
Prisimename, kad Kantą išgarsino traktatas „Vienintelis galimas dievo buvimo įrodymo pagrindas". Jaunas filosofas manė, kad toks pagrindas yra samprotavimas, paremtas vadinamuoju ontologiniu įrodymu. Jo esmė tokia: apie dievą mes galvojame kaip apie tobuliausią esybę; jeigu ši esybė neturi būties požymio, ji nepakankamai tobula, ir mes susiduriame su prieštaravimu. Dabar Kantas tik šaiposi iš tokių samprotavimų. Teologams jis sako: prieštaravimą jūs sukūrėte jau tada, kai į daikto, kurį ketinote mąstyti kaip galimą, sąvoką įskyrėte egzistavimo sąvoka. Tikras daiktas turi ne daugiau požymių negu galimas. Šimtas tikrų talerių yra nė kiek ne daugiau negu šimtas galimų. Skirtumas tik toks, kad tikrieji yra mano kišenėje. Sąvoka nėra būtis.

Viena iš centrinių Karaliaučiaus aikščių
Mokykla, kurią baigė Kantas

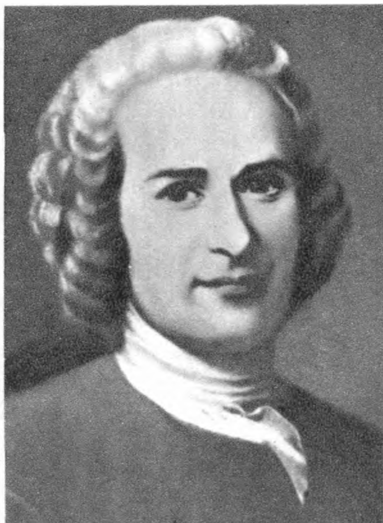
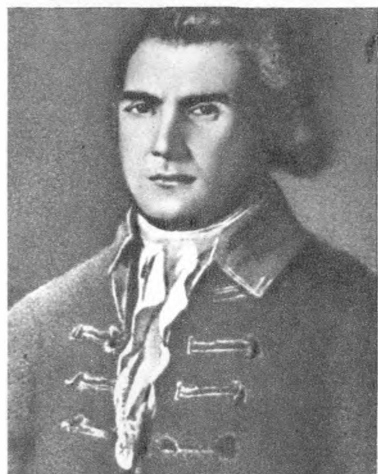
Prūsijos karalius Frydrichas II
Izaokas Niutonas
Gotfrydas Vilhelmas Leibnicas
Kristianas Volfas
Pirmosios Kanto knygos titulinis lapas

Gedanken
von der wahren Schätzung
der
lebendigen Kräfte
und
Beurtheilung der Beweise
derer sich
Herr von Leibnitz und andere Mechaniker
in dieser Streitsache
bedienet haben,
nebst einigen vorhergehenden Betrachtungen
welche
die Kraft der Körper überhaupt
betreffen,
durch
Immanuel Kant.

Königsberg,
gedruckt bey Martin Eberhard Dorn. 1746.

Kantas. Bekerio tapytas portretas

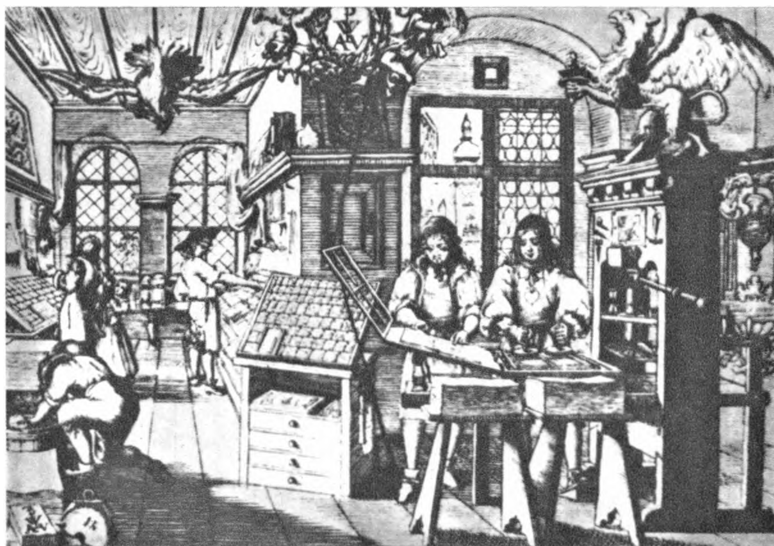

Generolas anšefas Fermoras
Žanas Žakas Ruso
Andrejus Bolotovas
Johanas Georgas Hamanas

Allgemeine
Naturgeschichte
und
Theorie des Himmels,
oder
Versuch
von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge
des ganzen Weltgebäudes
nach
Newtonischen Grundsätzen
abgehandelt.

Königsberg und Leipzig,
bey Johann Friederich Petersen, 1755.

,,Visuomenės gamtos istorijos ir dangaus teorijos" titulinis lapas
Disertacijos gynimas
Spaustuvė

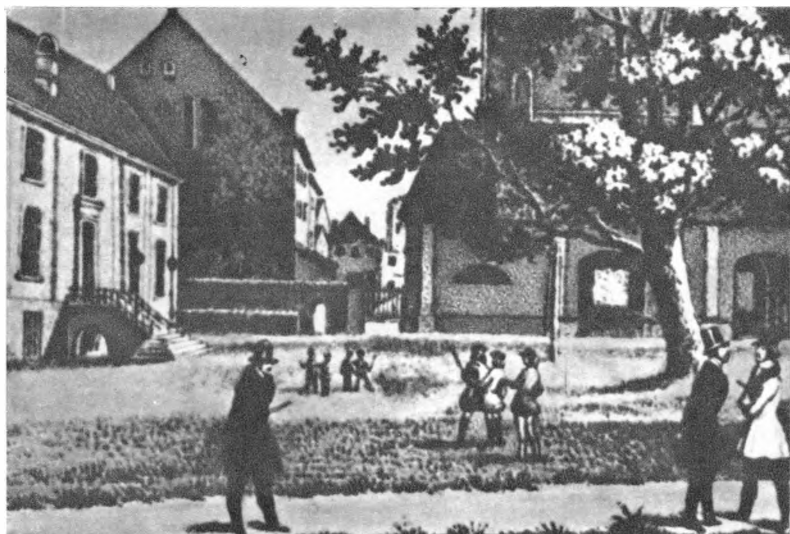

Kantas. Bauzės graviūra

Kanto namas
Kanto namas. Vaizdas iš sodo

Karaliaučiaus universitetas
Priegliaus upė miesto centre

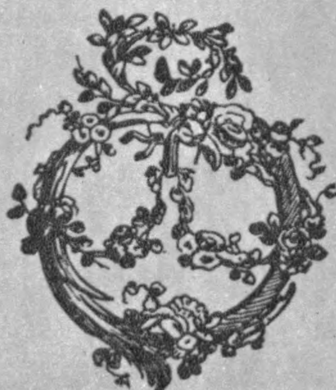

Johanas Gotlybas Fichtė
N. Karamzinas
Johanas Gotfrydas Herderis
Frydrichas Jakobis

Critik der reinen Vernunft

von

Immanuel Kant

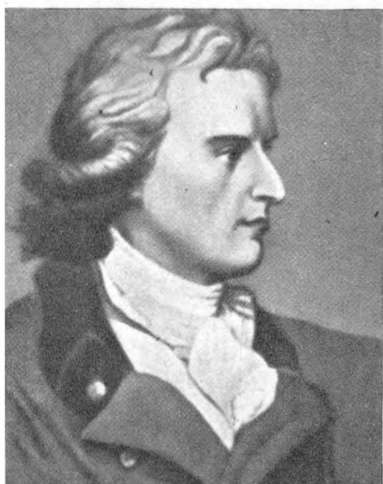
Professor in Königsberg.

Riga,
verlegts Johann Friedrich Hartknoch
1781.

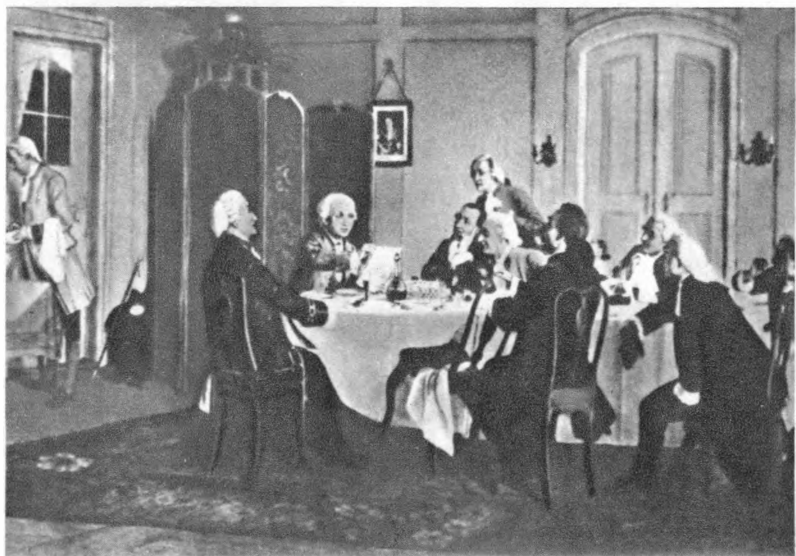

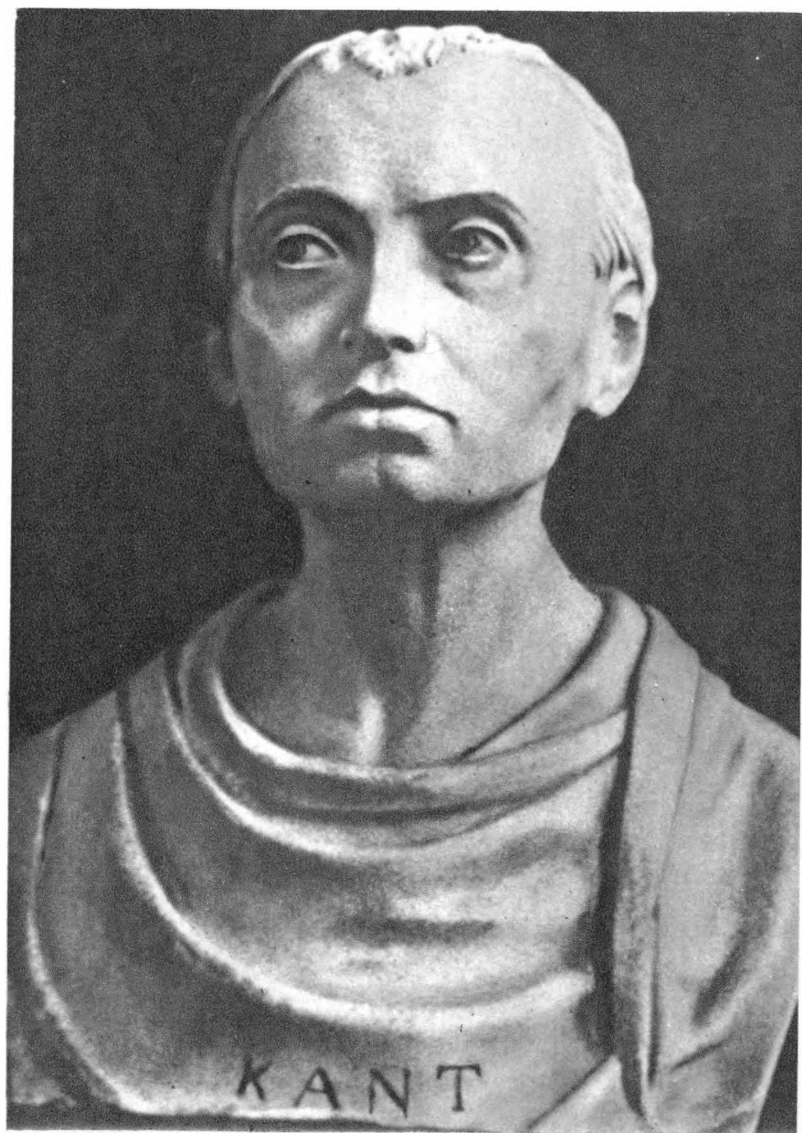
„Grynojo proto kritikos" titulinis lapas
Maksimiljenas Robespjeras
Johanas Volfgangas Gėtė
Frydrichas Šileris
Kantas. Kolino reljefas

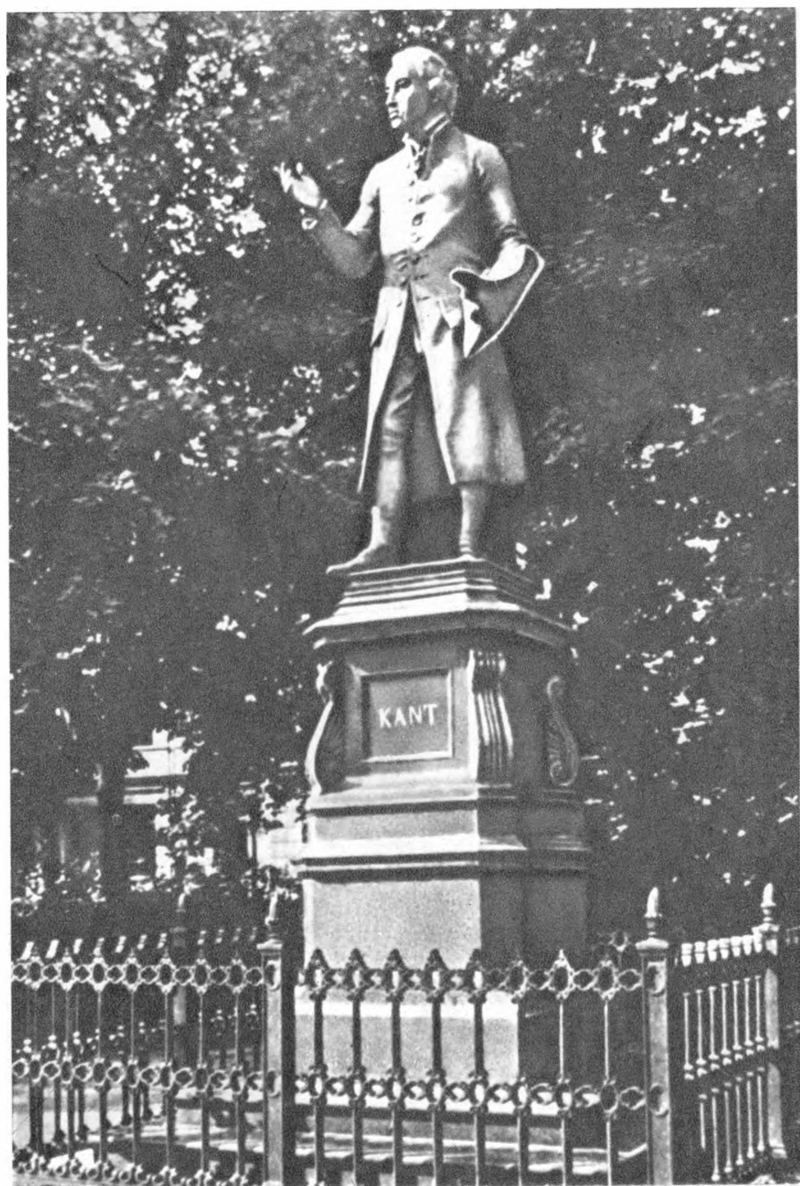

Georgas Vilhelmas Frydrichas Hėgelis
A. Beloselskis
Pietūs pas Kantą. Derstlingo paveikslas

Kantas. Skulptūrinis portretas

Raucho sukurtas paminklas, kuris 1864 metais buvo pastatytas Karaliaučiuje. Kur šiuo metu yra statula, nežinoma

Panašią klaidą Kantas aptinka ir kitame įrodyme — kosmologiniame. Pasaulio egzistavimas reikalauja tarti esant pasaulio priežastį — dievą. Pasak Kanto, tokią prielaidą galima daryti, tik negalima užsispyrus teigti, kad ši mintis atitinka realią padėtį. Juk sąvoka dar nėra būtis.

Pagaliau trečiajame — fizioteologiniame — dievo buvimo įrodyme kalbama apie visuotinį tikslingumą, kurį aptinkame gamtoje. Ar jis neliudija kūrėjo išmintingumo? Galimas daiktas, atsako Kantas, tiktai šiuo atveju dievas atlieka ne pasaulio kūrėjo, o tik jo architekto, apdorojančio gatavą medžiagą, vaidmenį. Bet svarbiausia kas kita: čia pakartota ankstesnė klaida — savavališkai minčiai apie priežastinę priklausomybę priskirtas realumas.

Taigi, reziumuoja Kantas, fizioteologinio įrodymo pagrindą sudaro kosmologinis, o kosmologinio — ontologinis įrodymas, ir kadangi kitų įrodymų, be šių trijų, nėra, tai ontologinis įrodymas yra vienintelis galimas. Profesorius Kantas pakartojo dar magistro Kanto padarytą išvadą? Deja, su esmine išlyga: „Jei tik apskritai galima įrodyti teiginį, taip aukštai iškylantį virš bet kokio empirinio intelekto taikymo".

Hėgelio nesuglumino nei Kanto ironija, nei logika. Dievo buvimo įrodymuose, tikino jis, nėra jokių klaidų, jei taikysime dialektinę logiką. Kantas (tuo metu jis jau seniai buvo miręs) būtų galėjęs paprieštarauti: dialektika — regimybės logika. „Aš tvirtinu, kad visi mėginimai grynai spekuliatyviai taikyti protą teologijoje yra visiškai nevaisingi ir savo vidiniu pobūdžiu neturi jokios vertės, o jo taikymo gamtai principai visai neveda prie teologijos,— teigė jis,— vadinasi, jeigu nesiremiama moralės dėsniais arba nesivadovaujama jais, apskritai negali būti jokios racionalinės teologijos".

Atkreipkite dėmesį: Kantas atmetė viešpatį dievą gamtos ir logikos srityje, bet vis dėlto paliko jam kažką panašaus į suverenų domeną — moralę. Dievas jam nereikalingas gamtos reiškiniams aiškinti, bet kai imama kalbėti apie žmogaus elgesį, tada nors ir nepasakytum, kad „be dievo — nė iš vietos", bet vis dėlto aukščiausiosios esybės idėja gali labai praversti.

Kaip tik tai ir sukėlė piktdžiugiškas Heinės pašaipas: „Jūs manote, viskas baigta, galima skirstytis į namus? Jokiu būdu! Bus parodyta dar viena pjesė. Po tragedijos eina farsas. Iki šiol Imanuelis Kantas vaizdavo nepermaldaujamą filosofą, jis šturmavo dangų, jis sumušė visą įgulą, pats aukščiausiasis dangaus valdovas neįrodytas plūduriuoja savo kraujyje; nebėra nei visa apimančio gailestingumo, nei tėviškos meilės, nei atpildo aname pasaulyje už susilaikymą šiame, sielos nemirtingumas merdi — čia girdėti dejonės, kriokimas,— ir senasis Lampė, susisielojęs liudininkas, stovi šalia su lietsargiu po pažastimi, iš siaubo jo veidu žliaugia prakaitas ir rieda ašaros. Tada Imanuelis Kantas sugrunda ir parodo, kad jis ne tik didis filosofas, bet ir geras žmogus; ir jis susimąsto ir pusiau geraširdiškai, pusiau ironiškai sako: „Senajam Lampei reikalingas dievas, kitaip vargšas žmogus nebus laimingas — o žmogus turi būti laimingas žemėje, taip sako praktinis protas; kas man — na, tegu praktinis protas ir laiduoja dievo buvimą". Šio argumento paveiktas, Kantas skiria teorinį protą ir praktinį protą, o pastaruoju, tarsi stebuklinga lazdele, jis vėl atgaivino teorinio proto nužudyto deizmo lavoną".

Heinės ištrauka sąmojinga ir artimesnė originalui negu Kanto kaltinimas miesčioniškumu. Pasak Kanto, apie dievą nieko negalima žinoti, juo telieka tikėti. Tačiau kas yra tikėjimas? Vienas iš paskutiniųjų „Grynojo proto kritikos" skyrių pavadintas „Apie nuomonę, žinojimą ir tikėjimą". Tikėjimas čia apibrėžtas kaip žemesnė tikrumo pakopa, palyginti su žinojimu (nors jis ir aukščiau už paprastą nuomonę). Jeigu sprendinio teisingumas pagrįstas tik subjektyviai, o objektyvus jo pagrindimas nepakankamas — tai yra tikėjimas. Žinojimas yra ir subjektyvus, ir objektyvus sprendinio teisingumo pripažinimas.

„Man teko pakelti žinojimą, kad išlaisvinčiau vietą tikėjimui",— įžūliai pareiškė mąstytojas „Grynojo proto kritikos"— knygos, iškėlusios žinojimui didelius reikalavimus,— antrojo leidimo pratarmėje. Originale įžūlumas paslėptas, skamba dviprasmiškai. Tuo dviprasmiškumu atsiskleidžia visas Kantas. Jis pavartojo veiksmažodį *aufheben,* kuris pažodžiui reiškia „pakelti", bet pirmiausia —

„pašalinti", taip pat „suimti", „išsaugoti". Kantas pašalino žinojimą iš jam nepriklausančių sričių, jis aukštai jį iškėlė, suėmė, pasodino už savo kritikos grotų ir tuo kartu išsaugojo jo grynumą ir galią*.

Toks žinojimo likimas. Tačiau apie tikėjimą dar ne viskas pasakyta. Pasak Kanto, yra trys tikėjimo rūšys. Pragmatiniu jis vadina žmogaus tikėjimą savo teisumu vienu ar kitu paskiru atveju. Toks tikėjimas vertas vieno dukato. „Neretai žmogus savo teiginius išsako su tokiu pasitikėjimu ir nepalenkiamu atkaklumu, kad, atrodo, jis visiškai atsikratė baimės suklysti. Lažybos jį suglumina. Kartais pasirodo, jog įsikalbėjimo jam pakanka, kad jį būtų galima įvertinti vienu dukatu, bet nepakanka įvertinti jam dešimtimi dukatų, nes rizikuoti vienu dukatu jis dar ryžtasi, bet tik tada, kai statoma dešimt dukatų, jis mato tai, ko anksčiau nepastebėjo, būtent kad visai gali būti, jog jis suklydo."

Tikėjimą bendrais teiginiais Kantas vadina doktrininiu. Jis pasiryžęs lažintis iš viso savo turto, kad bent vienoje iš mūsų matomų planetų yra gyventojų. Tai doktrininio tikėjimo pavyzdys. Jam Kantas priskiria ir teoriją, teigiančią dievo buvimą. Vis dėlto doktrininis tikėjimas nėra visiškai tvirtas: dėl spekuliacijai iškylančių sunkumų dažnai nuo jo nutolstame, nors nuolat prie jo sugrįžtame.

Visiškai kitokio pobūdžio yra moralinis tikėjimas, kur sprendinio teisingumo klausimas net neiškyla. „Šio tikėjimo niekas negali išjudinti, nes tuo būtų sugriauti patys mano doroviniai principai, kurių aš negaliu atsisakyti,

---

* Šis žodžių žaismas pradingsta vertime į rusų kalbą: „Aš turėjau sunaikinti žinojimą, kad suteikčiau vietą tikėjimui". Šio vertimo autorius N. Sokolovas aiškiai sekė Hėgeliu, vaizdavusiu Kantą vos ne žinojimo duobkasiu (ir kartu plačiai panaudojusiu Kanto žodžių žaismą). N. Loskis — jo vertimas pateiktas tarybiniame leidime — pagerino tekstą: „Aš turėjau apriboti žinojimą, kad išlaisvinčiau vietą tikėjimui". Griežtai kalbant, tai ne vertimas, o interpretacija, be to, neperteikianti visų prasmės atspalvių.

„Grynojo proto kritikos" vertėjas į lietuvių kalbą R. Plečkaitis (Kantas I. Grynojo proto kritika — V., 1982) šią I. Kanto mintį perteikė taip: „Man teko pašalinti žinojimą, kad išlaisvinčiau vietą tikėjimui".— *Vert. pastaba.*

netapdamas savo paties akyse vertas paniekos". Tikėti dievu čia reiškia ne mąstyti apie jo buvimą, bet tiesiog būti geram.

Taigi pateikęs tezę: žinojimas aukščiau už tikėjimą, Kantas nurodo jos antitezę — išlygą: tai neliečia moralinio tikėjimo, kurio negalima gretinti su elgesiu realizuojamu žinojimu.

„Grynojo proto kritika" baigiama ateities programa. Apie jokias naujas „kritikas" Kantas negalvoja. Kritinis darbas užbaigtas. Lauke išnaikintos piktžolės, jis suartas ir patręštas, metas pagalvoti apie derlius sodinukus. Kantas žino, kokį medį turi išauginti. Tai bus pozityvių metafizikos pagrindų išdėstymas.

Terminą „metafizika" vėliau sukompromituos Hėgelis, jis žymės juo surambėjusį mąstymą, iš formaliosios logikos principų darantį klaidingas pasaulėžiūrines išvadas; gyvą filosofavimą Hėgelis pavadins dialektika. Kantui viskas yra atvirkščiai: dialektika — tai iliuzinė logika, metafizika — pasaulinė išmintis. Apie metafiziką Kantas kalba su didžiausiu pietetu. Jam tai yra „visos žmogaus proto kultūros užbaigimas"; tie, kas nusivylė metafizika, anksčiau ar vėliau grįš prie jos kaip prie su jais susipykusios mylimosios. Kad žmogaus dvasia kada nors visiškai atsisakytų metafizinių tyrimų, lygiai taip pat neįtikima kaip ir tai, kad mes kada nors visai liausimės kvėpuoti, baimindamiesi įkvėpti užterštą orą.

Visa bėda ta, jog metafizikoje „galima taukšti visokius niekus ir nebūgštauti, kad tave sučiups meluojant". Čia nėra tų patikrinimo priemonių, kuriomis disponuoja gamtos mokslas. Todėl iki šiol metafizika nebuvo mokslas. Tačiau ji turi visas galimybes juo tapti. Palyginti su kitais mokslais, ji turi vieną neginčijamą pranašumą: ji gali būti užbaigta, gali būti „pasiektas jos pastovumas", nes joje neįmanomi nauji atradimai, neišvengiami kituose moksluose; mat čia pažinimo šaltinis — ne išorinio pasaulio objektai, o pats protas, ir po to, kai protas nuodugniai ir aiškiai išdėstė pagrindinius savojo sugebėjimo dėsnius, nebelieka nieko, ką jis čia dar galėtų sužinoti.

Kantas pranašauja naują metafizikos gimimą „pagal lig šiol visai nežinomą planą". Paskutiniuose „Grynojo proto kritikos" puslapiuose skaitytojas randa filosofijos atgimimo planą, deja, nepasižymintį originalumu. Pagal Kanto sumanymą, visą metafizikos sistemą turi sudaryti keturios dalys — ontologija, fiziologija, kosmologija, teologija. Ontologija — mokslas apie bendruosius būties principus; fiziologija, kaip ją supranta Kantas,— gamtos mokslas, suskylantis į fiziką ir psichologiją; kosmologija — mokslas apie pasaulį apskritai; teologija — apie dievą. Volfiškoji metafizika buvo sukurta maždaug pagal tą pačią schemą. Kantas faktiškai neatsakė į klausimą, pateiktą „Kritikos" pradžioje,— kaip galima metafizika kaip mokslas. Savo transcendentaline dialektika jis sugriovė visas dogmatines šios srities teorijas, tačiau apsiribojo naujos mokslinės teorijos būtinumo deklaravimu.

* * *

„Grynojo proto kritikos" pasirodymas sensacijos nesukėlė. Tiesa, Kantas jos ir nesitikėjo, bet tai, kas atsitiko, pranoko blogiausius lūkesčius: knygos nepastebėjo. Ji buvo perkama taip prastai, kad Hartknochas ėmė galvoti, ar likusio tiražo neatidavus į makulatūrą. (Šiandien išlikę pirmojo leidimo egzemplioriai Vakarų Vokietijos antikvariatuose kainuoja 7 tūkstančius markių.)

Knygą buvo sunku skaityti, ji nekėlė susidomėjimo. Viešai Kanto niekas neplūdo, niekas jam nepriekaištavo, tik retkarčiais jį pasiekdavo skundai, kad knyga esanti nesuprantama. Mozė Mendelsonas, pasklaidęs keletą puslapių, padėjo knygą į šalį. Hamanas skaitė „Kritiką" kartu su autoriumi, taisiusiu korektūrą, bet džiaugsmo iš to nepatyrė. „Tokia didžiulė knyga,— rašė jis Herderiui 1781 metų gegužės mėnesį,— nesiderina nei su autoriaus ūgiu, nei su grynojo proto sąvoka — manojo, tingaus, priešybe". Kantą jis vadino „prūsų Hiumu". Herderio nuomonė: „Man Kanto „Kritika"— kietas riešutas, ji, matyt, liks neperskaityta... Neišmanau, kam visas tas painus raizginys".

Kai tik knyga pasirodė, Kantas pasiuntė jos egzempliorius savo draugams ir įžymybėms. Pirmiausia ministrui Cedlicui, Markui Hercui, Mendelsonui. 1781 metų rugpjūčio mėnesį filosofas prisiminė rūmų pamokslininką Johaną Šulcą, kadaise paskelbusį Kanto paskutinės disertacijos recenziją ir pelniusį jo pagyrimą („geriausia filosofinė galva iš esančių mūsų apylinkėse"). Jam buvo pasiųstas egzempliorius; atsakymo teko laukti dvejus metus.

Gaunamuose laiškuose buvo kalbama apie ką nori, tik ne apie „Kritiką". Filosofas Šteinbartas, siųsdamas savo „paskutinį dalykėlį", tikino esąs kupinas broliškų jausmų, tačiau buvo neaišku, ar jis yra matęs paskutinį Kanto darbą. Leidėjas Hartknochas priminė, kad laukia iš Kanto naujų veikalų; siūlydamas naudotis jo žinioje esančiomis knygomis, pranešė draugystės ženklan siunčiąs filosofui svarą arbatos. Negociantas Berensas prašė Kantą pasirūpinti neklaužada pasidariusio sūnaus likimu ir nukreipti jį į teisingą kelią. Matematikas Bernulis domėjosi Kanto susirašinėjimu su velioniu Lambertu; filosofas pranešė apie savo knygos pasirodymą, apie svarbiausias jos idėjas, tačiau Bernulis domėjosi tik Lambertu.

Iš Peterburgo rašė apie mįslingą epidemiją, atėjusią į Rusijos europinę dalį iš Sibiro. Tai buvo atsakymas į Kanto laišką — jis norėjo sužinoti ligos, 1782 metų pavasarį apėmusios ir Rytų Prūsiją, kilmę. Mirties atvejai buvo ne tokie jau dažni, bet keletą dienų žmonės jausdavosi smarkiai negaluoją. Pakildavo karštis, svaigdavo galva, kamuodavo kosulys ir sloga. Sirgdavo daugiausia tie, kurie dažnai išeidavo į lauką, susitikinėdavo su kitais. Gydoma buvo prakaitą varančiomis priemonėmis, kartais kraujo nuleidimu; nuo kosulio duodavo ispaniškų vabalų pleistrus. Ši keista liga vadinosi influenca. Kantas prisiminė, kad prieš septynerius metus influencos epidemija kilo Londone. Vietiniame laikraštyje ta proga jis paskelbė žinutę „Gydytojams žinotina", prie kurios pridėjo anglų gydytojo straipsnio apie 1775 metų epidemiją Londone vertimą. Pats Kantas nesusirgo: jį išgelbėjo jo susidaryta higienos taisyklių sistema. Kantą domino epidemijos mastas; mąstydamas apie dėl prekybos nuolat besi-

plečiantį tautų bendravimą, jis pranašavo, kad Europoje atsiras naujų epideminių ligų...

Pirmasis asmeniškai į „Kritiką" atsiliepė Kanto brolis (sprendžiant iš išlikusios korespondencijos). Jie susirašinėdavo retai. Baigęs universitetą, Johanas Heinrichas įsikūrė Kurše. Vedė iš meilės. „Aš laimingesnis už tave, mano broli. Imk iš manęs pavyzdį",— rašė jis 1775 metais. Dabar (1782 metų rugsėjį) Johanas Heinrichas pranešė prieš kurį laiką gavęs pastoriaus vietą kažkokioje vietovėje tarp Mintaujos ir Rygos, dėkojo Imanueliui už atsiųstą vertingą knygą — patarėją namų ūkio klausimais. Ūkis kelia daug rūpesčių, todėl knyga labai pravers. Žemė čia derlinga, yra puikus sodas, vaikai auga, skųstis nėra kuo. Tik aplinka pilka, parapijoje visai nesą dvarininkų. Johanas Heinrichas domėjosi giminaičių — seserų, dėdės ir tetos — gyvenimu, teiravosi apie brolio reikalus. Laiškas baigėsi taip: „Apie tavo „Išgryninto proto kritiką" kalba visi čionykščiai mąstytojai. Reikia manyti, tu tuo nepasitenkinsi. Ar tavo brolis negalėtų pretenduoti su tavo darbais susipažinti pirma negu visa kita publika?" Toliau ėjo brolienės prierašas — ji buvo susižavėjusi knyga apie namų ūkį ir širdingai dėkojo „ponui broliui".

Tiesa, tuo metu spaudoje jau pasirodė dvi anoniminės recenzijos. Pirmoji buvo išspausdinta sausio mėnesį „Getingeno mokslo žinyne". Recenzentas priskyrė Kantui tai, ko knygoje nebuvo, ir nutylėjo tai, į ką pirmiausia reikėjo atkreipti dėmesį. Kantas neatpažino savo minčių. Pagrindinę „Grynojo proto kritikos" idėją esą galima nusakyti taip: „Visos mūsų žinios kyla iš tam tikrų mūsų pačių modifikacijų, kurias mes vadiname pojūčiais. Kur jos glūdi, iš kur atsirado — tai mums absoliučiai nežinoma". Recenzija kaltino Kantą sekant Berkliu.

Recenzijos autorius buvo Kristianas Harvė, „populiariosios filosofijos" atstovas, žinomas vertėjas iš anglų ir graikų kalbų, dėl prastos sveikatos anksti atsisakęs karjeros universitete. Tuo metu, kai išėjo „Kritika", jis pakeliui buvo užsukęs į Getingeną ir pasižadėjo aptarti knygą jos dar nematęs. O perskaitęs suprato, kad ji jam neįkandama. Tačiau trauktis buvo vėlu. Per kančias gimė recenzija, paskui pakliuvusi į redakcijos darbuotojo

profesoriaus Federio rankas — šis be Harvės žinios ją sutrumpino ir kai ką pridėjo nuo savęs; antai jam priklauso Kanto sugretinimas su Berkliu. Harvė išsižadėjo paskelbtojo teksto. Atsakydamas į Kanto viešą raginimą atskleisti savo inkognito, su kuriuo jis kreipėsi į Getingeno recenzentą, Harvė pasiuntė į Karaliaučių sujaudintą laišką, kuriame papasakojo apie reikalo aplinkybes, barė save, kam ėmėsi darbo ne pagal jėgas, atgailavo dėl to, ką padarė, bet svarbiausiu kaltininku laikė redakcijos darbuotoją, kuris esą iš to, kas buvo parašyta, palikęs tik dešimtąją dalį. (Tai neatitiko tikrovės: vėliau Harvės recenzija savo pirmykščiu pavidalu buvo išspausdinta „Visuotinėje vokiečių bibliotekoje", ir Kantas galėjo įsitikinti, kad ji mažai kuo skiriasi nuo Getingeno varianto. Kantas ja taip pat buvo nepatenkintas ir kalbėjo, kad jį laiką silpnapročiu.) Į atgailos laišką Kantas atsakė maloniai ir išsamiai, siūlė palaikyti pažintį, guodė nevykėlį recenzentą, sakė, kad vienintelis jo rūpestis — ramiai apsvarstyti problemą. Piktas mokslinis ginčas jam esąs nepakeliamas, tačiau, deja, nieko kito nėra ko tikėtis. „Silpni žmonės, jūs tik apsimetate, kad jums rūpi tiesa ir žinių plėtimas, iš tikrųjų jus domina tik tuščia garbė!"

Buvo dar viena recenzija, pasirodžiusi Gotoje 1782 metų rugpjūčio mėnesį. Jos autorius, kažkoks Evaldas, aiški vidutinybė, apskritai neįstengė kaip nors įvertinti tai, ką perskaitė. Laimė, jis apsiribojo tik įvado ir pirmųjų knygos skyrių perpasakojimu.

Visa tai slėgė. Juo labiau kad Kantas visai nemanė, jog didieji protai pasmerkti likti nesuprasti. Priešingai, jis tvirtai tikėjo, kad sudėtingiausius veikalus galima ir reikia padaryti prieinamus visiems, tai, jo manymu, net yra savotiškas filosofinės tiesos kriterijus: patikrinimas, ar ji populiari. Laiške Harvei jis kaip tik taip ir parašė: „Kiekvieną filosofinį veikalą reikia mokėti prieinamai išdėstyti, kitaip po tariamo giliamintiškumo skraiste gali slypėti beprasmybė. Tačiau nuo populiaraus išdėstymo negalima pradėti toli siekiančių tyrinėjimų".

Dabar, kai svarbiausia buvo padaryta, Kantas galėjo pasirūpinti ir tuo, kad jį teisingai suprastų. Dar tuo metu, kai „Kritika" buvo spausdinama, jis pareiškė (laiške M.

Hercui) ketinąs savo svarbiausio veikalo turinį išdėstyti visiems prieinama forma. Tai, kad knyga buvo šaltai sutikta, sutvirtino filosofo sumanymą. Tačiau darbas užsitęsė: tuo pačiu metu Kantas ėmėsi veikalo iš papročių metafizikos. Be to, jis laukė recenzijų. Jos pasirodė, ir Kantas nedelsdamas užbaigė „Grynojo proto kritikos" kompendiumą. Knyga išėjo iš spaudos 1783 metų pavasarį pavadinimu „Prolegomenai kiekvienai būsimai metafizikai, galėsiančiai būti mokslu".

„Prolegomenai" reiškia „išankstinės pastabos". „Kritikos" perpasakojimas buvo gerokai trumpesnis už pagrindinį veikalą, bet anaiptol ne populiaresnis. „Šie prolegomenai skirti ne mokiniams, bet būsimiesiems mokytojams",— pažymėjo autorius pratarmėje. Akcentas buvo perkeltas į metafizikos problemą. Prisiklausęs priekaištų, esą jis ketinąs pašalinti filosofiją, Kantas be paliovos pabrėždavo savo atsidavimą pasaulinei išminčiai, piešė jai džiugias perspektyvas, jeigu ji priimsianti jo pagrindinius teiginius. (Bet kaip ji turi virsti mokslu, po senovei liko neaišku!) Baigdamas Kantas paminėjo pasirodžiusias recenzijas. Kaip tik čia jis pakvietė getingenietį pradėti su juo viešą ginčą. Dėl kaltinimų subjektyviuoju idealizmu, tai Kantas, sugretinęs savo teiginius su Berklio teiginiais, primygtinai tvirtino, kad jis dėstąs pažiūras, tiesiogiai priešingas „tikrajam idealizmui".

Kaltinimai sekus Berkliu ir toliau nedavė Kantui ramybės. Štai kodėl, rengdamas antrą „Grynojo proto kritikos" leidimą, filosofas įdėjo į knygą skyrių „Idealizmo paneigimas", o pratarmėje būtinumą įrodinėti, kad daiktai realiai egzistuoja už mūsų, pavadino „skandalingu filosofijai". Matyt, tais pačiais sumetimais jis gerokai sutrumpino medžiagą, liečiančią vaizduotės kuriamojo sugebėjimo kuriamąjį vaidmenį. Čia kupiūros tokios didelės, kad šiuolaikinis tyrinėtojas, norintis susidaryti išsamų vaizdą, turi naudotis pirmojo leidimo tekstu. Kitų trijų leidimų, pasirodžiusių autoriui tebesant gyvam, tekstai nebuvo keičiami.

Antrasis leidimas išėjo 1787 metais. Tuo metu ledai pajudėjo: kritinė filosofija pamažu skynėsi kelią į skai-

tytojų auditoriją. Netikėtai savaime išsisprendė ir autorių jaudinusi populiarizacijos problema. Atsirado tas pats Johanas Šulcas, kuriam dar 1781 metų rugpjūčio mėnesį buvo padovanotas „Kritikos" egzempliorius. Dvejus metus jis studijavo knygą. (Mendelsonui ir tiek laiko nepakako; po dvejų metų jis rašė Kantui: „Jūsų „Grynojo proto kritika" man tapo sveikatos kriterijumi. Kai tik galiu paguosti save, kad mano jėgos sutvirtėjo, ryžtuosi imtis Jūsų veikalo, ryjančio nervinius syvus, ir aš dar nepraradau vilties, kad iki gyvenimo galo įstengsiu jį visiškai suprasti".) Nuodugniai išstudijavęs Kanto veikalą, Šulcas parašė išsamią recenziją. Prieš paskelbdamas jis pasiuntė ją Kantui, manydamas, kad autorius „geriausiai išmano savo paties žodžius", o publika pirmiausia suinteresuota tuo, kad būtų adekvačiai perteiktas recenzuojamos knygos turinys.

Kantas apsidžiaugė. Ne dėl to, kad su juo buvo derinamas recenzijos tekstas, bet kad pagaliau atsirado žmogus, kuris teisingai jį suprato. Jis rekomendavo Šulcui kai ką papildžius išleisti darbą atskiru leidiniu. Šulcas paklausė patarimo. Jis manė turįs teisę populiarinti Kanto teoriją, nes „Prolegomenai" šio uždavinio neišsprendė; patys savaime, be „Grynojo proto kritikos", jie tiesiog nesuprantami. Recenzija virto knyga. Šulco „Grynojo proto kritikos" aiškinamasis išdėstymas" yra kruopščiai parengtas Kanto pažinimo teorijos komentaras.

1784 metų vasario 11 dieną „Gotos mokslinis laikraštis" naujienų skyrelyje pranešė, kad Karaliaučiaus rūmų pamokslininkas Šulcas rengia „Grynojo proto kritikos" populiarų išdėstymą. Toliau buvo išspausdintas toks tekstas: „Pono profesoriaus Kanto pamėgta idėja yra ta, kad galutinis žmonių giminės tikslas — pasiekti tobuliausią valstybės santvarką, ir jis nori, kad koks nors filosofiškai mąstantis istorikas pamėgintų sukurti šiuo aspektu žmonijos istoriją ir parodyti, kiek žmonija įvairiais periodais priartėdavo prie šio galutinio tikslo arba nutoldavo nuo jo ir ką reikia daryti, kad jis būtų pasiektas". Žinutė pasirodė ne šiaip sau. Ji liudijo naujus Kanto interesus, naujus sumanymus.

Ketvirtas skyrius

ASMENYBĖS IDĖJA

Du dalykai pripildo sielą vis naujo ir vis stiprėjančio susižavėjimo bei giliausio pagarbumo, kuo dažniau ir ilgiau apie juos susimąstome,— žvaigždėtas dangus virš manęs ir moralės dėsnis manyje.

Kantas

1784 metų pavasarį Kantas atšventė savo šešiasdešimtmetį. Jubiliejus jį užklupo dvasinių jėgų žydėjime. Tiesa, šito jis negalėjo pasakyti apie fizines galias. Nors dar anaiptol nebuvo paliegęs. Prasidėjo produktyviausias gyvenimo tarpsnis. Jau nugyventa trys ketvirtadaliai skirtų metų, bet neparašyta nė pusė veikalų. Dabar jie pasirodo vienas po kito — knygos, straipsniai, recenzijos. Kantas plečia kritinės filosofijos rėmus, pažinimo teorijoje surastus principus taiko gretimose srityse. Atskleista tiesa daug kartų tikrinama, išlaikiusi patikrinimą įgyja papildomą pagrindimą, o neišlaikiusi jo pakeičiama nauja, kuri savo ruožtu tikrinama, tikslinama ir tobulinama. Gyvenime didžiausią pasitenkinimą teikia darbas,— pasakys Kantas septyniasdešimt penktaisiais gyvenimo metais. Šešiasdešimties metų jis negalvoja apie nieką kitą.

Viešos iškilmės įvyko anksčiau — kovo 4-ąją, paskutinę semestro dieną. Studentai įteikė profesoriui atminimo medalį. Vienoje jo pusėje — jubiliato portretas, kitoje — alegorinis vaizdas: pasviręs Pizos bokštas su žemyn nuleistu lotu, o apačioje — sfinksas. Tai buvo Mendelsono idėja. Mes žinome, kaip sunkiai jam sekėsi perprasti „Grynojo proto kritiką". Filosofo pastatyto bokšto įvaizdis buvo perimtas iš „Prolegomenų". Mendelsonui Kanto filosofija atrodė išklibęs statinys, todėl jis pasiūlė tokį užrašą: „Gresia nugriūti, nors laikosi". Tačiau užuomina buvo pernelyg aiški, teko pasirinkti kitą tekstą: „Tiesą sutvirtina jos pagrindų tyrimas". Dabar tik sfinkso figūra begalėjo priminti Kanto idėjų neįprastumą. Filosofo gimimo metai buvo nurodyti klaidingai — 1723. (Jam daž-

nai pridėdavo vienerius metus — matyt, dėl jo įpročio nurodyti ne jau suėjusius metus, bet tuos, kuriuos jis pradėjo eiti.) Su klaida buvo parašytas ir vardas. Be to, portreto ir originalo panašumas buvo apytikris. Medalis jubiliatui nepatiko. Ypač dviprasmiška alegorija kitoje pusėje.

„Prolegomenuose" iš tikrųjų buvo kalbama apie tai, kad žmogaus protas periodiškai stato bokštus, o paskui juos išardo, kad pažiūrėtų, kaip sudarytas pamatas. Tačiau sau pačiam Kantas šito netaikė: jis pradėjo nuo pamato ir tik įsitikinęs jo tvirtumu ėmė statyti toliau — į aukštį ir į plotį.

Siekimą išplėsti statinio matmenis liudijo, be kita ko, jau minėti istorijos filosofijos apmąstymai. Tai buvo „naujasis mokslas", kaip savo veikalą pavadino italas Džambatistas Vikas, kuris vienas iš pirmųjų užsimojo apmąstyti žmonių visuomenės raidą. Pažinimo teorija buvo tūkstančio metų senumo, o istorinio proceso teorija formavosi Kanto akyse.

Vaisingi impulsai pasiekdavo iš užsienio. Dar 1750 metais būsimasis Liudviko XVI ministras Tiurgo Sorbonoje pasakė garsiąją kalbą apie žmogaus proto laimėjimus. Nauda, garbės troškimas ir tuštybė, kalbėjo jis, lemia nepaliaujamą įvykių kaitą pasaulio scenoje ir gausiai palaisto žemę žmonių krauju. Tačiau jų sukeltų niokojamų perversmų procese papročiai švelnėja, žmogaus protas prusinasi, izoliuotos nacijos suartėja, prekyba ir politika pagaliau sujungia visas žemės rutulio dalis. Ir visa žmonių giminė, pakaitom gyvendama ramybės ir sujudimų tarpsnius, laimingus laikus ir negandų metą, nepaliaujamai, nors ir lėtu žingsniu, žengia į vis didesnį tobulumą.

Tiurgo suformuluotai minčiai tuo metu pritarė daugelis. Volteras jau dirbo prie „Esė apie bendrąją istoriją ir apie tautų papročius bei dvasią", kurio pagrindą sudarė žinių ir švietimo pažangos idėja. Vokietijoje išėjo Izaoko Izelino knyga „Apie žmonijos istoriją", kurioje buvo pateikta trijų pakopų visuotinės istorijos skirstymo schema. Pirmoji pakopa — jausmų viešpatavimas, pirmykščio „paprastumo", žmonijos vaikystės būklė. Graikai ir romėnai pasiekė antrąją pakopą, kai jausmus pranoko

fantazija, dorybė ir išprususi išmintis sušvelnino papročius, nors laukiniškumo dar visiškai ir neįveikė. Tik po tūkstantį metų trukusio tamsos viešpatavimo (tokie Izelinui atrodė viduramžiai) Europos tautos pasiekė civilizaciją, kai protas nugali jausmus ir fantaziją. Taigi žmonijos istorija yra laipsniškas ir nuolatinis proto ir moralės tobulėjimas.

Ir dar reikia paminėti du veikalus ir du vardus, kad vaizdas, kurio fone reiškėsi Kantas ir jo mokinys Herderis, būtų pilnas: Lesingo „Žmonijos auklėjimas" (1780 m.) ir Adelungo „Žmonijos kultūros istorijos tyrinėjimas" (1782 m.). Pirmajame raidos idėja buvo pritaikyta religinių tikėjimų istorijai, krikščionybė buvo traktuojama tik kaip humaniško idealo siekiančios žmonijos dorovinės evoliucijos pakopa. Antrajame autoriaus dėmesį patraukė kultūros, kurią determinuojančiu veiksniu Adelungas laikė gyventojų gausėjimą, istorijos problemos.

Herderio „Idėjų žmonijos istorijos filosofijai" pirmoji dalis išėjo 1784 metų gegužės mėnesį, Kanto straipsnis „Visuotinės istorijos idėja pasauliniu pilietiniu požiūriu"— tų pačių metų lapkričio mėnesį. Straipsnis, matyt, buvo parašytas pavasarį; anksčiau cituotas straipsnelis „Gotos moksliniame laikraštyje" tarsi pranešė apie jo pasirodymą: straipsnio pradžioje Kantas priminė apie straipsnelį ir pažymėjo, kad turi patikslinti savo pažiūras į istoriją, išdėstytas pokalbyje su jį aplankiusiu mokslininku ir patekusias į spaudą. Kanto „Idėja..." atsirado nepriklausomai nuo Herderio „Idėjų".

Tai būtina patikslinti, nes mokinys apkaltino savo mokytoją (tiesa, ne viešai) plagiatu. Toliau papasakosime, kaip buvo prieita prie atviro konflikto, bet pirma skaitytoją supažindinsime su straipsnio, lapidariškai (kone tezėmis) išdėsčiusio Kanto istorijos filosofijos pagrindus, turiniu. Straipsnis, išspausdintas „Berlyno mėnesiniame žurnale", autoriui pavyko. Filosofui esant gyvam jis buvo išleistas daug kartų. Frydricho Šilerio pažintis su Kanto filosofija, kurios aistringu adeptu jis netrukus tapo, prasidėjo būtent nuo šio straipsnio.

Straipsnis „Visuotinės istorijos idėja" pradedamas konstatuojant aplinkybę, kuri XVIII amžiuje visiems bu-

vo daugiau ar mažiau žinoma,— kad visuomenės gyvenime veikia dėsniai. Atrodytų, kas gali būti labiau atsitiktina žmogaus likime už vedybas. Tuo tarpu kasmetiniai duomenys rodo, kad didelėse šalyse šis procesas pavaldus pastoviems dėsniams, kaip ir permainingi oro svyravimai, kurių pavieniais atvejais negalima iš anksto numatyti, tačiau kurie apskritai be paliovos ir tolygiai palaiko ir varpinių augalų augimą, ir upių tekėjimą, ir kitas gamtos struktūras. Atskiri žmonės ir net ištisos tautos negalvoja apie tai, kad, siekdami savų tikslų — kiekvienas savo nuožiūra, dažnai neprotingai ir darydamas žalą kitiems,— jie, patys to nepastebėdami, eina į jiems nežinomą gamtos tikslą tarsi vedami kelrodės gijos ir padeda tą tikslą pasiekti. Panašią mintį apie asmeninių tikslų ir žmonių veiklos visuomeninių rezultatų nesutapimą išsakė jau Džambatistas Vikas. Paskui ją pakartos Herderis, o Hėgelis pavadins „proto gudrybe".

Atskirą žmogų tarti turint protingą tikslą, pasak Kanto, nėra pagrindo; veikiau kvailumas, vaikiška tuštybė ir griovimo aistra yra elgesio motyvai; tačiau jeigu nuo jų abstrahuosimės, tai bendroje istorijos eigoje galima įžvelgti tam tikrą visai žmonijai bendrą protingą tikslą. Šia prasme įgimti žmogaus pradai, susiję su jo proto taikymu, visiškai išsivysto ne individe, bet giminėje. Individas mirtingas, giminė nemirtinga. Reikalinga neužmatoma eilė kartų, kurios nuosekliai perduotų viena kitai švietimą, kad mūsų giminėje glūdintys pradai visiškai išsiskleistų.

Kokiomis priemonėmis gamta naudojasi, kad išvystytų žmonėse glūdinčius pradus? Žmonijos dėsningos tvarkos priežastis yra... žmonių antagonizmas, jų „nedraugingas bendravimas", polinkis įsijungti į bendriją ir kartu priešintis šiai bendrijai — tai sukelia pavojų, kad ji iširs. Skatinamas savanaudiškumo, garbės arba valdžios troškimo, žmogus susikuria sau tam tikrą padėtį tarp savo artimųjų, kurių jis, tiesa, negali pakęsti, tačiau be kurių negali apsieiti. Čia žengiami pirmieji žingsniai nuo laukiniškumo į kultūrą. Arkadijos piemenų gyvenimo sąlygomis, vienybės, nuosaikumo ir savitarpio meilės aplinkoje žmonių talentai nebūtų galėję pasireikšti, ir žmo-

nės, tokie pat romūs kaip jų avys, vargu ar savo egzistavimą būtų padarę vertesnį už naminių gyvulių egzistavimą. Todėl tebūnie palaiminta gamta už nesugyvenamą būdą, už pavydžiai lenktyniaujančią garbėtrošką, už nepasotinamą troškimą turėti ir valdyti. Žmogus nori sandoros, bet gamta geriau žino, kas gera jo giminei, ir veda jį nesantaikos keliu!

Kur veda šis kelias? Kantas optimistas, jis įsitikinęs, kad galiausiai — į visuotinę teisinę pilietinę visuomenę, kurios nariams suteikta didžiausia laisvė, tačiau suderinama su visiška kitų laisve. Antagonizmas šioje visuomenėje egzistuos, bet jį apribos įstatymai. Tik tokiomis sąlygomis galimas visapusiškiausias žmogaus prigimtyje glūdinčių potencijų išsivystymas.

Pasiekti visuotinę teisinę būklę — pats sunkiausias uždavinys, ir žmonių giminė jį išsprendžia vėliau už kitus. Mat žmogus yra gyvulys, reikalingas valdovo, kaip protinga būtybė, jis siekia sukurti įstatymus, visiems nubrėžiančius savivalės ribas, tačiau savanaudiškas gyvuliškas polinkis skatina jį sau pačiam daryti išimtį. Štai kodėl žmonijai iškilęs uždavinys yra keblus. Visiškai jį išspręsti neįmanoma, bet priartėti prie išsprendimo — gamtos įsakymas. Tam būtinos trys sąlygos: teisinga valstybinės santvarkos samprata, per amžius įgytas patyrimas, gera valia. Kantas nekuria iliuzijų dėl to, kada tai pasidarys įmanoma. Negreitai. Labai negreitai, po daugybės bergždžių mėginimų,

Tobulos pilietinės santvarkos sukūrimo valstybės viduje problema priklauso dar nuo vienos aplinkybės — įstatymus atitinkančių savitarpio santykių tarp valstybių nustatymo. Ir čia atsitinka tas pat, kaip su atskirais žmonėmis, susivienijančiais į valstybę, kad užkirstų kelią vienas kito naikinimui. „Taigi gamta žmonių, net didelių visuomenių ir valstybinių organizmų nesugyvenamą būdą vėl panaudojo kaip priemonę tam, kad neišvengiamame jų antagonizme surastų ramybės ir saugumo būklę; kitaip tariant, ji karais ir nepaprastos įtampos reikalaujančiu, niekada nesusilpnėjančiu rengimusi jiems, negandomis, kurios dėl to net taikos metu turi būti jaučiamos kiekvienos valstybės viduje, skatina iš pradžių netobuliems

mėginimams, bet galų gale po daugelio nuniokojimų, sugriovimų ir netgi visiško vidinių jėgų išsekimo — tam, ką protas būtų galėjęs patarti ir be tokio skaudaus patyrimo, būtent atsikratyti įstatymų nepažįstančios laukinės būklės ir sudaryti tautų sąjungą, kurioje kiekviena, net pati mažiausia, valstybė galėtų tikėtis savo saugumo ir teisių ne savo pačios jėgomis, bet vien tik iš didžiosios tautų sąjungos."

Kantas gyveno visuotinės istorijos problemomis, kai iš Jenos atėjo laiškas su viliojančiu pasiūlymu. Garsus filologas profesorius Šiucas visaip išgyrė „Grynojo proto kritiką", kuri teikianti „dvasiai kasdieninį peną", išdėstė kai kuriuos savo samprotavimus dėl knygos, o paskui pranešė, kad kitais metais jis ketina pradėti leisti „Visuotinį literatūrinį laikraštį", skirtą pasirodžiusių naujų kūrinių recenzavimui. Kanto bendradarbiavimas pakeltų naujojo organo reputaciją. Ar jis neapsiimtų iš pradžių aptarti Herderio knygą „Idėjos žmonijos istorijos filosofijai"? Kantas atsakė sutinkąs.

Mes išsiskyrėme su Herderiu Biukeburge, kur jis užėmė dvasininko postą ir dalyvavo „audringųjų genijų" literatūriniame sąjūdyje. 1776 metais jis buvo pakviestas į Veimarą tapti tenykštės protestantų bažnyčios galva. Liberalaus Veimaro hercogo Karlo Augusto rūmuose viešpatavo laisvamanybės dvasia. Herderis domisi Spinozos filosofija ir kartu su Gėte studijuoja biologiją. 1784 metais Gėtei pavyko padaryti svarbų atradimą: jis aptiko žmogaus tarpinį žandikaulį; tai, kad žmogus jo neturėjo, buvo laikoma argumentu, liudijančiu, kad žmogus iš esmės skiriasi nuo gyvulių; atradimas nebuvo paskelbtas, Kantas apie jį nežinojo, tačiau Herderiui jis buvo žinomas. Štai kodėl mes turime pagrindą rimtai žiūrėti į tas mintis apie gamtos vystymąsi, kurias Herderis išdėstė savo pagrindinio filosofinio veikalo „Idėjos žmonijos istorijos filosofijai" puslapiuose.

Prieš imdamasis analizuoti žmonių giminės vystymąsi, Herderis pateikia mūsų planetos istoriją. Apibūdindamas Žemės kilmę ir jos vietą visatos sistemoje, jis remiasi savo mokytojo Kanto veikalu „Visuotinė gamtos istorija ir dangaus teorija". Toliau kalbama apie geolo-

ginę Žemės istoriją, jos florą ir fauną. Užuominomis, labai miglotai Herderis kalba apie natūralų gyvybės atsiradimą — jo nuomone, ji atsirado vandenyje. Taip pat miglotai Herderis samprotauja apie nenutrūkstamą gyvūnų formų vystymąsi. Gamtamokslinės hipotezės „Idėjose..." sumišusios su samprotavimais apie sielų persikėlimą ir jų nemirtingumą. Vystymosi tikslas beribis. Herderis susimąsto apie tai, kuo išvirs žmogaus tobulėjimas. Žemėje žmonės — vystymosi riba, tolesnę gyvybės pažangą Herderio vaizduotė perkelia į nežemišką, anapusinį pasaulį. Tuo baigėsi pirmoji dalis, pakliuvusi į Kanto rankas. Apie pačią žmonijos istoriją knygoje nebuvo kalbama.

Kaip tik į tai recenzentas ir atkreipė dėmesį. Herderio teorijose jis neįžvelgė nieko daugiau, kaip tik lengvabūdišką įžūlumą. Mokinys samprotavo apie dalykus, prie kurių mokytojas dar jaunystėje sustojo apimtas visiško neryžtingumo: „Visuotinėje gamtos istorijoje ir dangaus teorijoje" Kantas atmetė galimybę vystymosi principą taikyti organinei materijai. Nepalankų įspūdį Kantui padarė ir maniera, kuria parašyta Herderio knyga,— emocinga, kartais pompastiška, nepasižyminti tikslumu, įtikinamumu. Sąvokų apibrėžimuose vietoj loginio tikslumo skaitytojas randa tik miglotas daugiareikšmes užuominas. Kantas surinko pluoštą iškalbingų citatų, iš kurių darėsi aišku, kad Herderis samprotauja apie dalykus, apie kuriuos kol kas galima tik fantazuoti. Kantas nepriskyrė Herderiui nieko daugiau, kaip tik tą, kas buvo pačiame tekste. Organinės evoliucijos idėjos jam atrodė „tokios pasibaisėtinos, kad protas nuo jų atšlyja". (Čia nereikia griežtai teisti Kanto. Priminsime, kad net Hėgelis, kurio filosofija buvo visiškai persiėmusi vystymosi idėja, nesiryžo šios idėjos taikyti gamtos pasauliui.)

Kantas su ironija kalbėjo apie Herderio siekimą pasiremti evoliucijos teorija pagrindžiant sielos nemirtingumo idėją. Net jeigu įmanomos būtybės, esančios aukštesnėje pakopoje negu žmogus, tai iš to neišplaukia, kad tas pats individas pasieks šią aukštesnę pakopą. Vikšras virsta drugeliu, bet tarp jų yra ne mirties, o lėlytės būvis. Recenziją Kantas baigė pageidavimu, kad jo mokinys „pa-

žabotų savo aistringą genijų ir kad filosofija, kuriai labiau rūpi sumažinti išpuikėlių numylėtinių, o ne gausinti jų, autoriui kituose jo veikaluose galėtų vadovauti ne užuominomis, bet apibrėžtomis sąvokomis, ne metafizikos ar jausmų įkvėpta vaizduote, bet plačiu savo užmojais, tačiau apdairiai taikomu protu".

Recenzija pasirodė viename iš pirmųjų „Visuotinio literatūrinio laikraščio" numerių, parašo po ja nebuvo, tačiau Herderis „iš braižo" iškart atpažino savo mokytoją. Kanto pavardė buvo tarp naujojo žurnalo narių, ir recenzijos anonimiškumas buvo vieša paslaptis.

Herderis apstulbintas, įtūžęs ir dega troškimu suduoti atsakomąjį smūgį. Laiške Hamanui jis užsimoja prieš „Grynojo proto kritiką": „Aš patirsiu tikrą malonumą, kai sudaužysiu ir nuniokosiu proto stabą". Tačiau tai tolimos ateities planai. Laiške Jakobiui jis papasakojo įspūdžius, kuriuos sukėlė Kanto straipsnis „Visuotinės istorijos idėja pasauliniu pilietiniu požiūriu". Pavartojęs Kanto adresu necenzūrinį žodį, Veimaro protestantų bažnyčios galva prašė Jakobį paramos: „Aš norėčiau, kad dangus įkvėptų tave parašyti keletą žodžių apie „Idėjos" nesąmones (visa kita ir pats sumanymas pavogtas iš „Idėjų..."), pavyzdžiui: žmogus — tai gyvulys, kuriam reikalingas šeimininkas, žmogus egzistuoja ne sau, bet giminei, giminėje jis ugdo visas savo galias, ir viskas galų gale nukreipta į politinį antagonizmą ir tobuliausią monarchiją, tikriau, į tobuliausių monarchijų, kurias valdo grynasis protas, sambūvį".

Apmaudo apakintas, Herderis darė tokius pat neteisingus priekaištus, kaip ir Kantas savo recenzijoje. Kiekvienas iš jų ne tik nenorėjo pastebėti nieko pozityvaus kito darbe, bet ir, dėstydamas priešininko mintis, sąmoningai jas supaprastino ir iškraipė. Kantas analogišką situaciją atlaikė su deramu orumu: Getingene išspausdinta recenzija nesudrumstė jo asmeninių santykių su Harve, savo, kaip „Grynojo proto kritikos" autoriaus, uždaviniu jis laikė tik išaiškinti skaitytojui joje išdėstytas mintis, padėti jam suprasti jį; iš recenzento jis reikalavo tik argumentų.

Ūmiam Herderiui reikėjo bet kokia kaina diskredituoti oponentą. Pastorius kunkuliavo pasipiktinimu. Jųdviejų polemika greitai virto kivirču, nors Kantas kiek galėdamas stengėsi apsiriboti ironija.

Kanto recenzija pasirodė tuo metu, kai Herderis baigė rašyti antrąją „Idėjų..." dalį. Greitosiomis jis įterpė į ją keletą išpuolių prieš kritinę filosofiją. Bet pirma, negu knyga išvydo dienos šviesą, Kantui teko perskaityti griežtą atkirtį žurnale „Vokiečių Merkurijus". Kanto recenzija buvo nepatenkinti daugelis (ir tai dar labiau kurstė Herderį). Filosofas ir poetas Knebelis laiške nukentėjusiajam vadino Kantą „mulkiu, profesoriumi, matuojančiu išmintį savo matu", ir būgštavo, kad tasai „mokytas asilas" nė trupučio nepristabdytų Herderio žingsnio. Nepatenkintas buvo ir rašytojas Vylandas, leidęs „Vokiečių Merkurijų". Jo žurnale ir pasirodė atsakymas Kantui, tariamai parašytas kažkokio „Pastoriaus iš***".

Antirecenzentas kaltino recenzentą „metafizine rutina", kuri jam kliudanti įžvelgti „Idėjose..." gyvą mintį, tiriančią naujus duomenis. Plačiame jo straipsnelyje buvo nemažai ir kitų kaltinimų ir aštrių žodžių; pikantiškiausia buvo tai, kad po pastoriaus kauke slėpėsi Vylando žentas, pradedantis filosofas K. L. Reinholdas, tada dar neskaitęs pagrindinio Kanto veikalo. (Vėliau susipažinęs su „Grynojo proto kritika", jis tapo karštu jos šalininku ir aktyviu populiarintoju.)

Kantas nesusiturėjo ir išsakė spaudoje savo nuomonę apie „antirecenziją". Jo oponentas, rašo jis „Visuotiniame literatūriniame laikraštyje", išsigalvojo kažkokį „metafiziką", nepripažįstantį empirinio pažinimo ir sustingusį bevaisėse abstrakcijose, iš tikrųjų recenzija remiasi faktiniais antropologijos ir kitų mokslų surinktais duomenimis. Ypač Kantą užgavo tariamojo pastoriaus pastaba, kad „protas neturi atšlyti" nuo jokios drąsios idėjos; replikoje Kantas vėl primygtinai teigia, kad Herderio mintyse nėra mokslinės tiesos.

Pats autorius nerado reikalo teisintis prieš recenzentą. Jo atsakymas buvo ne gynimasis, bet puolimas. Herderis nė karto nepamini Kanto vardo, tačiau jis nuolat šmėsčioja tarp eilučių antrojoje jo „Idėjų..." dalyje. An-

tai jis prieštarauja Kanto „Visuotinės istorijos idėjos" pagrindą sudarančiai minčiai apie nesantaiką kaip pradinę visuomenės būklę. Ir pagaliau cituoja (iškraipydamas) šį straipsnį: „Štai lengvas, tačiau netikęs žmonijos istorijos filosofijos principas: „Žmogus — gyvulys, kuriam reikalingas valdovas ir kuris savo galutinės paskirties laimės tikisi iš savo valdovo". Kanto straipsnyje nėra nieko, kas būtų susiję su „laime"; jis tik norėjo pasakyti, kad žmonės piktnaudžiauja savo laisve ir todėl jiems reikalingas „valdovas", kuriuo yra visa žmonių giminė ir valstybės institutas. Piktos Herderio filipikos prieš valstybę taip pat nukreiptos prieš Kantą, kuris suvokė, kad šis institutas neišvengiamas, ir tik svajojo apie jo tobulinimą. Herderiui valstybė — mašina, kurią ilgainiui reikės sulaužyti. Ir jis perfrazuoja Kanto aforizmą: „Žmogus, kuriam reikalingas valdovas,— gyvulys; jeigu jis žmogus, jam nereikalingas joks valdovas".

Ir dar viena strėlė buvo paleista į Kantą: kaltinimas (taip pat nepagrįstas), esą kritinė filosofija paniekinanti žmogų kaip individą, jai svarbiausia giminė kaip tam tikra pati sau pakankama esybė. „Jeigu kas nors pasakys, kad auklėjamas ne atskiras žmogus, bet giminė, tai šitai man bus nesuprantama todėl, kad giminė, rūšis — tik visuomenės sąvokos, ir reikia, kad jos būtų įkūnytos konkrečiais individais. Kad ir kokį humaniškumo, kultūros ir išprusimo tobulumą priskirčiau bendrai sąvokai, aš nieko nepasakyčiau apie tikrąją žmonių giminės istoriją, kaip nieko nepasakysiu kalbėdamas apskritai apie gyvūniškumą, akmeniškumą, geležiškumą ir priskirdamas visumai pačias puikiausias, tačiau atskiruose individuose viena kitai prieštaraujančias savybes".

Kai išėjo antroji „Idėjų..." dalis, Kantas gavo knygą iš Hamano ir atidžiai ją išstudijavo („išlaikė ilgiau kaip savaitę, nusižengdamas savo papratimui",— pranešė Hamanas Herderiui). „Visuotiniame literatūriniame laikraštyje" pasirodė nauja recenzija. Šį kartą ji prasidėjo palankiai: Kantas pagyrė išmintingą etnografinių šaltinių parinkimą, meistrišką jų išdėstymą, palydimą taikliomis pastabomis. Bet tučtuojau pradėjo ironizuoti dėl perdėm metaforiško dėstymo, kai „sinonimai pakeičia įrodymus,

o alegorijos — tiesą". Pateikė pavyzdžių, kaip Herderis prieštarauja pats sau.

Neliko Kanto nepastebėti knygoje slypintys prieš jį nukreipti išpuoliai. Herderis į pirmą vietą iškelia individo laimę, priešpriešindamas ją valstybei. Laimingam galima būti įvairiai, atsako Kantas. Ne iliuzinis laimės paveikslas, kurį kiekvienas piešia savaip, o „nepaliaujamai auganti veikla ir kultūra, kurios rodikliai yra pagal teisines sąvokas sutvarkyta valstybės konstitucija",— štai tikrasis apvaizdos ir Švietimo tikslas. Jeigu idealas — palaimingos Taičio salos, kur žmonės šimtmečius gyveno neturėdami ryšio su civilizuotu pasauliu, tai kyla klausimas, ar apskritai reikalingi žmonės, ar jų negali pakeisti laimingos avys ir avinai. Herderis Kanto principą pavadino „lengvu, bet netikusiu". Jis iš tikrųjų lengvai perimamas, nes jį patvirtina visų laikų ir tautų patyrimas. Tačiau kodėl jis netikęs? Galbūt teisingiau būtų pasakyti, kad jį pateikė netikęs žmogus?

Pašaipa skamba ir Kanto pastabose apie tai, kad Herderis nepripažįstąs jokių rūšies atributų, skirtingų nuo individo požymių. Žinoma, jeigu sakysime, kad nė vienas arklys neturi ragų, o apskritai arklių giminei ragai būdingi, šitai bus nesąmonė. Tačiau žmonių giminė kaip visuma turi kai kurių požymių, kurių neturi atskiras individas. Tik visa giminė realizuoja savo „paskirtį", tai yra vystosi ir gali pasiekti raidos viršūnes.

Tuo Kantas užbaigė polemiką. Recenzuoti trečiąją Herderio „Idėjų..." dalį jis griežtai atsisakė. Tiesa, polemikos atgarsių galima rasti kai kuriuose vėlesniuose darbuose, pavyzdžiui, straipsnyje „Numanomoji žmonijos istorijos pradžia" (1786 m.), kur jis labai atsargiai ironizuoja Herderio pastoriškai sielai mielo Senojo testamento atžvilgiu. Bet tai tik atgarsiai. Apskritai Kantas iš savo pusės ginčą laikė baigtu.

Herderiui jis tik prasidėjo. Įžeistas iki sielos gelmių, Herderis, nebaigęs savo pagrindinio veikalo, išeikvojo marias laiko ir jėgų bergždiems mėginimams nuvainikuoti kritinę filosofiją. „Grynojo proto kritikai" jis priešpriešino „Grynojo proto kritikos metakritiką", „Sprendimo galios kritikai"—„Kaligonę", traktatui „Į amžinąją tai-

ką"— savo paties veikalą tokiu pačiu pavadinimu. Kantas nepastebėdavo išpuolių.

Iš pradžių jo dėmesį patraukė kita polemika, tuo metu apėmusi visą išsimokslinusią Vokietiją. Tai buvo garsusis „Ginčas dėl panteizmo". Jis prasidėjo nuo sensacingo demaskavimo. Praėjus ketveriems metams po Lesingo mirties — jis mirė prieš pat „Grynojo proto kritikos" pasirodymą — paaiškėjo, kad didysis kritikas išpažino spinozizmą. Šią paslaptį pasauliui atskleidė Frydrichas Jakobis. Sužinojęs, kad Mendelsonas ketina parašyti straipsnį apie Lesingą, jis papasakojo jam vieno iš savo pokalbių su velioniu turinį. Kalba prasidėjo nuo Gėtės eilėraščio „Prometėjas" aptarimo, Lesingas pasakė visiškai sutinkąs su jo autoriumi, ortodoksinės dievybės sąvokos jam daugiau nebeegzistuojančios, dievas ir pasaulis tapatūs. Nustebintas Jakobis, nesitikėjęs tokio prisipažinimo, sutrikęs paklausė: „Tada Jūs turite dėl daug ko sutikti su Spinoza?" Į tai Lesingas atsakęs: „Jeigu aš turiu ką nors įvardyti, tai nežinau nieko kito... Ar jūs žinote ką nors geresnio?" Spinozizmas tuo metu Vokietijoje buvo ateizmo sinonimas. Žmonių atmintyje buvo gyvi knygų deginimai ir tų, kurie pritarė olandų panteisto mąstysenai, persekiojimai.

Mendelsonas nepatikėjo Jakobio pasakojimu, tarp jų užsimezgė susirašinėjimas, kurį Jakobis paskelbė 1785 metais po to, kai Mendelsonas išleido savo knygą apie Spinozą ir Lesingą („Rytmečio valandos"). Mendelsonas atsakė nauja knyga „Lesingo draugams", po kurios pasirodė Jakobio knyga „Prieš Mendelsono kaltinimus".

Jakobis puolė spinozizmą, kurį laikė nuoseklíausia racionalistine filosofija, jo nuomone, nesuderinama nei su tikėjimu, nei su tikru pažinimu. Protu jis vadino sugebėjimą betarpiškai įžvelgti dieviškąją esmę. Mendelsonas irgi nepritarė Spinozos pažiūroms; polemizuodamas su Jakobiu, jis gynė ne panteizmą, bet volfiškąjį racionalizmą. Svarbiausias jo rūpestis buvo nukreipti nuo velionio Lesingo kaltinimą nekenčiama bedievyste.

Abu ieškojo Kanto paramos. Jakobis rėmėsi juo kaip savo bendraminčiu kovoje prieš mėginimus racionaliai pagrįsti dievo buvimą. Mendelsonas, nors jis taip ir ne-

įveikė „Grynojo proto kritikos", vis dėlto žinojo, kad Kantas nepritarė jo pažiūroms, bet jis taip pat žinojo, kad iracionalistas Jakobis turi dar mažiau pagrindo apeliuoti į Karaliaučiaus profesorių. Todėl jis tikino pasikliaunąs Kanto moksliniu padorumu ir prašė pareikšti savo požiūrį į ginčą. Su panašiais prašymais kreipdavosi ir kiti. Kantas buvo tiesiog įtrauktas į polemiką.

Žinoma, Mendelsono pozicija jam buvo artimesnė; jis pats išaugo iš Volfo filosofijos. Suvokęs Švietimo, „berlyniškos mąstysenos" ribotumą, jis liko ištikimas geriausioms jo tradicijoms, kritikuodamas mokslą, jis neišsižadėjo jo. Prieš pat „Ginčo dėl panteizmo" pradžią Kantas paskelbė panegiriką jį išauklėjusiai dvasinei srovei — straipsnį „Atsakymas į klausimą „Kas yra Švietimas?" Atsakymas paprastas, rašė jis,— tai išaugimas iš dvasinės nepilnametystės, atsikratymas nesugebėjimo kitų nevadovaujamam naudotis savo protu. Turėk drąsos savarankiškai mąstyti — toks Švietimo šūkis.

Kartu Kantui jau seniai aišku: žmogus sotus ne vien protu, ne vien mokslo žiniomis. O dėl Mendelsono, tai jo mėginimai logiškai pagrįsti dievo buvimą ir sielos nemirtingumą su mokslu neturi nieko bendra. Kad parodytų nesutinkąs su Mendelsonu, Kantui užteko priminti atitinkamus „Grynojo proto kritikos" paragrafus. Tai jis padarė trumpoje pratarmėje savo sekėjo magistro L. Jakobio iš Halės knygai „Mendelsono rytmečio valandų patikrinimas". Išsiaiškinti santykiams su Jakobiu prireikė specialaus darbo. Jis vadinosi „Ką reiškia orientuotis mąstant" ir pasirodė „Berlyno mėnesiniame žurnale" 1786 metų spalio mėnesį (beveik kartu su Jakobio knyga).

Palyginti su „Grynojo proto kritika", straipsnyje esama kai kurių naujų minčių. Ten buvo kritikuojamas mėginimas netiesiogiai pažinti dievą loginio neprieštaringo įrodymo būdu, o čia atmesta galimybė tiesiogiai pažinti jį intuicija. Net jeigu, rašė Kantas, visame tame, kuo dievas tiesiogiai atsiveria žmogui, nebūtų nieko, kas prieštarautų šiai sąvokai, vis dėlto toks stebinys niekada neįrodytų jo buvimo. „Kokiu nors stebėjimu niekas pirmiausia negali įsitikinti aukščiausiosios esybės buvimu". Žinojimo nereikia painioti su tikėjimu. Tačiau Kantas anaiptol ne prieš

tikėjimą. Tikėjimas — kompasas, orientyras. Orientuotis mąstant — tai vadovautis subjektyviu principu nustatant tiesą, kai nėra objektyvaus principo. Vadinasi, peršasi išvada: žinojimas, pasižymintis objektyviu teisingumu, aukščiau už tikėjimą. Kantas sako „taip" ir tučtuojau ištaria „ne". Yra, daro jis išvadą, proto tikėjimas, tapatus dorovei. Jis „nenusileidžia jokiam žinojimui, nors savo pobūdžiu visiškai nuo jo skiriasi". Samprotavimų eiga mums žinoma iš „Grynojo proto kritikos".

Straipsnis „Ką reiškia orientuotis mąstant" buvo parašytas pagarbiu tonu ir nė kiek nesugadino Kanto santykių su Jakobiu. Vėliau abu susirašinėjo, keitėsi darbais, komplimentais. Kivirčas su Herderiu išmokė Kantą polemizuojant būti santūrų ir neužgauti oponento savimeilės.

Kanto pasisakymu prieš Jakobį baigėsi pirmasis ginčo dėl panteizmo etapas. Vėliau ginčas pakrypo netikėta linkme: knyga „Dievas. Keletas pokalbių" (1787 m.) į polemiką įsijungė Herderis, kuriam laikui atsitraukęs nuo darbo prie „Idėjų žmonijos istorijos filosofijai". Laidydamas polemines strėles į Kantą, Herderis iškėlė į padanges Spinozos pažiūras, įrodinėdamas, kad jos visiškai suderinamos su krikščionybe. Tai sukėlė radikaliai nusiteikusių Spinozos šalininkų, teisingai įžvelgusių pritempimus Veimaro superintendento išvedžiojimuose, protestus. Dar kelerius metus tęsėsi debatai, dabar jau tiesiogiai lietę Spinozą ir panteizmo problemas.

Tačiau Kanto jie daugiau nebejaudino. Juo labiau kad jis pasižadėjo: „Nuo šiolei į ginčus nebesileisiu". Iškilmingą įžadą jis davė antrojo „Grynojo proto kritikos" leidimo (1787 m.) pratarmėje. Tuo metu Kantas negalėjo skųstis nedėmesingumu savo veikalui. Nebent nesupratimu. Vienas po kito pasirodydavo jau ne straipsniai, bet knygos, nukreiptos prieš Kantą. Jį kaltino skepticizmu ir subjektyviuoju idealizmu. Visų šių pasisakymų logiką puikiai pagavo Lichtenbergas — fizikas ir filosofas, pats ne kantininkas, bet šiaip teisingas ir sąmojingas žmogus: „Jeigu Kantas būtų teisus, mes būtume neteisūs, bet kadangi tai neįmanoma, nes mūsų daug ir mes tokie protingi, išsimokslinę ir principingi, tai visiškai akivaizdu, kad neteisus Kantas,— tą ir reikėjo įrodyti".

Visiems atsakyti nebuvo galimybės, nebuvo ir reikalo: daugėjant kritikų, daugėjo ir šalininkų, pasirengusių ginti jo interesus ne tik spaudoje, bet ir su ginklu rankoje. Nė kiek neperdėta: 1786 metų pavasarį Jenoje Kanto filosofija tapo net... dvikovos priežastimi. Vienas studentas pareiškė, kad, norint suprasti „Kritiką", reikia mokytis universitete mažiausiai trisdešimt metų, kitas iškvietė jį į dvikovą. Vokietijos universitetus apėmė „Kanto karštligė". Kai kur valdžia sunerimo. Marburge vietinis landgrafas uždraudė dėstyti Kanto filosofiją, kol bus išsiaiškinta, ar ji negriauna žmogiškojo pažinimo pagrindų.

Tuo metu Kantas buvo išrinktas universiteto rektoriumi (šias pareigas eidavo vienerius metus), o Berlyno mokslų akademija priėmė jį į savo narius (čia jau iki gyvos galvos). Ir ne tik mokslo pasaulis atidavė duoklę Kanto šlovei. Kiekviename žurnalo „Vokiečių Merkurijus" numeryje spausdinami anoniminiai „Laiškai apie Kanto filosofiją". Parašyti raiškiai ir populiariai, jie patraukia plačiosios publikos dėmesį. Jų autorius pasirodė besąs K. L. Reinholdas, neseniai buvęs Kanto priešininku. Perskaitęs „Grynojo proto kritiką", jis buvo sukrėstas. Laiške Kantui Reinholdas prisipažino kadaise išspausdinęs Kanto „Idėjų žmonijos istorijos filosofijai" recenzijos „antirecenziją". Dabar jis siunčia Kantui meilės prisipažinimus, dėkoja už „naudingą revoliuciją", kurią jo sieloje sukėlė Kanto idėjos, žada atsidėti jų populiarinimui ir gynimui.

Pats Kantas retai kada atsakydavo savo oponentams. Mokslinis ginčas įdomus tik tada, kai gali pasakyti ką nors nauja. Įrodinėti priešininko nesąžiningumą ar kvailumą — nedėkingas užsiėmimas. Ypač kai laukia nauji darbai. O Kantui pagaliau atsivėrė neištirtas minties kontinentas, aplink kurį seniai klaidžiojo didieji filosofai ir į kurį jis pats daugelį metų veržėsi.

Kalbama apie etiką. Kanto nuopelnai čia ne menkesni negu gnoseologijoje. Mes jau žinome, kad kaip tik domėjimasis etikos problemomis, jas sprendžiant iškylantys sunkumai, pirmiausia laisvės antinomija, paskatino Kantą imtis „Grynojo proto kritikos". Parašęs savo svarbiausią veikalą, jis vėl grįžta prie pačios etikos. Pirmoji kregždė, paskelbusi, kad pradėta dirbti šioje srityje, buvo Johano

Šulco knygos „Bandymas pateikti dorovės mokslo įvadą" recenzija. (Recenzija pasirodė viename iš Karaliaučiaus žurnalų dar prieš pasižadėjimą nesivelti į ginčus.)

Šito Šulco nereikia painioti su neseniai minėtu Karaliaučiuje gyvenusiu Kanto draugu. Ir vieno, ir kito vardas buvo Johanas, abu buvo pamokslininkai. Tačiau pirmasis buvo kabinetinis eruditas, neskubėdamas skverbęsis į spekuliacijos gelmes, o antrasis — produktyvus literatas polemizuotojas, sakykloje — laisvamanis. Jis atsisakė rodytis parapijiečiams su tradiciniu peruku, dėl to buvo pramintas „vienplaukiu pamokslininku". Jis mėgino įtikinti monarchus ateizmo naudingumu įrodinėdamas, kad religija — netvirtas sosto ramstis, kad bedievis — kur kas patikimesnis valdinys nei tikintysis. Brandenburgo konsistorija laisvamanį patraukė atsakomybėn, tačiau jį užstojo pats Frydrichas II, kurio mėgstamas posakis buvo: „Filosofuokit apie ką norit, tik pakluskit".

„Vienplaukis" Šulcas aktyviai dalyvavo ginče dėl panteizmo. Jis išbarė Mendelsoną už tai, kad šis atsisakė pripažinti Lesingą Spinozos sekėju. Spinozos sekėjai laikomi ateistais, na ir kas? Paplitusi nuomonė: ateistas — pavojingas, amoralus žmogus, jis negali būti nei šeimos tėvu, nei valstybės piliečiu; nėra nieko absurdiškesnio už tokius samprotavimus. Moralė ir religija — skirtingi dalykai.

1783 metais „vienplaukis" Šulcas išleido knygą iš etikos, į kurią Kantas ir atsiliepė recenzija. Knygoje buvo išdėstytos pagrindinės mechanistinio materializmo idėjos, ir Kantas kruopščiai jas atkūrė. Šulcas tikėjo, kad visa gamta yra įdvasinta. Nėra nieko negyvo; egzistuoja tik gyvybė, pasižyminti didesniu ar mažesniu realumo laipsniu. Siela kaip skirtinga nuo kūno substancija — vaizduotės išmonė. Visos esybės — mechanizmai, ir serafimas, ir medis yra išmoningai padarytos mašinos. O todėl nėra ir laisvos valios, viskas pajungta griežtiems būtinumo dėsniams.

Šis teiginys ypač patraukė Kanto dėmesį, ir kaip tik jį jis kritikavo. Fatalizmas, kaip jis teisingai manė, bet kokį žmogaus elgesį paverčia marionečių žaidimu, visiškai pašalina moralinės pareigos sąvoką. O ji Kantui — kertinis dorovės, proto praktinio taikymo akmuo.

Pirmą kartą sistemiškai etiką Kantas išdėstė knygoje „Dorovės metafizikos pagrindimas", kuri išvydo dienos šviesą 1758 metais. Kodėl Kantas savo veikalo nepavadino „kritika" pagal analogiją su „Grynojo proto kritika"? Jis šitai aiškino tuo, kad etikoje viskas paprasčiau negu gnoseologijoje, čia protui nepaspęsta tiek dialektinių žabangų kaip teorijos srityje, čia ir pats įprasčiausias protas be jokios kritikos lengvai gali pasiekti teisingumo laipsnį. Kita vertus, tokia kritika, Kanto nuomone, bus užbaigta tik tada, kai pasidarys įmanoma parodyti praktinio ir teorinio proto (tai yra dorovės ir mokslo) vienovę, o 1785 metais Kantas manė dar nepajėgsiąs išspręsti tokio uždavinio. Kai tik jis pasidarė jam pagal jėgas, jis sėdo prie „Praktinio proto kritikos". Knyga išėjo 1788 metais. Šių dviejų etikos darbų turiniai iš dalies pakartoja, iš dalies papildo vienas kitą.

Šiuose darbuose išdėstyti tik Kanto dorovės teorijos pagrindai; užbaigtu pavidalu ji bus pateikta vėlesniuose darbuose. Pažinimo teoriją Kantas brandino daugelį metų, todėl ji atsirado kaip visuma, buvo išdėstyta griežtai, darniai, sistemiškai. Moralės teorija atrodė paprastesnė, tačiau pasirodė sudėtingesnė: tik senatvėje Kantas sukūrė veikalą, kur viskas buvo iki galo apgalvota,—„Papročių metafiziką".

Naujas žodis, Kanto tartas apie žmogaus elgesį,— dorovės autonomija. Ankstesnės teorijos buvo heteronominės, tai yra moralę kildindavo iš jos atžvilgiu išorinių principų. Vieni moralistai dorovinių principų šerdimi laikė tam tikrą prievartos sankciją — dievo valią, visuomenės nuostatus, įgimto jausmo reikalavimus. Kiti atkakliai teigė, kad gėrio ir blogio vaizdiniai yra kilę iš tikslų, kurių siekia žmogus, ir padarinių, išplaukiančių iš jo elgesio, iš jo laimės, malonumo, naudos siekimo. Kantas teigia esminį dorovės principų savarankiškumą ir savaiminį vertingumą.

Kanto etikos pradinė sąvoka — autonomiška gera valia. „Niekur pasaulyje, netgi ir už jo ribų, nėra tokio dalyko, kurį be apribojimų galima būtų pavadinti geru, išskyrus vien tik g e r ą v a l i ą. Intelektas, sąmojis, sprendimo galia ir kaip tik pavadintume dvasios *talentus*, arba

drąsa, ryžtingumas, ketinimų pastovumas, kaip *temperamento* savybės, kai kuriais požiūriais, be abejo, yra geros ir pageidautinos; tačiau jos gali pasidaryti itin blogos ir kenksmingos, jei valia, kuri tomis prigimties dovanomis turi naudotis <...>, nėra gera. <...>

<...> Netgi jei likimas būtų ypač nepalankus arba jei gamta pasirodytų šykšti lyg pamotė ir visiškai neduotų tai valiai galimybių įgyvendinti savo sumanymus, ir jei net didžiausiomis pastangomis ji nieko nepasiektų, bet liktų tik gera valia (žinoma, ne vien kaip troškimas, bet kaip panaudojimas visų priemonių, kiek jos yra mums pavaldžios), tai ir tada ji žėrėtų pati savaime lyg brangakmenis, kaip kažkas, kas savo tikrąją vertę turi pats savyje."

Sakoma, kad gerais norais pragaras grįstas. Tačiau Kanto gera valia ne pasyvi, iš jos subjekto mąstytojas reikalauja veiksmų, poelgių (panaudoti „visas priemones, kiek jos yra mums pavaldžios"). Kantas buvo kritikuojamas už formalų požiūrį į dalyką: kas vienomis sąlygomis gera, kitomis gali būti bloga. Tai teisinga, ir filosofas šitai žino. Kol kas jis kalba tik apie kompasą, kuris padeda žmogui orientuotis gyvenimo jūros audrose ir bangavimuose. Žinoma, kiekvieną kompasą veikia trikdymai, bet jie liaujasi, ir rodyklė vėl krypsta į polių; taip ir moraliniai orientyrai prarandami neilgam, anksčiau ar vėliau žmogui nusigiedrija dorovinis horizontas, ir jis mato, kur veda jo poelgiai — į gėrį ar į blogį. Gėris yra gėris, net jeigu niekas nėra geras. Kriterijai čia absoliutūs ir akivaizdūs, kaip skirtumas tarp dešinės ir kairės rankos.

Kad atpažintum gėrį ir blogį, nereikia specialaus išsimokslinimo, pakanka intuicijos. Šio termino, kaip mes jau žinome, Kantas nelinko vartoti, jo terminas — sprendimo galia, ji iš „dievo", iš prigimties, o ne dėl žinių. „Kad būtum sąžiningas ir geras, netgi protingas ir dorovingas, nereikia jokio mokslo nei filosofijos". Čia Kantas nutolsta nuo moralės „atradėjo" Sokrato, kurio požiūriu gėris tapatus žinojimui ir nežinojimas yra vienintelis bet kokio moralinio netobulumo šaltinis. Kantas, pats būdamas Švietimo kūdikis ir uolus jo gynėjas, kartu peržengia šviečiamojo racionalizmo ribas. Mokslas ir moralė — skirtin-

gos žmogaus būties sritys. Žinoma, ryšys tarp jų yra, ir jis grįš prie jo, tačiau kol kas jį domina skirtumai.

Teorijoje, toldamas nuo empirijos, protas ima prieštarauti pats sau, susiduria su mįslėmis, nežinomybės chaosu, neaiškumu, nepastovumu. Kas kita — elgesys. Praktinė sprendimo galia, atsikratydama juslinės medžiagos, pašalina šalutinius sluoksnius ir supaprastina savo uždavinį. Moralumas čia iškyla išgrynintu, nesudrumstu pavidalu. Štai kodėl, nors moralė atsiranda šalia filosofijos, filosofavimas išeina jai į naudą. „Nekaltumas — puikus dalykas, tačiau bloga vėl, kad jo beveik negalima išsaugoti, jis labai lengvai pažeidžiamas. Dėl to net išminčiai — apskritai ji daugiau pastebima poelgiuose negu žinojime — reikia mokslo ne tam, kad iš jo pasimokytų, bet tam, kad jos nuostatos būtų pastovesnės ir prieinamesnės vartoti".

Tik praktinėje (dorovės) srityje protas įgyja konstitutyvią funkciją, tai yra sprendžia konstruktyvų sąvokų formavimo ir jų realizavimo uždavinį. (Prisiminsime, kad pažinimo srityje protas reguliatyvus, tai yra jis tik sergsti nuo klaidų, konstitutyvus pažinime tik intelektas.) Praktinio proto objektas — aukščiausiasis gėris, tai yra to, kas reikalinga žmogaus laisvei, aptikimas ir įgyvendinimas. Kantas kalba apie praktinio proto pirmumą teorinio proto atžvilgiu. Svarbiausia — elgesys, pirmiausia veikla, o paskui žinojimas. Filosofija čia ištrūksta iš spekuliatyvių konstrukcijų nelaisvės, išeina į gyvybiškai svarbių problemų sritį, padėdama žmogui surasti tvirtą dorovinį pagrindą.

Filosofinė dorovės sąvokų analizė liudija, kad jos kyla ne iš patyrimo, bet *a priori* glūdi žmogaus protė. Kantas kelis kartus primygtinai pakartoja šią mintį. Reikia teisingai ją suprasti. Kantas netyrinėja moralės apskritai, kaip sąmonės formos, kuri atsirado kartu su visuomene ir kartu su ja transformavosi, kilmės. Kalbama tik apie individo dorovinį statusą. Kasdieninis antagonistinės visuomenės patyrimas priešingas moralumui, veikiau dvasiškai luošina negu auklėja žmogų. Moralus poelgis atrodo kaip tam tikro vidinio imperatyvo (paliepimo), kartais nesiderinančio su amoralia supančios tikrovės praktika, rezultatas.

Griežtai kalbant, kiekvienas poelgis imperatyvus, jis reikalauja sutelkti valią, kad būtų atliktas. Tačiau, pažymi Kantas, reikia skirti imperatyvus, nukreipiančius siekti tam tikro tikslo, nuo tų, kurie nėra šito nulemti. Pirmuosius jis vadina *hipotetiniais* (poelgis nulemtas tikslo ir nurodomas kaip priemonė); antrieji — *kategoriniai*. Moralus poelgis — kategorinio imperatyvo padarinys; šiuo atveju žmogus nesiekia jokio tikslo, poelgis pats savaime būtinas.

Hipotetinio imperatyvo tikslai gali būti dvejopi. Pirmuoju atveju žmogus tiksliai žino, ko jam reikia, ir klausimas tik tas, kaip įgyvendinti ketinimą. Nori tapti gydytoju — studijuok mediciną. Imperatyvas reiškiasi kaip meistriškumo taisyklė. Ši nieko nesako apie tai, ar iškeltas tikslas geras, ar blogas, o tik pasako, ką reikia daryti, kad jį pasiektum. Nurodymai gydytojui, kaip išgydyti pacientą, ir nuodytojui, kaip tikrai jį nužudyti, čia lygiaverčiai. Mat ir vieni, ir kiti tarnauja tam, kad būtų įgyvendinta tai, kas sumanyta.

Antruoju atveju tikslas yra, tačiau labai miglotas. Tai susiję su žmogaus laime. Hipotetinis imperatyvas čia įgyja išmintingumo patarimų formą. Šie patarimai sutaptų su meistriškumo taisyklėmis, jeigu kas nors galėtų pateikti tikslią laimės sampratą. Deja, tai neįmanoma. Nors kiekvienas žmogus nori būti laimingas, tačiau jis neįstengia konkrečiai ir visiškai pats sau neprieštaraudamas pasakyti, ko būtent jis nori, ko jam reikia. Žmogus siekia turtų — kiek rūpesčių, pavydo ir neapykantos jis dėl to gali užsitraukti. Jis nori žinoti ir suprasti — ar tai jam reikalinga, ar suteiks jam pasitenkinimą, kai jis įžvelgs kol kas nuo jo paslėptas nelaimes? Jis svajoja apie ilgą gyvenimą, bet kas gali laiduoti, kad jis nebus jam tik ilga kančia? Jis trokšta bent būti sveikas — bet kaip dažnai paliegęs kūnas sutūrėdavo nuo palaido gyvenimo ir t. t. Laimės atžvilgiu negalimas joks imperatyvas, kuris griežčiausia prasme nurodytų daryti tai, kas suteikia laimę, nes laimė yra ne proto, bet vaizduotės idealas ir remiasi tik empiriniais pagrindais.

Dorovės negalima grįsti tokiu netvirtu dalyku, koks yra laimės principas. Jeigu kiekvienas sieks tik savo lai-

mės, tai žmogaus elgesio maksima (taisyklė) įgyja labai savotišką „visuotinumą". Atsiranda „harmonija", panaši į tą, kurią pavaizdavo poetas satyrikas, nupiešęs dviejų vienas kitą skurdinančių sutuoktinių širdžių santarvę: o, nuostabi harmonija! Ko nori jis, to nori ir ji! Tokiomis sąlygomis neįmanoma surasti dorovės dėsnio, kuris valdytų visus.

Dėl to, kad kertiniu akmeniu laikoma visuotinė laimė, niekas nesikeičia. Čia žmonės taip pat negali susitarti, tikslas neapibrėžtas, priemonės nepatikimos, viskas priklauso nuo nuomonės, kuri labai nepastovi. (Todėl niekas negali priversti kitą būti laimingą taip, kaip jis nori, kaip jis įsivaizduoja kitų žmonių gerovę.) Moralės dėsnis tik dėl to mąstomas kaip objektyviai būtinas, kad jis turi galioti kiekvienam, kas turi protą ir valią.

Galutinai suformuluotas Kanto kategorinis imperatyvas skamba taip: *„Elkis taip, kad tavo valios maksima visada galėtų kartu būti visuotinio įstatymų leidimo principas"*. Iš esmės tai senos tiesos — elkis su kitu taip, kaip norėtum, kad jis su tavimi elgtųsi, daryk tai, ką privalo daryti visi — parafrazė.

Kanto kategorinį imperatyvą nesunku sukritikuoti: jis formalus ir abstraktus kaip Biblijos priesakai. Pavyzdžiui, nevok. O jeigu aš pavogsiu duonos kąsnį, jeigu aš mirštu iš bado, o tam, kieno ta duona, dėl to, kad jis neteko to kąsnio, nieko neatsitiks? Kantas visai ne už tai, kad žmonės mirtų, o greta perniek nueitų maistas. Blogiausiu atveju pavok, tik nevaizduok savo poelgio kaip moralaus. Štai kur visa esmė. Moralė yra moralė, o vagystė yra vagystė. Apibrėžimuose reikia būti tiksliam.

Kantas yra parašęs nedidelį straipsnį iškalbingu pavadinimu „Apie tariamą teisę meluoti iš meilės žmonėms". Visais gyvenimo atvejais reikia būti teisingam, primygtinai pabrėžia filosofas. Net jeigu piktadarys, sumanęs nužudyti tavo draugą, klausia tavęs, ar jo auka namuose, nemeluok. Tu neturi garantijų, kad tavo melas bus išganingas. Juk gali būti, kad į nusikaltėlio klausimą, ar tasai, kurį jis sumanė nužudyti, namuose, tu sąžiningai atsakysi, kad taip, tuo tarpu tasai tavo nepastebėtas išėjo ir, vadinasi, nepaklius žudikui, ir piktadarystė nebus įvykdyta.

O jeigu tu sumelavai ir pasakei, kad tavo draugo nėra namuose, ir jis iš tikrųjų (nors tavo ir nepastebėtas) išėjo, o žudikas sutiko jį gatvėje ir įvykdė nusikaltimą, tai tave visiškai pagrįstai reikia patraukti atsakomybėn kaip jo mirties kaltininką. Tuo tarpu jeigu tu būtum pasakęs tiesą, ką žinojai, tai galimas daiktas, kad kol žudikas būtų ieškojęs savo priešo jo namuose, jį būtų sučiupę subėgę kaimynai, ir žmogžudystė nebūtų įvykdyta. Teisingumas yra pareiga, ir užtenka padaryti mažiausią išimtį šiam dėsniui, kad jis pasidarytų išklibęs ir niekam tikęs. Moralės priesakas nepripažįsta išimčių.

Ir vis dėlto jos kankina Kantą. Savo vėlesniame veikale „Papročių metafizika", dėstydamas etikos teoriją, Kantas prie daugelio paragrafų pridėjo savotiškus papildymus (kaip tezės antitezę), visur pavadintus vienodai — „Kazuistiniai klausimai".

Antai pateikta tezė: savižudybė amorali. Ir iškart gundytoja antitezė kelia klausimus. Ar eiti į tikrą mirtį, kad išgelbėtum tėvynę, yra savižudybė? Ar leistina savanoriškai atimant sau gyvybę užkirsti kelią neteisingam mirties nuosprendžiui? Ar galima kaltinti dėl savižudybės karį, nenorintį pakliūti į nelaisvę? Ligonį, manantį, kad jo negalė neišgydoma? Klausimai lieka be atsakymo, bet jie rodo, kad Kantas neužsimerkdavo prieš gyvenimo prieštaravimus. Jis tik manė, kad moralė (kaip ir teisė) neturi prisitaikyti prie tų prieštaravimų. Moralė — tai tvirti žmogaus ramsčiai, kurie krizinėje situacijoje gali susvyruoti, tačiau krizė ir norma — skirtingi dalykai.

Tvirčiausias dorovės ramstis, vienintelis tikras kategorinio imperatyvo šaltinis — pareiga. Tik pareiga, o ne koks nors kitas motyvas (polinkis ir kt.) suteikia poelgiui moralų pobūdį. „Yra tokių užjausti linkusių sielų, kurios ir be jokio tuštybės ar egoizmo akstino jaučia vidinį malonumą skleisti aplink save džiaugsmą, ir kitų žmonių pasitenkinimas — kiek jos prie to prisideda — teikia joms malonumą. Bet aš sakau, kad nors toks poelgis šiuo atveju atitiktų pareigą ir būtų malonus, tikros dorovinės vertės jis neturi."

Šis rigoristinis teiginys sukėlė prieštaravimus ir pašaipas. Šileris negalėjo susilaikyti neparašęs epigramos:

> Artimiesiems tarnauju mielai, bet — deja!— širdis prie
> jų nelinksta.
> Tad ir kankina mįslė: ar aš iš tiesų dorovingas?
> Kelio čia kito nėra: niekink kiekvieną jų žingsnį,
> Šlykštėkis patsai, bet elkis, kaip lieps pareiga!

Vėliau Kantas sušvelnino savo formuluočių griežtumą. Iš pradžių jis meilę priešpriešino pareigai, o paskui surado būdą jas sujungti. Išmintis ir nuolaidumas įgyjami su metais. Net senatvėje pritinka darytis protingesniam. O į Šilerio, kuris buvo entuziastingas Kanto garbintojas, epigramą nereikia žiūrėti rimtai. Beje, galimas daiktas, ji padarė savo darbą — paveikė filosofą. Senatvėje jis pateiks sau „kazuistinį klausimą": „Ar daug verta geradarystė, padaryta šalta širdimi?"

Kraštutinumai susieina. Priešpriešindamas laimę dorovės dėsniui, Kantas galų gale (po daugelį metų trukusių apmąstymų) vėl juos regi drauge. Iš pat pradžių Kantas nesistengė atimti iš žmogaus siekimo laimingai gyventi. Net rūpinimąsi savo gerove jis tam tikra prasme buvo linkęs laikyti pareiga, kad ir dėl to, jog gerovė (sveikata, turtas, išsimokslinimas) sukuria geresnes sąlygas atlikti pareigą, o gyvenimo gėrybių stygius kelia pagundą nusižengti jai. Vis dėlto savo laimės kūrimas negali būti moralės principas. Dėl kitų laimės, tai „Papročių metafizikoje" ji apibrėžta kaip žmogaus tikslas ir pareiga. „Savo paties tobulumas ir kitų laimė" — tokia galutinė pareigos formulė. Tik nereikia užmiršti, kokie reliatyvūs laimės vaizdiniai ir kaip pavojinga prievartauti kitų valią. Sveikas protas ir žmogiškumas visada turi būti budrūs, jie Kantui — svarbiausi.

Todėl reikia kuo ryžtingiausiai atmesti tą iškreiptą traktuotę, kurią pareigos idėjai priskyrė (kartais remdamiesi Kantu) vokiečių militarizmo ir fašizmo ideologai. „Aukščiau už viską pareiga, tu turi būti ištikimas faterlando ir fiurerio kareivis",— buvo mokoma mokyklose ir kareivinėse. O Kantas iš žmogaus reikalavo pirmiausia

būti žmogumi ir galvoti apie žmoniją. Fašizmas žmogų traktavo tik kaip priemonę įgyvendinti mizantropiškai tautų išnaikinimo ir pavergimo praktikai. Kantas buvo vienas iš pirmųjų mąstytojų, paskelbusių besąlygišką žmogaus asmenybės vertę nepriklausomai nuo rasinės, tautinės ir luominės priklausomybės. Vienas iš kategorinio imperatyvo variantų skamba taip: „Elkis taip, kad nei savo asmenyje, nei kieno nors kito asmenyje niekada žmogaus nepanaudotum vien kaip priemonės, o visada — kaip tikslą". Citata paimta iš „Dorovės metafizikos pagrindimo", „Praktinio proto kritikoje" pasakyta ne mažiau griežtai: „Žmogus <...> yra *tikslas pats savaime*, t. y. niekad niekieno (netgi dievo) negali būti panaudotas tik kaip priemonė".

Daug kas priklauso nuo paties žmogaus. Yra tokia sąvoka — orumas. Reikia žinoti, ką tai reiškia, ir mokėti jį išsaugoti. Nepasidarykite kito žmogaus vergu. Neleiskite nebaudžiamai trypti jūsų teises. Nepasidarykite skolų (jeigu nesate visiškai tikras, kad galite jas grąžinti). Nepriimkite geradarysčių. Nepasidarykite pataikūnais ar meilikautojais. Tada, sako Kantas, jūs išsaugosite savo orumą. O kas pasivertė kirminu, tegu paskui nesiskundžia, kad jį trypia kojomis.

Specialiai „mąstytojų klasei" Kantas suformulavo tokias maksimas: 1. Galvoti pačiam. 2. Mintimis statyti save į kito vietą. 3. Visada mąstyti neprieštaraujant sau pačiam. Intelektas žmogui duotas tam, kad jis galėtų juo naudotis be jokios prievartos, kad jo dvasinis horizontas būtų pakankamai platus, o mąstysena nuosekli.

Kantas griežtai pasisako prieš visokį fanatizmą, apibūdina jį kaip „žmogaus proto ribų pažeidimą". Jo netraukia net stoikų „herojiškasis fanatizmas". Tik blaivus pareigos įsisąmoninimas vadovauja mąstančio žmogaus elgesiui. „Pareiga! Tu prakilnus, didis žodis, tavyje nėra nieko patrauklaus, kas žmonėms įsiteiktų, tu reikalauji paklusti, nors, kad sužadintum valią, ir negrasini niekuo, kas sukeltų sieloje natūralų nepalankumą ir gąsdintų, bet tik nustatai dėsnį, kuris savaime prasiskverbia į sielą ir net prieš valią įgyja pagarbą (nors ne visada būna vykdomas), prieš kurį nutyla visi polinkiai, nors slapta jie ir

veiktų prieš jį,—kas gi yra tavasis tavęs vertas šaltinis ir kur glūdi šaknys tavo taurios kilmės, išdidžiai neigiančios bet kokią giminystę su polinkiais, ir iš kokios šaknies išauga būtina sąlyga tos vertės, kurią tik žmonės gali sau suteikti?

Tuo negali būti kas nors mažiau negu tai, kas žmogų iškelia virš jo paties (kaip jutimais suvokiamo pasaulio dalies), kas jį susieja su visa daiktų tvarka, kurią tik intelektas gali mąstyti ir kuriai kartu pavaldus visas jutimais suvokiamas pasaulis, <...>. Tai ne kas kita kaip asmenybė".

Čia reikia patikslinti terminus. Vertėjai į rusų kalbą žodžiu „asmenybė" dažnai verčia du iš principo skirtingus Kanto terminus — *Person* ir *Persönlichkeit*. Pirmasis terminas reiškia „asmuo", tik antrasis reiškia „asmenybė". Asmeniu Kantas vadina žmogų kaip individą, skiriantį save nuo kitų, principo „aš mąstau" įkūnijimą; asmenybė — tai kažkas daugiau negu sąmonės turėtojas, asmenybės sąmonė tampa savimone. Būti asmenybe — tai būti laisvam, elgesiu realizuoti savo savimonę. Juk žmogaus prigimtis — jo laisvė.

Laisvė etikos požiūriu — ne savivalė. Ne šiaip loginė konstrukcija, kai iš duotos priežasties lygiomis teisėmis gali išplaukti skirtingi padariniai. Noriu — pasielgsiu taip, o noriu — visai priešingai. Asmenybės dorovinė laisvė yra pareigos įsisąmoninimas ir vykdymas. Paties savęs ir kitų žmonių atžvilgiu „laisva valia ir dorovės dėsniams pajungta valia — tai tas pat".

Kaip, pasak Kanto, galima žmogaus laisvė, mes žinome iš ankstesnio skyriaus. Žmogus — dviejų pasaulių kūdikis. Priklausymas jutimais suvokiamam (fenomenų) pasauliui padaro žmogų išorinio priežastingumo žaisleliu, čia jis pavaldus pašalinėms jėgoms — gamtos dėsniams ir visuomenės nuostatams. Bet kaip inteligibilaus „daiktų pačių savaime" (noumenų) pasaulio narys jis apdovanotas laisve. Tie du pasauliai — ne antipasauliai, jie sąveikauja vienas su kitu. Inteligibilus pasaulis sudaro jutimais suvokiamo pasaulio pagrindą.

Taip ir noumenalus žmogaus pobūdis yra jo fenomenalaus pobūdžio pagrindas. Blogai, kai pastarasis įveikia

pirmąjį. Auklėjimo uždavinys — kad žmogus visiškai vadovautųsi savo noumenaliu pobūdžiu. Darydamas vieną ar kitą gyvybiškai svarbų sprendimą, remtųsi ne išoriniais motyvais (karjera, pelnas ir kt.), bet vien tik pareigos paliepimu. Kad nebūtų daroma atvirkščiai, žmogui duota sąžinė — nuostabus sugebėjimas kontroliuoti save.

„Žmogus gali kiek tik nori gudrauti, kad savo dėsniui priešingą elgesį, kurį jis prisimena, pavaizduotų sau kaip netyčinį neapdairumą, tiesiog kaip neatsargumą, kurio niekad negalima visiškai išvengti, taigi kaip kažką, į ką jis buvo įtrauktas gamtinio būtinumo srauto, ir pripažintų save nekaltu; ir vis dėlto jis mato, kad advokatas, kalbantis jo naudai, niekaip negali priversti nutilti jame kaltintoją, jei jis supranta, kad, neteisingai elgdamasis, buvo pilno proto, t. y. galėjo naudotis savo laisve". Sąžinės mechanizmas pašalina žmogaus susidvejinimą. Negalima viską teisingai suprasti, bet neteisingai elgtis, viena koja būti inteligibiliame pasaulyje, o kita — reiškinių pasaulyje, žinoti viena, o daryti kita. Su sąžine negalima žaisti slėpynių. Su ja neįmanomi jokie sandėriai. Ir jos neužliūliuosi, anksčiau ar vėliau ji prabus ir privers atsakyti.

Determinuok save pats, įsisąmonink moralinę pareigą, visada ir visur jos laikykis, pats atsakyk už savo poelgius — tokia griežtos ir bekompromisinės Kanto etikos kvintesencija.

Rigoristai kaltina Kantą nenuoseklumu. Tęsdamas Europos laisvamanybės tradiciją, Kantas atmetė religinį moralės pagrindą: ne dievo įsakymai, bet pareiga žmonijai verčia mus dorovingai elgtis. Tačiau visa tai, ką „Grynojo proto kritikoje" Kantas atmetė kaip absoliučiai neįrodoma — sielos nemirtingumas, valios laisvė, dievo buvimas,—„Praktinio proto kritikoje" pateikiama kaip postulatai, kurie nors ir neišplečia mūsų pažinimo, bet apskritai „duoda protui teisę į tokias sąvokas, kurių kitaip netgi galimybės jis neišdrįstų teigti". Mes jau žinome, kaip Heinė šaipėsi iš tokių samprotavimų.

Šaipėsi iš jų ir Šopenhaueris. Kantą jis lygino su žmogumi, kuris kaukių baliuje meilinasi nepažįstamai gražuo-

lei, siekdamas pelnyti jos palankumą. Vakarui baigiantis dama nusiima kaukę, ir paaiškėja, kad tai jo žmona. Esą Kantas pažadėjęs sukurti dorovę be dievo, bet visos jo žodinės gudrybės tesančios tiktai kaukė, po kuria slepiasi įprastas religinės moralės veidas.

Heinė ir Šopenhaueris nepastebėjo labai svarbios detalės: Kanto etikoje religija — ne moralės priežastis, bet jos padarinys. Moralė skiria žmogų nuo gyvulio, bet iš kur ji atsirado, Kantui lieka didžiausia visatos paslaptimi. Kaip ir pati visata. „Du dalykai pripildo sielą vis naujo ir vis stiprėjančio susižavėjimo bei giliausio pagarbumo, kuo dažniau ir ilgiau apie juos susimąstome,— žvaigždėtas dangus virš manęs ir moralės dėsnis manyje".

Taip skamba viena iš baigiamųjų „Praktinio proto kritikos" pastraipų. (Ji žymi dar ir tuo, kad bronzinė lenta su šiuo tekstu netoli kapo priklausė filosofo memorialui.) Tačiau, tęsia Kantas, nors susižavėjimas ir pagarba ir gali paskatinti tyrinėti, bet negali atstoti tyrimų. Ko reikia tyrimams? Pirmiausia mokslinio metodo. Jis vienodai būtinas tiek išorinei, tiek vidinei pasaulio sąrangai tirti. Mokslo sergėtoja ir globėja visada turi būti filosofija. Kanto niekada neapleido gilus įsitikinimas tos žinijos srities, kuriai jis atsidėjo, naudingumu.

* * *

Žodį toli gražu ne visada lydi darbas. Mokyti lengviau negu laikytis pamokymų. Filosofijos istorijoje apstu pavyzdžių, kai skelbiamos idėjos ir elgesys nesutapdavo. Šopenhaueris, propagavęs asketizmą, buvo smaližius ir lėbautojas. Nyčė, svajojęs apie antžmogį, aiškiai turėjo nepilnavertiškumo kompleksą. Kantas moralistas ir Kantas žmogus — tas pat.

Žinoma, jis ne visada ir ne visur vadovavosi kategorinio imperatyvo tiesomis. Buvo smulkmeniškas (ypač į senatvę), keistokas, nekantrus, šykštus (net kai susikūrė materialinę gerovę), pedantiškas (nors puikiai suprato, kad pedantizmas — blogis, „liguistas formalizmas", ir barė

pedantus), nepakentė prieštaravimų. Gyvenimas vertė daryti kompromisus, ir kartais jis gudraudavo ir griebdavosi diplomatijos. Tačiau apskritai jo elgesys atitiko tą vidujai laisvos asmenybės idealą, kurio apmatus jis pateikė savo etikos veikaluose. Turėjo gyvenimo tikslą, buvo įsisąmoninęs pareigą, sugebėjo valdyti savo norus ir aistras, net savo organizmą. Turėjo charakterį. Buvo geras.

Prigimtis suteikia žmogui temperamentą, charakterį jis išsiugdo pats. Stengtis pamažu pasidaryti geresniam — tuščias darbas, manė Kántas. Charakteris sukuriamas iškart sprogimu, dorovine revoliucija. Moralinio atsinaujinimo poreikį žmonės jaučia tik subrendę, Kantas jį patyrė prie keturiasdešimtmečio slenksčio. Materialinė nepriklausomybė atsirado vėliau.

1784 metais Kantas nusipirko namą. Jo santaupos jau seniai viršijo kadaise juodai dienai atsidėtus 20 auksinų. Dabar jam nieko nereiškė pakloti 5500 guldenų už dailininko Bekerio (kadaise nutapiusio jo portretą) našlės nekilnojamą turtą. Namas buvo miesto centre, tykioje šalutinėje gatvelėje, Princesinštrasėje, netoli karaliaus pilies. Prie namo glaudėsi sodas su daugybe gėlių ir ūksmingų medžių. Tiesa, netrukus išaiškėjo nemalonus dalykas: per tvorą berniūkščiai svaidydavo akmenis. Policija neįstengė (arba nenorėjo) jų sutramdyti, ir filosofas nebeidavo į savo paties sodą.

Į policiją teko kreiptis ir kitu reikalu: už sodo buvo miesto kalėjimas. Vasarą, kai atidarydavo langus, iš ten girdėdavosi, kaip giedamos bažnytinės giesmės. Tai trukdė susikaupti. Be to, filosofas buvo tikras, kad kaliniams rūpi ne išganyti sielą, o tik įsiteikti vyresnybei. Ir jis pareikalavo, kad būtų giedama užsidarius langus ir tik pusbalsiu: kalėjimo prižiūrėtojas vis tiek išgirs ir patvirtins kalinių dievobaimingumą. Kantas turėjo draugų magistrate ir savo pasiekė.

Namas buvo dviaukštis, aštuonių kambarių. Apačioje buvo mokomoji auditorija, kur profesorius dirbdavo su studentais, ir virėjos butas. Antrajame aukšte — valgomasis, miegamasis, svetainė, kabinetas. Mansardoje gyveno tarnas, į atsargą paleistas kareivis Lampė. Valgomajame — pietų stalas ir šešios audeklu apmuštos kėdės, indauja,

kurioje po stiklu stovėjo neįmantrus porcelianas, buvo užrakintas stalo sidabras ir pinigai. Kabinete — du paprasti stalai, užversti knygomis ir popieriais, ant apdulkėjusios sienos (tvarkyti čia nebuvo leidžiama) — Ruso portretas. Biblioteka — ne daugiau kaip 500 knygų kartu su brošiūromis — buvo miegamajame. (Palyginkime: Gėtė namuose turėjo 2300 tomų, Herderis — 7700). Miegamajame buvo vienas langas, kurio Kantas niekada neatverdavo, nes manė, kad tai geriausias būdas atsikratyti vabzdžių. Lampė vėdindavo miegamąjį paslapčiomis nuo šeimininko. Net žiemą miegamasis buvo nekūrenamas. Kai filosofas dirbdavo, namuose tvyrodavo kapų tyla.

Kanto darbo diena prasidėdavo penktą valandą. (Tais laikais, kai žmonės nežinojo, kas yra elektra, anksti keltis nebuvo kažkas neįprasta.) Savo jaunam bičiuliui Kyzeveteriui Kantas patarė keltis ketvirtą (antai buvo žinoma, kad Rusijos gubernatorius Rytų Prūsijoje Vasilijus Suvorovas, generalisimo tėvas, antrą valandą nakties būdavo jau pakirdęs). Be ketvirčio penktą profesoriaus miegamajame pasirodydavo Lampė ir neišeidavo, kol šis atsikeldavo. Su chalatu ir naktine kepuraite Kantas eidavo į kabinetą, kur išgerdavo du puodelius silpnos arbatos ir surūkydavo pypkę, vienintelę per visą dieną. (Tolstojus klydo, priskirdamas Kantui nesuvaldomą potraukį prie tabako — atseit, jeigu jis nebūtų tiek daug rūkęs, „Grynojo proto kritika" tikriausiai nebūtų buvusi parašyta „tokia nereikalingai nesuprantama kalba".) Kavą filosofas mėgo, bet stengėsi negerti, laikydamas ją kenksminga.

Pirmoji darbo valanda būdavo produktyviausia ir džiaugsmingiausia. Jeigu prieš akis būdavo paskaitos, tai kitą valandą sugaišdavo rengdamasis joms. Paskaitos paprastai prasidėdavo septintą; dabar Kantas dėstydavo devynias valandas per savaitę, vasarą jis skaitydavo logiką ir fizinę geografiją, žiemą — metafiziką ir antropologiją. Po paskaitų profesorius vėl apsivilkdavo chalatą ir sėsdavosi prie stalo kabinete. Be ketvirčio pirma vėl persirengdavo. Tuo metu imdavo rinktis pietų pakviesti bičiuliai. Prie senųjų — Grino, Moderbio — prisidėjo nauji: karinis patarėjas Šefneris, rūmų pamokslininkas Šulcas, pastorius Borovskis, filosofai Krausas, Rinkas, Jošė, ma-

tematikas Genzichenas, rašytojas Hipelis, gydytojas Jachmanas, teologas Hasė ir kai kurie kiti. Šeimininkas pats išimdavo ir paduodavo tarnaitei sidabrinius šaukštus. Lygiai pirmą Lampė peržengdavo kabineto slenkstį ir ištardavo sakralinę frazę: „Sriuba ant stalo". Svečiai eidavo į valgomąjį ir greitai susėsdavo į vietas, jie žinodavo, kad šeimininkas išalkęs.

Kantas niekada nepietaudavo vienas. Valgyti vienam, manė filosofas, neleistina, tai ne jėgų atstatymas, bet jų sekinimas: kas pietauja vienišas prie stalo, lieka vienas su savo mintimis, kurių darbas nesiliauja. Žvalumą sugrąžina tik stalo kaimynai — laisvas pokalbis su jais atitraukia ir išblaško. Kad pokalbis būtų bendras, prie stalo turi būti negausi draugija, kompetentinga nuomone — ne daugiau, negu yra mūzų (bet ir ne mažiau, negu yra gracijų). Kantas šiuo atžvilgiu laikėsi aukso vidurio: jo ūkyje buvo tik šešios poros stalo įrankių.

Pokalbis prie stalo — didis menas: reikia mokėti kalbėtis su visais, o ne tik su kaimynu (blogai, kai draugija suskyla į mažas grupeles); negalima leisti stoti ilgai trunkančiai, visus slegiančiai tylai (galimos tik trumpos pauzės), negalima peršokti nuo vieno dalyko prie kito (jeigu tema baigta, reikia sumaniai nukreipti kalbą į gretimą); negalima leisti, kad draugijoje įsiliepsnotų aistros; pokalbis prie stalo — žaidimas, o ne darbas; jeigu jau kilo rimtas ginčas, tai ginčijantis reikia neprarasti orumo, gerbti pašnekovo nuomonę. Visokius debatus geriausia užbaigti pokštu, jis ne tik sutaiko priešingas nuomones, bet ir, sukeldamas juoką, pagerina virškinimą.

Taip Kantas suprato „pokalbio estetiką", kuriai teikė didelę reikšmę ir kuria, būdamas svetingas šeimininkas, sumaniai naudojosi. „Pažįstantis Kantą iš darbų ir paskaitų,— tvirtina Jachmanas,— pažįsta jį tik iš dalies: išminčius visiškai atsiskleisdavo tarp pašnekovų". Jo žinios ilgainiui pasidarė neaprėpiamos, ir jis galėdavo patraukliai kalbėti bet kuria tema. Prie įgimto sąmojingumo ir polinkio bendrauti prisidėjo profesionalus įgudimas valdyti auditoriją, įdėmiai išklausyti pašnekovą, sudominti ir būti suprantamam.

Tiesa, tiems, kas įprato būti dėmesio centre, galėjo nepatikti Kanto maniera būti pokalbio siela. Jaunasis grafas Purgštalis, atvykęs į Karaliaučių su Reinholdo rekomendaciniu laišku, apmaudavo, kad šeimininkas nenori kalbėtis su juo protingomis temomis, o daugiausia nuleidžia viską juokais. Per pietus, pasak grafo, Kantas kalbėjo nenutildamas, „jis geriau už mane žinojo, kokie pas mus Štajermarke naminiai paukščiai, kaip atrodo šalis, kiek išprusęs katalikų dvasininkas. Visais tais klausimais jis man prieštaravo".

Pietūs buvo vienintelis maistas, kurį sau leisdavo filosofas. Pakankamai sotūs, su geru vynu (alaus Kantas nepripažino), jie trukdavo iki ketvirtos ar penktos valandos. „Jis valgydavo ne šiaip su apetitu, bet mėgaudamasis,— prisiminė vienas iš Kanto svečių (tikriausiai nenumanęs, kad šeimininkas visą parą neturėjo burnoje nė kąsnelio).— Jo veidas degė geismu, iškalbingi žvilgsniai, kuriuos jis mesdavo čia į vieną, čia į kitą patiekalą, liudijo, kad šiuo momentu jis visiškai atsidėjęs vaišėms". Kantas iš tikrųjų mėgo skaniai pavalgyti, nusimanė apie valgių gaminimą ir buvo linkęs pasamprotauti šia tema. Hipelis tikino, kad Kantas ketinęs parašyti „Kulinarijos meno kritiką". Jo mėgstamas patiekalas buvo šviežia menkė. Po pietų filosofas vaikštinėdavo. Kol buvo gyvas Grinas (jis mirė 1786 metais), Kantas paprastai aplankydavo jį ir jiedu snūduriuodavo krėsluose, dabar jis manė, kad dieną miegoti nesveika, ir net neprisėsdavo, kad neužsnūstų. Atėjo legendinių pasivaikščiojimų metas. Karaliaučiaus gyventojai įprato matyti savo įžymybę, neskubiu žingsniu atliekančią mocioną vis tuo pačiu maršrutu —„filosofiniu keliu",— paprastai vieną, metų ir sunkių minčių nusvarinta galva. Jo perukas dabar gulėdavo ne taip nepriekaištingai kaip jaunystėje ir dažnai nusmukdavo ant šono. Eidamas Kantas stengdavosi negalvoti, bet mintys toptelėdavo, ir tada jis atsisėsdavo ant suoliuko jų užsirašyti. Galutinis pasivaikščiojimo tikslas — Frydrichsburgo fortas. Grįžęs namo, filosofas duodavo nurodymus dėl namų apyvokos. Vakaro valandas jis skirdavo lengvam skaitymui (laikraščiams, žurnalams, beletristikai), skaitant kildavusios mintys vėl nedelsiant būdavo užsirašo-

mos. Prieblandoje, nedegdamas žiburio, Kantas gėrėdavosi Lėbenichto bažnyčios bokštu. Jis taip priprato prie to vaizdo, kad kai išsikerojusios kaimyninio sodo tuopos užstojo bažnyčią, prarado ramybę ir atgavo ją tik tada, kai kaimynas, nusileidęs filosofo prašymams, pradėjo reguliariai nupjaustinėti medžių viršūnes. Dešimtą valandą Kanto namai sumigdavo.

Tvarkingas gyvenimo būdas, nusistatytų higienos taisyklių laikymasis turėjo vieną tikslą — tausoti sveikatą. Dar dirbant prie „Grynojo proto kritikos" ji pradėjo kelti nerimą: laiškuose atsirado skundų negale, greitu nuovargiu. Prieš akis buvo slogus anksti susenusio Mendelsono pavyzdys. Vaistais Kantas nepasitikėjo, laikė juos nuodais savo silpnai nervų sistemai. Vienu metu jis reguliariai gėrė vaistus, mažinančius skrandžio rūgštingumą, bet metęs juos pasijuto geriau. Ir štai atsidūręs prie senatvės slenksčio jis pradeda laikytis griežčiausio režimo, susidaryto remiantis ilgalaikiu savęs stebėjimu ir savitaiga. Tai buvo unikalus higienos eksperimentas, juo iki šiol įdėmiai domimasi. Žmonės, kuriems tolima Kanto filosofija, studijuoja jo gyvenimo būdą ir įpročius.

Antai jais labai domėjosi tarybinis rašytojas Michailas Zoščenka. (Zoščenka dirbo tiriamąjį darbą psichologijos srityje, jo pasiektus rezultatus didžiai vertino I. Pavlovas.)

Apysakoje „Sugrąžinta jaunystė" Zoščenka rašo apie Kantą: „Jis tobulai išstudijavo savo kūno sandarą, savo mašiną, savo organizmą ir stebėjo juos, kaip chemikas stebi kokį nors cheminį junginį, pridėdamas į jį čia vieną, čia kitą elementą.

Ir tasai menas išsaugoti gyvenimą, sergėti ir tęsti jį pagrįstas grynuoju protu.

Proto ir valios galia jis nutraukdavo daugelį liguistų reiškinių, kurie kai kada prasidėdavo jo organizme.

Jam net pavykdavo, kaip tvirtino biografai, sustabdyti persišaldymą ir slogą.

Jo sveikata buvo, taip sakant, sava, gerai apgalvota kūryba.

Psichinę valios galią jis laikė aukščiausiu kūno valdovu.

Autorius tokio gyvenimo, primenančio mašinos darbą, nelaiko idealu. Bet vis dėlto reikia pasakyti, kad Kanto eksperimentas pavyko, ir ilgas jo gyvenimas bei milžiniškas darbingumas puikiai šitą įrodo".

Kantas paliko savo „sistemos" aprašymą. (Šiuo atveju kalbama ne apie filosofijos, bet apie sveikatos sistemą.) Ji išdėstyta darbe „Fakultetų ginčas", kurio trečioji dalis pavadinta „Apie dvasios sugebėjimą įveikti ligas vien tik ketinimo galia". Darbas buvo paskelbtas gyvenimo pabaigoje, bet jau 1786 metais vienoje iš kalbų jis išdėstė reikalo esmę: valdyk savo prigimtį, kitaip ji valdys tave!

Kantas suprato, kad jo receptai visiškai individualūs. („Kiekvienas turi savą būdą būti sveikas, nuo kurio negalima nukrypti nesukeliant sau pavojaus",— pareiškė jis viename iš laiškų.) Tai, apie ką jis pasakoja, ne pavyzdys, kurį galima aklai mėgdžioti, tai tik penas apmąstymams, paskata susidaryti savas elgesio normas. Be to, šiuolaikinės medicinos požiūriu daugelis Kanto rekomendacijų neišlaiko kritikos.

Pagrindinė dietetikos (taip Kantas vadina meną užkirsti kelią ligoms, skirtingai nuo terapeutikos — jų gydymo meno) taisyklė — netausoti savo jėgų, nesilpninti jų komfortu ir dykinėjimu. Nemankštinti organo lygiai taip pat pražūtinga, kaip ir pertempti jį. Stoikų devizu „Ištvermė ir susilaikymas"— štai kuo reikia vadovautis ne tik dorybės teorijoje, bet ir sveikatos moksle.

Kanto higienos programa nesudėtinga: 1. Laikyti šaltai galvą, kojas ir krūtinę. Kojas mazgoti lediniu vandeniu („kad nesusilpnėtų toli nuo širdies esančios kraujagyslės"). 2. Mažiau miegoti. „Patalas — ligų lizdas". Miegoti tik naktį, trumpu ir giliu miegu. Jeigu neima miegas, reikia mokėti jį sukelti. Kantui magišką migdomąjį poveikį darydavo žodis „Ciceronas"; pašnibždomis ji kartodamas, jis išblaškydavo mintis ir greitai užmigdavo. 3. Daugiau judėti: pačiam save apsitarnauti, vaikščioti bet kokiu oru.

Dėl mitybos, tai Kantas pirmiausia rekomenduoja atsisakyti skysto maisto ir kiek galima apriboti gėrimą. Kiek kartų per dieną valgyti? Stulbinantį Kanto atsakymą mes

jau žinome — vieną! Brandos metais galima (bet nebūtina) per pietus apriboti savo apetitą, kad galutinai jį numalšintum per vakarienę. Bet senatvėje tai labai nesveika: skrandis dar nesudorojo pirmos porcijos, o jam pridedama kita.

Nesveika valgant (kaip ir vaikščiojant) įtemptai galvoti. Negalima versti vienu metu dirbti skrandį ir galvą. Pirmuoju atveju vystosi hipochondrija, antruoju — svaigulys. (Kas yra hipochondrija, Kantas puikiai žinojo: jis nuo vaikystės sirgo šiuo „sugebėjimu kankinti patį save", kai gyvenimas nemielas, kai savo organizme aptinki visas ligas, apie kurias skaitei medicinos vadovėlyje. Čia bejėgis bet koks gydytojas; išgydo tik savitvarda, tai Kantas irgi žinojo iš savo patirties.) Dietetikos meną sudaro mokėjimas kaitalioti mechaninį krūvį skrandžiui ir kojoms su dvasiniu krūviu.

Jeigu pietausi vienas, įnikęs į skaitymą arba apmąstymus, tai kils liguistų pojūčių, nes smegenų darbas atitraukia jėgas nuo skrandžio. Jeigu kalbėsime apie vaikščiojimą, čia irgi tas pat. Šiais atvejais kryptinga mintis turi užleisti vietą „laisvam vaizduotės galios žaismui". Todėl mūsų filosofas visada pietaudavo su bičiuliais.

Tiesa, vaikštinėti Kantas labiau mėgo be palydovų: dėl to, kad reikėdavo kalbėtis gatvėje ir, vadinasi, atverti burną, į organizmą patekdavo šalto oro, kuris sukeldavo filosofui reumatinius skausmus. Apskritai taisyklingam kvėpavimui Kantas skyrė daug dėmesio. Mums pasirodys trivialus jo primygtinis patarinėjimas kvėpuoti per nosį stipriai sučiaupus lūpas. Tačiau toje epochoje tai, matyt, buvo radikali naujovė, nes Kantas smulkiai samprotauja šia tema. Taisyklingas kvėpavimas gelbsti jį nuo persišaldymo, gerina miegą ir net nuveja troškulį.

Šypseną gali sukelti Kanto samprotavimai apie viengungiško gyvenimo naudą. Pats būdamas senas viengungis, filosofas tikina, kad nevedę arba anksti likę našliais vyrai „ilgiau išlieka jaunatviški", o šeimos žmonės „paženklinti jungo žyme", ir tai leidžia teigti, kad pirmieji gyvena ilgiau už pastaruosius. (Čia atsirado Kanto oponentų, kurie paneigdavo jį statistiniais duomenimis.)

Ir pagaliau domėjimasis filosofija (žinoma, ne kaip profesija, bet mėgėjiškas). Tai puiki dvasinė priemonė įveikti visokiems negalavimams, savotiškas „nuotaikos stimuliatorius". Filosofija atitraukia nuo išorinių aplinkybių, sužadina dvasinę galią, kuri kompensuoja su amžiumi prasidedančią kūno negalę. Žmogus turi ką nors veikti, blogiausiu atveju „ribotai galvai" tinka ir bet koks veiklos surogatas. Antai kažkoks senukas surinko kolekciją stalinių laikrodžių, kurie mušdavo vienas po kito, bet niekada nemušdavo kartu, ir t. t.

Vaistais, kaip žinome, Kantas nepasitikėjo, vengė jų. Žinoma, tai nereiškia, kad filosofas niekino mediciną. Priešingai, jis sekė jos laimėjimus, kone profesionaliai jais domėjosi.

Kantas nedrebėjo dėl savo gyvybės, jis nepažino mirties baimės. Sveikata Kantui buvo reikalinga tik darbui, rūpinimasis ja buvo tik apdairumas, būtinas sėkmingai atlikti eksperimentui. Ir bandymas pavyko.

„Tai buvo įstabus bandymas, kuris baigėsi pergale,— konstatuoja Zoščenka.— Tačiau čia slypėjo ir klaida, kuri darė iš žmogaus kažką panašaus į darbo mašiną.

Galima suformuoti bet kokį kūno įprotį, tačiau negalima užmiršti, kad dėl dažno kartojimo psichika tarsi sustiprina šį įprotį ir suteikia jam kraštutinę formą... Po dvidešimties metų Kantas jau turėjo maniako savybių".

Zoščenkai kaip tik rūpi pašalinti iš žmogaus gyvenimo bet kokį maniakiškumą, kad žmogus nepaverstų savęs mašina (net galvojimo). Gyvenimo prasmė, sako jis,— ne patenkinti savo troškimus, bet jų turėti (beje, Kantas laikėsi tokios pačios nuomonės). Be to, kuo įvairesnių. Čia Zoščenka, be abejo, teisus. Tačiau jis visiškai neteisus, Kanto likimą laikydamas tragišku. „Tragiškas Nyčės, Gogolio, Kanto, kurie visai nepažino moterų, gyvenimas",— skaitome „Sugrąžintoje jaunystėje". Ilgainiui Kantas vis labiau įtikino save, jog jam pasisekė, kad liko nevedęs. Tragiška yra sąmoninga per ankstyva žūtis arba suvokiama ko nors nepaprastai svarbaus gyvenime netektis. Kantas prarado tik savo ligas, jis nugyveno ilgą gyvenimą, ir kaip tik tokį, kokį laikė būtinu.

Penktas skyrius

TIESA, GĖRIS IR GROŽIS

Kol kas dar niekas nepasakė apie mirtingą žmogų pakilesnių žodžių už Kantą — tai ir sudaro visos jo filosofijos turinį: „Pats determinuok save". Ši didi savęs determinavimo idėja šviečia mums, atsispindėdama tuose gamtos reiškiniuose, kuriuos mes vadiname grožiu.

Šileris

Devintojo dešimtmečio pabaigoje Kanto filosofinėse pažiūrose įvyksta naujas lūžis. Apskritai likdamas kriticizmo pozicijose, jis patikslina (o kartais griežtai keičia) savo požiūrį į daugelį jam esminių problemų. Pirmiausia tai paliečia metafizikos problemą. „Grynojo proto kritikoje" klausimas liko atviras. Kantas įtikinamai parodė, kad metafizika kaip teorinė disciplina negalima. Kita vertus, jis deklaravo naujos metafizikos kaip mokslo apie antjuslinius dalykus — dievą ir sielos nemirtingumą — sukūrimo programą. Kanto meilė metafizikai buvo pernelyg karšta ir ilgalaikė, kad nutrūktų staiga ir be skausmo.

1788 metais sužinota, kad Berlyno akademija ketina paskelbti geriausio veikalo tema „Kokių tikrų laimėjimų metafizika pasiekė nuo Leibnico iki Volfo laikų" konkursą. Po kelerių metų premija buvo paskirta seno Volfo šalininko Švabo darbui — jis teigė, kad metafizika nepasiekė jokių laimėjimų, bet tai esą ir nebūtina.

Kantas konkurse nedalyvavo, nors triskart ėmėsi darbo. Išlikęs rankraštis iškalbingai parodo jo dabartinį požiūrį į metafiziką. Kantas primygtinai teigia, kad už juslinio patyrimo ribų negali būti jokio teorinio pažinimo. Norint sąvokai suteikti objektyvumą, reikia ją susieti su kokiu nors stebiniu. Todėl teoriškai mes negalime nieko sužinoti nei apie dievą, nei apie laisvę, nei apie mūsų sielą (atskirtą nuo kūno). „Praktiškai mes patys susikūrėme šiuos objektus", mes tikime jais ir atitinkamai elgiamės. Antjuslinių dalykų metafizika galima tik „praktiniu

dogmatiniu" požiūriu. O gamtos metafiziką Kantas įsivaizduoja tik kaip gamtos mokslų sąvokų aparato kūrimą. Metafizika yra kritika, sveiko proto pataisa, ir niekas daugiau,— galima perskaityti juodraščiuose.

Dvejais metais anksčiau, negu pradėta kalbėti apie Berlyno konkursą, jis išleido darbą „Metafiziniai gamtos mokslo pagrindai". „Grynojo proto kritikoje", pateikdamas savo būsimos gamtos filosofijos struktūros metmenis, Kantas ją suskirstė į racionaliąją fiziką ir racionaliąją psichologiją, o dabar sielos prigimties jis nelaiko mokslinio pažinimo objektu. „Kiekvienoje specialioje gamtos teorijoje mokslo tikrąja prasme galima rasti tik tiek, kiek jame yra matematikos". Siela — ne ekstensyvus dydis, sielos reiškinių aprašymas — ne gamtos mokslas. Pastarasis turi reikalą tik su kūnais.

Kūno pakitimas — judėjimas; jis ir yra metafizinės gamtos teorijos objektas. Kantui kyla klausimas, ką apie judėjimą galima sužinoti aprioriškai, nesiremiant patyrimu, vien grynosiomis sąvokomis. Remdamasis keturiomis kategorijų rūšimis, Kantas nagrinėja judėjimą jo kiekybės, kokybės, santykio ir modalumo požiūriu. Taip atsiranda idėja apie keturis judėjimo mokslus — „foronomiją", tiriančią judėjimo erdvėje problemą, „dinamiką", nagrinėjančią varomąsias jėgas, „mechaniką"— judančių kūnų sąveikos teoriją ir „fenomenologiją", judėjimo problemai taikančią modalumo (tai yra galimybės, tikrumo ir būtinumo) kategorijas. Kanto gamtos mokslo filosofijoje šiuolaikinį skaitytoją gali sudominti judėjimo ir rimties reliatyvumo idėja, tuščios erdvės fizinio realumo neigimas.

Perėjęs į kritinės filosofijos pozicijas, Kantas nepamiršo jaunystės simpatijų, savo „pirmosios meilės"— gamtos mokslo. Jis tebeskaitė fizinės geografijos ir teorinės fizikos kursus. Tebesidomėjo astronomija ir dangaus mechanika: parašė šia tema du straipsnius („Apie Mėnulio vulkanus" ir „Šiek tiek apie Mėnulio įtaką orui"), o 1791 metais savo mokiniui Genzichenui pavedė parinkti ištraukas iš „Visuotinės istorijos ir dangaus teorijos", kurios draugė su pagal jo nurodymus sudarytomis pastabomis išvydo dienos šviesą kaip anglų astronomo V. Heršelio

knygos „Apie dangaus sandarą" priedas. (Paskutiniojo dešimtmečio pabaigoje išėjo dar penki Kanto kosmogoninės hipotezės leidimai.)

Filosofas dalyvavo, kiek leido jėgos, ir praktiškai pritaikant mokslo atradimus. Su Kanto vardu susijęs pirmojo žaibolaidžio įrengimas Karaliaučiuje. Istorija tęsėsi be galo ilgai. Dar 1774 metais, po to, kai buvo suremontuota žaibo sugriauta Haberbergo bažnyčia, magistratas kreipėsi į universitetą patarimo, kaip išvengti antros tokios nelaimės. Klausimas buvo perduotas apsvarstyti fizikos profesoriui Roišui, kad jis pasitelktų kompetentingą specialistą filosofą. Roišas pasirinko Kantą ir įteikė jam savo samprotavimus, kad šis juos įvertintų. Kantas jiems pritarė. „Aš tik norėčiau atkreipti dėmesį štai į ką,— rašė jis Roišui:— nukreipiamasis įrenginys turi būti skirtas tik pašalinti stichijos materijai nuo bokšto metalinės dangos, o ne tam, kad išgautų ją iš audros debesų. Todėl jį reikia padaryti nesmailių ir viršuje pritvirtinti prie strypo ir vario lakštų".

Žaibolaidžio klausimu kaupėsi popieriai, bet reikalai į priekį nejudėjo. Galiausiai žaibas vėl trenkė į bokštą. Miesto tėvai vėl kreipėsi į mokslininkus. Roišas parašė naują paaiškinamąjį raštą, kuris tiesiog sužavėjo Kantą: „Tiek nuodugniu išdėstymu, tiek glaustumu, pagrįstumu ir tikslumu tai yra geriausia, ką panašaus pobūdžio man kada nors yra tekę skaityti".

Tačiau magistratas negalėjo iškart ryžtis įdiegti naujovę. Buvo pasitelktas konsultantas iš Hamburgo. Jis papildė Roišo projektą („tik tam, kad neatrodytų, jog į jį buvo kreiptasi visai be reikalo",— komentavo Kantas). Fakultetas gavo naują magistrato paklausimą dėl hamburgiečio konsultanto pasiūlymų. Ilgai truko debatai dėl įžeminimo problemos: ar jį daryti grunte, ar išvesti į gretimą vandens telkinį. Pasirengimai tęsėsi dešimt metų. Tik 1784 metais ant Haberbergo bažnyčios stogo pagaliau buvo iškeltas smaigas.

O pastangos Prūsijos fabrikuose įdiegti naują audimo mašinų tipą baigėsi nesėkmingai. Johanas Betigeris sukūrė stakles, paprastesnes už esamas ir tris kartus padidinančias darbo našumą. Jos buvo išbandytos, rezultatai nusiųsti į Berlyną su prašymu apdovanoti išradėją, tačiau sosti-

nės valdininkai atsakė, kad gautasis efektas neįmanomas. Kantas mėgino padėti išradėjui privačiu keliu. Jis parašė pažįstamam Berlyno komersantui laišką, kuriame žadėjo milijoninį pelną, „pramonės pakilimą, o drauge ir gerovę, kurią paprastai lydi aukštesnis mąstymo būdas". Ir vėl atsakymas iš Berlyno buvo neigiamas. O Anglijoje tuo metu buvo diegiamos kur kas tobulesnės mašinos!

Pagrindiniai Kanto interesai iš esmės buvo susiję su filosofijos sritimi. Kai jam pasidarė aišku, kad mėginimas iš naujo pastatyti jo sugriautą spekuliatyviosios metafizikos pastatą yra tuščias, jis ėmė ieškoti naujų filosofinės sistemos kūrimo būdų. Mat jis pirmiausia vertino filosofijos sistemiškumą ir pats buvo didis sistemintojas.

„Kai kas mano,— skaitome juodraščiuose,— kad sistema susijusi tik su dėstymu, tačiau ji priklauso pažinimo objektui ir mąstymui... Kai kas mano, kad kuria sistemas, tačiau sukuria tik agregatus. Pastariesiems reikalinga tik maniera; sistema reikalauja metodo... Istorijos žinių galima įgyti be sistemos, tam tikru mastu — ir matematikos, tačiau filosofijos žinių be sistemos — niekada. Visumos kontūras turi būti pirmesnis už dalis".

Bendri jo teorijos kontūrai susiformavo seniai. Tačiau sistemos kol kas dar nebuvo. Žinoma, abi pirmosios „Kritikos" tam tikra prasme susijusios, jose išplėtota ta pati koncepcija. Tačiau pasiektas teorinio ir praktinio proto vienumas jam atrodė nepakankamas. Stigo kažkokios svarbios tarpinės grandies.

Kanto filosofijos sistema atsirado tik tada, kai tarp gamtos ir laisvės jis aptiko savotišką „trečiąjį pasaulį"— grožio pasaulį. Kai Kantas kūrė „Grynojo proto kritiką", jis manė, kad estetikos problemų negalima apmąstyti iš visuotinai reikšmingų pozicijų. Grožio principai yra empirinio pobūdžio ir, vadinasi, negali pasitarnauti visuotiniams dėsniams nustatyti. Estetikos terminu jis tada vadino juslumo, erdvės ir laiko idealumo teoriją. Bet štai 1787 metais laiškuose atsiranda užuominų apie darbą prie „Skonio kritikos", o metų gale Kantas praneša Reinholdui atradęs naują visuotinį dvasinės veiklos principą, būtent „pasitenkinimo ir nepasitenkinimo jausmus". Dabar Kanto filosofijos sistema įgyja ryškesnius kontūrus.

Jis regi ją susidedančią iš trijų dalių, atitinkančių tris žmogaus psichikos galias: pažinimo, vertinamąją („pasitenkinimo jausmas") ir valios („sugebėjimas norėti"). „Grynojo proto kritikoje" ir „Praktinio proto kritikoje" išdėstytos pirmoji ir trečioji filosofijos sistemos sudedamosios dalys — teorinė ir praktinė. Antrąją, pagrindinę, Kantas kol kas vadina teleologija — tikslingumo teorija. Paskui teleologija užleis savo vietą estetikai — grožio teorijai. Sumanytą veikalą Kantas ketino užbaigti iki 1788 metų pavasario. Tačiau darbas vėl užsitęsė. Prireikė dar dviejų pavasarių ir dviejų vasarų, kol rankraštis atsidūrė spaustuvėje. Traktatas buvo pavadintas „Sprendimo galios kritika".

Terminas „sprendimo galia" mums pažįstamas. „Grynojo proto kritikoje" šiuo terminu buvo žymima viena iš intuityvių pažinimo galių. Intelektas nustato taisykles, o sprendimo galia suteikia mokėjimą taikyti šias taisykles kiekvienu atskiru atveju; faktiškai tai protas, nuovoka. Antai teisėjui maža žinoti įstatymus; jeigu jis taiko juos formaliai, tai jo sprendimas gali būti teisingas, tačiau netikęs, spręsti reikia protingai, atsižvelgiant į visas bylos aplinkybes. Tautosakoje užfiksuotas mulkio, kuris elgiasi standartiškai, todėl nuolat pakliūva į bėdą, paveikslas. Kantas būtų pasakęs, kad mulkiui stinga *determinuojančios* sprendimo galios — taip jis vadino mokėjimą bendrybę taikyti atskirybei.

Dabar Kantas mąsto apie kitą intuicijos rūšį, kurią vadina *reflektuojančia* sprendimo galia. Kalbama apie tai, kaip, remiantis duota atskirybe, surasti tam tikrą bendrybę, ne apie bendrųjų požymių abstrahavimą — tai intelekto reikalas. Jeigu prieš mus yra žalias lapas, tai intelektas, lygindamas jį su kitais lapais ir tirdamas per visuotinumo kategorijos prizmę, pasitelkęs kuriamąją vaizduotę, sudaro lapo apskritai sąvoką. Taikydami reflektuojančią sprendimo galią, mes šį lapą matome kaip augalo dalį, mes galvojame apie tai, kaip jis tarnauja organizmui, mes keliame jo tikslinės paskirties klausimą. Tikslų teorija — teleologija, todėl šią reflektuojančios sprendimo galios atmainą Kantas vadina *teleologine*. Greta jis nurodo *estetinę* spren-

dimo galią, remdamasis tuo, kad meninis išgyvenimas teikia tokį pat malonumą kaip ir aptiktas tikslingumas.

Tradicinė volfiškoji teleologija samprotavo apie tikslingai pasaulį sutvarkiusio kūrėjo išmintį. Kantas kitaip traktuoja problemą. Tikslingumas galimas be protingo tikslo numatymo, akį džiuginanti darni sąveika dar nerodo, kad kas nors sąmoningai sukūrė šią sąveiką. Kantui teleologija — ne finalizmas, ne dieviškosios pasaulio tvarkos patvirtinimas. „Grynojo proto kritikoje" tokie dalykai buvo galutinai atmesti kaip klaidingi, atitraukiantys nuo mokslinio pažinimo: užuot atskleidęs reiškinių priežastis, finalistas remiasi tyrimui neprieinamais aukščiausiosios išminties sprendimais.

Finalizmas — sritis, kur dialektika miklina sąmojį; sunku pasakyti, kam čia priklauso prioritetas. „Dievas sukūrė žmones, kad jie būtų mūsų penas". Tokią tiradą Volteras įdėjo į išmintingos blakės lūpas. O Kantas siūlė žiūrėti į tai kitaip: buitiniai parazitai — paskata laikytis švaros, kuri savo ruožtu skirta išsaugoti sveikatai. Tokia teleologija kėlė tik pašaipą.

Kantui teleologija — objekto, pirmiausia gyvo organizmo, kuriame viskas tikslinga, tai yra kiekviena dalis būtinai susijusi su kita, traktavimo principas. Tarsi koks nors intelektas sutvarkė visa tai, turėdamas tam tikrą tikslą. 1788 metais Kantas žmogaus veikloje aptiko sritį, kur rezultatai taip pat yra kažkas organiška. Tai menas.

Žurnale „Vokiečių Merkurijus" pasirodė Kanto straipsnis „Apie teleologijos principų taikymą filosofijoje". Jį parašyti paskatino polemika. Nespėjo Kantas duoti įžado nesivelti į ginčus ir iškart jį sulaužė, atsakė į jauno, bet jau išgarsėjusio natūralisto Georgo Forsterio kritinį išpuolį. Literatūrinę šlovę Forsteriui pelnė kapitono Kuko, kurio ekspedicijoje jam teko dalyvauti, kelionės aplink pasaulį aprašymas. Kanto straipsnyje apie žmonių rases Forsteris įžvelgė filosofą kėsinantis į gamtos mokslo sritį. Kantas teigė: mes tik tada randame patyrime tai, ko ieškome, kai žinome, ko mums ieškoti. Forsteris už gryną patyrimą, be prievartos, prieš tai, kad į daiktus būtų žiūrima per filosofinius akinius. Atsakydamas Forsteriui Kantas patikslino savo mintį: „Grynai empiriškai klaidžiojant be

jokio vadovaujančio principo, kuriuo remiantis reikėtų ieškoti, niekada negalima surasti ko nors tikslingo". Dėl rasių klausimo, tai Forsteris pripažino tik dvi žmonių giminės atmainas — baltuosius ir negrus, skyrė juos vienus nuo kitų genetiškai ir manė, kad Afrika sukūrė savo žmones, o Eurazija — savo. Kanto nuomone, yra mažiausiai keturios rasės, visų jų kilmė ta pati. Straipsnyje prieš Forsterį Kantas lygino gamtą su menu. Ir ten, ir čia reikia matyti gyvą, organišką visumą. Vieningas požiūris į gyvąją gamtą ir meninę kūrybą tikslingumo principo pagrindu — viena iš svarbiausių „Sprendimo galios kritikos" idėjų. Tai buvo naujas žodis estetikoje. Iki Kanto gamtą lygindavo su menu, tačiau kokie būdavo tokio lyginimo rezultatai? Prancūzas Robinė, susižavėjęs gyvo organizmo kaip ypatingos sistemos idėja, ironizavo: meno kūriniai neauga; jie kuriami dalimis, kiekviena dalis jau gatava, kai ji prijungiama prie kitų dalių; meno kūriniai nekuria panašių į save; dar niekada nepasitaikė pastebėti, kad koks nors namas sukurtų kitą namą.

Visa tai, žinoma, teisinga, tačiau Kantas pastebėjo ir kai ką kita: „Matant dailiojo meno kūrinį, reikia suvokti, kad tai menas, o ne gamta; bet vis dėlto šio kūrinio formos tikslingumas turi atrodyti toks laisvas nuo bet kokios savavališkų taisyklių prievartos, lyg jis būtų vien tik gamtos produktas".

Kanto atradimas apstulbino amžininkų protus. Gėtė, neįvertinęs „Grynojo proto kritikos", buvo sužavėtas „Sprendimo galios kritikos". Šis atradimas kultūros istorijoje suvaidino dvejopą vaidmenį. Pirmiausia, čia buvo iškelta meninės kūrybos problema. Be abejo, Robinė buvo teisus teigdamas, kad organizmas atsiranda pasaulyje iškart kaip tam tikra visuma, o meno kūrinys gimsta dalimis — viena dalis jau gatava, kitos egzistuoja tik kaip kūrėjo sumanymas. Tačiau galutinis rezultatas gyvuoja kaip organizmas. Čia neleistinas savavališkas įsikišimas. Grožio fenomenas žūva nuo negrabios rankos, suardančios menininko sukurtą harmoniją, „tikslingumą".

Kanto laikais buvo sunku įvertinti kitą problemos aspektą — estetiškai įprasmintą požiūrį į gamtą, kuriam filosofas teikė didžiulę reikšmę. „Aš tvirtinu, kad betarpiš-

kai domėtis gamtos grožiu (o ne tik turėti skonį, kad spręstum apie ją) visada yra geros sielos požymis". Šis domėjimasis gamtos grožiu intelektualus, džiugina ne tik gamtos objekto forma, bet ir jo egzistavimo faktas. Kartu Kantas įspėjo: „Būsimieji amžiai vis labiau tols nuo gamtos". Tais laikais dar buvo visiškai neaišku, ką šitai reiškia. Tik mūsų dienomis Kanto požiūris į aplinką kaip į harmoningą, meninę visumą įgijo pasaulėžiūrinę reikšmę. Gamta — savotiškas meno kūrinys. Kaip negalima brautis į meninio organizmo gyvenimą, taip negalima suardyti gamtos harmonijos, susidariusios jos harmoningos pusiausvyros.

Kanto teleologija — tai ne teleologija, bet ir ne gamtos mokslas: ją pasitelkęs filosofas neieško dievo gamtoje, bet ir neatskleidžia ją valdančių dėsnių, jo tyrimų centre kaip ir anksčiau — žmogus. Tik žmogus gali kelti sau sąmoningus tikslus, kaip rezultatas atsiranda kultūros pasaulis. Kanto teleologija perauga į kultūros teoriją.

Tarp Kanto juodraščių (rašytų devintojo dešimtmečio viduryje) yra įdomus fragmentas, pavadintas „Žmonių giminės charakteris". Filosofas kelia klausimus ir atsako į juos. „Kokia prigimtinė žmogaus paskirtis? Aukščiausioji kultūra. Kokia būklė padaro tai įmanoma? Pilietinė visuomenė. Kokie svertai? Nedraugiškumas ir rungtyniavimas. Darbas".

Kantas nagrinėja du kultūros tipus —„mokėjimo kultūrą" ir „auklėjimo kultūrą". Pirmoji būtina tikslams pasiekti, tačiau jos nepakanka jiems pasirinkti, tik antroji išlaisvina valią nuo „geismų despotizmo", nuo prisirišimo prie daiktų. Kultūra plačiąja žodžio prasme apima visa, kas priešinga gamtai, kas žmonių sukurta, bet ji abejinga žmogaus likimui. Ji sukelia antagonizmus ir jų jėgos varoma juda į priekį; nelygybė — jos mechanizmas; vieni engia kitus, daugumos daliai palikdami sunkų darbą ir skurdžius malonumus. Kantas jautriai fiksuoja „susvetimėjimo" situaciją; nevartodamas šio termino, jis parodo privatinės nuosavybės ir darbo pasiskirstymo prieštaringą įtaką visuomenės likimui. Čia ir pažanga, ir degradacija. Šį išorinį, „techninį" kultūros tipą Kantas taip pat vadina civilizacija. Jam jis priešpriešina siauresnę sritį, kurią

vadina „auklėjimo kultūra",— besąlygiško moralumo sritį. Abi sritys vystosi, bet kultūra aiškiai atsilieka nuo civilizacijos. Kantas nepraranda vilties, kad pirmoji vis dėlto kada nors pasivys antrąją. Kitaip — bėda.

Savo struktūra kultūra organiška, žmogus čia yra ne tik priemonė, bet ir tikslas. Čia pasireiškia „subjektyvaus tikslingumo", kurio indikatorius yra „pasitenkinimo ir nepasitenkinimo jausmas", principas. Šis Kanto terminas šiandien atrodo nevykęs: šiuolaikiniam skaitytojui prieš akis šmėkšo Froido „pasitenkinimo principas", įkūnijantis gyvulišką malonumo troškimą. Kantas turėjo galvoje ką kita. Pasitenkinimas pasitenkinimui nelygu. Kantas skiria patologinį ir moralinį pasitenkinimą. Pastarasis jam lygiareikšmis kultūros sąvokai. Kitaip tariant, „pasitenkinimo ir nepasitenkinimo" jausmas, kalbant šiuolaikine kalba, reiškia vertybinę emociją. Šiuo jausmu, šia emocija remiasi estetinė sprendimo galia (meninė intuicija), kuriant meną kaip tarpinį narį tarp laisvės ir gamtos.

„Subjektyvus tikslingumas"— estetikos, o ne teleologijos principas, teleologija (net tokia, kaip ją supranta Kantas) remiasi objektyviu tikslingumu, objekto tobulumu. Objektyvus tikslingumas tik netiesiogiai susijęs su pasitenkinimu. Žinoma, malonu pamatyti kiekvieno protingo ketinimo įgyvendinimą. Tačiau viena yra svetimas, „objektyvus" ketinimas (gamtą sukūrusios mums nežinomos jėgos), kas kita — mūsų, „subjektyvus", žmogiškas ketinimas, sudarantis kūrybinės kultūros pagrindą.

Dirbdamas prie „Sprendimo galios kritikos", Kantas vis labiau siaurino teleologijos sritį, ji neteko savarankiško vaidmens, jos, kaip sistemos pagrindinės grandies, funkcijos perėjo estetikai. Kanto teorijoje teleologija fiksuoja objekto specifiką ir jo pažinimo ribas: objekyvus tikslingumas akivaizdus, bet jo esmė nesuvokiama, čia nėra ko kurti iliuzinių hipotezių. Šioje plotmėje teleologija analogiška teoriniam protui, kuris neišvengiamai susiduria su prieštaravimais, kai mėgina įsiskverbti į daiktų pačių savaime esmę. Ir teleologija, ir teorinis protas atlieka reguliatyvią funkciją. Konstitutyvų (tai yra konstruktyvų) vaidmenį protas vaidina žmogaus elgesio, dorovės srityje. Pažinimo srityje konstitutyvią funkciją atlieka intelek-

tas. „Sprendimo galios" srityje konstitutyvus estetinis vertinimas, kuris giminiškas teleologiniam ir kartu priešingas jam.

Prie estetikos problemų Kantą atvedė ne meno prigimties apmąstymai, bet siekimas užbaigti savo filosofijos sistemą. Gautasis rezultatas schemiškai atrodė taip:

Sielos galios	*Pažinimo galios*	*Aprioriniai principai*	*Jų taikymas*
Sugebėjimas pažinti	Intelektas	Dėsningumas	Gamtai
Pasitenkinimo ir nepasitenkinimo jausmas	Sprendimo galia	Tikslingumas	Menui
Sugebėjimas norėti	Protas	Galutinis tikslas	Laisvei

Schemoje pateikta užbaigta Kanto filosofijos sistema. Sprendimo galiai skirta tarpinė vieta tarp intelekto ir proto. Ir pats Kantas apie sprendimo galios kritiką nedviprasmiškai kalba kaip apie priemonę, „susiejančią abi filosofijos dalis į vieną visumą". Taip pavadintas atitinkamas trečiosios „Kritikos" įvado skyrius. Apeliuodamas į žmogaus menines potencijas, Kantas savotiškai įveikė mokslo ir dorovės dualizmą. Kanto filosofijos sistemos formulė — tiesa, gėris ir grožis, imami kaip vieningi, susijungiantys žmoguje, jo kultūrinėje kūryboje, kuriai vadovauja meninė intuicija.

Estetiką Kantas laiko „kiekvienos filosofijos propedeutika". Tai reiškia, kad filosofiją reikia pradėti studijuoti nuo grožio teorijos, tada visapusiškiau atsiskleis gėris ir tiesa. Prieš skaitant pirmąsias dvi „Kritikas", pirma reikia susipažinti su trečiąja.

* * *

Dabar imsimės pačios Kanto estetikos. Jo pirmtakai anglai Šaftsberis ir Hačesonas pabrėžė, kad estetinis pradas yra specifinis, neprilyginamas nei pažinimui, nei moralei. Kantas gina šią tezę. Tačiau greta jis pateikia antitezę: kaip tik estetiškumas yra tarpinis narys tarp tiesos

ir gėrio, kaip tik čia susieina ir susilieja į viena teorija ir praktika.

Pats estetiškumas — ne monolitas. Jis turi dvi hipostazes, du veidus. Vienas pirmiausia susijęs su pažinimu — grožis, kitas pirmiausia susijęs su morale — didingumas. Kanto pateikta pagrindinių estetikos kategorijų analizė apsiriboja grožio ir didingumo nagrinėjimu (apie komiškumą jis samprotauja prabėgomis, tragiškumo visai neliečia). Ir tai taip pat būdinga: Kantą domina ne tiek pati estetika, kiek jos atliekamas tarpininko vaidmuo; grožio ir didingumo jam visiškai pakanka išspręsti iškilusiam uždaviniui.

Grožio analitika kuriama remiantis mums žinoma sprendinių klasifikacija pagal keturis požymius — kokybę, kiekybę, santykį, modalumą. Pirmoji definicija skamba vienpusiškai — gražu tai, kas patinka, bet nesukelia suinteresuotumo. Tai, kas malonu, įvertinama pojūčiu, ir šis įvertinimas susijęs su interesu. Gėrį mes įvertiname pasitelkę sąvokas, palankumas jam taip pat susijęs su interesu. Grožio įvertinimas laisvas nuo jutimų ir proto intereso. Kantui reikia išsklaidyti racionalistines ir utilitaristines teorijas, todėl jo formuluotės tokios kategoriškos. Imamos kaip vienpusės, jos sudaro daugelio formalistinių meno teorijų pagrindą. Į jas pirmiausia atkreipia dėmesį ir Kanto kritikai.

Tačiau jau antroji grožio definicija pateikia platesnį požiūrį į problemą. Kalbama apie kiekybinę estetinio sprendinio charakteristiką. Čia keliamas skonio sprendinio visuotinumo reikalavimas. „Gražu tai, kas visiems patinka netarpininkaujant sąvokai". Tačiau jeigu nėra sąvokos, tai iš kur visuotinumas? Juk jausmas individualus, jis sudaro pasitenkinimo pagrindą ir į visuotinumą nepretenduoja. Pasirodo, grožio teikiamas pasitenkinimas kyla iš pažinimo galių — vaizduotės ir intelekto — „laisvo žaismo"; iš to kyla grožio „subjektyvus visuotinumas".

Prieš keletą metų gruzinų filosofas A. Bočiorišvilis atkreipė dėmesį į tai, kad „Sprendimo galios kritikos" vertime yra klaidinantis netikslumas. Vertime į rusų kalbą rašoma: „Skonis yra sugebėjimas spręsti <...> remiantis pasitenkinimu <...>. Tokio pasitenkinimo objektas vadi-

namas gražiu". Iš tikrųjų Kantas čia kalba ne apie „pasitenkinimą" (*Lust*), o apie palankų įvertinimą, simpatiją (*Wohlgefallen*). Kantui šių terminų skirtingumas turi principinę reikšmę. Jis taip kelia klausimą: kas už ką pirmesnis — pasitenkinimas už įvertinimą ar atvirkščiai. Pasak jo, šio uždavinio išsprendimas —„skonio kritikos raktas".

Jeigu pasitenkinimas pirminis, tai visuotinumo problema pašalinama: pasitenkinimo negalima perteikti kitam. „Nieko negalima perteikti visiems, išskyrus pažinimą." Čia mes neturime savo žinioje sąvokų. Užtai mes disponuojame tam tikra „sielos būsena", kurią galima susieti su „pažinimu apskritai". Tai „laisvo pažinimo galių žaismo" būsena. Todėl „be apibrėžtos sąvokos" dėl vaizduotės ir intelekto laisvo žaismo atsiranda palankus įvertinimas, kuris yra pirmesnis už pasitenkinimo jausmą, sukelia jį ir estetiniam sprendiniui suteikia visuotinį pobūdį.

Čia prieš mus tikrai problemos „raktas", vienas iš nuostabių Kanto atradimų. Jis atskleidė tarpišką grožio suvokimo pobūdį. Iki jo buvo manoma (o daugelis ir dabar taip tebemano), kad grožis žmogui pateikiamas tiesiogiai per jutimus. Užtenka tiesiog būti jautriam grožiui, turėti estetinį jausmą. Tuo tarpu pats „estetinis jausmas"— sudėtingas intelektualinis sugebėjimas. Dar senovėje buvo pastebėta, kad galimas antjuslinis grožis. Norint gėrėtis objekto grožiu, reikia mokėti įvertinti jo teigiamybes. Kartais tai įvyksta „iškart", o kartais reikia laiko ir intelektualinių pastangų. Kuo sudėtingesnis objektas, tuo sudėtingesnis, tuo specifiškesnis jo estetinis įvertinimas. Mokslinis grožis tik specialistui. Kad suprastum matematinės formulės grožį, reikia išsiugdyti meninę kultūrą, tačiau pirmiausia — išmanyti matematiką. Estetinio sprendinio visuotinumą sudaro ne tiesioginis prieinamumas visiems, bet „perteikiamumas", tai, kad, paaukojęs jėgų ir laiko, kiekvienas žmogus gali iki jo prisigauti. Beje, ir pati meninė kultūra ne visada būna įgimta, dažniau išugdoma.

Dėmesio verta ir „laisvo žaismo" sąvoka, kurią Kantas ryžtingiau nei kas kitas iki jo įvedė į estetiką ir kuriai buvo lemta užimti joje vieną iš pagrindinių vietų. Kiekvienas žaidimas „žadina sveikatos jausmą", skatina „visą

gyvybinę veiklą", atgaivina „sielos organizaciją". Žaidimas nevaržomas. Žaidimas ugdo polinkį bendrauti ir vaizduotę, be kurių neįmanomas pažinimas.

O kaip mes šiandien žiūrime į žaidimo problemą? Nemiegodamas gyvas organizmas negali būti pasyvus. Kai jo aktyvumas nenukreiptas į gyvybės atgaminimą, jis nukreiptas į patį save. Tai ir yra žaidimas — veikla kaip tokia, be pašalinio rezultato, tačiau pagal tam tikras taisykles. Žaidime glūdi prieštaravimas: žaidžiantysis visą laiką būna dviejose srityse — sąlygiškoje ir realioje. Mokėjimas žaisti — tai elgesio dvilypumo įvaldymas. Mene — tas pats dvilypumas. Kad ir koks tikroviškas būtų paveikslas, žiūrovas (arba skaitytojas) nė sekundės neužmiršta, kad priešais jį vis dėlto sąlygiškas paveikslas. Kai žmogus pameta iš akių vieną iš meno plotmių, jis atsiduria už jo veikimo srities. Gėrėjimasis menu — dalyvavimas žaidime. Kantas įsiskverbė į pačią problemos esmę.

Dar labiau prie pažinimo mus priartina trečiasis grožio apibrėžimas: „Grožis yra objekto tikslingumo forma, kiek ji suvokiama jame be kokio nors tikslo vaizdinio". Čia ypač svarbios šį apibrėžimą lydinčios išlygos. Greta „grynojo" grožio Kantas įveda „priklausomo" grožio sąvoką. Pirmojo pavyzdys — gėlės, antrojo pavyzdys — žmogaus, pastato ir t. t. grožis. Priklausomas grožis numato „tikslo sąvoką, kuri apibrėžia, kuo daiktas turi būti". Tai jau antitezė.

Galbūt „priklausomas" grožis yra kažkas mažiau vertinga, žemesnė grožio pakopa? Veikiau atvirkščiai. Pasirodo, tik „priklausomo" grožio srityje realizuojamas estetinis idealas. Negalima įsivaizduoti gražių gėlių idealo. Pasak Kanto, grožio idealas — tai „moralumo išraiška". O viena iš baigiamųjų Kanto estetikos išvadų teigia: „Grožis yra dorovinio gėrio simbolis". Taip mes atsiduriame žmogaus elgesio srityje.

Toliau Kantas mus įtraukia į pažinimo sritį. Ir kalbama apie patį žemiausią — empirinį pažinimą. Be grožio idealo, Kantas įveda „normos idėją"— savotišką idealų išorinio pavidalo įkūnijimą. Grožio norma — vidutinis tam tikros reiškinio klasės dydis. Jūs norite pamatyti gražaus vyriškio siluetą? Paimkite tūkstantį atvaizdų, uždėkite juos

vieną ant kito, tamsiausia dalis gali būti etalonas. Jį galima ir paprastai apskaičiuoti, suradus vienų ar kitų kūno dalių matmenų vidutinius rodiklius. Ir nors Kantas pažymi, kad nebūtina realiai išmatuoti, kad galima visiškai pasikliauti dinamine vaizduotės galia, vis dėlto jis neperžengia mechaniško problemos supratimo ribų. Už tai ne kartą ir teisingai buvo kritikuojamas. (Jis atsižvelgė į kritiką ir viename iš vėlesniųjų darbų patikslino: vidutinio mato nepakanka, „grožiui reikalinga kažkas būdinga".) Šiame kontekste mus domina kas kita: Kanto samprotavimų logika per žmogaus problemą lėmė dar glaudesnį jo estetikos sąlytį su pažinimu.

Dėl ketvirtojo grožio apibrėžimo —„gražu tai, kas pažįstama netarpininkaujant sąvokai kaip būtino patikimo objektas",— tai ir čia mes sužinome kai ką svarbaus ir naujo. Skonio sprendinys privalomas visiems. Kodėl? Būtinumo sąlyga, kurią suponuoja skonio sprendinys, yra „bendro jausmo", kuris remiasi jau mums žinomu „laisvu pažinimo galių žaismu", idėja. Grožis žadina suinteresuotumą tik visuomenėje, tai bendravimo priemonė ir draugiškumo rodiklis.

Visi keturi aptarti grožio apibrėžimai susumuojami vienu. „Grožiu apskritai (nesvarbu, ar tai bus gamtos grožis, ar meno grožis) galima vadinti estetinių idėjų išraišką". Idėja — pažįstamas žodis, mes susiduriame su juo susipažindami su Kanto gnoseologija. Proto idėja — tai tokia sąvoka, kuriai negali būti adekvatus joks stebinys, joks vaizdinys. Estetinė idėja yra vaizdinys, kuris „paskatina daug mąstyti", bet kuriam negali būti adekvati jokia sąvoka. („Ir, vadinasi, jokia kalba nepajėgi visiškai jį suvokti".) Kantas grožio neįsivaizduoja be tiesos, tačiau tai skirtingi dalykai.

Ryškiau negu grožio analitikoje tarpinis estetikos vaidmuo matyti didingumo analitikoje. Pirmiausia, pasak Kanto, grožis „pats savaime yra pasitenkinimo objektas", o didingumas be „abstrakčių išvedžiojimų" apskritai negali suteikti pasitenkinimo. „Tikrojo didingumo negali būti jokioje juslinėje formoje, jis susijęs tik su proto idėjomis".

Gretindamas didingumą su grožiu, Kantas pažymi, kad pastarasis visada susijęs su aiškia forma, o pirmąjį nesun-

kiai galima aptikti ir beformiame objekte. Didingumo teikiamas pasitenkinimas yra netiesioginis, čia jau ne „žaismas", o „rimtas vaizduotės darbas", grožis traukia, didingumas traukia ir atstumia. Grožio pagrindo „mes turime ieškoti už savęs, o didingumo pagrindo — tik savyje ir mąstysenoje". Tad kas yra didingumas?

Iš pradžių Kantas pateikia grynai formalų apibrėžimą: didinga tai, palyginti su kuo visa kita yra menka, tačiau iškart sutvirtina jį turininga antiteze: didingumo jausmas reikalauja „sielos nusiteikimo, panašaus į moralinį nusiteikimą". Samprotaujama taip: didingumo suvokimas visada susijęs su tam tikru jaudinimusi, kuris kyla stebint objektus, matmenimis arba jėga pranokstančius mums įprastą mastą. „Jų reginys tuo patrauklesnis, kuo labiau jis baugina, jeigu tik mes patys esame saugūs; ir tuos objektus mes noriai vadiname didingais, nes jie sustiprina įprastą sielos galią ir leidžia aptikti savyje visiškai kitokį sugebėjimą priešintis, kuris suteikia mums narsumo pasigalynėti su regimąja gamtos visagalybe".

Didingumas — tai įprasto mato pažeidimas, kartu jis turi savo matą. Kantas pateikia prancūzų generolo Savari, su Bonapartu pabuvojusio Egipte, pasakojimą apie tai, kad piramides reikia apžiūrinėti iš tam tikro atstumo. Iš tolo jos nedaro įspūdžio, jis pradingsta ir tuo atveju, jeigu prieinate per daug arti ir jūsų akys negali aprėpti jų kaip visumos.

Didingumas — tai, kas daro didų; bebaimis požiūris į tai, kas baisu, baimės įveikimas ir moralinis pasitenkinimas dėl to. Šileris, komentuodamas Kantą, čia kuria darnią triadą: „Didingumo vaizdinyje mes skiriame tris sudedamąsias dalis. Pirma, gamtos reiškinius kaip galią; antra, šios galios santykį su mūsų fiziniu sugebėjimu priešintis; trečia, jos santykį su mūsų moraline asmenybe. Taigi didingumas yra trijų nuoseklių vaizdinių — 1) objektyvios fizinės galios, 2) mūsų objektyvaus fizinio bejėgiškumo, 3) mūsų subjektyvaus moralinio pranašumo — padarinys".

Taip didingumas tampa dorovės matu. Pirmiausia žmogaus jausmuose, jų didžiausioje įtampoje — afektuose. Afektas, susijęs su gėrio idėja,— tai entuziazmas, be kurio

„negali būti nuveikta nieko didaus". (Šią frazę vėliau pakartos Hėgelis.) Tačiau afektų nebuvimas taip pat gali būti didingas, ir, „be to, didžiausiu mastu, nes jo pusėje yra ir tai, kad jis patinka grynajam protui".

Sprendimas apie didingumą reikalauja kultūros, ir net labiau negu sprendimas apie grožį. Ir išlavintos vaizduotės. (Grožis vaizduotę susieja su intelektu, o suvokiant didingumą vaizduotė susijusi su protu — elgesio įstatymų leidėju.)

Štai kodėl nereikia baimintis, kad didingumo jausmas susilpnės susidūrus su abstrakčiu objektu. Vaizduotė gali kompensuoti akivaizdumo stygių. Ir net pranokti bet kokį akivaizdumą. Biblijoje nėra didingesnės vietos už priesaką: nesusikurk stabo. Fetišas paraližuoja jėgas, pažemina. „Todėl valdovai mielai leisdavo, kad religija būtų papildyta tokiais priedais, ir šitokiu būdu siekė išvaduoti valdinį nuo pastangų, o kartu ir atimti iš jo sugebėjimą išplėsti savo sielos galias už tų ribų, kurias jam galima savavališkai primesti ir dėl kurių su juo, kaip su visiškai pasyvia būtybe, lengviau elgtis".

Didingumas, iš pradžių Kanto nagrinėjamas siauruose, grynai kiekybiniuose rėmuose, apšlakstytas iš dorovės krikštinės, įgyja žmogui beribių dvasinių potencijų. Tai, kad kiekviename iš mūsų glūdi moralės dėsnis, sukuria visiems žmonėms bendro gėrėjimosi didingumu sąlygas.

Estetiškumą Kantas suskaidė į dvi sudedamąsias dalis — grožį ir didingumą, jis parodė kiekvienos iš tų dalių ryšį su gretiminėmis psichikos galiomis. Baigdamas jis vėl kalba apie estetinį sprendinį kaip apie visumą. Ir dar kartą susiduria du priešingi apibrėžimai. Šį sykį kaip atvira antinomija — dviejų vienas kitą pašalinančių teiginių. *Tezė:* Skonio sprendinys nesiremia sąvokomis, kitaip dėl jo būtų galima diskutuoti. *Antitezė:* Skonio sprendiniai remiasi sąvokomis, kitaip dėl jų nebūtų galima ginčytis.

Sintezei Kantas kaip visada negali iškart ryžtis. Susidūręs kaktomuša dvi neginčijamas tiesas, jis nesistengia surasti jas vienijančios formulės, o iškart išskiria jas paaiškindamas: „sąvokos" terminas čia pavartotas nevienoda prasme. Pirmuoju atveju sąvoka imama kaip intelekto

produktas, antruoju — kaip proto produktas. Prieštaravimą Kantas parodo esant tariamą, tačiau vis dėlto pasiekia tam tikrą rezultatą: estetinė sprendimo galia apskritai tiesiogiai ir betarpiškai susijusi su protu — dorovės įstatymų leidėju. Dėl estetinės galios ryšio su intelektu — pažinimo įstatymų leidėju,— tai, atmesdamas jį kaip betarpišką, Kantas patvirtina jį netiesiogiai. Estetinė idėja „atgaivina" pažinimo galias. „Taikoma pažinimui vaizduotė yra pajungta intelektui ir apribota būtinumo atitikti jo sąvokas, o taikoma estetiniu tikslu ji, be nurodytos jos ir sąvokos dermės, turi laisvę teikti <...> intelektui turiningą, nors ir neišplėtotą medžiagą". Sintezės formulė surasta.

Dabar viskas sustatyta į savo vietas. Kiekviena žmogaus dvasinės veiklos sritis apibrėžta, apribota savo specifiškumo, tačiau kartu iškasti kanalai, einantys nuo vienos iš jų į kitą ir susijungiantys tam tikrame centre. Suprastas tiesos, gėrio ir grožio savitumas, ir kartu jie sujungti į viena. Už definicijų gudrybių slypėjo reali dialektika.

Tiesos, gėrio ir grožio vienybė papildomai pagrindžiama meno teorijoje. Bendrųjų filosofijos problemų linkme plėtojamoje Kanto estetikoje menui skirta palyginti nedidelė, bet pakankamai svarbi vieta. Visi anksčiau nurodyti estetiškumo ypatumai čia pasireiškia visu mastu. Meno ribos neryškios, bet vis dėlto jas galima nubrėžti pakankamai tiksliai. Tai ne gamta (o „laisvas kūrimas"). Tai ne mokslas. („Menui priklauso tik tai, ko net nuodugniausiai žinant neišmokstama padaryti".) Tai ne amatas. „Tačiau ne pro šalį pažymėti, kad visuose laisvuosiuose menuose vis dėlto reikalingas tam tikras <...> mechanizmas, be kurio dvasia, kuri mene turi būti laisva ir kuri vienintelė suteikia kūriniui gyvybę, netektų kūno ir visiškai išsisklaidytų". Ir čia apibrėžimus lydi išlygos, neleisdamos jiems sustingti ir netekti prasmės.

Menas, pasak Kanto, gali būti mechaninis (jeigu jis realizuoja pažinimą) ir estetinis. Pastarasis savo ruožtu skirstomas į malonųjį ir dailųjį. Malonieji menai skirti mėgautis, pramogauti ir laikui praleisti (pavyzdžiui, menas „pliaukšti visokius niekus", čia priklauso ir stalo serviravimas). Dailieji menai ugdo „sielos galių kultūrą", jie

teikia ypatingą „refleksijos pasitenkinimą", estetiškumo sritį priartindami prie pažinimo srities.

Kanto meno dichotomija tuo neapsiriboja. Kantas (vienas iš pirmųjų estetikos istorijoje) pateikia dailiųjų menų klasifikaciją. Skirstymo pagrindas yra estetinių idėjų, tai yra grožio, išraiškos būdas. Įvairios meno rūšys — tai įvairios grožio rūšys. Gali būti minties grožis ir stebinio grožis. Antruoju atveju menininko medžiaga yra arba turinys, arba forma. Taigi prieš mus trys dailiųjų menų rūšys — žodinis, vaizduojamasis ir pojūčių žaismo menas.

Žodiniai menai — iškalba ir poezija. Pastarąją Kantas laiko aukščiausia meninės kūrybos forma. „Ji išplečia sielą, suteikdama vaizduotei laisvę, ir duotosios sąvokos ribose iš begalinės galimų su ta sąvoka derančių formų įvairovės pasiūlo formą, sąvokos atvaizdą susiejančią su tokiu minčių turtingumu, kuriam negali būti adekvati nė viena kalbinė išraiška; <...>. Ji sustiprina sielą, leidžia jai pajusti savo laisvą, savaveiksmišką ir nuo gamtos determinacijos nepriklausomą galią — gamtą traktuoti kaip reiškinį remiantis pažiūromis, kurių pati gamta neteikia patyrimu <...>, ir, vadinasi, naudotis gamta to, kas antjusliška, labui". Pasakyta painokai, tačiau mintis paprasta: poezijos reikšmė ta, kad ji tobulina mūsų ir intelektualines, ir moralines potencijas, žaisdama mintimis, ji išeina už sąvokinių išraiškos priemonių ribų ir kartu lavina protą; ji taurina parodydama, kad žmogus yra ne paprasta gamtos dalis, bet laisvės pasaulio kūrėjas. „Poezija žaidžia regimybe, kurią sukuria savo nuožiūra, tačiau tuo nesuklaidindama, nes patį savo užsiėmimą ji paskelbia esant tik žaidimą, kurį intelektas vis dėlto gali tikslingai pritaikyti savo reikalui". Kas po šių žodžių ryšis tvirtinti, kad Kantas atskiria meną nuo pažinimo? Viena, ko jis nedaro,— nededa lygybės ženklo tarp meno ir pažinimo.

Vaizduojamieji menai apima juslinės tiesos meną (plastiką) ir juslinės regimybės meną (tapybą). Plastikai priklauso skulptūra ir architektūra. Pirmoji kūniškai atkuria daiktų sąvokas, kaip jie galėtų egzistuoti gamtoje, antrosios determinantas — ne gamta, bet laisvai pasirinktas tikslas. Architektūroje svarbiausia meno sukurto objekto panaudojimas, ir tai apriboja estetinių idėjų veikimą.

Architektūrai Kantas priskiria ir taikomąjį meną. Nors skulptūrą Kantas apibrėžė kaip juslinės tiesos meną, bet vis dėlto jis įspėja neprarasti saiko: juslinė tiesa neturi pasiekti to, kad kūrinys nebeatrodytų esąs menas. Tapybą Kantas skirsto į gražaus gamtos atvaizdavimo meną ir gamtos produktų dailaus komponavimo meną — į tapybą ir dekoratyvinę sodininkystę. Grafikos Kantas neišskiria kaip savarankiškos meno rūšies, jam tai sudedamoji (ir, be to, svarbiausia) tapybos dalis, paveikslo pagrindą sudaro piešinys.

Gražaus pojūčių žaismo menas remiasi klausa ir regėjimu. Tai garsų žaismas ir spalvų žaismas. (Kantas žino esminį vieno ir kito skirtumą.) Pagal jaudinimą ir sielos audrinimą muzikai Kantas skiria antrą vietą po poezijos. Tačiau, skirtingai negu poezijos, muzikos įspūdis nepatvarus; apmąstymams muzika nepalieka vietos, „proto požiūriu, ji mažesnės vertės už visus kitus dailiuosius menus". Kanto nuomone, muzikai „stinga mandagumo", nes „jos įtaka sklinda toliau negu reikia", muzika tarsi primeta save, versdama klausytis tuos, kas šito galbūt ir nenori, tad galiausiai „suvaržo kitų laisvę". Ypač Kantą erzina garsus bažnytinių giesmių giedojimas: tuo (paprastai fariziejišku) pamaldumu pridaroma didelių nepatogumų, „verčiant kaimynus arba pritarti, arba atitrūkti nuo savo minčių". Ši tirada — Kanto kovos dėl tylos savo namuose atgarsis.

Iš pagrindinių meno rūšių darinių atsiranda naujos meninės kūrybos rūšys. Iš tapybos ir iškalbos — drama, iš poezijos ir muzikos — dainavimas, iš dainavimo ir muzikos — opera ir t. t.

Analizuodami Kanto pažinimo teoriją, mes teigėme, kad jis ne formalistas. Toks jis išlieka ir estetikoje. Kad šitai suprastum, tereikia tik neišplėšti atskirų frazių iš konteksto, tezės nenagrinėti skyrium nuo antitezės. Štai, pavyzdžiui, pateikiamas, atrodytų, kategoriškas teiginys: „Kiekviename dailiajame mene svarbiausia — forma..." Būtų galima nutraukti frazę ir nusiraminti, tačiau reikalas tas, kad po šio teiginio toje pačioje frazėje paaiškinama: „<...> kai rūpi tik mėgautis, o tai <...> atbukina dvasią ir pamažu objektą padaro atstumiantį, o sielą

<...> — nepatenkintą savimi". Išvada nedviprasmiška: „Toks yra dailiųjų menų likimas, jeigu jie vienaip ar kitaip nesusiejami su moralinėmis idėjomis, vien tik kurios ir sukelia savarankišką pasitenkinimą".

Kai Kantas sako, kad menas gali gražiai pavaizduoti „daiktus, kurie gamtoje bjaurūs", tai kalbama ne apie grožėjimąsi bjaurumu, ne apie grynai formalų meistriškumą. „Karo baisumai, jo sukeltos ligos, nuniokojimai gali būti gražiai pavaizduoti kaip kažkas žalinga". Svarbiausia pasirodo esanti ne forma, bet turinys, menininko pozicija, jo nuosprendis gyvenimui.

Kad galėtum spręsti apie meno kūrinį, reikalingas skonis, jiems sukurti reikalingas genijus. Sielos galios, kurių derinys sudaro genijų,— vaizduotė ir intelektas. Čia nėra nieko antjusliška, mistiška, yra tik jėgos ir savitumo unikalumas. „Genijų" apibūdina keturi požymiai: 1) sugebėjimas kurti tai, kam negali būti duota jokia taisyklė, 2) sukurtas kūrinys turi būti pavyzdinis, 3) autorius negali paaiškinti kitiems, kaip atsiranda jo kūrinys, 4) „genijaus sritis" ne mokslas, bet menas. Mokslo srityje, teigia Kantas, didžiausias išradėjas nuo subtilaus mėgdžiotojo ir mokinio skiriasi tik laipsniu, o nuo to, ką gamta apdovanojo gabumais dailiesiems menams, jis skiriasi specifiškai. Visiškai įmanoma išstudijuoti viską, ką Niutonas savo nemirtingame veikale išdėstė apie gamtamokslinės filosofijos pagrindus, bet negalima išmokti su įkvėpimu kurti eiles. Joks Homeras nesugebės parodyti, kaip jo galvoje atsiranda ir susijungia pilnos išmonės ir kartu turiningos idėjos, nes jis pats šito nežino.

Ką mums šiandien sako Kanto estetika? Kokias problemas kelia? Į ką orientuoja? Kad atsakymas būtų svaresnis, minutėlei nukrypsime į šalį. Kanto estetika — tai ne tik Imanuelis Kantas, tai ir Frydrichas Šileris.

Jo vardą mes jau minėjome. Apie Šilerį sakoma, kad kantininku jis pasidarė pirma negu perskaitė Kantą. Iš tikrųjų, atsiverskime Štutgarto akademijos medicinos fakulteto absolvento disertaciją „Apie žmogaus gyvuliškos ir dvasinės prigimties ryšį". Daugelis filosofų teigia, rašo Šileris, kad kūnas esąs tarsi dvasios kalėjimas, kad jis stabdąs skrydį į tobulumą. Kiti, priešingai, primygtinai

teigia, kad kaip tik kūniškosios esmės gerėjimas lemia vis didesnį dvasinį tobulumą. „Man atrodo, kad ir vienų, ir kitų teiginiai yra vienodai vienpusiški". Ir Šileris svajoja nustatyti „šių dviejų sistemų pusiausvyrą, kad tvirtai įžengtų į vidurinę tiesos liniją". Tai parašyta likus metams iki „Grynojo proto kritikos" pasirodymo.

Vidurinė tiesos linija! Jos laikydamasis, Šileris eina tiesiu keliu, vedančiu prie Kanto. Šilerio disertacijoje galima rasti užuominų į tą epikūrininkų ir stoikų kritiką, kuri bus pateikta Kanto etiniuose tyrinėjimuose, o dramos „Plėšikai" pagrindą sudaro būsimoji Kanto teisės koncepcija: smurtu negalima įvesti teisėtvarkos.

Su Kanto veikalais Šileris susipažino devintojo dešimtmečio viduryje. Poetas tampa filosofu — Kanto gerbėju, jo idėjų populiarizuotoju ir tęsėju. Savo sistemos Šileris nesukūrė, tačiau įėjo į filosofijos istoriją. Jo vardas minimas iškart po Kanto, ypač kai kalbama apie meno filosofiją.

„Savo idėjoms skleisti aš visada svajojau rasti poetišką natūrą, kuri sugebėtų sukurti gyvą paveikslą, atitinkantį grynąsias intelekto sąvokas, tačiau nesitikėjau rasiąs, nes talentas, mokyklinį sąvokų apibrėžimo tikslumą derinantis su puikiausiu populiarumu, kurį suteikia vaizduotės galia, pasitaiko taip retai, kad negalima tikėtis greitai su juo susitikti". Šie Kanto žodžiai skirti poetui Frydrichui Boutervekui, kuris ėmėsi skaityti kritinės filosofijos paskaitas. Jų labiau nusipelnė poetas Frydrichas Šileris.

Šilerio „Laiškai apie estetinį žmogaus auklėjimą", kaip pripažįsta jų autorius, „remiasi Kanto principais". Kantas juos perskaitė ir pavadino „puikiais". Tai vienas iš žymiausių kūrinių estetikos istorijoje.

Pradinė tezė skamba kategoriškai: „Tik per grožį galima pasiekti laisvę". (Rusų skaitytojas negali neprisiminti Dostojevskio —„Pasaulį išgelbės grožis"; sutapimas, kaip pamatysime toliau, ne atsitiktinis.) Ką Šileris turėjo galvoje?

Poetas pritaria Kanto kultūros prieštaringos raidos koncepcijai. Jis dar griežčiau pabrėžia, kad žmonija tobulėja, tuo tarpu civilizacijos varžtai „vis baisiau mus spaudžia", ir tik „blogio pusiausvyra" šiek tiek tai sus-

tabdo. Pažangos įrankis — antagonizmas, žmonių, jų darbo, jų sugebėjimų pasiskirstymas. „Kad ir ką pasaulis kaip visuma laimėtų iš atskiro žmogaus galių vystymosi, vis dėlto negalima neigti, kad jo paliesti individai kenčia dėl šio pasaulinio tikslo jungo. Tiesa, gimnastikos pratimai sukuria atletišką kūną, tačiau grožį — tik laisvas ir tolygus kūno dalių žaismas. Lygiai taip pat atskirų dvasinių jėgų įtempimas gali sukurti nepaprastus žmones, tačiau tik tolygus jų derinys — laimingus ir tobulus žmones". Kitaip tariant, darbo pasidalijimas, apsiribojimas siaura sritimi žmogų padaro meistru, bet kartu sukelia tai, kas šiandien vadinama „profesiniu kretinizmu",— harmonijos praradimą.

Meno uždavinys — ją atkurti. Menininkas — amžiaus kūdikis, bet vargas jam, jeigu jis tampa amžiaus numylėtiniu. Ir Šileris moko menininką: „Gyvenk su savo amžiumi, bet nebūk jo kūrinys; tarnauk savo amžininkams, tačiau tuo, ko jiems reikia, o ne tuo, ką jie giria". Žmones reikia auklėti. Menininkas gali ir privalo auklėti grožiu.

Grožis atitinka slaptingąją žmogaus prigimtį. Grožis dvilypis, kaip ir pats žmogus. Dar būdamas mediku, Šileris priėjo prie išvados, kad žmogus „nėra grynai materialus ir nėra grynai dvasingas"; tapęs poetu ir filosofu, jis dar labiau tuo įsitikino. Analogiškai, manė jis, yra ir su grožiu. Jis ir materialus, ir dvasinis, ir objektyvus, ir subjektyvus, pats gyvenimas ir jo atvaizdas. Grožio esmė — žaidimas. Čia tas pats dvilypumas; realybė susilieja su sąlygiškumu. Šileris perėmė Kanto idėją.

Žinoma, kalbama ne apie azartinį žaidimą, kur vyrauja materialinis interesas, kur kunkuliuoja žemos aistros. Tikras žaidimas — savitikslis, tai laisva veikla, kurioje pasireiškia žmogaus kaip kūrėjo, kultūros ugdytojo prigimtis. Tokios buvo Olimpinės žaidynės senovės Graikijoje, jų priešingybė — Romos gladiatorių kautynės. „Žmogus žaidžia tik tada, kai jis tikrąja žodžio prasme žmogus, ir jis būna visiškai žmogus tik tada, kai žaidžia".

Kalbėdamas apie estetinį auklėjimą, Šileris turi galvoje ne vien sugebėjimo suprasti meną formavimą: geras skonis — tik vienas iš asmenybės komponentų. Jis rūpinasi ne dorovinių savybių ugdymu demonstruojant gata-

vus meninius pavyzdžius: tai nelabai perspektyvu. Grožio ir dorovės ryšys yra tarpiškas. Tiesioginis mėgdžiojimas vyksta be intelekto ir estetinio išgyvenimo.

Estetinio auklėjimo tikslas — ugdyti visapusiškai išsivysčiusią asmenybę, „vientisą žmogų", sugebantį ne tik vartoti, bet ir kurti. Tegu galimybės kurti ribotos, nesvarbu: tiesai, gėriui ir grožiui nebūtini globaliniai mastai. Grožis čia tik parengia sąlygas veiklai. Šileris, pavadinęs grožį „antruoju mūsų kūrėju", iškart paneigė jo tiesioginį ryšį su elgesiu ir pažinimu. „Aš akivaizdžiai įrodžiau, kad grožis nieko neduoda nei intelektui, nei valiai, kad grožis nesikiša į mąstymą ir spręsmą, kad grožis tik ugdo žmogaus sugebėjimą deramai naudotis vienu ir kitu, bet nė kiek nelemia šio naudojimosi".

Negalima pasikliauti tuo, kad nusikaltėlis pasitaisys perskaitęs pamokomą romaną. Mokslo problemos sprendimo nereikia ieškoti meno kūrinyje. Tiesioginio ryšio nėra. Tačiau Šileris teisus, pabrėždamas netiesioginio ryšio reikšmę. Meno kūrinių puslapiuose gimdavo dorovinės idėjos, kurios paskui tapdavo elgesio norma. Estetinis idealas ne kartą peraugdavo į visuomeninį: harmonijos jausmas reikalaudavo socialinės harmonijos.

Estetiškumo srityje glūdi ne tik praktinės, bet ir teorinės kūrybos impulsai. Žymiausi šiuolaikiniai mokslininkai liudija, kad mokslinio atradimo procese svarbiausią vaidmenį vaidina intuityvus praregėjimas, kuris visiškai remiasi estetiniu jausmu. Čia svarbu ir kas kita: grožis ne tik teikia stimulų kūrybai, bet ir verčia apmąstyti jos paskirtį. Iki pat šių dienų mokslas nesusimąstydavo apie padarinius. Kiekvienas žinių pagausėjimas buvo laikomas gėriu ir iš anksto buvo pateisintas. Po Hirosimos situacija pasikeitė: iškilo mokslinio atradimo, kuris socialinių antagonizmų sąlygomis gali būti panaudotas siekiant pakenkti žmonijai, moralinės vertės problema. Paaiškėjo, kad tiesa neegzistuoja šalia gėrio, šalia vertybinių kriterijų. Estetiškai išsilavinusiam žmogui jie atsiskleidžia visapusiškiau. Atėjo eilė naujam tiesos supratimui, kuris susiformavo Kanto filosofijos pagrindu, tačiau peržengė jos ribas. Tiesa — ne šiaip tikras žinojimas, bet kažkas daugiau. Ne tik žinojimo ir objekto, bet ir objekto ir pa-

žinimo sutapimas. Antai mes kalbame apie tikrą draugą ir turime galvoje žmogų, kurio elgesys atitinka draugystės sąvoką. Tiesa daiktiška, ją reikia ne tik sužinoti, bet ir realizuoti. Reikia sukurti daiktišką pasaulį, atitinkantį mūsų moralinius ir estetinius poreikius. Toks tiesos supratimas atskleidžia glaudesnius jos ryšius su grožiu ir gėriu, jų vienovę paversdamas tapatumu.

* * *

Kantas priėjo prie estetikos ne spręsdamas meno problemas, bet skatinamas filosofijos poreikių. Tačiau ar tai reiškia, kad jo teorinės konstrukcijos šioje srityje nesirėmė savu meniniu patyrimu? Kad apskritai menas jam buvo svetimas, ir jis nepaliko jame jokio pėdsako? O jo aplinka nieko negalėjo duoti estetinio jausmo ugdymui ir patenkinimui?

Žinoma, Rytų Prūsija ne Saksonija, Karaliaučius ne Drezdenas, kur virė meninis gyvenimas, ne Veimaras, kur gyveno Gėtė ir Šileris, ne Jena, kur įsikūrė romantikai, ir net ne Berlynas — Švietimo centras. Pakraščio miestui užkariautose baltų žemėse likimas lėmė būti prekybos centru ir karine tvirtove, o ne mūzų šventove. Architektūros atžvilgiu Karaliaučius nebuvo itin įdomus. „Apskritai miestas nepasižymi gražia architektūra",— rašė keliautojas XVIII amžiaus pabaigoje. Karaliaus pilis stulbino veikiau savo matmenimis, o ne proporcijų grožiu. Tą patį buvo galima pasakyti ir apie miesto katedrą. Be to, Kanto laikais gotika nebuvo mėgstama. Tai buvo klasicizmo ir rokoko amžius, viduramžių architektūra buvo laikoma barbariška. Kantas pritarė viešpataujančiam skoniui.

Su architektūra jis buvo susipažinęs daugiausia iš iliustracijų ir aprašymų. Beje, pažintis nebuvo paviršutiniška: kažkoks anglas, išgirdęs iš jo lūpų Vestminsterio tilto nupasakojimą, buvo įsitikinęs, kad filosofas pragyveno Londone keletą metų ir kad architektūra — jo specialybė.

Sunkiau buvo su tapyba. Nors Kantas, pasak jo paties žodžių, ją vertino labiau už kitus vaizduojamuosius menus, jis neįžvelgė kažko esmingo. Tapybą jis vadino piešinio menu. Karaliaučiuje jis galėjo pamatyti (privačiose ko-

lekcijose) tik Rembrantą, Van Deiką, Diurerį, Kranachą, Reisdalį. Didžiųjų italų čia nebuvo. Viename iš savo darbų jis supainiojo Rafaelį su Koredžu.

Šeštojo dešimtmečio viduryje Karaliaučiuje įsikūrė savas teatras, magistras Kantas buvo nuolatinis jo lankytojas. Kantas mėgo muziką, nors pats negrojo. Lankė koncertus, labiau mėgo (ypač į senatvę) klausytis kokio nors vieno instrumento negu orkestro.

Kaip mes jau žinome, labiausiai Kantas vertino poezijos meną. Jo skonį formavo lotyniška mokykla, todėl nenuostabu, kad romėnų literatūrą jis vertino labiau negu graikų. Jo įsitikinimu, „Vergilijus turėjęs daugiau skonio negu Homeras". Pastarąjį jis gretino su racionaliuoju Vylandu, ir tai visiškai atitiko jo poezijos apibrėžimą: „intelekto sutvarkytas jausmų žaismas". Beje, žinomi ir jo kupini susižavėjimo Šekspyro vertinimai. Kantas pats bandė rašyti eiles, bet tik viena proga — mirus universiteto kolegoms; išliko keletas tokių bandymų. Kadaise jam siūlė poezijos profesoriaus vietą.

Gėtė tikino, kad į jo kūrybą Kantas neatkreipė nė mažiausio dėmesio. Tiesa, yra ir kitokių liudijimų, pasak kurių, filosofas mėgo ir Gėtę, ir Šilerį. Jį dievinęs Šileris rašė jam du kartus: vieną kartą kviesdamas bendradarbiauti savo sumanytame žurnale „Horos", kitą — siųsdamas pirmuosius šio žurnalo numerius su savo paties darbu „Laiškai apie estetinį auklėjimą". Filosofas mandagiai atsakė Šileriui, pagyrė „Laiškus...", jų autorių pavadino „išsimokslinusiu ir talentingu žmogumi", tačiau buvo neaišku, ar jis yra ką nors skaitęs, išskyrus jo estetikos darbus.

Kanto atsargumą Gėtės atžvilgiu galėjo sukelti šio palankumas spinozizmui ir draugystė su Herderiu. Kanto ir Herderio polemikai Gėtė buvo abejingas, neparėmė nei vieno, nei kito. Tačiau apskritai didysis poetas gerbė „Karaliaučiaus senuką", jį vertino labiau už kurį nors kitą tuo metu Vokietijoje gyvenusį mąstytoją. Perskaitęs puslapį Kanto, sakė Gėtė, pasijunti tarsi įėjęs į šviesų kambarį.

Gėtė puikiai žinojo, už ką jis turėjo būti dėkingas Kantui. Straipsnyje „Naujosios filosofijos įtaka", parašytame jau po filosofo mirties, jis išdėstė savo santykių su

juo istoriją, pradėdamas nuo pirmųjų ginčų dėl „Grynojo proto kritikos". „Aš mielai stojau į tą pusę, kuri daro žmogui daugiausia garbės, ir visiškai pritariau savo draugams, kurie kartu su Kantu teigė, kad nors visas mūsų pažinimas prasideda nuo patyrimo, vis dėlto jis ne visas kyla iš patyrimo. Apriorinį pažinimą aš taip pat laikiau galimu, kaip ir sintetinius apriorinius sprendinius: juk ir aš pats visą savo gyvenimą, kurdamas ir stebėdamas, veikdavau čia sintetiškai, čia analitiškai: žmogaus dvasios sistolė ir diastolė man buvo tarsi antrasis kvėpavimas...

...Aš vėl ir vėl grįždavau prie Kanto teorijos; man atrodė, kad kai kuriuos skyrius aš suprantu geriau negu visus kitus, ir šitaip aš įgijau kai ką savo kasdieniam naudojimuisi.

Bet štai į mano rankas pakliuvo „Sprendimo galios kritika", ir jai aš esu didžiai dėkingas už džiaugsmingą mano gyvenimo epochą. Čia aš išvydau pateiktus greta pačius įvairiausius mano interesus: meno ir gamtos kūriniai buvo traktuojami analogiškai, estetinė ir teleologinė sprendimo galios abipusiškai paaiškino viena kitą".

Kanto „Sprendimo galios kritikoje" Gėtė surado daug idėjų, kurios sutapo su jo „ankstesne kūryba, veikla ir mąstymu". Tai buvo pirmiausia primityvios Volfo teleologijos, kuri Gėtei visada kėlė antipatiją, kritika. Tai buvo siekimas surasti vieningus gamtos ir meno analizės principus. Pagaliau tai buvo tikslus Gėtei svarbiausios filosofinės problemos — organinės visumos pažinimo problemos — suformulavimas. Kantas parodė, kad įprastinio intelektinio mąstymo priemonės čia bejėgės. Hėgelis savo konkrečios sąvokos teorijoje ieškos sprendimo dialektinės logikos priemonėmis. Gėtei atsivėrė kitokia galimybė. Pasak jo „pirminio fenomeno" teorijos, žmogus atskirybėje gali įžvelgti tai, kas visuotina, reiškinyje atskleisti esmę. Ši įžvalga yra daugiau negu paprastas suvokimas, tačiau ji vis dėlto yra juslinio pobūdžio. Gėtė ją pavadino „stebimąja sprendimo galia". Terminas — aiški Kanto reminiscencija.

Dvidešimt devyniuose Kanto „Rinktinių raštų" tomuose nėra nė vienos citatos iš „Fausto", sunku pasakyti, ar

filosofas jį skaitė. O štai „Fauste" yra kone citata iš Kanto. „Gyvenimas — tai pareiga, net jeigu jis trunka tik vieną akimirką",— prieštarauja Faustas Elenai, įsileidusiai į samprotavimus apie meilę. B. Pasternako vertime šitai skamba taip:

Dėl meilės nesvarstyk. Kokia iš to nauda?
Gyvenk. Akimirką gyvenk. Gyventi — pareiga.

„Faustas" lyginamas su „Dvasios fenomenologija". Iš tiesų Gėtės tragedijos herojaus klajonės ieškant gyvenimo prasmės primena Hėgelio pasaulinės dvasios kelionę ieškant tiesos. Tačiau pastaroji tvirtai suranda tai, ko ieško, o Gėtės herojus žūva, tapdamas iliuzijos auka. Faustui atsivėrė gigantiškos statybos panorama, jis sako panegiriką darbui, bet iš tikrųjų nieko nėra, tik lemūrai kasa jam duobę. Ar Gėtė norėjo pasmerkti veiklią valią, parodyti, kad jos pastangos bergždžios? Priešingai, jis ją aukština. Tačiau viena iš Kanto pamokų buvo ta, kad kiekviename istoriniame veiksme glūdi kažkas kita, nenumatyta. Padarinių įspėti neįmanoma, bet tai nereiškia, kad reikia sėdėti susidėjus rankas. Todėl „ne filosofuok", o „gyvenk"— vykdyk pareigą, dirbk, kovok, drąsiai siek, ir tau bus atleista. Taip, būtent atleista. Geriausia istorinio veikėjo dalia — atleidimas (blogiausia — prakeikimas). „Faustas" kaip tik tuo ir baigiasi. Mefistofelis, jau regėjęs Fausto sielą savo rankose, užsitraukė gėdą. Triumfuoja meilė. Gėtė, pradėjęs nuo piktžodžiavimo prieš dievą, baigia krikščioniškosios meilės apoteoze. Kantas priėjo prie to paties gerokai anksčiau, nors ir proziškiau.

Pirmojoje tragedijos dalyje Faustas — individas (vartojant Kanto terminą), turintis „empirinį" charakterį. Jis draskomas aistrų, galų gale viskas baigiasi nusikaltimu. Antrojoje dalyje prieš mus jau asmenybė, „noumenalus" charakteris. Kaltės jausmas padeda įgyti laisvę. (Kad tokia mintis priklauso Kantui, mes įsitikinsime kitame skyriuje.) Faustas kupinas geriausių ketinimų. Jo sąjunga su piktąja jėga dabar siekiama ne savo paties, o visų gerovės. Tačiau štai kaip išeina: Faustas panūdo atkariauti iš jūros sausumą, ir iškart tenka paskandinti priešų armiją. Faustas paliepė organizuoti jūrų prekybą, o vykdytojas

Mefistofelis pavertė ją plėšikavimu jūrose. Rezultatai nesutampa su ketinimais. Gėtės poezijos eilutės prisodrintos Kanto idėjų.

Į vokiečių grožinę literatūrą Kantas įėjo ir tiesiogiai. Nors geru stilistu jo nepavadinsi. Veikiau priešingai. Kantas nuodugniai apgalvodavo ir gludindavo savo veikalus, jis niekada nesiųsdavo (kaip daugelis tuo metu darė) leidėjui to, kas dar neužbaigta; tik pamatęs visą darbą, apmąstęs jį kaip visumą, atiduodavo spausdinti. Ir vis dėlto maniera, kuria parašyti pagrindiniai jo veikalai, gali įstumti į neviltį ir patį jautriausią skaitytoją. Atsiverskite bet kurį puslapį, ir iškart aptiksite dešimties dvidešimties eilučių ilgumo sakinį. Vos pradėjote skaityti, prasideda priminimai, paaiškinimai, apribojimai skliaustuose ir be skliaustų, pastabos tekste ir po teksto. „Man neužtenka pirštų skaityti tavo veikalams",— skundėsi Kantui jo moksladraugis. „Ką tu turi galvoje?"— paklausė jį Kantas. „Tu, mano drauge, darai pernelyg daug išlygų; kad jas įsimintiau, aš užlenkiu pirštus — vieną, antrą, trečią, ketvirtą; jie baigiasi pirma negu spėji atsiversti kitą puslapį".

Visa tai teisybė. Tačiau nepaisydami tradicijos mes surizikuosime kalbėti apie meninį Kanto talentą, kuris, tiesa, pasireiškė siauroje ir specifinėje srityje. Kantas buvo ironikas. Jis žaidė žodžiais.

Čia dera nukrypti nuo temos. Kas yra ironija? Pacituosime A. Losevą: „Ironija atsiranda tada, kai aš, norėdamas pasakyti „ne", sakau „taip", ir kartu tąjį „taip" aš sakau vien tam, kad išreikščiau ir parodyčiau savo nuoširdų „ne". Įsivaizduokime, kad čia yra tik pirma: aš sakau „taip", o iš tikrųjų sau galvoju „ne". Suprantama, kad tai bus tik apgaulė, melas. O ironijos esmę sudaro tai, kad, sakydamas „taip", aš neslepiu savojo „ne", o kaip tik išreiškiu, parodau jį. Mano „ne" nelieka savarankišku faktu, bet jis priklauso nuo išreikšto „taip", yra jo reikalingas, juo patvirtina save ir be jo neturi jokios reikšmės".

Ironijos kilmė sena. Į filosofavimo arsenalą ji įėjo anksčiau, negu buvo atskleista jos esmė. Ironijos tėvu įprasta laikyti Sokratą, vartojusį ją kaip euristinę priemonę. Pa-

sitelkęs ironiją, Atėnų išminčius įkvėpdavo nepasitikėjimą įsigalėjusiais klaidingais vaizdiniais. Dėdamasis naivuoliu, Sokratas klausinėdavo savo pašnekovą, lyg norėdamas mokytis iš jo. Dėl to tasai, kuris manydavosi viską žinąs, suglumdavo; ironija mokė žmones žinoti, kad jie nieko nežino arba žino labai mažai. Ironija praskindavo kelią tikram žinojimui.

Vokiečių romantikai ironijai suteikia kitokį pobūdį. Ji tampa ne priemone, bet tikslu. Sokrato ironija — tik pirmasis žingsnis pažinimo, kurio rezultatas visada yra tiesa, gėris ir grožis, o romantikams ironija — dvasios viršūnė, į kurią įkopęs menininkas filosofas su panieka žvelgia į niekingą pasaulį. Tuo kartu prisidedama prie grožio. Tačiau ką daryti su tiesa ir gėriu?

Jau amžininkai pajuto tokios pozicijos silpnumą: jeigu ne pasitenkinimą savimi, tai savęs patenkinimą ironišku požiūriu į tikrovę. Hėgelis, polemizuodamas su romantikais, reikalavo grįžti prie sokratiškojo ironijos supratimo. Panorėjęs jis būtų galėjęs pasiremti Kantu.

Kritinės filosofijos pagrindėjo vaidmuo plėtojant ironiją dar deramai neįvertintas. Reikalas tas, kad Kantas šiuo klausimu nekūrė teorijų. Jis, kaip ir Sokratas, tiesiog naudojosi ironijos ginklu, ją pasitelkęs valė vietą statyti tiesos ir dorybės pastatui, naudojosi ja subtiliai ir atsargiai. O filosofinis humoras ir filosofinė ironija atsiveria ne kiekvienam. Reikia būti didžiuoju Gėte, kad Kanto „Kritikose" įžvelgtum ironijos pradą. „Tasai nuostabus vyras,— rašė poetas apie filosofą,— pasitelkdavo viliūgišką ironiją, kai jis čia tarsi stengdavosi kuo siauriausiai apriboti pažinimo galią, čia tarsi darydavo užuominas apie peržengimą tų ribų, kurias pats nubrėžė".

Volteras sakė, kad dangus žmogaus daliai palengvinti davė du dalykus — viltį ir miegą. Kantas buvo pasirengęs čia priskirti ir juoką, bet tik su viena išlyga: jeigu tik jį būtų lengva sukelti „protingiems žmonėms", o tam būtinas sąmojingumas nebūtų toks retas. Filosofas gludino savo humoro jausmą, ilgainiui vis dažniau pasitelkdavo jį kūryboje. Tais atvejais, kai jam pasitaikydavo rašyti apie visuomenę, kur pati medžiaga provokuodavo sąmojį, kur

krisdavo į akis piktinančios nesąmonės, kur reikėdavo apgauti cenzūrą arba sukrėsti surambėjusias miesčionio smegenis.

Kanto erudicija satyros srityje buvo nepriekaištinga. Persijus, Juvenalis, Erazmas, Rablė, Sviftas, Volteras, Fildingas, Sternas, Lichtenbergas buvo jo mėgstami autoriai. „Žmogus — gyvūnas, kuris sugeba juoktis",— sakė Kantas. Jis subtiliai jautė juoko prigimtį, nors mažai tekalbėjo šia tema. Tame, kas sukelia juoką, tvirtino jis, turi būti kažkas absurdiška. (Neatsitiktinai Kantas, kaip ir Šaftsberis, manė, kad jeigu teorija įstengia atsilaikyti net ir būdama išjuokta, šitai yra jos teisingumo kriterijus.) Pokštas remiasi absurdu. Jūs ko nors laukiate, o girdite (arba matote) ką nors visiškai netikėta ir juokiatės. „Juokas yra afektas, kurį sukelia staigus įtempto laukimo pavirtimas į nieką". Savo mintį Kantas pailiustruoja trimis sąmojais. Anglas vaišina indą alumi, tasai stebisi matydamas tekančias putas. Kas jus stebina, klausia anglas. Tai, kaip jas ten įgrūdo. Įpėdinis skundžiasi: jam nepavykę surengti savo geradariui prideramų laidotuvių — kuo daugiau jis mokėjęs raudotojams, kad jie atrodytų nuliūdę, tuo jie daręsi linksmesni. Ir pagaliau istorija pirklio, kuris per baisią audrą turėjo išmesti už borto visas savo prekes ir taip sielvartavo, kad per naktį pražilo jo perukas. Štai, ko gero, ir viskas, ką „Sprendimo galios kritikos" puslapiuose galima perskaityti apie komiškumą. Be to, tai pasakyta prabėgomis paragrafe, pavadintame „Pastaba". Apie ironiją — nė žodžio.

Tačiau Kantas negalėjo nebūti ironiku. Jis gyveno susidvejinusiame pasaulyje, kur gyvenimo aplinkybės, susiklostę papročiai ir priesakai versdavo sakyti „taip", nors sąžinės balsas šaukdavo „ne". Kaip tokiomis sąlygomis neleisti jam nutilti, pačiam nepavirsti miesčioniu arba konformistu? Savotiškas mėginimas atsakyti į šį klausimą buvo dualistinė Kanto filosofija, tvirta siena atskyrusi išoriniam būtinumui paklūstančių reiškinių pasaulį nuo daiktų „pačių savaime pasaulio", kur viešpatauja laisvė ir dorovinis tyrumas.

Reikia pasakyti, kad Hėgelis aiškiai įžvelgė moralines ir estetines Kanto dualizmo šaknis ir atkakliai stengėsi jį įveikti. Kartu Hėgelis nemenkino Kanto iškeltos problemos opumo. Pasaulis iš tiesų susidvejinęs, greta tikrojo egzistuoja „išvirkščias pasaulis". Pastarasis Hėgeliui — ne vaizdingas posakis, bet viena iš „Dvasios fenomenologijos" kategorijų. Hėgelio komentuotojai seniai atkreipė dėmesį į satyrinę šios kategorijos prasmę. Tai, kas glūdi „išvirkščiame pasaulyje"— ne šiaip egzistuojančio pasaulio priešingybė. Šis apvertimas lyg kreivame veidrodyje suteikia galimybę įžvelgti viso to, kas vyksta realiame pasaulyje, paslėptą iškreiptumą. Jeigu įveikiamas „išvirkščias pasaulis", pašalinama ir satyra. Tada jos objektu nejučiomis tampa pati filosofija. Su Hėgeliu taip ir atsitiko. Pasak Hėgelio, pasaulio dvilypumas išnyksta sąmonės judėjime, priešingybės susitaiko ir susilieja. Ir čia negalima neprisiminti Markso, su pašaipa perpasakojusio tokį Hėgelio kategorijų „judėjimą": „Taip" virsta „ne", „ne" virsta „taip", „taip" tampa kartu ir „taip", ir „ne", „ne" tampa kartu ir „ne", ir „taip". Tokiu būdu susidaro abipusė priešingybių pusiausvyra, jos neutralizuoja ir paraližuoja viena kitą"*.

Kantas pernelyg blaiviai žiūrėjo į daiktus, kad jį nuramintų kokia nors iliuzija. Ironija stovėjo sargyboje, nubrėždama aiškią ribą tarp „taip" ir „ne". (Ironikas niekada nepainioja šių dalykų, jo tariamas „taip" tik paryškina „ne", jį gali neteisingai suprasti, bet jis pats visada žino, kaip yra.) Kanto ironija jautriai fiksavo tai, kas pasaulyje egzistuoja „išvirkščia" ir, tariant Gėtės žodžiais, „nesidalija iš proto be liekanos".

Mes jau susipažinome su „Dvasių regėtojo godomis"— puikiu Kanto ironijos meno pavyzdžiu. Straipsnyje „Spėjama žmonijos istorijos pradžia" ironija paslėpta. Tik vos pastebima autoriaus šypsena pagyvina skaitytojo dėmesį. Kantas tikina ketinąs „linksmai pasivaikščioti" palei istorijos ištakas, pasinaudodamas „šventuoju dokumentu kaip

---

* *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. — 2-е изд. — Т. 1. — С. 88.

žemėlapiu", tačiau kalba apie rimtus dalykus. Biblija iškyla kaip istorijos šaltinis.

Kantas tikisi savo skaitytoją nepriekaištingai išmanant Šventąjį raštą. O mums teks priminti tekstą. Kalbama apie Adomo vaikus. „Abelis buvo avių piemuo, Kainas gi žemdirbys" (*Pr 4, 2*). Čia Kantas įžvelgia „perėjimą nuo laukinio medžiotojų gyvenimo ir vaisių rinkimo prie antrosios būklės", tai yra prie darbo.

„Ir po daugelio dienų atsitiko, kad Kainas atnašavo Viešpačiui žemės vaisių dovanas. Taipogi ir Abelis aukojo iš savo bandos pirmuonių <...>. Tuomet Viešpats pažvelgė į Abelį ir į jo dovanas; į Kainą gi ir į jo dovanas nepažvelgė. O Kainas labai įpyko, ir jo veidas įdubo" (*Pr 4,3—5*). Piemens gyvenimas, samprotauja Kantas, nevaržomas ir duoda patikimiausias pajamas. Žemdirbio triūsas sunkus, priklauso nuo oro, reikalauja nuolatinio būsto, žemės nuosavybės ir jėgos jai apsaugoti. „Žemdirbys galėjo pavydėti piemeniui kaip labiau dangaus globojamam (4 eil.), ir iš tikrųjų pastarasis pasidarė jam našta, nes besiganantys galvijai negaili pasėlių".

Po to buvo įvykdyta brolžudystė, ir Kainas iškeliavo į Nodo šalį. Kitaip, pasak Kanto, ir negalėjo būti. „Kaip tik žemdirbys turėjo pirmasis panaudoti jėgą prieš tokius poelgius, kurių kitas nelaikė neleistinais; ir jeigu jis nenorėjo prarasti savo ilgų pastangų vaisių, pagaliau buvo priverstas kuo toliau pasišalinti nuo piemenų genčių. Šis išsiskyrimas ženklina trečiąją epochą", tai yra darbo pasidalijimą. „Linksmas pasivaikščiojimas" virto moksline ekspedicija, turininga pirmųjų visuotinės istorijos etapų interpretacija.

„Grynojo proto kritikoje" ironija skverbiasi gilyn, apšviesdama gelmes, ir tik retkarčiais kliūsteli į paviršių. Prisiminkime garsųjį aforizmą: „Man teko pašalinti žinojimą, kad išlaisvinčiau vietą tikėjimui", kuris kartu skamba kaip „man teko pakelti žinojimą..." Kokiame biografiniame kontekste nuskambėjo šie žodžiai, skaitytojas sužinos iš kito skyriaus.

Šeštas skyrius

TIKĖJIMAS — VILTIS. MEILĖ

Baisus dievas be moralės.
Kantas

Vėlyvą 1789 metų pavasarį jaunas rusų literatas Nikolajus Karamzinas leidosi į daugelį mėnesių trukusią kelionę. Prancūzijoje jau žiebėsi būsimojo revoliucijos gaisro židinys, tačiau Europos pakraščiuose buvo ramu; jaunuolis neskubėdamas, ilgam sustodamas keliavo į vakarus. Jis rašė dienoraštį, užrašinėjo ką tik patirtus kelionės įspūdžius. Karaliaučius atvykusįjį pribloškė savo dydžiu („aplinkui bemaž penkiolika varstų"). Netrukus turėjo prasidėti mugė, ir miesto gatvėse šurmuliavo triukšminga šventinė minia. Visur krito į akis ryškūs kariškių mundurai — mėlyni, žydri, žali su raudonais, baltais ir oranžiniais atvartais. Karamzinui teko pietauti karininkų draugėje; kalba sukosi apie praėjusią apžiūrą, buvo laidomi lėkšti sąmojai, skambėjo garsus juokas. Rašytojui šitai buvo ne prie širdies: jis nejautė pieteto karo amatui ir čia atvyko ne tam, kad susipažintų su Prūsijos armija.

Papietavęs Karamzinas leidosi ieškoti Princesinštrasės. Dar prieš išvykstant iš Maskvos vokiečių poetas Lencas, buvęs „štiurmeris", dabar įsikūręs Rusijoje, patarė jam aplankyti Kantą. Virpančia širdimi jaunuolis įžengė į garsiojo filosofo namus.

„Aš neturėjau laiškų jam, bet drąsa šturmuoja miestus,— ir man atsivėrė jo kabineto durys. Mane pasitiko mažas, sulysęs senukas, nepaprastai baltas ir švelnus. Mano pirmieji žodžiai buvo tokie: „Aš — rusų dvarininkas, mėgstu didžius žmones ir noriu pareikšti savo pagarbą Kantui". Jis išsyk pasiūlė man sėstis, sakydamas: „Aš rašiau tai, kas negali patikti visiems: nedaug kas mėgsta metafizines subtilybes".

Iš pradžių buvo kalbama apie „įvairius dalykus", ir filosofas pasirodė puikiai išmanąs geografiją ir istoriją, bet paskui svečias ryžtingai pasuko kalbą į filosofijos plotmę. Jis buvo susipažinęs su „Grynojo proto kritika", bet

neskaitė Kanto etikos veikalų, jį kankino dorovinės religinės abejonės, kuriomis jis skubėjo pasidalyti su šeimininku. Kantas atsakydamas išdėstė savo pažiūras, tačiau kalbėjo greitai, negarsiai ir neaiškiai; rusas įdėmiai klausėsi. Pokalbis truko bemaž tris valandas.

„Veikla yra mūsų apibrėžtumas. Žmogus niekada negali būti visiškai patenkintas tuo, ką turi, ir visada siekia ką nors įsigyti. Mirtis mus užklumpa pakeliui į ką nors, ką mes dar norime turėti. Duok žmogui viską, ko geidžia, bet jis tą pačią minutę pajus, kad tasai *viskas* nėra *viskas*. Nematydami mūsų siekimo tikslo arba galo šiame gyvenime, mes tariame esant būsimąjį, kur mazgas turi atsimegzti. Ši mintis žmogui juolab maloni, kad čia nėra jokios darnos tarp džiaugsmų ir sielvartų, tarp malonumo ir kančios. Aš guodžiuosi tuo, kad man jau šešiasdešimt metų ir kad mano gyvenimas greitai baigsis, nes tikiuosi pradėti naują, geresnį. Galvodamas apie tuos smagumus, kuriuos patyriau gyvenime, dabar nejaučiu jokio malonumo, tačiau įsivaizduodamas tuos atvejus, kai elgiausi pagal mano širdyje įrašytą *dorovės dėsnį*, džiaugiuosi. Kalbu apie dorovės dėsnį: pavadinkime jį sąžine, gėrio ir blogio jausmu — bet jie yra. Aš sumelavau, niekas nežino apie mano melą, tačiau man gėda. Tikimybė nėra akivaizdumas, kai mes kalbame apie būsimąjį gyvenimą; bet, viską sumetęs, intelektas mums liepia juo tikėti. O ir kas mus ištiktų, kai mes, taip sakant, jį išvystume? Jeigu mes jį labai pamėgtume, nebegalėtume gyventi šio gyvenimo ir be paliovos kamuotumėmės; priešingu atveju ištikti negandų šiame gyvenime negalėtume pasiguosti, sakydami sau: o gal ten bus geriau! Tačiau kalbėdami apie mūsų apibrėžtumą, apie būsimąjį gyvenimą ir kitką, jau tariame egzistuojant Amžinąjį Kūrybinį protą, kuriantį visa dėl ko nors ir visą gėrį. Kas? Kaip? ...Bet čia pirmasis išminčius prisipažįsta nieko neišmanąs. Čia protas užgesina savo žiburį, ir mes liekame tamsoje; vien fantazija gali duotis šioje tamsoje ir kurti nesama".

Grįžęs į viešbutį, Karamzinas nedelsdamas užrašė pokalbio turinį. „Garbingasai vyre! — mintimis kreipėsi jis į filosofą.— Atleisk, jeigu šiose eilutėse aš sudarkiau tavo mintis!" Rusų keliautoją apstulbino ne tik Kanto spekulia-

cijos gilumas, bet ir dar vienas nuostabus jo sielos bruožas — pakantumas, pagarba kito nuomonei. „Tą aš laikau tikru filosofu, kurs su visais gali sugyventi pasaulyje, kurs mėgsta ir tuos, kurie nesutinka su jo mintimis. Žmogaus proto paklydimus reikia parodyti su kilniu įkarščiu, bet be pykčio. Pasakyk žmogui, kad jis klysta ir kodėl, tačiau neplūsk jo širdies ir nevadink bepročiu. Žmonės, žmonės! Kokia tik dingstimi jūs savęs nekamuojate!"

Taip Karamzinas reziumavo pokalbį su Kantu apie religiją.

Kanto religijos filosofija tiesiogiai šliejasi prie jo etikos. Mes prisimename tezę: moralė neatsiranda iš dieviškųjų įstatymų. Tačiau žinome ir antitezę: moralė neišvengiamai veda prie religijos. Žmonių teisei į laimę suderinti su jų priedermėmis nepakanka žmogaus sugebėjimų, būtina pripažinti visagalę moralinę esybę kaip pasaulio valdovę. (Pripažinti? Ateistas Fojerbachas pasakytų — išgalvoti. Kantas — tikintis ir kalba kur kas atsargiau: „Kai sakoma, kad kiekvienas žmogus pats pasidaro sau dievą, šitai skamba nors ir abejotinai, tačiau anaiptol ne smerktinai".) Antitezei pagrįsti skirtas traktatas „Religija vien tik proto ribose".

Kantas pradeda nuo žmogaus dorovinės prigimties apmąstymo. Vieni išminčiai įsitikinę, kad žmogus beviltiškai nugrimzdo į blogį. Kiti jį regi iš prigimties gerą, o blogą — tik dėl aplinkybių įtakos. Ir vieni, ir kiti — kategoriškai sprendžiantys rigoristai. Jų priešingybė — indiferentistai, kurie mano, kad žmogus savo prigimtimi neutralus — nei geras, nei blogas, ir sinkretistai, laikantys jį kartu ir geru, ir blogu. Moralės klausimais Kantas rigoristas, tačiau kartu jis... dialektikas. Jis ir čia mėgina suderinti priešybes, netgi — sukelti jų susidūrimą.

Žmogus iš prigimties blogas, teigia Kantas. Jam būdingas neišsenkamas polinkis kurti blogį, kuris atrodo įgytas, tačiau yra iš pat pradžių jam būdingas. Kartu žmogui būdingos pradinės gėrio užuomazgos. Moralinio auklėjimo uždavinys ir yra grąžinti teises gėrio užuomazgoms, kad jos nugalėtų kovoje su žmogaus polinkiu į blogį.

Tokia pergalė įmanoma tik kaip mąstysenos ir jausenos revoliucija. Kadaise Kantas pats ją patyrė ir buvo įsitiki-

nęs, kad esminis dorovinis atsinaujinimas, savotiškas antrasis gimimas yra būtina charakterio — žmogaus ir žmonijos — formavimosi sąlyga.

Ir dar viena svarbi gėrio pergalės sąlyga. „Aukščiausiasis dorovinis gėris negali būti įgyvendintas vien tik per atskiro žmogaus savo paties moralinio tobulumo siekimą, reikia, kad šiuo tikslu dorai mąstantys žmonės susijungtų į sistemą, kurioje ir tik dėl kurios vieningumo jis gali būti įgyvendintas". Gerovė (gėris) — visuomeninis poreikis ir visuomenės produktas. Religijos teorijoje abstrakti Kanto etika įgyja socialinių bruožų.

Kantas įveda „etinės bendruomenės" sąvoką. Be jos neįmanoma įveikti dorovės plotmėje „prigimtinės būklės", kur, pasak Hobso, vyksta visų karas su visais, kur nėra ne tik įstatymų, bet ir moralės priesakų. Etinė bendruomenė — tai bažnyčia. Tam tikras religijos tipas tam tikrame žmonijos dvasinės istorijos etape tampa būtinu instrumentu, suvienijančiu ir tobulinančiu žmonių bendriją.

Dar senovėje atsirado švietėjiška religijos koncepcija —„baimė sukūrė dievus". Baigiantis viduramžiams ši koncepcija buvo patikslinta: baimė parengė dirvą, o begėdžiai apgavikai primetė tamsiai liaudžiai vienų ar kitų dievų vaizdinius. „Pažvelkite į daugelį tautų ir epochų, ištirkite tuos religinius principus, kurie faktiškai viešpatavo pasaulyje,— vargu ar jus bus galima įtikinti, kad jie yra kas nors daugiau nei ligonių kliedesys". Prie tokios išvados priėjo Kanto gerbiamas Hiumas. Tačiau kodėl „apgaulė", kodėl „kliedesys" taip plačiai ir tvirtai paplito? Kaip atsirado kenčiančio dievo idėja? Hiumo nuomone, religija — nepaaiškinama mįslė; vienintelis jos tyrinėjimo rezultatas — abejojimas ir atsisakymas pateikti kokius nors vertinimus.

Vokiečių Švietimas, susiformavęs protestantizmo ir pietizmo pagrindu, visada žiūrėjo į religiją istoriškai. Lesingas „Žmonijos auklėjime" pateikė religinių tikėjimų raidos, kaip žmonių dorovinio tobulėjimo schemos, apmatus ir, žvelgdamas į ateitį, įspėjo, kad ateis laikas, kai nebus religijos, kai moralė galės išsiversti be tikėjimo aukščiausiąja esybe.

Kantas įdėmiai žvelgia į praeitį, ieško tikėjimo dievu socialinių psichologinių šaknų ir mato žmoguje (žmonijoje) kovojant du pradus — gėrį ir blogį. Blogis iš pat pradžių vyrauja, tačiau gėrio pradai pasireiškia kaltės jausmu, kuris staiga apima žmones.

Kaltės (savo paties arba svetimos, prie kurios tu tik prisidėjęs) išgyvenimas — moralės pagrindas. Rami sąžinė — velnio išradimas, vėliau pasakys Albertas Šveiceris (apgynęs disertaciją iš Kanto religijos filosofijos). Žmogus, kuris „visada teisus", moraliai žuvęs. Dorovinis atsinaujinimas galimas tik kaip kova su pačiu savimi. Ieškodamas religijos šaknų, Kantas staiga užėjo dorovės ištakas. Aptiko jos pamatą. Ir sutiko mums pažįstamą „konstruktorių"— vaizduotę. Pažiūrėsime, kaip ji dirba šioje srityje.

Baimė sukūrė dievus, samprotauja Kantas, o dievai įvedė draudimus. (Stipriausiai baimė veikia vaizduotėje. „Baimės baimė,— rašė A. Belas apie A. Bloką,— yra pati tikriausia baimė. Tokia baime persiėmusiu jis laiko filosofą Kantą; jis vis grįžta prie Kanto kaip prie amžinai išsigandusio". Kantui skirtas Bloko eilėraštis „Sėdžiu už širmos..." iš pradžių vadinosi „Išgąsdintasis".) Bijojimas sulaužyti tabu, baimė, kad tai jau atsitiko, sužadina išperkamosios aukos idėją. Kai aukojimas virsta pasiaukojimu, įvyksta dorovinė religinė revoliucija. Pasiryžęs pasiaukoti žmogus susilygina su dievu. Taip atsiranda kenčiančio „dievo sūnaus", pasiuntinio, kuris kartu ir dievas, ir žmogus, paveikslas.

Evangelijos mokytojas pasiskelbė dangaus pasiuntiniu, seną, vergišką tikėjimą formulėmis ir apeigomis paskelbė savaime niekingu, o moralinį tikėjimą — vieninteliu galinčiu išganyti sielą. Savo gyvenimu ir didybės kupina mirtimi jis davė tikrai dievui malonaus žmoniškumo pavyzdį. „Šia mirtimi,— priduria Kantas,— jo vieša istorija ir baigiasi. Pridėta prie jos kaip papildymas paslaptingesnė ir tik jam artimų asmenų akyse įvykusi prisikėlimo ir pakilimo į dangų istorija <...> negali be žalos jos istoriniam vertingumui būti panaudota religijai vien tik proto ribose".

...Praeis keleri metai, ir jaunas, dar niekam nežinomas teologijos magistras Vilhelmas Hėgelis, paveiktas Kanto, parašys „Jėzaus gyvenimą" kaip didžio moralisto biografiją, be jokių antgamtinių stebuklų. Jėzaus mokymą Hėgelis priešpriešins Mozės mokymui kaip gyvą žodį negyvai dogmai, Naująjį testamentą — Senajam, ir tuo jis taip pat pakartos Kantą...

Krikščionybės lyginimui su Senuoju testamentu Kantas teikia principinę reikšmę. Dešimt Biblijos priesakų išdėstyti kaip „prievartos įstatymai", jie akcentuoja išorinį dalyko aspektą, jais nereikalaujama moraliai mąstyti, o krikščionybei šitai yra svarbiausia. Tai pirma.

Mozė norėjo įkurti tik politinę, o ne etinę bendruomenę. „Savo pradine sistema judėjų tikėjimas yra tik sustingusių įstatymų, kuriais remiasi valstybinis valdymas, visuma, nes jeigu prie jo buvo prijungti — ar iš pat pradžių, ar vėliau — kokie nors moraliniai priedai, tai jie neabejotinai susiję ne su judaizmu kaip tokiu. Jis iš tikrųjų yra ne religija, o tik žmonių masės susivienijimas — masės, kuri — kadangi ji sudaro vieną atskirą gentį — susiformavo į vieną bendriją tik su politiniais įstatymais ir, vadinasi, nesusiklostė į bažnyčią". Tai antra.

Ir trečia. Judaizmas „pašalino iš savo bendrijos visą žmonių giminę, laikydamas save ypatinga tauta, Jahvės, kuris neapkentė visų kitų tautų ir todėl buvo kiekvienos iš jų nekenčiamas, išrinktąja tauta". Judaizmas siekia sukurti „žemėje mesijo valstybę, kad viešpatautų visoms tautoms (gojoms)".

Krikščionybės atsiradimas reiškė visišką Senojo testamento tikėjimo paneigimą. Tai buvo religijos revoliucija. Tik nuo krikščionybės Kantas pradeda „visuotinę bažnyčios istoriją".

Religijos teorijoje aiškiai pasireiškė Kanto mąstymo istoriškumas. Kantas mato pradinę iš esmės bereliginę žmonių būklę, paskui pirmąjį dar netobulą religijos tipą, kurį vadina „pamaldiniu". Trečiasis etapas — proto tikėjimas. Pamaldine religija (labiausiai paplitęs tikėjimo tipas) siekiama pelnyti aukščiausiosios esybės palankumą — jos širdį galima suminkštinti sakralinėmis aukomis, garbi-

nant ją, laikantis priesakų ir atliekant apeigas. Žmogus viliasi, kad dievas gali jį padaryti laimingą, nors jis pats nepasidarys geresnis; tereikia tik atitinkamai dievą paprašyti ir atlikti kai kuriuos išorinius veiksmus. Iš esmės kalbama apie sandėrį pagal principą „aš tau, o tu man". Dvasininkas vaidina tarpininko vaidmenį; pamaldinėje religijoje jis žynys, ritualo atlikėjas, bažnyčia čia šventykla, kur atliekamas ritualas.

Proto religija — tai grynas tikėjimas gėriu, savo paties moralinėmis potencijomis, be jokio išskaičiavimo priemaišos, neperkeliant atsakomybės aukščiausioms jėgoms. Tai doro gyvenimo būdo religija, kuri įpareigoja vidujai tobulėti. Dvasininkas čia — tiesiog auklėtojas, o bažnyčia — susirinkimų vieta pamokymams.

Baimė sukūrė dievus (o dievai įvedė draudimus), tačiau paskui, sako Kantas, čia įsijungė sąžinė. Kaip tik ji yra svarbiausias religinių dalykų raidos reguliuotojas. Sąžinė — tai bendras supratimas, žinojimas; kito žinančiojo, nuo kurio negalima pasislėpti, vaizdinys įsipina į mano savimonę. Aš nusižengiau, niekas negali manęs demaskuoti, bet vis dėlto aš jaučiu, kad yra liudininkas ir kaltintojas. Sąžinė — tai baimė, įsiskverbusi vidun, nukreipta į patį save. Pati baisiausia baimės atmaina. Bažnytiniame tikėjime ji sudaiktinta priesakus pateikiančio ir už jų pažeidimą baudžiančio dievo, kurio atleidimą ir malonę galima nusipelnyti, įvaizdžiu. Grynojoje proto religijoje sandėris su dievu (tai yra sandėris su sąžine) neįmanomas. Lieka tik nesulaužyti draudimų, laikytis kategorinio imperatyvo. Išskyrus dorą gyvenimo būdą, „visa, ką žmogus ketina daryti, kad įtiktų dievui, yra tik religinė iliuzija ir tariamas tarnavimas dievui",— toksai Karaliaučiaus reformatoriaus (amžininkai lygino Kantą su Liuteriu; jis, tiesa, nesukūrė naujos bažnyčios, bet turėjo daug sekėjų) tikėjimo simbolis. Tarp tungusų šamano ir Europos prelato iš esmės nėra skirtumo. Ir vienas, ir kitas siekia tik vieno — palenkti savo naudai nematomą jėgą, valdančią žmonių likimus. Jų nuomonės skiriasi tik dėl to, kaip šitai padaryti.

Viename iš baigiamųjų „Grynojo proto kritikos" skyrių Kantas suformulavo tris garsiuosius klausimus, jo nuomone, apimančius visus dvasinius žmogaus interesus. Ką aš galiu žinoti? Ką aš privalau daryti? Ko aš galiu tikėtis? Į pirmąjį klausimą, jo manymu, atsako jo teorinė filosofija, į antrąjį — praktinė. Su trečiuoju, kuris „yra kartu praktinis ir teorinis klausimas", buvo sudėtingiau. „Sprendimo galios kritika", aprėpusi kultūros problemas, rodė „vilties kelią", kuriuo turi eiti individas. Kultūra —„galutinis gamtos tikslas", žmogus pašauktas ją sukurti. Ar čia galima pasikliauti kokiomis nors išorinėmis jėgomis, išskyrus savo paties potencijas? Kokią viltį palieka tikėjimas visagale esybe?

Neleistina tikėtis antgamtinių jėgų pagalbos. Nėra nei stebuklų, išeinančių už objektyvių patyrimo dėsnių ribų, nėra dieviškosios paslapties, pranokstančios mūsų dvasios galimybes, nėra dievo malonės, dieviškojo autoriteto galia nuskaidrinančios mūsų dorovę. Todėl Kantas atmeta maldą kaip bendravimo su dievu priemonę („kai sutinki žmogų, kuris garsiai kalbasi pats su savimi, gali kilti įtarimas, kad jam lengvas pamišimo priepuolis"), bažnyčios lankymą, kaip tarnavimą stabui, ir kitas ritualines apeigas. Savo turiniu „religija niekuo nesiskiria nuo moralės", yra skirtingų tikėjimo atmainų, bet religija viena, kaip viena moralė. Tikėjimas dievu — tai pirmiausia pasikliovimas savo paties dorovine jėga. Antrasis ir trečiasis klausimai susiliejo į vieną.

Tačiau Kantas neatima ir pomirtinio atlygio vilties. Elkis taip, lyg anapusiniame pasaulyje tavęs lauktų atpildas. Taip gali ir nebūti, vis tiek — elkis dorovingai. „Išmintinga elgtis taip, lyg mūsų neabejotinai laukia kitas gyvenimas ir įžengiant į jį bus atsižvelgta į mūsų moralinę būseną, kai mes užbaigėme dabartinį". Be tikėjimo būsimuoju gyvenimu neįmanoma jokia religija.

Dievas — tai moralės dėsnis, tarsi egzistuojantis objektyviai. Beje, ne tik. Kantas ne stoikas. Stoikui didžiausias gėris — asketizmas ir net savanoriškas pasitraukimas iš gyvenimo. Savižudybė, pasak Kanto,— pareigos sulaužymas. Jis deda viltis ne tik į rigoristinį tarnavimą pareigai (kaip mano daugelis Kanto tyrinėtojų).

Dievas — tai meilė. Ilgainiui Kantas paklausė balsų, kaltinusių jį kietaširdiškumu, o galbūt ir pats suprato, kokią galią turi afektas, traukiantis vieną žmogų prie kito, sujungiantis žmones tvirtesniais saitais negu baimė ir priedermė. Šiaip ar taip, į senatvę Kantas vis mieliau samprotavo apie meilę.

Meilė ir pareiga — skirtingi dalykai. Tokia pradinė tezė. Pareiga mylėti — nesąmonė. Kai sakoma: „Mylėk savo artimą kaip patį save", šitai nereiškia, kad tu iš pradžių turi pamilti žmogų ir paskui iš šios meilės daryti jam gera. Priešingai, daryk savo artimiesiems gera, ir tai pažadins tavyje meilę žmonėms. Daryti gera kitiems žmonėms kiek įstengiame yra pareiga nepriklausomai nuo to, ar mes juos mylime, ar ne, ir ši pareiga tebegalioja, net jeigu mes priversti padaryti liūdną atradimą, kad žmonių giminė neverta meilės.

Taip kalbama „Papročių metafizikos", paskutinio Kanto etikos darbo, puslapiuose. Antitezė neišvengiama, ji pasirodo tolesniuose to paties darbo, kurio vienas skyrius pavadintas „Apie pareigą mylėti kitus žmones", puslapiuose. Skaitytojas sutrikęs. Vėl gelbsti išlyga: antruoju atveju meile vadinamas ne jausmas, o tam tikras bendras principas.

Dabar telieka surasti sintezę, kuri pašalintų kraštutinių formuluočių griežtumą. Mes ją randame straipsnyje „Visos esaties pabaiga", samprotavimuose apie tai, kaip meilė padeda atlikti pareigą. „Tai, ko žmogus nemėgsta, jis daro taip prastai, dažnai, pasitelkęs sofistines gudrybes, taip lenkdamasis to, ką liepia pareiga, kad vargu ar šitai galima laikyti veiklos motyvu, jeigu kartu neįsikištų anos gudrybės.

Jeigu, siekiant pagerinti krikščionybę, su ja susiejamas dar koks nors autoritetas (tegu net dieviškas), tai kad ir koks geras būtų ketinimas, kad ir koks kilnus būtų tikslas, jam būdinga meilė vis dėlto išnyksta, nes niekam negalima paliepti ne šiaip elgtis tam tikru būdu, bet daryti tai noriai.

Krikščionybės tikslas — ugdyti meilę savo pareigos įsisąmoninimui, ir jai šitai pavyksta, nes jos pradininkas kalba ne kaip vadas, reikalaujantis paklusti jo valiai, o kaip žmonių draugas, kuris į panašių į jį širdis įdiegia jų pačių teisingai suprastą valią veikti taip, lyg jie patys save deramai išmėgintų.

Laisva mąstysena, kuriai vienodai svetimas tiek vergiškumas, tiek palaidumas — štai kuo krikščionybė patraukia širdis žmonių, kurių intelektą jau nuskaidrino pareigos dėsnio supratimas. Laisvės pasirinkti galutinį tikslą pajautimas skiepija jiems meilę moralės dėsniui". Traktate apie religiją tos pačios mintys: „Aukščiausias, žmogui niekada visiškai nepasiekiamas baigtinių kūrinių moralinio tobulumo tikslas yra meilė dėsniui. Remiantis šia idėja, kiekvienos religijos tikėjimo principas turėtų būti toks: „Dievas yra meilė".

Dievas yra meilė. Kas tik nekartojo šios evangelinės tiesos, kas tik vylingai negudravo apie ją. Dievas yra meilė, pasakys Hėgelis ir įžvelgs čia loginę dialektinę problemą: meilė — priešybių tapatybė, aukščiausia jos forma — „bendruomenės meilė", kuriai tarpininkauja „bet kokio ypatingumo nuvertinimas". Meilė yra patsai dievas, atsilieps Fojerbachas, tačiau žodis „dievas" jam nuskambės tik kaip metafora, jis ryžtingai atmes krikščionybę. Kantas krikščionybę laiko aukščiausiu žmonijos dorovinės ir religinės raidos etapu. Visa kita — žingsnis atgal.

O iš kur atsirado meilė? Kantas ir čia stengiasi mąstyti istoriškai. Meilė — ne dangaus, o žemės dovana, lytinio instinkto metamorfozė. Suvaržytas draudimų, iki galo nepatenkintas žemas gyvuliškas geismas transformuojasi į aukščiausią kultūros elementą. Kantas samprotauja apie sociogenezę. „Netrukus žmogus pastebi, kad jo lytinis susijaudinimas — gyvūnų jis remiasi trumpalaikiu, daugiausia periodišku potraukiu,— gali tapti ilgalaikis ir intensyvesnis dėl vaizduotės, kuri palaiko šią emociją ją prislopindama, bet kartu padarydama juo ilgiau trunkančią ir vienodesnę, juo toliau objektas nutolęs nuo jausmo; dėl to išvengiama persisotinimo, kuris yra gyvuliško poreikio visiško patenkinimo neišvengiamas padarinys...

Atsisakymas buvo stebuklinga priemonė, grynai juslinį potraukį pavertusi idealiu, gyvulišką poreikį — meile, tiktai malonų pojūtį — grožio, iš pradžių žmogaus, o paskui ir gamtos, išgyvenimui". Kantas sako, kad tasai „mažytis pradas" pasirodė esąs svarbesnis už visus vėlesnius kultūros laimėjimus.

Kanto idėjų tęsėjai ne kartą ginčijosi dėl žmogaus nesąmoningų potraukių. Kas pirminis — baimė ar draudimas? Pasak Kanto, pirminė yra vaizduotė, įbauginanti ir paraližuojanti veikimą. Sustiprinanti ir išgryninanti aistrą. Galimas daiktas, apribojimai, kuriuos filosofas buvo priverstas taikytis sau, padėjo prieiti prie šios išvados.

Interpretuodamas Bibliją, be maitinimosi ir meilės instinkto, Kantas nurodo dar du galingus kultūrą formuojančius stimulus. Ateities laukimas, mintis gyventi dėl palikuonių, geresnio būsimojo gyvenimo (bet jau ne sau, o savo vaikams) viltis. Ir pagaliau troškimas pačiam būti tikslu (o ne priemone kitiems).

Taigi Kantas pasirodė dar viena neįprasta hipostaze. Anksčiau mes jame įžvelgėme ironiką, dabar prieš mus meilės apologetas ir jos analitikas. Krikščionybę jis traktuoja kaip dorovės principą, kaip meilės žmonėms programą. Tobulindamas šią programą, jis stengiasi teoriškai ją pagrįsti. Bažnytinė dogmatika jam svetima. Dogmas Kantas paverčia hipotezėmis. „Dievas kaip hipotezė"— tai frazė iš Kanto juodraščių. Ten pat galima perskaityti: „Dievas — ne esybė šalia manęs, o tik mano mintis". Kantas negalėjo atsikratyti abejonių. Tačiau jis nebuvo kovotojas dėl dievo.

Aštuntojo dešimtmečio viduryje Kantas (tai liudija jo laiškai Lafateriui) priėjo prie moralinio religijos aiškinimo. „Kartu su Jobu" jis dabar laiko „nusikaltimu meilikauti dievui". Klūpėti ant kelių arba pulti po kojų siekiant parodyti savo pagarbą dangaus jėgoms nedera su žmogaus orumu, lygiai kaip ir kreiptis į jų atvaizdus. Šiuo atveju „jūs garbinate ne *idealą,* kurį jums pateikia jūsų pačių protas, o savo pačių sukurtą stabą". Kantas liovėsi lankęs bažnyčią. Jo teorija prieštaravo oficialiajai dogmai. Susidūrimas su valdžia pasidarė neišvengiamas.

* * *

Tuo metu Prūsijos soste jau nebebuvo Frydricho II. Sostą paveldėjo jo sūnėnas Frydrichas Vilhelmas II. Skirtingai negu jo dėdė — laisvamanis despotas, ryžtingas administratorius, karvedys ir mokslų globėjas — dabartinis karalius buvo bevalis, bukaprotis, linkęs į mistiką. Jis žavėjosi magija ir priklausė slaptam „rozenkroicerių" ordinui. Despotizmas Prūsijoje nesusilpnėjo, o švietimo sumažėjo. Frydricho šūkis „Filosofuokit, bet pakluskit!" užleido vietą įprastiniam „Pakluskit nefilosofuodami!"

Iš pradžių Kanto santykiai su naujuoju karaliumi klostėsi palankiai. Ėjo Kanto pirmosios rektorystės metai, kai Frydrichas Vilhelmas II atvyko į Karaliaučių duoti priesaikos. Universiteto galva buvo pakviestas į karaliaus pilį, jis pasveikino monarchą profesorių bei studentų vardu ir buvo maloniai priimtas. (Dalyvauti iškilmingose pamaldose Kantas atsisakė, dėdamasis negaluojąs.)

Savo antrosios rektorystės metais (1788) Kantas karaliaus jubiliejui skirtą šventinį posėdį pradėjo tokiais žodžiais: „Diena, davusi pasauliui mūsų brangiausiąjį karalių,— iš tiesų iškilmingas įvykis universitetui, kiekvienam valdinių luomui, visai Europai, jeigu ji trokšta gyventi pasaulyje, grindžiamame teisingumu ir galia paremtu žmoniškumu. Mūsų universitetas oratoriaus lūpomis šiandien išsakys maloningiausiajam monarchui savo pagarbą ir dėkingumą. Jūsų prakilnybės malonės prisijungti prie mūsų sveikinimų ir papuoš savo dalyvavimu šį iškilmingą aktą". Paskutiniai žodžiai buvo skirti vietinės administracijos atstovams. Išliko lapelis su pateiktų trijų frazių tekstu, išmargintas taisymais: žodžiai užbraukti, atstatyti, pakeisti kitais. Nelengvai Kantas įveikdavo meilikaujamas formules! Tačiau padėtis įpareigojo, ir vienintelis dalykas, kurį jis galėjo sau leisti,— tai kalbėti kuo trumpiau.

Jis galėjo leisti sau ir būti dviprasmiškas. 1787 metais išėjo antrasis „Grynojo proto kritikos" leidimas. Mes prisimename, kad filosofas pridėjo specialų skyrių, nukreiptą prieš teorinius mėginimus pagrįsti sielos nemirtingumą. Pridėjo knygos gale, o pradžioje? Pradžioje atsirado nauja pratarmė, įrodinėjusi, kad kritinė filosofija puoselėja re-

ligiją. „Man teko pašalinti žinojimą, kad išlaisvinčiau vietą tikėjimui",— skaitė obskurantas ir džiūgavo. „Man teko suimti žinojimą..."— taip ši frazė skambėjo policininko ausiai. O įdėmi akis, perskaičiusi „Kritiką" iki galo, matė visai ką kita: filosofas turėjo „pakelti žinojimą", kad surastų vietą tikėjimui. Apie pavartoto veiksmažodžio ironišką dviprasmiškumą mes kalbėjome anksčiau.

Karalius pritarė, kad Kantas būtų priimtas į mokslų akademiją. Be jokio pasiūlymo iš Karaliaučiaus Berlynas gerokai padidino jo algą, kuri dabar sudarė 720 talerių. 1788 metų rudenį iš Berlyno valstybės lėšomis į Karaliaučių buvo atsiųstas gabus jaunuolis Johanas Gotfrydas Kyzeveteris, kad iš pirmojo šaltinio išstudijuotų kriticizmą, o paskui dėstytų jį rūmuose. Kyzeveteris išbuvo „Albertinoje" metus. Grįžęs į sostinę, jis pradėjo skaityti kritinės filosofijos kursą. Ir ūmai pastebėjo, kad laikai pasikeitė.

Prancūzijoje liepsnojo revoliucija. Pirmosios žinios apie ją Vokietijoje sukėlė visuotinį entuziazmą. Tai lėmė ne tik demokratinės nuotaikos. Burbonai buvo laikomi vokiečių tautos priešais, todėl jų žlugimą sveikino ir lūšnose, ir rūmuose. Potsdamo gvardiečių orkestras išmoko sankiulotų maršą, madingos berlynietės nešiojo trispalvius kaspinus, Gotos hercogienė papuošė savo saloną Paryžiaus revoliucionierių biustais.

Paskui prasidėjo prablaivėjimas. Išsigąsta, kad revoliucijos gaisras persimes į Prūsijos žemes. Berlyne imtasi apsaugos priemonių. Kanto šalininką ministrą Cedlicą pakeitė Vėlneris, „veidmainis landus popas, ir tiek", kaip kartą jį apibūdino velionis Frydrichas. Išėjo naujas ediktas dėl religijos, kuriuo nors ir buvo skelbiama sąžinės laisvė, tačiau valdiniams buvo siūloma „savo atskirą nuomonę pasilaikyti sau ir vengti ją skleisti". Paskui išėjo naujas įstatymas dėl cenzūros, kuriuo buvo siekiama padaryti galą „vadinamųjų švietėjų savavaliavimui" ir „spaudos laisvei, virtusiai spaudos įžūlumu".

Kyzeveteris buvo įspėtas, kad per paskaitas nekalbėtų prieš religiją ir neužmirštų priminti, jog Kanto filosofija neprieštarauja krikščionybei. Pradėdamas analizuoti „Praktinio proto kritiką", jis tik apie tai ir tekalbėjo. (Ir ne veltui: tarp klausytojų krito į akis bruzdus jaunuolis, ku-

ris stengėsi užsirašyti kiekvieną lektoriaus žodį; per kitą paskaitą jo jau nebuvo.) Spaudoje Kyzeveteris tvirtino tą patį. O Kantą jis tikino: „Jeigu Kristus galėtų jus išgirsti ir suprasti, jis patvirtintų: taip, kaip tik tai aš ir norėjau pasakyti". Tačiau buvo ir kitų nuomonių, Kantą vadino kiršintoju, skeptiku, abejonių skleidėju. Ėjo gandai, kad Kantui uždraus spausdinti savo raštus. Buvo kalbama, kad kai kas jau prašęs to karalių. Tačiau kol kas Kyzeveteris mokė Kanto filosofijos rūmų damas, jam buvo patikėta auklėti įpėdinį. Situacija tebebuvo neaiški.

Remiantis ediktu dėl religijos, buvo patrauktas į teismą „vienplaukis" pamokslininkas Johanas Šulcas, kurio knygą apie moralę kadaise recenzavo Kantas, o nuo persekiojimų gelbėjo Frydricho II globa. Šulcas, puikus oratorius, įtikino savo teisėjus, kad nors jo pamokslai ir neigia dieviškąją trejybę, jie neprieštarauja Kristaus mokymui. Teismas pripažino Šulcą ne liuteronų, bet vis dėlto krikščionių pamokslininku ir išteisino jį. Karalius įsakė išteisinamąjį nuosprendį pakeisti kaltinamuoju ir paskyrė teisėjams didelę baudą. Šulcą atleido iš pareigų.

Karalius buvo žaisliukas mitrių rūmininkų rankose. Regzdami savo intrigas, jie naudojosi jo silpnybėmis (polinkiu į vizionierystę ir meilės nuotykius). Karaliui krito į akį grafienė Denhof, jį slapta išskyrė su karaliene ir sutuokė su grafiene. Ir taip, kad nebūtų padaryta žalos kitai grafienei — Lichtenau, kuri buvo svarbiausia rūmų metresė.

Karalienę paskelbė pamišėle. „Ji šoka ant stalo ir regi vaiduoklius",— rašė Kantui Kyzeveteris. Beje, ne geriau jis atsiliepė ir apie jos buvusį vyrą: „Karalių jau kelis kartus aplankė regėjimai... Jis silpnas siela ir kūnu, sėdi ištisas valandas ir verkia".

Kita nepaprasta istorija, visiškai nepanaši į tiesą, vaizdžiai perteikia amžininkų nuomonę apie Frydrichą Vilhelmą II. Prieš prasidedant mūšiui prie Valmi, Prūsijos kariuomenė užėmė Verdeną. Pergalės ir būsimo visiško sankiulotų sutriuškinimo garbei karalius surengė balių. Šventinio šurmulio įkarštyje prie Frydricho Vilhelmo priėjo nepažįstamas žmogus, sušnibždėjo į ausį „rozenkroicerių" slaptažodį ir pakvietė eiti paskui jį. Jo didenybė, klusnus

ordino statutui, pakluso. Jį nuvedė į tamsų kambarį, kur nebuvo žvakių ir tik nuo rusenančio židinio ant sutemų gaubiamų sienų krito šiurpūs atšvaitai. Nepažįstamasis išnyko, karalius jau norėjo grįžti pas svečius, bet jį sustabdė pažįstamas balsas. (Jis pažino tą balsą, jis negalėjo apsirikti, jis tūkstančius kartų jį girdėjo — San Susi apartamentuose, žygiuose ir per lauko pratybas.) Tamsoje jis išvydo pažįstamą gunktelėjusią figūrą — smailus profilis, staigūs judesiai, pažįstamas surdutas, pažįstama lazda. Velionio dėdės šmėkla kalbėjo karaliui apie išdavystę, Prūsija esanti įtraukta į pavojingą avantiūrą, toliau nė žingsnio, grįžk prie savo sienų...

To, kas įvyko per kitas dienas, niekaip nepavadinsi puolimu. Prūsijos kariuomenė trypčiojo vietoje, o po Valmi, kur nebuvo imtasi ryžtingų atakų, prasidėjo bendras atsitraukimas. Amžininkai ir istorikai spėliojo visaip, ir net Bonapartas neįstengė paaiškinti prūsų elgesio.

Istoriją su senojo Frico šmėkla pagarsino Bomaršė. Dramaturgas turėjo bičiulį — aktorių Fleri, kuris buvo žinomas kaip puikus Frydricho II vaidmens atlikėjas; jis puikiai mėgdžiojo jo balsą ir laikyseną, kažkokiu būdu įsigijo Prūsijos karaliaus surdutą ir skrybėlę. Neramiomis 1792 metų rugsėjo dienomis, kai prasidėjo įsiveržimas, Fleri skubiai išvyko iš Paryžiaus į Verdeną. Mus visoje šioje istorijoje domina tik viena: apie Frydricho Vilhelmo II keistenybes kalbėjo visa Europa.

Kantas apie jas sužinodavo iš Kyzeveterio laiškų. Jis žinojo ir tą, kad tai laiko liga. „Vis stiprėjantį polinkį į egzaltaciją" Kantas lygino su influencos epidemija. Šviečiamasis amžius — ne apsišvietęs amžius. Visa bėda — pusiau išprusimas. Skaitoma daug, o žinoma ir suprantama mažai. Ir nepaprastai lengvabūdiškai sprendžiama apie viską pasaulyje. Vizionierius reikalauja nurodyti „gyvulinio magnetizmo"* priežastį, mokslininkas, suprantama, susilaiko nuo atsakymo, ir čia prasideda fantazijos žaismas. „Prieš tokią šunybę yra tik viena priemonė: reikia įmagnetinti patį magnetizuotoją ir tiek laikyti jį tokioje suglebimo būsenoje, kiek jam ir kitiems lengvatikiams patiks, o policijai, kad nebūtų žalos dorovei, reikia eiti vie-

* Taip XVIII amžiuje buvo vadinama hipnozė.

ninteliu galimu mokslo keliu, eksperimentu ir stebėjimais patikrinti jutimų duomenis apie išorinį objektą. Kokie nors specialūs paneigimai čia prieštarauja proto orumui ir yra nereikalingi, nuo tokių svaičiojimų daug veiksmingesnė priemonė — paniekinamas tylėjimas, nes tokie nutikimai moralės pasaulyje gyvuoja neilgai, užleisdami vietą naujoms kvailystėms".

Prieš ketvirtį amžiaus Kantas išjuokė dvasių regėtoją Svedenborgą, dabar buvo kalbama apie grafą Kaliostrą. Italas avantiūristas Juozapas Balzamas, pasivadinęs grafu Kaliostru, išvažinėjo bemaž visą Europą, kvailindamas aukštuomenės naivuolius, dėdamasis alchemiku, magu, aiškiaregiu ir visur reikalaudamas pinigų. Devintajame dešimtmetyje jis pasirodė Mintaujoje, nuvyko į Peterburgą, o paskui į Varšuvą. Jekaterina II sukūrė apie jį dvi komedijas. Vokiečių spaudoje pasirodė demaskuojančios medžiagos. Kanto mokinys Borovskis parašė knygą prieš Kaliostrą. Jis kreipėsi į mokytoją, prašydamas pasakyti savo nuomonę apie vizionierystę ir egzaltaciją. Kantas atsakė spaudai skirtu laišku. Borovskis jį paskelbė kaip savo darbo priedą.

Tačiau iš Kanto jau seniai buvo laukiama ko kito — jo paties knygos, skirtos religijai. Šventeivos jį kaltino netikėjimu, mokiniai įrodinėjo kritinės filosofijos ortodoksiškumą. Kantas suprato, kad anksčiau ar vėliau jam reikės išdėstyti savo požiūrį. Jis dar nebuvo užbaigęs traktato, kai jam teko perskaityti veikalą, parašytą svetimos plunksnos, tiesa, mėginusį atkurti jo mintis. Veikalas vadinosi „Bet kokio apreiškimo kritikos apmatai". Jo autorius buvo Fichtė.

Apie vokiečių klasikinio idealizmo pradininką reikia pakalbėti skyrium. Johanas Gotlybas Fichtė gimė 1762 metais (kaip ir Kantas, amatininko šeimoje). Berniukas turėjo fenomenalią atmintį, ir būdamas devynerių metų jis galėjo žodis žodin pakartoti bažnyčioje girdėtą pamokslą. Ir dar vienas būdo bruožas išryškėjo jau iš pat mažumės — bekompromisinis atsidavimas, tikėjimas savo pašaukimu. Vėliau jis pasakys apie save: „Aš — tiesos žynys, aš stojau jai tarnauti, aš pasižadėjau padaryti dėl jos viską — drąsiai siekti ir kentėti".

Jaunystėje jam teko kęsti materialinius nepriteklius. Baigęs universitetą, Fichtė bastėsi po privačius namus, mokydamas pasiturinčių tėvų vaikus. Jis jau turėjo dvidešimt aštuonerius metus, kai vienas studentas kreipėsi į jį, prašydamas padėti studijuoti Kantą, apie kurį Fichtė teturėjo miglotą supratimą. Jis tik žinojo, kad niekas negali jo suprasti. Fichtė sėdo prie „Kritikų" ir ūmai įžvelgė jose tiesą. Dabar jis degė vienu troškimu: greičiau susipažinti su Kantu ir jo vadovaujamam užbaigti mokslus.

Karaliaučiuje Fichtė atsidūrė 1791 metų vasarą. Kai tik leido aplinkybės, išsiruošė pas filosofą. Lūkesčiai buvo pernelyg dideli, kad pasiteisintų. Fichtę pasitiko pavargęs senukas, paskendęs savo mintyse, abejingas svečiui, nepastebėjęs jo entuziazmo. Kanto paskaitomis Fichtė taip pat buvo nepatenkintas, su mokytoju jis nesuartėjo. Tada jaunuolis žengė ryžtingą žingsnį. Jis daugiau kaip mėnesį nevaikščiojo į paskaitas, karštligiškai dirbo, paskui kreipėsi į Kantą laišku: „Aš atvažiavau į Karaliaučių, kad artimiau susipažinčiau su žmogumi, kurį gerbia visa Europa, tačiau kurį visoje Europoje tik nedaugelis myli taip kaip aš. Aš jau prisistačiau Jums. Paskui aš supratau, kad tai buvo įžūlu — pretenduoti į pažintį su tokiu žmogumi nepateikus jokių įgaliojimų. Aš privalėjau turėti rekomendacinių laiškų. Tačiau aš pripažįstu tik tuos, kuriuos pats sau rašau. Jį ir pridedu". Prie laiško Fichtė pridėjo didelį traktatą, parašytą per trisdešimt penkias įtempto darbo dienas ir ką tik užbaigtą,—„Bet kokio apreiškimo kritikos apmatus".

Susižavėjimo kupinais laiškais Kanto nebuvo galima nustebinti. Neseniai jis gavo kur kas ekstravagantiškesnį: „Didysis Kantai, tavęs aš meldžiu kaip tikintysis dievo: išgelbėk, paguosk arba apreikšk mirtį". Rašė iš Austrijos kažkokia Marija fon Herbert, patyrusi nelaimingą meilę; ji laikėsi už gyvenimo tik skaitydama Kanto etikos veikalus; filosofas perdavė laišką pastoriui Borovskiui, kad šis atsakytų. (Tiesa, vėliau jis parašė ir pats — išsamų, padrąsinantį laišką.)

Tačiau Fichtės rankraštis patraukė jo dėmesį. Juolab kad buvo kalbama apie objektą, prie kurio jis pats dirbo.

Pervertęs keletą puslapių, Kantas suprato, kad turi reikalą su neeiliniu žmogumi. Fichtė buvo pakviestas, vėl pasirodė Princesinštrasėje ir vėl išėjo nusivylęs. Nors jis buvo priimtas širdingai ir šiltai, pokalbis nesimezgė. Fichtė apibėrė šeimininką klausimais, bet tasai nukreipė jį į „Grynojo proto kritiką" ir pas... rūmų pamokslininką Šulcą. Trečiasis vizitas pas mokytoją pagaliau patenkino mokinį. „Tik dabar,— rašė jis dienoraštyje,— aš patyriau jį turint bruožų, vertų tos didžios dvasios, kurios kupini jo veikalai". Šį kartą Fichtė buvo kviestas pietų. O pietaudamas, kaip mes žinome, Kantas visiškai atsiskleisdavo, stebino protu ir sąmoju.

Tuo metu prozelitas pateko į keblią materialinę padėtį. Pinigai baigėsi, o vilčių užsidirbti Karaliaučiuje nebuvo. Fichtė vėl žengė ryžtingą žingsnį. Jis vėl parašė Kantui laišką — prašydamas padėti. „Man teliko du dukatai, bet ir jie man nepriklauso, nes turiu užsimokėti už butą ir t. t. Aš nežinau kitų priemonių išsigelbėti, jeigu neatsiras kas nors, kas man, nepažįstamam žmogui, pasikliaudamas mano garbe, paskolintų pinigų kelionei atgal iki to laiko, kai aš galėsiu juos grąžinti, t. y. iki kitų metų Velykų. Išskyrus Jus, dorybingasis vyre, aš nieko nepažįstu, kam galėčiau pasiūlyti tokį užstatą nesibaimindamas būti išjuoktas". Toliau per kelis puslapius Fichtė pasakojo savo išgyvenimus, susijusius su jam nemaloniu prašymu. Baigdamas jis rašė: „Veikiau dėl savo temperamento ir dėl įgyto patyrimo, o anaiptol ne iš principo aš abejingas tam, kas ne mano galioje. Aš ne pirmą kartą atsiduriu padėtyje, iš kurios nematau išeities, tačiau jeigu aš jos nerasčiau, tai būtų pirmas toks kartas. Smalsumą, kas gi bus toliau,— štai ką aš daugiausia jaučiu tokiais atvejais. Aš tiesiog panaudoju tas priemones, kurios man atrodo geriausios, ir ramiai laukiu rezultato. Šiuo atveju mano reikalai paprastesni, nes aš juos atiduodu į gero ir išmintingo žmogaus rankas. Tačiau vienu atžvilgiu aš išsiunčiu šį laišką su iki šiol nepatirtu širdies virpuliu. Nesvarbu, koks bus Jūsų sprendimas — aš vis tiek prarandu kažką iš to džiugaus jausmo, kurį Jums jaučiu. Jeigu sprendimas bus teigiamas, tai aš, žinoma, galėsiu susigrąžinti kas prarasta, o jeigu jis bus neigiamas, tai, man regis,— niekada".

Kanto sprendimas buvo dialektiškas — nei teigiamas, nei neigiamas. Kantas niekada neduodavo išmaldos gatvėje, bet mielai perduodavo savo pastoriui nemažas sumas šelpti vargšams. Kai be pinigų liko jo mokinys Plesingas (priverstas skubiai išvykti iš Karaliaučiaus, kad neatsidurtų teisme dėl alimentų), Kantas nesvarstydamas paklojo už jį 30 talerių. (Plesingas jam grąžino juos po devynerių metų, pridėjęs, kaip tada buvo įprasta, po penkis procentus už kiekvienus metus.) Fichtė negavo iš Kanto nė skatiko, bet gavo kai ką daugiau — mokytojo vietą turtingoje šeimoje ir, svarbiausia, „kelialapį" į didžiosios filosofijos gyvenimą. Kantas pasiūlė išleisti „Bet kokio apreiškimo kritikos apmatus", surado leidėją ir pasiekė, kad iškart būtų sumokėtas honoraras.

Knyga patraukė dėmesį. Ji išėjo anonimiškai, ir nors įdėmiai skaitant buvo galima įsitikinti ją ir prasmės, ir stiliaus požiūriu skiriantis nuo Kanto darbų, gandai autorystę priskyrė Karaliaučiaus filosofui; iš jo seniai buvo laukiama traktato iš religijos filosofijos. Galimas daiktas, kad leidėjas išleido knygą (prieš Fichtės norą) nenurodęs autoriaus kaip tik tikėdamasis, kad ji bus priskirta Kantui. Maža gudrybė davė didelį pelną. Kantui teko padaryti pareiškimą spaudoje ir nurodyti literatūroje pasirodžiusį naują vardą. Fichtė išgarsėjo.

Spausdinant „Bet kokio apreiškimo kritikos apmatus", atsirado keblumų dėl cenzūros, buvo justi nauji laikai. Vis dėlto Fichtei pasisekė: cenzorius pasikeitė, ir knyga išvydo dienos šviesą. O Kantas, spausdindamas savo veikalą apie religiją, susidūrė su rimtesnėmis kliūtimis. Pirmoji traktato dalis, pavadinta „Apie pirmapradį blogį žmogaus prigimtyje", gavo cenzoriaus leidimą pačioje 1792 metų pradžioje ir buvo išspausdinta Bysterio „Berlyno mėnesiniame žurnale". Tačiau paskui išėjo naujas karaliaus įsakymas dėl spaudos kontrolės sustiprinimo. Visiems prieš akis liūdnas pavyzdys didžios šalies, kur besaikė laisvamanybė baigėsi valstybės pamatų sugriovimu,— buvo sakoma įsakyme.

Buvo kalbama apie Prancūziją, kurioje vyko didžioji revoliucija. Prancūzijos karalius buvo liaudies belaisvis ir laukė teismo. Dvasininkijos įtaka silpnėjo, krikščiony-

bės priešai uždarinėjo parapijas ir siaubė bažnyčias. Buvo galima suprasti Prūsijos karalių ir jo pakalikus, kurie baiminosi bet kokio sąmokslo savo šalyje.

Bysteris, gavęs iš Karaliaučiaus antrąjį Kanto straipsnį —„Apie gerojo principo kovą su bloguoju dėl viešpatavimo žmoguje",— siūlė apeiti Prūsijos cenzūrą (tokia galimybė buvo). Tačiau Kantas nenorėjo skandalo menka dingstimi ir todėl reikalavo laikytis įstatymo. Straipsnio nepraleido. Tas pats cenzorius, kuris leido spausdinti pirmąjį straipsnį, sulaikė antrąjį. Apeliavimas į karalių baigėsi nesėkmingai.

Kantas jau buvo užbaigęs visą traktatą, visas keturias jo dalis. Dabar vertėjo rizikuoti, filosofas galėjo ryžtis skandalui. Užliūliuoti cenzūros budrumą nebuvo sunku. Mat universitetai tebeturėjo teisę duoti leidimus publikuoti mokslinę literatūrą. Kantas pateikė rankraštį „Albertinos" teologijos fakultetui ir gavo atsakymą, jog kadangi jo traktatas yra filosofinio pobūdžio, jį turi nagrinėti atitinkamas fakultetas. Tada jis nusiuntė „Religiją vien tik proto ribose" į liberaliąją Jeną, kur filosofijos fakulteto dekanas nedvejodamas ją vizavo. 1793 metų pavasarį knyga buvo išspausdinta, nesukėlusi jokio sąmyšio.

Vietoj netikusio straipsnio Kantas nusiuntė į „Berlyno mėnesinį žurnalą" kitą —„Dėl priežodžio „Galbūt teoriškai tai ir teisinga, tačiau praktikai netinka". Buvo kalbama apie moralę ir teisę. Pastaroji vis labiau traukė Kanto dėmesį, kaip tik čia jis dabar ieškojo atsakymo į klausimą, ko vis dėlto žmogus gali tikėtis. Prūsijos teisėtvarka nežadino optimizmo, tačiau Kantas samprotavo apskritai. Jis smerkė despotizmą. Manęs negalima priversti būti laimingo taip, kaip to nori kitas. Kiekvienas turi teisę ieškoti savo laimės eidamas tuo keliu, kuris jam pačiam atrodo geras (jeigu tik tuo jis nepažeis kitų laisvės siekti tokio paties tikslo). Tėviškas valdymas, kai valdiniai, kaip nepilnamečiai, neįstengia skirti, kas jiems naudinga, o kas žalinga (tą už juos nusprendžia valstybės galva),— tokia valdymo forma yra didžiausias despotizmas. Valdymas turi būti ne tėviškas, bet tėvyninis, vienijantis veiksnius piliečius.

Paskui pasirodė straipsnis „Šiek tiek apie Mėnulio įtaką orui". Ir čia glūdėjo ironiška pašaipa aukščiausiosios valdžios atžvilgiu. Su mokslu yra kaip su katekizmu, rašė Kantas. Kuo labiau mes senstame, tuo mažiau jį besuprantame, mus vėl reikėtų pasiųsti į mokyklą, jeigu tik atsirastų žmogus, apie kurį galėtume pagalvoti, kad jis ką nors supranta geriau už mus.

Straipsnis buvo parašytas 1794 metų balandžio mėnesį, septyniasdešimtmečio išvakarėse. Jubiliejinių iškilmių nebuvo — Kantas jau džiaugėsi tuo, kad jo neprisimena. Kiekvieną dieną jis laukė kokios nors griežtos vyriausybės priemonės. „Gyvenimas trumpas, ypač tas, kuris lieka nugyvenus septyniasdešimt metų, bet aš tikiuosi: atsiras Žemėje kampelis, kur bus galima be rūpesčių baigti savo dienas. Jeigu Jūs pranešite man ką nors, kas nėra paslaptis, bet pas mus gali ateiti ne iškart ir iškreipta, džiaugsiuosi". Prašymas adresuotas Bysteriui, „Berlyno mėnesinio žurnalo" leidėjui. Siųsdamas jam naują straipsnį „Visos esaties pabaiga", Kantas prašo jį paskelbti „pirma, negu ateis galas Jūsų ir mano rašytojiškai veiklai". Abiem jau seniai gresia pavojus. Ir vis dėlto vienas rašo, o kitas spausdina straipsnį, kuris yra filosofinės ironijos šedevras. Tai buvo paskutinis lašas, perpildęs valdžios kantrybės taurę.

Kas straipsnyje „Visos esaties pabaiga" galėjo sukelti jo didenybės nepasitenkinimą? Kantas nepagarbiai elgėsi su Biblija. Jis šaipėsi iš Paskutiniojo teismo ir kitų tikėjimo dogmų. „Jeigu *esaties pabaigą* įsivaizduosime kaip pasaulio pabaigą tokia forma, kaip dabar pranašaujama, būtent kad žvaigždės nukris nuo dangaus, sugrius dangaus skliautas (arba pabirs kaip knygos lapai) ir viskas sudegs, ir bus sukurtas naujas dangus ir nauja žemė kaip palaimintųjų buveinė, ir pragaras nusidėjėliams, tai tokia teismo diena, žinoma, negali būti paskutinė, nes po jos bus kitos dienos. Pati visos esaties pabaigos idėja kilusi ne iš fizinio, o iš moralinio klausimo aspekto apmąstymų". Vadinasi, gali būti kalbama apie galutinį žmogaus būties tikslą. Jeigu paaiškėja, kad jis nepasiekiamas, tai miesčionio akyse „sukurtoji būtis netenka prasmės, kaip spektaklis be atomazgos ir pagrindinės minties".

Pasak ironiškos Kanto nuomonės, visos esaties pabaiga gali būti trejopa: 1) natūrali, atitinkanti moralinius dieviškosios išminties tikslus; 2) antgamtinė — veikiant mums nesuprantamoms priežastims; 3) nenatūrali, kurią „mes patys sukelsime, neteisingai suprasdami galutinį tikslą". Kalbėdamas apie pastarąją, Kantas aiškiai darė užuominas į tų prievartos priemonių, kuriomis Vėlnerio ministerija stengėsi sustiprinti religijos padėtį, nenatūralumą. Kaip sustiprinti tikėjimą? Kanto nuomone, geriausia nesikišti į natūralią dalykų tėkmę.

„Aš pernelyg gerai suprantu nesugebąs pateikti kokį nors naują, laimingą pasiūlymą ir noriu tik patarti — tam, žinoma, nereikia didelio išradingumo — palikti viską taip, kaip jau yra susiklostę ir beveik per visą kartos amžių pakenčiamai pasireiškė savo padariniais. Suprantama, tai negali būti didžios arba sumanios dvasios vyrų nuomonė, tačiau tebūnie man leista kukliai atkreipti dėmesį ne į tai, ką jie norėjo atlikti, bet į tai, ką jiems teks sulaužyti, kad nesielgtų priešingai savo (tegu net patiems geriausiems) ketinimams". Kanto ironija nuspalvinama melancholiškais tonais. Straipsnį skaityti „ir liūdna, ir juokinga", prisipažino autorius.

Straipsnis aiškiai ir, be to, gana įžūliai artimas prancūzų laisvamanybei. Volteras kadaise ironizavo: Mozės priesakais neužmiršta nurodyti, kaip įrengti išvietes. Kantas, sekdamas Volteru, parodijuoja biblinę legendą apie žmogaus atsiradimą žemėje, išdėstydamas ją asenizacijos terminais. Žemiškasis pasaulis, rašo jis, lyginamas „su kloaka, į kurią suteka nešvarumai iš kitų pasaulių. Ši labai sąmojinga mintis toptelėjo į galvą vienam aštrialiežuviui persui, kuris rojų, pirmųjų žmonių buveinę, įkurdino danguje. Ten buvo daug medžių, apsunkusių nuo puikių vaisių, kurių liekanos po valgio nepastebimai išgaruodavo iš organizmo. Išimtis buvo vienas medis, kurio gundantys vaisiai palikdavo kitokių išskyrų. Kadangi mūsų protėviai leidosi sugundomi ir, nepaklusę draudimui, paragavo šių vaisių, tai, kad nesuterštų dangaus, teko pasinaudoti vieno iš angelų patarimu — šis parodė į Žemę ir pasakė: „Štai ten visos visatos išvietė". Jis nuvedė juos ten atlikti savo reikalo ir palikęs pakilo į dangų. Taip Žemėje at-

sirado žmonių giminė..." Vyresnybės įsiūtį buvo galima suprasti.

Pasklido gandai, kad rengiamasi susidoroti su Kantu. Buvo kalbama, kad jam bus pasiūlyta arba atsižadėti savo pažiūrų, arba palikti universitetą. Kaip tik taip buvo susidorota su laisvamanybe apkaltintu Kanto kolega profesoriumi Hase. Hasė pasidavė, prisipažino savo kaltę, dabar iš jo buvo visaip tyčiojamasi. Kanto atsistatydinimo klausimas rodėsi iš anksto nuspręstas.

Iš tolimojo Braunšveigo atėjo Kampės, su kuriuo Kantas kadaise susirašinėjo, laiškas. Buvęs „Filantropino" pedagogas neabejojo, kad filosofas niekada neatsižadės savo įsitikinimų, ir siūlė paramą. „Šiuo atveju Jūs galite laikyti save viso to, ką aš turiu, šeimininku. Jūs nudžiuginsite mane ir mano artimuosius, jeigu įsikursite mano pakankamai erdviuose namuose, kurie nuo to momento pasidarys Jūsų, ir užimsite mano šeimos Galvos vietą".

Didžiai sujaudintas Kantas atsakė Kampei, kad gandai netikri. „Mūsų miesto komendantas visai nepareikalavo iš manęs paneigti savo pažiūras". Tačiau Kampė teisingai įvertinęs tą poziciją, kurią jis, Kantas, užims, jeigu iš jo bus to pareikalauta; beje, vargu ar šitai atsitiks, nes jis nepažeidęs jokių įstatymų. O jeigu vis dėlto atsitiks, tai jis turįs lėšų, kad galėtų nugyventi jam likusias dienas be kitų pagalbos, kad ir kaip kilniai ji būtų siūloma.

1794 metų liepos mėnesį Rusijos mokslų akademija išrinko jį savo nariu. Liepos 28 dienos posėdyje buvo patvirtintas sąrašas, į kurį įėjo keturiolika užsienio mokslininkų. Kantą rekomendavo geografas J. G. Georgis, didžiai vertinęs ne tik „Grynojo proto kritiką", bet ir „Fizinę geografiją", tada dar nepaskelbtą ir žinomą tik kaip paskaitų kursas.

...Rusijoje Kantą žinojo ne tik akademija. Į Maskvą kritinės filosofijos idėjas atnešė getingenietis Liudvigas Melmanas, paskutiniajame XVIII a. dešimtmetyje dėstęs iš pradžių universiteto gimnazijoje, o paskui ir pačiame universitete. 1791 metais „Maskvos žurnalas" išspausdino N. Karamzino „Rusų keliautojo laiškus", kuriuose buvo pasakojama apie jo vizitą pas žymųjį filosofą.

Peterburge tais pačiais metais išėjo filosofinis romanas

„Faustas, jo gyvenimas, darbai ir nutrenkimas į pragarą". Su Gėtės šedevru jį siejo ne tik iš viduramžių legendos perimtas siužetas, bet ir kantiškas požiūris į žmonių reikalus. Knygos epiloge vokiečių profesoriams ironiškai buvo linkima „nugalėti savo didžiausią priešą, viską triuškinantį Kantą, kad iš jų katedros amžinai galėtų griaudėti metafizinės nesąmonės". Anonimiškai išleistos knygos autorius buvęs „Audros ir veržimosi" vadas Frydrichas Maksimilianas Klingeris, dabar — Rusijos armijos karininkas Fiodoras Ivanovičius Klingeris (jis mirė visai surusėjęs, išsitarnavęs generolo leitenanto laipsnį). Klingerio Faustas — feodalinės sistemos ir klerikalizmo priešas, teisinės sąmonės reiškėjas. Jis išrado būdą spausdinti knygas, tačiau su baime žvelgia į antihumaniškas mokslo užmačias. Klajodamas po platųjį pasaulį, kartą Faustas susiduria su grupe žinių troškimo apsėstų mokslininkų, studijuojančių anatomiją iš gyvo žmogaus, nuo kurio nudrėksta oda.

1794 metų vasarą Kantą aplankė rusų karininkas Voldemaras Ungarn Šternbergas. Paskui Peterburge jis išspausdino nedidelę knygelę „Laiškas Rusijai", susidedančią iš odės Jekaterinai II ir pridėtų dovanojimo laiškų šio pasaulio didžiūnams — grafui Rumiancevui-Zadunaiskiui, kunigaikščiui Zubovui, feldmaršalui Suvorovui ir kt. Šią eilę užbaigė profesoriaus Kanto vardas. Autorius vadino jį „filosofų kunigaikščiu", „išminčių cezariu", „didžiu žmogumi be titulų ir ordinų", tikino, kad jau Aristotelis nujautęs jį pasirodysiant, o carienė Jekaterina įgyvendinusi jo pateiktus pilietinius nurodymus. „Jos įstatymai suteikia moralinę laisvę, ji moko teisių lygybės; lūšnas ir rūmus puošia tos pačios rožės, visi piliečiai geria iš vienos taurės". Šternbergui Kantas neatsakė.

Užtai atsakydamas kunigaikščiui Beloselskiui jis apgalvojo kiekvieną žodį; jų pasikeitimas laiškais — pats įdomiausias, tačiau visiškai užmirštas Kanto santykių su rusų kultūra jam tebesant gyvam istorijos epizodas. Jis toks įdomus, kad mes paskyrėme jam atskirą vietą — knygos pabaigoje.

... Į Peterburgo akademiją Kantas buvo išrinktas 1794 metų liepos mėnesį. Rugsėjo mėnesį jis gavo konferenc-

sekretoriaus Oilerio (garsiojo matematiko sūnaus) laišką su malonia žinia ir pažadu atsiųsti diplomą „pasitaikius pirmai patikimai progai, kai tik jis bus patvirtintas didžiuoju imperatorės antspaudu". Tais laikais gyvenimas tekėjo neskubriai, paštas dirbo su pertrūkiais. Tačiau diplomas vis dėlto galų gale sėkmingai pasiekė šeimininką. Štai jo tekstas, išverstas iš lotynų kalbos:

„Šviesiausiosios ir galingiausiosios
jos didenybės imperatorės
Jekaterinos Antrosios,
visos Rusios valdovės,
įsakymu
Aš, Jekaterina kunigaikštienė Daškova,
šv. Jekaterinos ordino kavalierius,
Mokslų Akademijos direktorė,
remdamasi teise, dovanota man valdovės, šiuo garbės diplomu Imanuelį Kantą, Karaliaučiaus filosofijos profesorių, garsiausiąjį vyrą, vertą visokeriopo pagyrimo už jo pasiekimus moksle,
visos Peterburgo akademijos nutarimu
paskelbiu svetimšaliu šios draugijos nariu
ir deramu būdu apdovanoju jį garbe,
privilegijomis ir malonėmis,
suteiktomis akademikų korporacijai".

Visai galimas daiktas, kad padrąsinančius žodžius iš Peterburgo Kantas skaitė tuo pačiu metu, kaip ir iš Berlyno gautą išbarimą. Mat perkūnas pagaliau trenkė. Prūsijos vyriausybė ilgai laužė galvą, kaip nubausti visame pasaulyje garsų mokslininką ir neatsidurti kvailoje padėtyje. Galiausiai bausmės forma buvo sugalvota: 1794 metų spalio mėnesį Kantas gavo karaliaus papeikimą, bet niekas (išskyrus patį filosofą) apie tai nesužinojo. Karaliaus įsakymas nebuvo viešai paskelbtas, jis atėjo kaip privatus laiškas.

„Mūsų karališkoji persona jau seniai su didžiu nepasitenkinimu stebi, kaip Jūs piktnaudžiaujate savo filosofija, kad iškreiptumėte ir sumenkintumėte kai kuriuos svarbiausius ir pagrindinius Šventojo rašto ir krikščionių tikėjimo teiginius — tą Jūs padarėte knygoje „Religija vien tik proto ribose" ir kituose nedideliuose traktatuose. Mes iš Jūsų tikėjomės geresnių darbų; Jūs pats turite su-

prasti, kaip neatsakingai nusižengiate jaunuomenės mokytojo pareigai ir elgiatės priešingai Jums gerai žinomiems mūsų tėviškiems ketinimams" (po to, kai Kantas išjuokė „tėviško" valdymo idėją, buvo šiek tiek rizikinga vartoti šį terminą oficialiame dokumente!). „Mes reikalaujame, kad Jūs nedelsdamas ir sąžiningai atsakytumėte, ir tikimės, kad, siekdamas išvengti mūsų didenybės nemalonės, ateityje Jūs panašiai nenusikalsite, o priešingai, kaip reikalauja Jūsų pareiga, savo įtaką ir talentą panaudosite mūsų tėviškų ketinimų įgyvendinimo tikslu; priešingu atveju, jeigu ir toliau nepaklusite, Jūs neišvengiamai užsitrauksite nemalonius potvarkius". Karaliaus vardu depešą pasirašė ministras Vėlneris.

Atsisakyti savo pažiūrų Kantui buvo nebūdinga, pasipriešinti stigo jėgų. Ant atsitiktinai pakliuvusios popieriaus skiautės jis suformulavo vienintelę įmanomą taktiką: „Atsižadėti vidinio įsitikinimo menka, tačiau tylėti tokiu atveju kaip šis — valdinio pareiga; jeigu viskas, ką sakai, turi būti tiesa, nebūtina garsiai išsakyti visą tiesą". Taip kategorinis imperatyvas įgijo konkrečią istorinę formą.

Iš Kanto buvo reikalaujama nedelsiant atsakyti, ir jis nedelsdamas atsakė. Laikydamasis visų būtinų nuolankių ištikimo valdinio kreipimosi į savo monarchą formuločių, jis anaiptol neatgailavo, bet, priešingai, papunkčiui griežtai atmetė jam pateiktus kaltinimus. Pirma, kaip „jaunuomenės mokytojas" savo paskaitose jis neperžengė filosofinio religijos aiškinimo ribų, norint tuo įsitikinti, užtenka žvilgtelėti į jo studentų konspektus. Antra, kaip autorius savo knygoje „Religija vien tik proto ribose" jis neprieštaravo jo „didenybės tėviškiems ketinimams", nes pastaraisiais siekiama šalyje esamos religijos gerovės, o minėtoji knyga skirta fakultetų mokslininkams — teologams ir filosofams, ja siekiama nustatyti, kokiu būdu apskritai galima aiškiausiai ir veiksmingiausiai įdiegti religiją į žmogaus širdį — tai mokymas, apie kurį liaudis apskritai neturi jokio supratimo. Trečia, minėtoje knygoje negalima surasti krikščionybės menkinimo, nes joje apskritai nėra jokių kurios nors iš egzistuojančių apreiškimo religijų vertinimų, o analizuojama tik proto religija kaip aukščiau-

sioji kiekvienos teisingos religijos sąlyga. „Tegu mano kaltintojas nurodo bent vieną atvejį, kur aš leidau sau sumenkinti krikščionybę, ginčijau ją kaip mokymą apie apreiškimą arba ją būčiau pavadinęs nereikalinga". Ketvirta, Kantas atkakliai teigė parodęs tikrą pagarbą krikščionybei, traktuodamas Bibliją kaip geriausią iš esamų priemonių pagrįsti ir surasti liaudies moralinei religijai. Penkta, „iš apreiškimo religijos šalininkų aš visada reikalavau sąžiningumo, kad jie netvirtintų apie ją to, kuo patys nėra tikrai įsitikinę, ir neragintų kitų tikėti tuo, kuo jie patys nėra visiškai tikri. Aš pats savo religiją liečiančiuose veikaluose niekada neišleidau iš akių sąžinės — manyje esančio dieviškojo teisėjo. Maža to, ne tik kiekvieną sielai pražūtingą klaidą, bet kiekvieną netgi tik atrodžiusią man pražūtingą abejonę aš nedelsdamas pašalindavau, savo noru sukildamas prieš ją, ypač dabar, kai einu septyniasdešimt pirmuosius metus ir kai savaime kyla mintis, kad ir man, žinoma, reikės atsakyti prieš viso pasaulio teisėją, kuris permato širdis. Ir todėl dabar aš visiškai sąžiningai atsakau prieš aukščiausiąją valdžią". Ir pagaliau, šešta, kad neduotų dingsties kaltinimams krikščionybės iškraipymu ir sumenkinimu, filosofas, „kaip ištikimas Jūsų karališkosios didenybės valdinys", pasižadėjo toliau susilaikyti nuo viešų pasisakymų religijos klausimais.

Kanto atsakymas buvo vertas didžiojo ironiko. „Kaip ištikimas Jūsų karališkosios didenybės valdinys"— ši iš pažiūros nuolanki frazė buvo dviprasmė: po Frydricho Vilhelmo II mirties Kantas pareiškė esąs laisvas nuo prisiimto įsipareigojimo (kadangi dabar jis tapo kitos „didenybės" valdiniu). „Fakultetų ginče" Kantas grįžo prie Biblijos aiškinimo, o veikalo pratarmėje paskelbė savo susirašinėjimą su karalium.

„Fakultetų ginčas", pasak Kanto,—„griežtai kalbant, grynai publicistinis" dalykas. Jis polemiškas ir ironiškas. Ypač pirmoji jo dalis, parašyta 1794 metais, dar neišblėsus vyriausybės papeikimo sukeltam įspūdžiui. Trys „aukštieji" fakultetai — teologijos, teisės ir medicinos — remiasi ne protu, bet nurodymais. Teologai remiasi Biblija, teisininkai — vyriausybės nutarimais, ir net medikai gydo vadovaudamiesi ne „žmogaus kūno fizika, o medicinos vado-

vais". (Beje, medicinos fakultetas kur kas laisvesnis negu pirmieji du ir „labai artimas filosofijos fakultetui".)

Fakultetai ginčijasi dėl įtakos liaudžiai. Ši nori būti vadovaujama, tai yra, demagogų kalba,— apgauta. Ir Kantas išjuokia miesčionio poziciją: „Tą, ką jūs, filosofai, plepate, aš pats jau seniai žinau; aš norėčiau sužinoti iš jūsų kaip iš mokslininkų: kaip man, nugyvenusiam nedorą gyvenimą, vis dėlto paskutiniu momentu gauti leidimą įeiti į dangaus karalystę; kaip man, net jeigu aš neteisus, laimėti bylą ir kaip man išlikti sveikam ir ilgai gyventi, net jeigu aš kiek norėjau eikvojau savo kūno jėgas malonumams ir netgi piktnaudžiavau jais?"

Aukštieji fakultetai — tai mokslininkų parlamento „dešinysis sparnas", vyriausybinė partija; filosofijos fakultetas —„kairysis sparnas", savotiška opozicija ir, be to, vyriausybei labai reikalinga instancija. Juk be jo griežto patikrinimo ir prieštaravimų vyriausybė pakankamai aiškiai nesupras, kas jai pačiai naudinga arba žalinga. Filosofai privalo kontroliuoti tris aukštuosius fakultetus, beje, jie žmonės kuklūs: „Blogiausiu atveju galima sutikti su išdidžiomis teologijos fakulteto pretenzijomis į tai, kad filosofijos fakultetas — jo tarnaitė (tačiau vis dėlto lieka neaišku: ar toji tarnaitė neša deglą maloningosios ponios priešakyje, ar šleifą jai iš paskos), kad tik neuždarytų filosofijos fakulteto ir neužčiauptų jam burnos". Kantas tiki pažanga ir viliasi, kad ilgainiui padėtis pasikeis: „paskutiniai pasidarys pirmieji", žemesnysis fakultetas — aukštuoju, suprantama, ne viešpatavimo prasme (to filosofas nesiekia), „o patarimų valdžiai prasme; šiuo atveju filosofijos fakulteto laisvė ir iš to išplaukianti pažiūrų laisvė bus geresnė priemonė pasiekti vyriausybės tikslams negu jos pačios absoliutus autoritetas".

„Fakultetų ginče" Kantas vėl teigia: bažnytinis tikėjimas gali nesutapti su religija. „Jeigu aš priimu tikėjimą kaip principą, be ryšio su morale, <...> tai toks tikėjimas visai nėra religijos dalis". Tikėjimas Biblijos pamokymais pats savaime nėra nuopelnas, o netikėjimas ir net abejojimas pats savaime nėra kaltė. „Religijoje svarbiausia darbai". Teorinis protas apvainikuoja žinojimą, praktinis yra ne tikėjimas, o elgesys.

Pradžioje buvo darbas. Taip Gėtės Faustas interpretuoja Evangeliją pagal Joną. Darbai — būties pradžia, teigia kitas vertimas. Kantas būtų galėjęs patikslinti: moraliniai darbai — žmogaus būties pradžia. „Filosofijos fakulteto ginčas su teologijos fakultetu" apvainikuoja samprotavimą apie žmogaus specifinį ypatumą. Anaiptol ne intelektas skiria jį nuo gyvulio, instinktas — irgi „intelekto atmaina". Tik moralė padaro žmogų žmogumi. Ją praradęs žmogus virsta gyvuliu.

Po „Sprendimo galios kritikos" žmogaus problema Kanto filosofijoje dominuoja jau ne slapta, o atvirai. Tris ankstesnius pagrindinius savo filosofijos klausimus dabar jis papildo ketvirtuoju, pačiu svarbiausiu — apie žmogų. Štai liudijimas, priskirtinas XVIII a. paskutiniojo dešimtmečio viduriui: „Filosofijos šia plačiąja reikšme sritį galima nusakyti tokiais klausimais:

1. Ką aš galiu žinoti?
2. Ką aš privalau daryti?
3. Ko aš drįstu tikėtis?
4. Kas yra žmogus?..

Iš esmės visa tai galima priskirti antropologijai, nes trys pirmieji klausimai susiję su paskutiniuoju".

Žmogus gimęs visuomenei, buvo sakoma Kanto laikais. Kantas kuo toliau, juo daugiau galvojo apie šį klausimo aspektą. Kultūrą formuojančios (pirmiausia meninės) veiklos pripažinimas žmogaus pasaulio pagrindu Kantui dar nereiškė, kad išspręsta žmogaus problema. Pačioje kultūros raidoje Kantas aptiko prieštaravimų, kurių neįstengia pašalinti nei pats savaime kategorinis imperatyvas, nei meninė intuicija. Patsai savaime žmogus čia nieko negali padaryti. Tai kuo jam vis dėlto pasikliauti? Religinį ir etinį problemos sprendimą Kantas papildo sociologiniu. Galima pasikliauti kitais, visa visuomene, jos socialiniais ir teisiniais institutais. Teisės filosofija — naujas Kanto dvasinės raidos laimėjimas, kurį jis pasiekė jau sulaukęs gilios senatvės. Kanto filosofija optimistinė. Jis ne tik myli žmogų, bet ir tiki juo, pasikliauja jo protu, valia, kilnumu. Tikėjimas, Viltis, Meilė — ši triada Kantui buvo tokia pat svarbi, kaip ir jau mums žinoma — Tiesa, Gėris, Grožis.

Septintas skyrius

Į AMŽINĄJĄ TAIKĄ

Žmogui, kuris ruošiasi palikti šį pasaulį, didžiausia paguoda yra įsitikinimas, kad gyvenimas nepraėjo veltui.

Kantas

Šviečiamasis amžius baigėsi karais. Trečiojo luomo idėjinių vadų paskelbta proto karalystė virto aukso viešpatavimu, kruvina kova dėl politinės ir ekonominės hegemonijos.

Revoliucinė Prancūzija nelaukė, kol ją užpuls, ir puolė pirmoji. Nacionalinis susirinkimas paskelbė karą „Europos tironams". Prūsijoje karas buvo nepopuliarus. Gėtė, dalyvavęs žygyje, neslėpė savo paniekos prancūzams emigrantams, svajojusiems atkurti monarchiją. Ištikus nesėkmei prie Valmi, jis ištarė garsiąją frazę: „Čia ir nuo šios dienos prasideda nauja pasaulio istorijos epocha".

Prancūzai perėjo į kontrpuolimą. Jų armija įsiveržė į Vokietijos žemę. Pasidavė Maincas ir Frankfurtas. Maince įsisteigė revoliucinis konventas, balsavęs už prisijungimą prie Prancūzijos (tarp Mainco vadovų pasižymėjo Kanto oponentas Forsteris ir Kanto šalininkas Doršas). Iš Frankfurto buvo pareikalauta didelės kontribucijos: Paryžiuje buvo manoma, kad karas turi pats save išmaitinti (ir padėti prasimaitinti tautai). Frankfurte prancūzai neišsilaikė, 1793 metų vasarą jie atidavė ir Maincą. Karo veiksmai tęsėsi iki 1795 metų balandžio, sėkmė lydėjo čia vienus, čia kitus.

Į Karaliaučių žinios apie įvykius Vakarų Europoje ateidavo labai pavėluotai. Dabar Kantas laikraščius skaitydavo ne vakarais ilsėdamasis, o iškart, kai tik juos gaudavo. Politika vis labiau jį domino. Į Bazelio taiką, kuri nutraukė Prūsijos ir Prancūzijos karą, tačiau nepanaikino priešiškumo, dėl kurio grėsė nauji susidūrimai, filosofas atsiliepė garsiuoju traktatu „Į amžinąją taiką", kuriame teorinis pagrįstumas organiškai derinosi su politiniu aktualumu ir buvo pateiktas nugludinta ironiška forma.

Jau pavadinimas „Į amžinąją taiką" vokiečio ausiai skambėjo dviprasmiškai: savo forma tai ir stereotipinė mokslinio darbo antraštė, ir tokia pat stereotipinė... smuklės iškaba. Kantas nepraleido progos pasinaudoti šiuo dviprasmiškumu. „Kam skirtas šis satyrinis užrašas vieno olando smuklininko iškaboje greta joje pavaizduotų kapinių? Ar apskritai žmonėms arba, sakykime, valstybių vadovams, kuriems niekada negana karo, arba galbūt tik filosofams, kurie sapnuoja šį malonų sapną?"— taip pradedamas filosofinis traktatas apie taiką.

„Amžinoji taika"— taip pat dviprasmybė, kuri tarsi atveria žmonijai du galimus sprendimus — arba tarptautine sutartimi nutraukti karus, arba — amžinoji taika „milžiniškose žmonijos kapinėse" po naikinamo karo. Kad įžvelgtum pirmąją galimybę, tereikėjo tiesiog mokėti svajoti; antroji XVIII amžiuje galėjo atsiverti tik žmogui, įpratusiam viską apgalvoti iki galo. Apie pirmąją tuo metu rašė daugelis, apie antrąją užsimena tik Kantas.

Beje, jis optimistas ir nenuilsdamas propaguoja tarptautinio susitarimo idėją. Ir savo traktatą jis kuria kaip sutartį, parodijuodamas tokius diplomatinius dokumentus. Iš pradžių preliminariniai straipsniai, paskui galutiniai ir netgi vienas slaptas. Preliminariniai straipsniai formuluoja sąlygas, atveriančias kelią normaliems valstybių santykiams. 1. Nė viena taikos sutartis neturi būti laikoma tokia sutartimi, jeigu ją sudarius išlieka slapta naujo karo galimybė. 2. Nė vienos savarankiškos valstybės (nesvarbu, didelės ar mažos) negali įsigyti kita valstybė paveldėdama, mainais, pirkdama arba gaudama dovanų. 3. Nuolatinės armijos ilgainiui turi visiškai išnykti. 4. Valstybės skolos neturi tarnauti užsienio politikos srityje vykstančios kovos tikslams. 5. Nė viena valstybė neturi teisės jėga kištis į kitos valstybės politinę santvarką ir valdymą. 6. Nė viena valstybė, kariaudama su kita valstybe, neturi griebtis tokių priešiškų veiksmų, dėl kurių sudarius taiką pasidarytų neįmanomas tarpusavio pasitikėjimas — antai nusiųsti žudikų, nuodytojų, pažeisti kapituliacijos sąlygas, kurstyti išdavystę ir t. t.

Kanto projekto „galutiniuose" straipsniuose kalbama apie pasiektos taikos užtikrinimą. Kiekvienos valstybės

pilietinė santvarka turi būti respublikinė. (Respublika, pasak Kanto,— tai ne monarcho nebuvimas, o teisinė santvarka, viešumas ir valdžios pasidalijimas; Frydrichas II, jo nuomone, valdė šalį respublikoniškai.) Antrasis „galutinis" taikos sutarties straipsnis nustato pagrindą, kuriuo atsiranda tarptautinė teisė, tai — savanoriška valstybių sąjunga, kur realizuojama pilietinę bendruomenę primenanti santvarka, kurioje kiekvienam bendruomenės nariui garantuota jo teisė. Tautų sąjunga, „laisvų valstybių federalizmas"— ne pasaulinė valstybė; Kantas nedviprasmiškai pasisako už nacionalinio suvereniteto išsaugojimą. Trečiasis „galutinis" straipsnis „pasaulio pilietybę" apriboja tik teise tikėtis svetingumo svetimoje šalyje. Kiekvienas žmogus turi turėti galimybę aplankyti bet kurį žemės kampelį nesibaimindamas, kad bus užpultas, kad prieš jį bus griebtasi priešiškų veiksmų. Kiekviena tauta turi teisę į teritoriją, kurią ji užima, jai neturi grėsti atėjūnų vergovė. Kantas — prieš kolonijų užgrobimą.

Jis nebuvo pirmasis, įžvelgęs karo nelaimes. Kančiose gimė žmonijos svajonė apie taiką. Jau senovėje žmonės galvojo apie tai, kaip iš visuomenės gyvenimo išnaikinti žudynes. Erazmas Roterdamietis traktate „Taikos skundas" ragino monarchus padaryti galą karams. XVII amžiuje kilo idėja amžinąją taiką sukurti valstybių sutartimi. Sen Pjeras ir Ruso karštai pritarė šiai idėjai. Kantas pagrindė neišvengiamybę sudaryti žemėje visuotinę taiką — tai buvo nauja. Ne atsitiktinė monarcho valia, o istorinis būtinumas įveiks karą kaip tarptautinių santykių formą. Valstybės imsis kurti taikią sąjungą, kaip kadaise žmonės ėmėsi kurti valstybes. Ir vienu, ir kitu atveju kalbama apie dalies savo teisių (tikriau, savivalės) atsisakymą, bet ne apie savarankiškumo praradimą. Šią mintį Kantas išdėstė dar 1784 metais straipsnyje apie visuotinę istoriją. Ir nuo tol tvirtai jos laikėsi ir ne sykį ją pakartojo. Kantas neįtikinėjo monarchų, negundė jų taikaus gyvenimo puikumu (kaip darė jo pirmtakai), pabrėžė, kad taika neišvengiama, ir pajuokė tuos, kas ignoruoja laiko reikalavimą.

Amžinosios taikos sutartį apvainikuoja „slaptas" straipsnis. Kas jį sudaro? Tik pašaipa: „Karui apsiginklavusios valstybės turi atsižvelgti į filosofų maksimas dėl

bendros taikos galimybės sąlygų". Ir visi šio „straipsnio" paaiškinimai ironiški ir pajuokiami. Štai ištrauka apie teisininkus: „Teisininkas, teisės simboliu pasirinkęs svarstykles ir greta jų teisingumo simboliu — kardą, paprastai naudojasi kardu ne tik tam, kad apsaugotų svarstykles nuo visų pašalinių įtakų, bet ir tam, kad padėtų jį ant lėkštės, jeigu ši nepanorėtų nusileisti". O štai apie filosofus, pretenduojančius (remiantis Platono utopija) į valdžią: „Negalima tikėtis, kad karaliai filosofuotų arba filosofai pasidarytų karaliais; šito ir nereikia norėti, nes valdžios įgijimas neišvengiamai iškreipia laisvą proto spręsmą. Tačiau karaliai arba visavaldės <...> tautos neturi leisti, kad išnyktų arba nutiltų filosofų klasė, bet turi suteikti jai galimybę viešai pasisakyti; tai būtina ir vieniems, ir kitiems, kad jų veikla būtų aiškesnė".

O kokių patarimų Kantas duoda „praktikui politikui"? 1. *Fac et excusa.* Nepraleisk palankios progos savavališkai užgrobti (valstybės teisę arba į savo tautą, arba į kitą, kaimyninę tautą). Užgrobus bus kur kas lengviau surasti pateisinimą arba užmaskuoti prievartą nekalta dingstimi, ir tai kuo puikiausiai pavyks... 2. *Si fecisti, nega.* Neik esąs kaltas, jeigu padarei nusikaltimą. Antai įstūmęs savo liaudį į neviltį ir kartu paskatinęs sukilti, tvirtink, kad dėl to kaltas valdinių priešgyniavimas. „3. *Divide et impera.* Tai reiškia: jeigu tavo liaudyje yra privilegijuotų valdžią turinčių asmenų, kurie tave išrinko savo aukščiausiu valdovu, tai pasėk tarp jų nesantaiką ir sukiršink juos su liaudimi; paskui užtark liaudį, masindamas ją didesne laisve, ir viskas priklausys nuo tavo neapribotos valios. Dėl kitų valstybių, tai jų sukiršinimas — visiškai patikima priemonė pavergti jas vieną po kitos, prisidengus pagalba silpnesnei". Be abejo, tokiomis politinėmis maksimomis nieko neapgausi, nes jos visiems žinomos, daro išvadą Kantas. Jas sukompromituoti gali tik nesėkmė, o ne pagarsinimas.

Kaip politiką susieti su morale? Yra dvi galimybės: arba moralę pritaikyti politikos interesams, arba politiką pajungti moralei. Pirmąjį elgesio variantą pasirenka „politinis moralistas", jis pradeda nuo to, kur sustoja „moralus politikas" („apverčia viską aukštyn kojomis"), princi-

pus jis derina prie tikslų. Tikra moralės ir politikos vienybė galima tik teisės pagrindu. O laidas yra viešumas.

Nė vienas Kanto veikalas nesukėlė tokių spontaniškų ir gyvų atsiliepimų. Pirmasis traktato „Į amžinąją taiką" leidimas buvo grobstyte išgrobstytas. Leidėjas Nikolovijus tais pačiais 1795 metais išleido naują. Tuo pačiu metu Berne išėjo vertimas į prancūzų kalbą, kuriuo Kantas buvo nepatenkintas. 1796 metais Nikolovijus išleido naują vokišką ir Kanto autorizuotą prancūzišką leidimą. Paryžiuje pasirodė trečias vertimas, kuris išvydo dienos šviesą atskira knyga ir (ištraukomis) laikraščio „Monitior" puslapiuose. „Garsusis Kantas,— rašė Paryžiaus oficiozas,— įvykdęs Vokietijoje dvasinę revoliuciją, panašią į tą, kuri sutriuškino senąjį režimą Prancūzijoje,— šis vyras visą savo vardo galią atidavė respublikinės santvarkos reikalui".

Įdomu, kad jau tuo metu kritinės filosofijos idėjos buvo gretinamos su Prancūzijos revoliucijos dvasia. Heinė teisingai užčiuopė panašius momentus. Marksas Kanto filosofiją tiesiai pavadino „Prancūzijos revoliucijos *vokiška teorija*"*. Heinė apsiriko tik parinkdamas ekvivalentą. Ne ekstremistas Robespjeras, o nuosaikusis Sijesas žavėjosi Kantu. Sijesas mėgino suorganizuoti Paryžiuje paskaitas apie Kanto filosofiją, ir tik tai, kad neatsirado specialisto, sukliudė įgyvendinti šį sumanymą. Kai 1798 metais į Paryžių atvyko Vilhelmas Humboltas, Sijesas paprašė jį išdėstyti kolegoms prancūzams pagrindines Kanto idėjas. Įvyko penkias valandas trukęs kolokviumas, į kurį buvo pakviesti žymiausi „metafizikai" (Kabanis, Destiutas de Trasi ir kt.). Humboltas paskui tikino neradęs su auditorija bendros kalbos, nes prancūzai nelinkę abstrakčiai mąstyti. Tačiau buvo ir kita nuomonė: lektorius prastai orientavęsis Kanto „Kritikose".

Sklido kalbos, kad Sijesas ketina pasiųsti Kantui įvertinti Prancūzijos konstituciją, kad Paryžius kreipėsi į Berlyną prašydamas atsiųsti į Prancūziją filosofą padėti geriau sutvarkyti valstybės reikalus. 1797 metais pasirodė

---

* *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. — 2-е изд. — Т. 4. — С. 132.

(nežinia kur ir kieno išleista) knyga „Profesoriaus Kanto atsakymas abatui Sijesui", kurioje buvo pateiktas krikščioniškos utopijos projektas. Knygos gale autorius prisipažino ją suklastojęs.

Generolas Bonapartas gyvai domėjosi viskuo, kas neįprasta. Kanto filosofija nebuvo išimtis. Kai jis buvo pirmuoju konsulu Ženevoje, kažkoks nevykėlis eruditas nesėkmingai mėgino padaryti jį Kanto filosofijos šalininku. Netrukus po to Lozanoje Bonapartas teiravosi tenykštį išminčių, kaip šveicarai žiūri į Kanto filosofiją. Išgirdęs atsakymą: „Generole, mes jos paprasčiausiai nesuprantame", jis džiugiai pasakė savo palydovui: „Jūs girdite, Bertjė, čia Kanto irgi nesupranta".

Pagaliau sykį Bonapartas sužinojo, kad Paryžiuje yra puikus Kanto specialistas, buvęs emigrantas Šarlis de Vileras, „Grynojo proto kritikos" atpasakojimo, išversto į vokiečių kalbą ir išleisto Vokietijoje, autorius. Pirmasis konsulas pasikvietė Vilerą ir liepė keturiuose puslapiuose išdėstyti Kanto filosofijos esmę, davęs apmąstymams keturias valandas. Taip atsirado tikslus konspektas, tačiau jis nepadarė Bonapartui reikiamo įspūdžio. Sudarydamas konkordatą su popiežiumi, būsimasis imperatorius teikėsi pasakyti: „Dvasininkai vertesni už Kaliostrą, Kantą ir visus vokiečių svajotojus".

Prancūzijos ir Europos žemyno įvykiai sustiprino jau seniai brendusį Kanto susidomėjimą teisės problema. Moralė duoda vidinį žmogaus elgesio dėsnį, teisės principuose vidinis įsitikinimas derinamas su išorine prievarta. Taip atsiranda jėga, reglamentuojanti visuomenės gyvenimą, stiprinanti dorovę, gelbstinti žmogų nuo kitų savivalės.

Teisė formali. Ji privaloma visiems, nepalieka jokios vietos išimtims. Tereikia padaryti menkiausią išimtį įstatymo vykdymo atžvilgiu, ir jis pasidarys išklibęs ir niekam tikęs. Tai buvo pasakyta apie dorovę, apie teisę Kantas sako tą patį. Žinoma, ir čia yra keblumų, prieštaravimų. Kantas neužsimerkia prieš juos ir pats nurodo du atvejus, kai teisė pasidaro dviprasmiška.

Pirmiausia — apeliavimas į teisingumą. Jums sumoka algą nuvertintais pinigais, už kuriuos negalima nusipirkti

to, ką jūs būtumėte galėjęs įsigyti už juos tuo metu, kai sudarėte sutartį. Tai neteisinga, tačiau jūs neturite teisinio pagrindo reikalauti iš naujo apskaičiuoti atlyginimą. Jūs galite tik šauktis teisingumo — nebylios dievybės, kurios balso negalima išgirsti. Teisingumo požiūriu griežta teisė — didžiausias neteisingumas. Tačiau nieko nepadarysi. Įstatymų turi būti laikomasi. Tokia teisinės sąmonės aksioma.

Kitas abejotinas atvejis — didžiausias būtinumas. Sakoma, kad vargas nepaiso priesakų. Ir vis dėlto, teigia Kantas, negali būti tokio vargo, kuris padarytų teisėta tai, kas neteisėta. Čia tas pat kaip ir tada, kai atsisakoma moralės normų: jeigu tu priverstas nusižengti įstatymui, žinok, kam ryžtiesi, ir nevaizduok blogio gėriu, teisės pažeidimo — paklusnumu įstatymams.

Kanto „Papročių metafizika"— panegirika teisinei sąmonei. Ji išvydo dienos šviesą dviem leidimais — 1797 metų sausį ir rugpjūtį. Pirmoji dalis skirta teisei, antroji — moralei. Teisės filosofijoje Kantas suranda esminį atsakymo į klausimą, iškeltą religijos filosofijoje — ko aš galiu tikėtis,— papildymą. Be paties savęs, žmogus deda viltis į visuomenę, į socialinius institutus, į juridinius įstatymus.

Dėl to keičiasi ir Kanto moralės koncepcija: ji praranda rigorizmo bruožus. Mąstytoją tolydžio apninka „kazuistiniai klausimai", į kuriuos negalima vienareikšmiškai atsakyti. Jis darosi pakantesnis, kelia žmogui mažiau reikalavimų, pasirengęs atleisti jam daugiau nusižengimų. Jis kalba apie žmonių laimę kaip apie galutinį žmonių giminės tikslą. Apie meilę kaip apie laimę kuriančią jėgą. „Papročių metafizikos" antrojoje dalyje yra esminių „Praktinio proto kritikos" ir kitų etikos darbų pataisų.

Tačiau panagrinėkime pirmąją dalį. Teisė, pasak Kanto, skyla į privačiąją ir viešąją, pirmoji aptaria privačių asmenų santykius, antroji — žmogaus ir visuomenės, taip pat socialinių grupių santykius. Svarbiausia privačiosios teisės problema — nuosavybė. Privatinė nuosavybė sudaro pilietinės visuomenės pagrindą, bet ji — ne pirminė, „mano" ir „tavo"— istorijos rezultatas. Nuosavybės objektu gali būti tik daiktai, žmogus — tik jos subjektu. Žmogaus negalima turėti kaip nuosavybės. Tiesa, yra daik-

tinės asmeninės teisės sritis, kur žmonės save traktuoja kaip daiktus ir atiduoda vienas kitam abipusiam naudojimuisi. Tai santuoka, kurią Kantas apibrėžia kaip „dviejų skirtingos lyties asmenų sąjungą, kad iki mirties naudotųsi kito lytinėmis ypatybėmis". Kantas be paliovos pabrėžia santuoką sudarančiųjų lygybę. Todėl ne tik vyras gali pareikalauti jį palikusios žmonos, bet ir atvirkščiai. Abu turi ir lygią teisę į pasitenkinimą. Čia seno viengungio Kanto požiūris kur kas platesnis negu jo sekėjo vedusio Fichtės, kuris nuoširdžiai manė, kad suartėjimas tik vyrui turi teikti džiaugsmą.

Viešoji teisė nustato atskirų individų padėtį valstybėje ir valstybių tarpusavio santykius žmonijos sudėtyje. Žmogaus, kaip piliečio, teisiniai atributai yra laisvė, lygybė ir savarankiškumas. Pirmuosius du Kantas aiškiai perėmė iš Prancūzijos revoliucijos lozungų, abu nukreipti prieš visas feodalinės priklausomybės, despotizmo ir luominių apribojimų rūšis, prieš įstatymą visi lygūs. Taigi laisvė, lygybė... Sankiulotų vėliavose kaip trečias lozungas buvo įrašyta kažkokia mitinė „brolybė", Kanto teisinę triadą apvainikuoja konkretesnis punktas —„pilietinis savarankiškumas". Nesavarankiški, Kanto nuomone, yra vaikai, moterys, tarnai, todėl jis atima iš jų rinkimų teisę. Tačiau ne teises apskritai; prieš įstatymą visi lygūs, primygtinai pakartoja Kantas. Beje, dėl rinkimų teisės — 1793 metų jakobinų konstitucija nesuteikė jos namų tarnams. Tai atitiko laiko dvasią.

Kad būtų negalimas despotizmas, Kantas reikalauja griežtai paskirstyti valdžią. Idėja nenauja, tačiau „Papročių metafizikoje" ji pateikta nepaprastai nuosekliai ir įtikinamai. Kiekvienoje valstybėje yra trys valdžios — aukščiausioji, įstatymų leidžiamoji, vykdomoji, valdanti esamų įstatymų pagrindu, ir teisminė, kontroliuojanti, kad būtų laikomasi įstatymų. Despotizmas atsiranda ten, kur neužtikrinta pakankama vienos valdžios nepriklausomybė nuo kitų dviejų. Despotizmo priešingybė, pasak Kanto,— respublika. Jeigu konstitucinės monarchijos sąlygomis įgyvendintas valdžios paskirstymo principas, tai, pasak Kanto, yra respublika. Kantas buvo vadinamas „karališkuoju prūsų respublikonu". Monarchija (autokratija), jo manymu,—

paprasčiausias, o todėl ir patogiausias valdymo būdas. Tiesa, ji atveria plačias galimybes despotizmui, bet nuo jo neapdrausta ir demokratija (kuri išsigimusi gali virsti ochlokratija, minios despotiška valdžia). Valdymo formai Kantas apskritai neteikia didelės reikšmės. Svarbiausia, sako jis, kad šalį valdytų ne žmonės, bet įstatymai. Ir kiekviena iš trijų valdžių neviršytų savo įgaliojimų.

Šalies įstatymų leidžiamoji valdžia įkūnija suvienytą liaudies valią. Įstatymų leidėjas negali būti valdovu, nes pirmasis leidžia įstatymus, o antrasis jiems paklūsta. Nei įstatymų leidėjas, nei valdovas negali teisti, jie tik skiria teisėjus. Liaudis pati save teisia per savo bendrapiliečius, kurie kaip jos atstovai paskirti tam laisvais rinkimais. Kanto plunksna išvedžioja reikalavimus, nuostabiai panašius į Prancūzijos revoliucijos programą. Jis nesutinka su ja tik dėl priemonių.

Kanto tezė visiškai aiški: „Liaudis privalo pakęsti aukščiausiosios valdžios piktnaudžiavimus, net tuos, kurie laikomi nepakenčiamais... Ydingos valstybinės santvarkos pakeitimų, kurie kartais reikalingi, gali padaryti tik pats suverenas reformų keliu, o ne liaudis revoliucijos keliu". Pasakyta tiksliai ir aiškiai. Kantą sukrėtė įvykių raida Prancūzijoje, ypač Konvento nuosprendžiu įvykdyta bausmė karaliui Liudvikui XVI. Monarcho nužudymas sukilimo metu — dar tiek to. „Bausmė laikantis formos — štai kas priverčia suvirpėti žmogaus sielą, persiėmusią žmogaus teisės idėja". Tai valstybės savižudybė.

Dabar mūsų uždavinys — surasti antitezę. Ji greta, kitame puslapyje: „Jeigu revoliucija pavyko ir įvesta nauja santvarka, tai šio žygio neteisėtumas negali atleisti valdinių nuo priedermės kaip geriems piliečiams paklusti naujajai tvarkai". „Fakultetų ginče" Kantas sako panegiriką Prancūzijos politiniam kataklizmui: „Mūsų akyse vykstanti talentingos tautos revoliucija gali baigtis sėkme arba sužlugti, gali būti tokia kupina nelaimių ir piktadarybių, kad sveikai mąstantis žmogus net tikėdamasis laimingos baigties nesiryžtų antrą kartą pradėti tokio brangaus eksperimento,— ir vis dėlto ši revoliucija, sakau aš, visų žiūrovų širdyse randa <...> tokį pritarimą, kuris artimas entuziazmui". Juk vyksta kova dėl pamintų liaudies teisių.

Išnaudojimas visada kelia sukilimo pavojų. Kantas nukreipia savo žvilgsnį į Rytus, į gigantišką imperiją, kur liaudis neturi elementarių teisių, ir klausia savęs, „ar mūsų nelaukia dar viena revoliucija, kurią įvykdys slavų gentis".

Kantas — griežtas tironijos priešas. Jis tik būgštauja, kad prievarta kovojant su ja išklibins teisinę sąmonę ir sukels dar blogesnę tironiją. Despotas turi būti nuverstas, bet tik legaliomis priemonėmis. Liaudis „turi savo neatimamas teises valstybės valdovo atžvilgiu, nors tai negali būti prievartos teisės". Kokios tos „ne prievartos" teisės? Pirmiausia kritikos laisvė. „Valstybės pilietis turi turėti teisę, ir, be to, paties valdovo leidimu, atvirai išsakyti savo nuomonę dėl to, kurie iš valdovo potvarkių jam atrodo neteisingi visuomenės atžvilgiu... Spausdinto žodžio laisvė yra vienintelis liaudies teisių paladiumas".

Valstybės vadovo negalima bausti, „galima tik ištrūkti iš jo valdžios". Kur ir kaip, Kantas nepaaiškina, bet jo samprotavimų prasmė aiški: viešoji nuomonė turi teisę atsisakyti paremti tironą; būdamas moraliai izoliuotas ir baimindamasis stichiško maišto, jis bus priverstas išgirsti liaudies balsą, laikytis esamų įstatymų arba reformuoti juos, jeigu juos reikia pataisyti. Iš nepatenkintųjų reikalaujama ištvermės. Nedera būti nekantriems.

Tarp švietėjų, Kanto amžininkų, plito savotiškos anarchistinės koncepcijos. Jo oponentas Herderis negailėjo piktų filipikų prieš valstybę, vadino ją mašina, kurią ilgainiui teks sulaužyti. Kantas supranta, kad be valstybės negalima, jis laiko ją ne mechanizmu, bet organizmu, tam tikra visuma. „Žinoma, kiekviena tokios visumos grandis turi būti ne tik priemonė, bet ir tikslas". Neleistina mechaniškai kištis į organiškos visumos gyvenimą. Tik laipsniškas tobulėjimas — visuomenės pažangos kelias.

O įstatymų gerinimas — svarbiausias jos požymis. Tezei, kad įstatymų leidybos srityje vyksta sava pažanga, pagrįsti skirta pagrindinė „Fakultetų ginčo" dalis. Mes jau nurodėme joje pateiktą entuziastingą Prancūzijos revoliucijos įvertinimą. Tokie įvykiai, teigia toliau Kantas, pasaulio istorijoje neužmirštami, nes jie atskleidžia žmonių giminės polinkį ir sugebėjimą tobulėti; tai teisės idė-

jos triumfas ir iš esmės ne revoliucijos, bet natūralios teisinės santvarkos evoliucijos fenomenas.

(Po pagrindinės patetiškos dalies eina ironiška dalis, ir Kantas pašiepia pažangos idėją, tai yra savo paties įsitikinimus. Dėstydamas požiūrį į religiją, Kantas naudojosi ironija maskuotės tikslais, o dabar jis griebiasi jos turėdamas kitokių ketinimų; uždavinys — ne atitraukti dėmesį, bet patraukti jį. Nenaujas būdas, jį naudojo Volteras ir daugelis kitų iki jo.)

„Fakultetų ginče" samprotavimai apie pažangą užbaigiami anekdotu. Vieną ligonį gydytojas guodė visą laiką surasdamas sveikimo simptomų. Čia gyrė jo pulsą, čia — vidurius, čia tikino, kad prakaitavimas rodąs taisantis sveikatą. Kai ligonį paklausė, kaip jis jaučiasi, vargšelis atsakė: „Mirštu nuo nepaliaujamo taisymosi".

Sąmojis pralenkė laiką. Jame glūdi aiškus įspėjimas pažangai, kuri gali turėti pražūtingų padarinių. Ar Kantas juos įžvelgė, nujautė? Veikiausiai taip, nes šį sąmojį lydi kitas, nurodantis būgštavimų objektą — karą. Ginčą su teisės fakultetu apvainikuoja citata iš Hiumo: „Žiūrėdamas į besikaunančias tautas, aš galvoju apie du girtuoklius, kurie mušasi porceliano dirbinių krautuvėje; jiems teks ne tik gydytis sužalojimus, bet ir užmokėti už padarytus nuostolius".

Amžinosios taikos idėja — Kanto filosofijos baigiamoji grandis. Kad ir ką ir kur Kantas rašytų apie visuomenę, savo samprotavimus jis neišvengiamai baigia keldamas karo panaikinimo klausimą.

„Papročių metafizika"— ne išimtis. Palyginti su traktatu „Į amžinąją taiką", čia, tiesa, yra viena esminė pataisa. Ten apie visuotinę taiką buvo kalbama kaip apie „praktiškai pasiekiamą" tikslą. Čia Kanto požiūris realesnis. „Amžinoji taika (galutinis visos tarptautinės teisės tikslas) yra, suprantama, neįgyvendinama idėja. Tačiau politiniai principai, kuriais būtų siekiama užmegzti tokius tarptautinius ryšius, kurie padėtų nepaliaujamai artėti prie amžinosios taikos, visiškai įgyvendinami". Sutartimi pasiekiamos taikos alternatyva, kaip mes prisimename,— amžina ramybė žmonijos kapinėse, „nenatūrali visos esaties pabaiga". Todėl kad ir kokia utopiška būtų amžinoji

taika, jos siekti yra užsienio politikos imperatyvas. Vilties imperatyvas.

„Papročių metafizika" pasirodė 1797 metais. Po jos — „Fakultetų ginčas", darbas, kurį mes jau trissyk minėjome. Ką tik, siedami su įstatymų gerinimo problema („Filosofijos fakulteto ginčas su teisės fakultetu"), anksčiau, kai kalbėjome apie Kanto susidūrimą su Prūsijos cenzūra („Filosofijos fakulteto ginčas su teologijos fakultetu"), ir ketvirtame skyriuje, analizuodami Kanto „sveikatos sistemą" („Filosofijos fakulteto ginčas su medicinos fakultetu"). „Fakultetų ginčas"— knyga, parašyta proto garbei. Tris iš pažiūros savarankiškus, skirtingu metu parašytus esė jungia viena idėja: žmogaus intelektas ir valia visagaliai, jie gali nukreipti visuomenę pažangos keliu, gali įveikti prietarus ir obskurantizmą, gali reguliuoti organizmo fizinius procesus.

Pastaroji aplinkybė ilgainiui vis labiau traukė jo dėmesį. Gydytojai žinojo, kad Kantas domisi (anaiptol ne mėgėjiškai) medicina, ir kreipdavosi į jį patarimo. Žymus anatomas Zėmeringas atsiuntė jam savo rankraštį „Apie sielos organą". Kantas atsakė išsamiu laišku, kuris paskui buvo išspausdintas kaip Zėmeringo veikalo priedas. Kantas gynė savo seną teiginį, kad organizmo ir ypač nervų sistemos veiklai suprasti nepakanka mechaninių dėsningumų. Bet čia yra ir kai kas nauja — siekimas natūraliai paaiškinti gyvybę. Smegenyse vykstančius procesus Kantas siūlo traktuoti cheminės sąveikos požiūriu.

Garsus gydytojas Hufelandas atsiuntė knygą „Makrobiotika, arba Menas prailginti savo gyvenimą". Kantas atsakė straipsniu „Apie dvasios sugebėjimą valdyti liguistus pojūčius", užbaigusiu „Fakultetų ginčą".

Kanto dvasia ilgai valdė jo kūną. Bet viskam ateina galas. Kantas nesirgo, tačiau jėgos seko. Jis po truputį mažino mokomojo darbo apimtį, žiemos semestrą užbaigdavo ne balandžio, o vasario mėnesį. Paskutinė paskaita (logikos) buvo perskaityta 1796 metų liepos 23-iąją. Po to dar tris semestrus jis skelbė paskaitų kursus, tačiau su išlyga: „jeigu leis sveikata". Sveikata neleido, paskaitos būdavo atšaukiamos.

Dirbdamas universitete, Kantas perskaitė 268 paskaitų kursus: logiką — 54 kartus, metafiziką — 49, fizinę geografiją — 46, etiką — 28, antropologiją — 24, teorinę fiziką — 20, matematiką — 16, teisę — 12, filosofijos mokslų enciklopediją — 11, pedagogiką — 4, mechaniką — 2, mineralogiją — 1, teologiją — 1. Ir štai jo balsas katedroje nutilo. Studentai norėjo pagerbti garsųjį profesorių, tačiau „apvalios" datos greitai nebuvo numatoma: Kantas pradėjo dėstyti 1755 metais. O atsisveikinti buvo anksti — atsistatydinti jis nesirengė.

Tada buvo prisiminta, kad Kanto pirmojo veikalo „Mintys apie teisingą gyvųjų jėgų įvertinimą" pratarmėje įrašyta 1747 metų balandžio mėnesio data. 1797 metų birželį nuspręsta paminėti filosofo literatūrinės veiklos penkiasdešimtmetį. Prie namo Princesinštrasėje pasuko studentų procesija. Grojo orkestrai. Į profesoriaus apartamentus įėjo dvidešimtmetis jaunuolis, pasveikino Kantą su jubiliejumi ir užtikrino didįjį išminčių, kad žmonės niekada neužmirš jo pamokų. Gatvėje šaukė „vivat".

Kantas didžiavosi, kad ir sulaukęs senatvės jis išsaugojo minties aiškumą, dvasios žvalumą, domėjimąsi gyvenimu ir mėgstamu dalyku. Stigo jėgų skaityti paskaitas, bet jis dar galėjo rašyti. Kaip ir anksčiau, visą priešpietę jis praleisdavo prie rašomojo stalo. Ir stengėsi gyventi universiteto gyvenimą. Kai rektoratas nusprendė pašalinti Kantą iš senato (filosofas nevaikščiojo į posėdžius), jis užprotestavo ir pasiekė savo. Laiške rektoriui Kantas įrodinėjo, kad svarbiausias senato darbas — priimti sprendimą slaptu balsavimu, o balsuoti geriausia namie, įmetant biuletenį į užantspauduotą urną: čia niekas netrukdo ir yra laiko pagalvoti. Iš Berlyno atėjo nurodymas laikyti Kantą senate tol, kol jis pageidaus.

1797 metų vasarą jis staiga sužinojo, kad Peterburgo mokslų akademija nelaiko jo savo nariu. Jis jau kada gavo diplomą, o akademijos sąrašuose jo nėra. Paaiškėjo, kad iš jo negauta atsakomojo laiško — sutikimo priimti aukštą titulą. Kadaise jis per kažką pasiuntė tokį laišką (tarp jo popierių buvo saugomas juodraštis), bet įvyko nesusipratimas. Peterburge gyvenęs pastorius Kolinzas

pasakojo, kad jis gavęs iš Karaliaučiaus pavedimą perduoti kunigaikštienei Daškovai profesoriaus Kanto laišką, bet pats laiškas jam nebuvęs persiųstas.

Kantas nedelsdamas parašė naują padėkos laišką ir adresavo jį J. A. Oileriui, kuris tuo metu buvo Peterburgo akademijos konferencsekretoriumi. Jis pasiekė adresatą, ir Rusijos akademikų sąrašą papildė dar vienas garbingas vardas.

Šiuo metu laiško originalas saugomas TSRS MA archyve. Keistas dalykas — nė viename vokiškame Kanto laiškų leidime jo nėra, o Pilname raštų rinkinyje jis nurodytas kaip neišlikęs. Todėl pateikiame jo tekstą.

„Kilnusis pone kolegijos patarėjau ir direktoriau!

Didžiai gerbiamas pone!

Iš Jūsų kilnybės pranešimo, kurį man perdavė Holšteino hercogo kamersekretorius p. Nikolovijus š. m. liepos 6 d., važiuodamas per Karaliaučių, aš sužinojau, jog Sankt Peterburge iš manęs negauta padėkos laiško Rusijos Imperatoriškosios mokslų akademijos prezidentui ryšium su tuo, kad 1794 metų liepos 28 dieną buvau priimtas į jos narius, ir dėl to jos sąrašuose atsiradusi esminė spraga.

Neišmanydamas reikalinių formalumų, aš, matyt, galėjau suklysti, pasiųsdamas Akademijai padėkos laišką (p. Kolinzo raštelis man laidavo, kad jis bus pristatytas į Kanceliariją) ne per jos direktorių, o tuometiniam prezidentui, kunigaikštienei Daškovai,— viliuosi, kad šitą klaidą ištaisys šis mano atsiprašymas ir pasiaiškinimas.

Su didžiausia pagarba turiu garbę būti

Jūsų kilnybės
nuolankiausias tarnas
Imanuelis Kantas

Karaliaučius, 1797 m. liepos 17 d."

Vieną šio laiško vietą reikia paaiškinti. Kantas rašė galėjęs suklysti, pasiųsdamas akademijai laišką „ne per jos direktorių, o tuometiniam prezidentui kunigaikštienei Daškovai". Akademijos prezidentu tuo metu buvo užsienyje gyvenęs K. Razumovskis, o Daškova — jos direktore

(iki 1796 metų lapkričio mėnesio). Daškovos pareigos buvo nurodytos diplomo tekste, tačiau Kantas į tai neatkreipė dėmesio. Savo laiške kreipdamasis į J. A. Oilerį kaip į direktorių, jis irgi suklydo.

* * *

Kanto amžininkas, matematikos profesorius ir poetas Abrahamas Kestneris pamėgino įsivaizduoti, kas atsitiks, jeigu išsipildys Kanto svajonė apie amžinąją taiką. Taip atsirado epigrama:

Išminčiaus priesakas taurus —
Ir tautos džiūgaut nepaliauja:
Jau užbaigėm visus karus.
Tik filosofai vis kariauja.

Iš tikrųjų nė vienoje žinijos srityje nuomonės nesusiduria taip griežtai, be jokios vilties susitaikyti. Kantas buvo skaitęs Kestnerio epigramą ir prisiminė ją savo pamflete „Pranešimas apie būsimąjį sutarties dėl amžinosios taikos filosofijoje pasirašymą". Stiliaus atžvilgiu šį nedidelį rašinį Gėtė laikė „kantiškesniu už patį Kantą". Poetas, kaip mes žinome, jautriai reaguodavo į filosofo ironiją.

Kaip vis dėlto padaryti galą vaidams išminties mylėtojų stovykloje, kur mokykla kovoja su mokykla kaip armija su armija? Tautų istorijoje interesų antagonizmas per naikinamuosius karus paskatina parengti teisingą visuotinės taikos sutartį. Taip ir filosofijos istorijoje sistemų antagonizmas turi sukurti sąlygas visuotiniam vieningų principų pagrindimui. Kritinė filosofija, kuriai vienodai svetimas dogmatizmas ir skepticizmas, išsprendžia šį uždavinį, minties teoriją atskirdama nuo pažinimo teorijos. Išmintis yra elgsenos pagrindas. Dėl filosofijos kaip pažinimo teorijos, tai čia, kaip ir išminties teorijoje, taikos laidas gali būti tik pareigos siekti teisingumo vykdymas. Žinoma, ne viskas, ką žmogus laiko tiesa, yra tiesa, bet viskas, ką jis sako, turi būti teisinga. Melas būna dvejopas: sąmoninga netiesa ir nepagrįstas įsitikinimas. Pirmuoju atveju tiesa skelbiamas aiškus melas, antruoju atveju kaip teisinga pateikiama tai, kuo nesama įsitikinus. Nereikia meluoti! —

taip skamba filosofijos kategorinis imperatyvas. „Priesakas „Nemeluok" (net pačiais kilniausiais tikslais), nuoširdžiai pripažintas pagrindiniu filosofijos principu, ne tik sukurtų joje amžinąją taiką, bet ir užtikrintų ją būsiant amžiną". Tačiau likimo ironija — kaip tik Kanto sukurta teorija tapo karštų susirėmimų arena, tokių karštų, kokių lig tol filosofijos istorijoje nebuvo.

Pasak Kanto, kiekvienos naujos teorijos laukia trys etapai. Iš pradžių jos nepastebi, paskui paneigia ir pagaliau „pagerina", pritaikydami savo interesams. Kantas jau seniai nekreipė dėmesio į priešus, jam vis daugiau nerimo kėlė sekėjai ir draugai. Pirmasis transcendentalinę filosofiją pasišovė patobulinti Saliamonas Maimonas. Kilęs iš Lietuvos, devynerių metų nuodugniai išstudijavęs Talmudą, vienuolikos metų vedęs, keturiolikos tapęs tėvu, susižavėjęs Maimonido mokymu ir dėl to pakeitęs savo tikrąją pavardę (Heimanas), jis iškeliavo į Berlyną, norėdamas įgyti europietišką išsimokslinimą. Neturėdamas iš ko gyventi, jis kreipėsi pagalbos į žydų bendruomenę, tačiau buvo apšauktas eretiku ir išmestas į gatvę. Duoneliaudamas jis bastėsi po Prūsiją, nusigavo iki Poznanės, kur jam pagaliau pasisekė šiaip ne taip įsikurti. Tačiau naujas kaltinimas erezija privertė Maimoną palikti ir Poznanę. Jis vėl Berlyne, šį sykį likimas suvedė jį su Mendelsonu. Dabar jis nors ir po senovei netvarkingai, bet vis dėlto nuodugniau studijuoja filosofiją. Perskaitęs „Grynojo proto kritiką", Maimonas tampa Kanto šalininku; talmudisto įpročiu jis sudaro platų veikalo komentarą „Transcendentalinės filosofijos tyrinėjimas". Markas Hercas persiunčia rankraštį mokytojui, kad šis jį įvertintų.

Kantas, kaip visada iki kaklo užsiėmęs, jau buvo benorįs grąžinti rankraštį neperskaitęs, bet atsitiktinai į jį užmestas žvilgsnis jam pasufleravo, kad priešais jį — ne niekalas. Jis įdėmiai perskaitė pradžią, įvertino autoriaus sugebėjimus ir suvokė jo svarbiausią ketinimą: pateikti savas variacijas „Kritikos" duota tema. Maimonas ginčijo „daikto paties savaime" tobulumą, tai buvo pirmoji Kanto filosofijos kritika „iš dešinės". (Taip V. Leninas pavadino subjektyviųjų idealistų išpuolius prieš

Kantą, materialistai Kantą kritikavo iš „kairės".) Kantas parašė Hercui išsamų laišką, kuriame išnagrinėjo Maimono pozicijas (niekada gyvenime jis nerašė tokių ilgų laiškų!); neįvertinęs darbo teigiamai, jis siūlė Maimonui kompromisinį variantą: sušvelninti išpuolius ir nukreipti savo pastangas į tai, kur jie vieningi,— į metafizikos reformą.

Maimonas išspausdino viską kaip buvo, nepakeitęs nė eilutės. Kantui jis nusiuntė savo prieštaravimus. Suprantama, atsakymo negavo. Kartą Maimonui į rankas pakliuvo Bekono veikalai, ir jis parašė straipsnį „Bekonas ir Kantas", kur lygino du filosofijos reformatorius, pateikdamas savavališkas analogijas ir atkakliai teigdamas savo mokytojo poziciją esant klaidingą. Straipsnis išvydo dienos šviesą „Berlyno mėnesiniame žurnale" (1790, Nr. 2), autorius nusiuntė jį į Karaliaučių įvertinti. Atsakymo nebuvo. Tai nesukliudė Maimonui nusiųsti Kantui išsamius kito savo darbo — „Apie pasaulio sielą"— metmenis.

Ir vėl atsakymo nebuvo. Neatsakė Kantas ir į kitą Maimono laišką, kur tasai vėl dėstė savą Kanto pažinimo teorijos sampratą ir meldė mokytoją pasakyti savo nuomonę apie ją bei apie Maimono išleistą „Filosofijos žodyną". Pagaliau 1792 metų lapkričio mėnesį pasigirdo paskutinis veriantis riksmas. „Maldauju Jūsų moralės šventumu, atsakykite... Tegu Jūsų atsakymas bus trumpas, man svarbu gauti iš Jūsų nors keletą eilučių". Maimonas rašė, kad jis tik dabar įspėjęs tylėjimo priežastį: Kantas, matyt, esąs nepatenkintas jo elgesiu. Bet juk straipsnyje, kur buvo kalbama apie Bekoną, jis vertinęs visiškai bešališkai. Dabar jis primygtinai prašąs paaiškinti kai kurias transcendentalinės estetikos vietas. „Pasak Jūsų, laiko ir erdvės vaizdiniai tėra juslumo formos... Aš, priešingai, tvirtinu, kad tai nėra visuotinė tiesa". Toliau buvo pateikti argumentai.

Negaliu suprasti, skundėsi Kantas Reinholdui, „ko, tiesą sakant, nori Maimonas, mėgindamas pagerinti kritinę filosofiją, ir kitiems suteikiu galimybę pastatyti jį į vietą".

...Frydrichas Augustas Hanrideris nekūrė mokslingų traktatų. Jis tik norėjo savo gyvenimu praktiškai pagrįsti kategorinio imperatyvo realumą. Vienas iš Kanto mėgstamų studentų nebaigęs kurso su jo rekomendaciniu laišku išvyko ieškoti laimės į Rusiją. Gabus ir ryžtingas jaunuolis greitai gavo karininko laipsnį ir buvo paskirtas generolo Suvorovo adjutantu. Dalyvavo antrojoje Turkijos kampanijoje (1787—1792). Buvo prie Fokšanio, Rimniko, Izmailo. Kategorinis imperatyvas neleido jam ramiai žiūrėti, kaip pažeidinėjami Rusijos imperijos įstatymai, ir jis kreipėsi į imperatorę laišku, kuriame rašė apie valdininkų piktnaudžiavimus. Jį iškvietė į Peterburgą; įvyko teismas, kuris teisybės ieškotoją „už šmeižtą" nubaudė daugeliu metų kalėjimo. Hanrideris, išėjęs ne tik Kanto, bet ir Suvorovo mokyklą, iš tvirtovės pabėgo. 1796 metais, neturėdamas iš ko gyventi, jis atsidūrė gimtinėje. Kantas gyvai rūpinosi mokinio likimu. Hanrideriui buvo pasiūlyta imtis žemės matavimo darbų Vakarų Prūsijoje. Tačiau šis turėjo kitų planų: jo nuomone, tik paprastas fizinis darbas galėjo suteikti jam galimybę gyventi pagal kategorinį imperatyvą. Jis nusprendė pasidaryti staliumi ir iškeliavo į Berlyną, turėdamas kišenėje Kanto rekomendacinį laišką. (Laiškas buvo adresuotas Kyzeveteriui, Hanriderio sumanymas jame buvo vadinamas „paradoksaliu, tačiau anaiptol ne fantastišku".) Surasti stalystės meistrą, kuris apsiimtų mokyti amato norintį supaprastėti inteligentą, pasirodė ne taip paprasta: situacija buvo labai jau dviprasmiška. Galų gale vienas atsirado, tiesa, užsiprašęs didelio užmokesčio. Berlyniškiai Kanto draugai ir gerbėjai sutiko susidėję sumokėti, be to, jie parūpino Hanrideriui būtiniausių dalykų, kad jis galėtų kukliai verstis. Taip buvęs prūsų studiozas, buvęs rusų karininkas tapo paprastu darbininku.

Jis buvo patenkintas. Dildė ir oblius jam pakluso. Darbas neišsekindavo, ir Hanrideris galėjo nenutraukti ryšių su kultūrine aplinka. Jis vaikščiojo į Kyzeveterio paskaitas, lankėsi pas leidėją Bysterį, skaitė Kantą, susirašinėjo su juo. „Dorovė — ne chimera,— pranešė jis

mokytojui.— Jūs šitą įrodėte, aš tuo tikras. Jėgų turiu pakankamai, narsumo užteko, kad atsilaikyčiau prieš pavojus ir nemalonumus Rusijoje, aš ėjau keliu, kurį man nurodė pareiga, nejaugi narsa apleis mane dabar, kai viskas kur kas paprasčiau?" Hanrideris rasdavo laiko ir savo darbo draugams šviesti, ir memuarams rašyti. (Kai jie buvo parengti, Kyzeveteris atkalbėjo jų neleisti; ne dėl to, kad jie buvo prastai parašyti — Hanrideris plunksną valdė ne blogiau negu staliaus įrankius; Kyzeveteris bijojo nemalonumų dėl jų demaskuojamojo pobūdžio.)

Praėjo metai. Ir staiga Hanrideris suprato: kategorinis imperatyvas nesuderinamas su samdomuoju darbu. Jis nenorėjo būti „paprasta mašina turtuolių rankose, kad pataikautų jų juslumui". Dorovės dėsnio paliepimų gali laikytis tik savarankiškas dirbantysis. Hanrideris padarė naują sprendimą: dirbti žemę. Jis pasiekė aukštas vyriausybines instancijas, išsikovojo, kad būtų pervestas į valstiečių luomą, ir gavo skirtinį sklypą Vakarų Prūsijoje. Sukūrė šeimą ir pagaliau nurimo. Paskutiniame laiške Kantui (1800 m.), be Hanrideriui įprastos egzaltacijos, girdėti ir pasitenkinimo savimi gaidelė: „Man regis, dabar aš pasiekiau aukščiausią mirtingajam įmanomą pakopą, nes negalima sugalvoti nieko didingesnio, kaip dirbti žemę ir nepriklausyti nuo svetimų užgaidų; aš sklidinas šios laimės pajautimo ir savo padėties neiškeisčiau į jokią kitą. Mano gyvenimas panašus į romaną..."

Sigizmundas Bekas apie save šito nebūtų ryžęsis tvirtinti. Jo išorinis gyvenimas priminė mokytojo gyvenimą — studentas, privatdocentas, profesorius; dėl dvasios gyvenimo, tai atrodė, kad pažiūros visiškai sutampa. „Iš tezių, pridėtų prie Jūsų disertacijos, matau,— rašė jam Kantas,— kad Jūs mano principus perpratote kur kas teisingiau nei daugelis kitų". Bekas jam atsakė: „Grynojo proto kritiką" aš išstudijavau nuoširdžiausiai susidomėjęs ir tikiu ja kaip matematikos aksiomomis. „Praktinio proto kritika" nuo pat savo pasirodymo tapo mano Biblija".

Kantas pavedė Bekui sudaryti savo pagrindinių darbų kompendiumą, kurį sumanė išleisti Hartknochas. Trijų tomų veikalas „Paaiškinamosios ištraukos iš pono profesoriaus Kanto kritinių veikalų, parinktos jo patarimu" išvydo dienos šviesą 1793—1796 metais. Mokytojas ir mokinys šiuo klausimu gyvai susirašinėjo. Iš pradžių Bekas drovėjosi („Ištraukos..." buvo jo pirmasis literatūrinis kūrinys), įdėmiai išklausydavo Kanto patarimus, dėkojo ir lenkėsi. Tačiau kai išėjo pirmasis tomas, įsidrąsino ir ėmė mokyti mokytoją. Bekas niekaip negalėjo įsisąmoninti sąvokas konstruojančio intelekto aktyvumo idėjos, jis visą laiką kalbėjo apie jų „pirmapradį nuskirtumą". Kantas kantriai aiškino savo požiūrį, pagaliau nesusitvardė ir pareiškė: „Net aš pats savęs gerai nesuprantu". Bekas nepastebėjo ironijos. Trečiąjį „Ištraukų..." tomą jis išleido pavadinimu „Vienintelė galima pozicija įvertinti kritinei filosofijai", o laiškuose Kantui toliau aiškino jam tikrąją jo (Kanto) filosofijos prasmę. Kreipdamasis į Kantą, jis vadino jį žmogumi, kuris „netrukus iškeliaus pas protėvius", manydamas, kad ši formuluotė labai pagarbi.

Tačiau daugiausia rūpesčių Kantui pridarė Fichtė. Mat jis buvo gabiausias iš mokinių. Ir didžiausias patrakėlis. Jam nereikėjo Kanto patarimų, jis nieko neklausinėjo, nesidalijo idėjomis ir nereikalavo joms pritarti. Jis buvo tiesos žynys, skelbė ją visiems, jautėsi esąs pašauktas savo žodžio galia doroviškai pataisyti žmones. „Su Fichte pavojinga ginčytis,— liudija amžininkas,— tai nesutramdomas žvėris, nepakenčiantis jokio pasipriešinimo ir kiekvieną jo nesąmonių priešą laikantis savo asmenybės priešu. Aš įsitikinęs, kad jis būtų sugebėjęs vaidinti Mahometo vaidmenį, jeigu dar būtų buvę Mahometo laikai, ir savo mokslo teoriją skleisti kardu ir kalėjimais, jeigu jo katedra būtų buvusi karaliaus sostas". Prancūzijoje jis būtų galėjęs tapti Konvento vadu. Tačiau jis gimė Vokietijoje, ir likimas jam lėmė būti universiteto profesoriumi.

Jis nesirūpino kontaktu su auditorija; todėl jam čia klojosi kuo puikiausiai, čia ištikdavo skaudžios nesėkmės. Būdavo, studentai dainuodavo serenadas po jo lan-

gais, būdavo, daužydavo langus. Fichtė ėjo savo keliu. Jo knygos pasirodydavo viena po kitos. Kanto mintį apie sąmonės aktyvą jis išplėtojo iki kraštutinumo, iki absurdo. Fichtės nuomone, visos esaties pradas yra pati veikla, tam tikras absoliutus, visuotinis „aš". Tačiau Fichtė nebuvo individualistas: „aš" jam reiškė „mes", asmenybę jis visiškai pajungė visumos, visuomenės, valstybės interesams. Kanto idėjas apie teisinę visuomenės santvarką jis perdirbo savaip: valstybė turinti vadovauti liaudies ūkiui, reglamentuodama individų elgesį. Susižavėjęs revoliucija Prancūzijoje, jis norėjo ten persikelti ir pasidaryti prancūzu. Nusivylęs revoliucija ir mobilizuodamas naciją kovai su Napoleonu, jis paskelbė vokiečius esant pranašesnius už kitas tautas.

Fichtė reguliariai siuntė Kantui savo knygas, bet šis jų neskaitė. Apie „mokslo teorijos" (taip Fichtė vadino savo sistemą) turinį Kantas sužinojo iš žurnale išspausdintos recenzijos. Susidarė nepalankų įspūdį; jį apibendrindamas, Kantas rašė: Fichtės spekuliacijos primena vaiduoklio vaikymąsi — manai jį sugavęs, o rankose nieko nėra. Pagaliau perskaitęs patį Fichtę, Kantas įsitikino buvęs teisus.

Panašiai kaip buvęs jakobinas Bonapartas naikino Prancūzijoje revoliucinės diktatūros pėdsakus, Kanto mokinys Fichtė stengėsi susidoroti su „daiktu pačiu savaime". Bonapartas net paskelbęs imperiją išsaugojo trispalvę respublikos vėliavą. Fichtė neatsižadėjo Kanto, priešingai, jis tikino, kad jo sukurta sistema yra ne kas kita kaip Kanto sistema, tik nuoseklesnė. Susidarė įspūdis, kad mokinys užbaigė mokytojo pradėtą darbą. Reinholdas, entuziastingas Kanto šalininkas, dabar persimetė prie Fichtės. Kantas abudu vadino „hiperkritiniais draugais", nesitvėrė piktumu, tačiau spaudoje nepasisakė. Jo tylėjimas glumino, buvo vertinamas kaip kapituliacija, kaip prisipažinimas, kad nėra argumentų prieš.

1799 metų sausio mėnesį „Erlangeno literatūrinis laikraštis" pareikalavo paaiškinti situaciją. Jo puslapiuose pasirodė Kantui adresuotas pasiūlymas viešai pasakyti savo nuomonę dėl Fichtės idėjų. Kantas atsakė glaustai,

bet nedviprasmiškai: „Čia aš pareiškiu, kad Fichtės mokslo teoriją laikau visiškai nepagrįsta sistema. Mat gryna mokslo teorija yra tiktai logika, savo principais nepakylanti iki pažinimo medžiagos; kaip gryna logika, ji abstrahuojasi nuo jo turinio; pastangos iškapstyti iš jos realų objektą yra bergždžias ir dėl to niekada neįvykdomas darbas". Toliau Kantas kalbėjo, kad nesuprantamos pretenzijos priskirti jam mintį, esą jis sukūręs tik filosofijos įvadą, o ne filosofijos sistemą,— savo teorijos teisingumo geriausiu požymiu jis visada laikęs jos užbaigtumą. Ir visa, ką jis parašęs, reikią suprasti ne kokia nors perkeltine, bet tiesiogine prasme. Pareiškimas buvo baigiamas tokiais iškalbingais žodžiais: „Italų patarlė sako: „Dieve, apsaugok mus tik nuo mūsų draugų, su priešais patys susidorosime!" Reikalas tas, kad yra geraširdžių, mums gero linkinčių draugų, kurie, norėdami padėti įgyvendinti mūsų sumanymus, elgiasi kvailai, bet yra ir tokių vadinamųjų draugų, melagių, klastingų, kurie siekia mūsų pražūties, nors ir kalba gero linkinčius žodžius; jų ir jų rezgamų pinklių atžvilgiu visada reikia būti itin budriems. Nepaisydama viso to, kritinė filosofija dėl savo nesulaikomo siekimo patenkinti intelektą tiek teoriniu, tiek praktiniu požiūriu turi jausti, kad ateityje jai negresia jokie nuomonių pasikeitimai, pagerinimai arba iš naujo sukurtos sistemos. Kritikos sistema turi tvirtą pagrindą; amžinai nepajudinama, ji ir ateityje bus reikalinga žmonijai kilniausiems sumanymams".

Kanto „Pareiškimas" pasirodė Jenoje ir laiko atžvilgiu sutapo su ten kilusiu akademiniu skandalu, dėl kurio Fichtė buvo apkaltintas ateizmu ir priverstas palikti katedrą.

Nukentėjusiojo draugai kalbėjo, kad Kantas iš piktos valios kurstąs ugnį, ir reikalavo duoti atkirtį. Fichtei užteko takto spaudoje atsakyti santūriai. Tačiau laiškuose jis išliejo širdį. Kantą jis vadino „trijų ketvirčių galva", jo teoriją — „gryniausia nesąmone", jo elgesį — „parsidavėlišku", tikino, kad Karaliaučiaus seniokas „dabar visiškai neišmanąs ir nesuprantąs savo filosofijos, su kuria jis niekada nesutaręs".

(Kanto laimei, Fichtė nežinojo, kad laiške Bekui jis ironiškai prisipažino pats savęs nesuprantąs. Šito nežinojo ir šaipūnas Heinė, kuris savo knygoje apie vokiečių filosofiją specialią pastraipą paskyrė jos „nesuprantamumui". Esą Hėgelis, gulėdamas mirties patale, pasakęs: „Tik vienas mane suprato", tačiau išsyk suirzęs pridūręs: „Bet ir tas manęs nesuprato". Sunku tuo patikėti. Dėl Kanto, tai jis aiškiai vylėsi būti teisingai suprastas: kitaip savo kūryboje jis nebūtų taip plačiai pasitelkęs ironijos.)

Griežtai kalbant, Kantui nebuvo reikalo atskiru pareiškimu atsiriboti nuo subjektyviojo idealizmo. „Grynojo proto kritikoje" specialus skyrius nušvietė autoriaus požiūrį į Berklio filosofiją. Kritinės filosofijos išeities taškas buvo nuo sąmonės nepriklausomo objektyvaus pasaulio egzistavimas; žmogus įsibrauna į pasaulį, bet šis puikiausiai gali apsieiti be jo. Pasak Kanto, filosofija tėra tik sveiko proto pataisa.

* * *

„Papročių metafizika" užbaigęs filosofijos sistemą, Kantas pajuto poreikį išdėstyti savo teoriją daugiau ar mažiau koncentruotai. O kartu ir atsakyti į klausimą, jau kuris laikas jam, kaip filosofui, atrodžiusį svarbiausią: kas yra žmogus?

„Antropologija" (1798) — paskutinis darbas, išleistas paties Kanto. Čia tarsi reziumuojami visi samprotavimai apie žmogų ir apskritai visi filosofiniai apmąstymai. Jeigu „Antropologiją" siesime tik su „Grynojo proto kritika", tai daug kas paskutiniame Kanto darbe mums liks nesuprantama. Jeigu ją siesime apskritai su visa Kanto filosofija, tai jos turinys pasidarys aiškesnis (formos atžvilgiu „Antropologija"— vienas iš ryškiausių jo kūrinių). Tai kelio užbaigimas. Ir kartu pradžia: Kanto filosofiją tikslinga pradėti studijuoti kaip tik nuo „Antropologijos". Skaitytojas tarsi turi leistis į kelią, priešingą Kanto minties raidai. Jo gale atsidurs „Grynojo proto kritika".

(Po „Antropologijos" pradedančiajam aš rekomenduoju perskaityti „Papročių metafiziką", ji supažindina su etika ir teisės teorija — Kanto filosofijos alfa ir omega, paskui skaityti „Sprendimo galios kritiką", kur pagrįsta filosofijos sistema ir išdėstyta estetika, ir tik paskui imtis svarbiausios „Kritikos". „Prolegomenus" ir „Praktinio proto kritiką" iš pradžių galima praleisti. Visi išvardyti veikalai yra Kanto Raštų rinkinyje, išleistame rusų kalba.)

Jau tik užmetus žvilgsnį į „Antropologiją" matyti, kad šio veikalo struktūra sutampa su bendra Kanto filosofijos sistema. Pagrindinė knygos dalis suskirstyta į tris skyrius, atitinkančius tris sielos galias: pažinimą, pasitenkinimo jausmą ir sugebėjimą norėti. Kaip tik šios trys galios kadaise lėmė trijų Kanto „Kritikų" turinį. „Antropologijoje" kritinės filosofijos idėjos tiesiogiai susietos su žmogaus pasauliu, jo išgyvenimais, siekiais, elgesiu.

Antropologiją Kantas traktuoja „pragmatiniu" požiūriu. Tai reiškia, kad už jo akiračio lieka fiziologija, tai, ką iš žmogaus padarė gamta; jį pirmiausia domina tai, ką žmogus pats padaro iš savęs, ką su juo daro kiti žmonės. Dabar tai vadinama kultūrine arba socialine antropologija.

Žmogus Kantui — „svarbiausias dalykas pasaulyje". Virš visų kitų būtybių jį iškelia tai, kad jis turi savimonę. Dėl to žmogus yra individas, asmuo. Kad ir kokių pakitimų patirtų, jis vis dėlto tas pats asmuo. Iš savimonės fakto išplaukia egoizmas kaip įgimta žmogaus savybė. Loginis egoistas nemano esant reikalinga savo sprendinius patikrinti kitų žmonių intelektu, nes šis tiesos kriterijus jam nereikalingas (tuo tarpu, pabrėžia Kantas, niekaip negalima išsiversti be šios priemonės, įtikinančios mūsų sprendinių teisingumu). Estetinis egoistas tenkinasi tik savo paties skoniu, prarasdamas galimybę toliau tobulėti; jis ploja pats sau ir grožio kriterijaus ieško tik pačiame savyje. Pagaliau moralinis egoistas — tas, kuris visus tikslus apriboja pačiu savimi, kuris naudą mato tik ten, kas jam naudinga, ir aukščiausia savo paskirtimi laiko savo laimę, o ne pareigos supratimą. Šviečiamoji filosofija, kurios išeities taškas — atskiras, izoliuotas individas, kultivavo protingą egoiz-

mą kaip elgesio pagrindą. Kantas atmeta visas egoizmo atmainas, jį laiko nesuderinamu su protu. Egoizmui Kantas priešpriešina pliuralizmą — tokią mąstyseną, kai žmogus savąjį „aš" traktuoja ir elgiasi ne kaip visas pasaulis, o tik kaip pasaulio pilietis. Žmogaus mokslas — tai pasaulio mokslas. Kantas reikalauja pažaboti egoizmą ir apskritai kad protas kuo labiau kontroliuotų psichinę veiklą. O juk jis — vaizduotės entuziastas. Tačiau vienas dalykas, kai mes patys sužadiname ir kontroliuojame mūsų vidinius balsus, kas kita — kai jie pasirodo nekviesti ir valdo mus, čia jau akivaizdi psichinė liga arba polinkis į ją.

Proto nekontroliuojama sąmonė vėl patraukia filosofo dėmesį. Ar žmogus gali turėti vaizdinių ir jų neįsisąmoninti? Tokius vaizdinius Kantas dar jaunystėje pavadino tamsiais. Dabar jis apie juos kalba išsamiai ir nuodugniai. Visiškoje sąmonės tamsoje gali vykti toks sudėtingas psichinis procesas, kaip meninė kūryba. Įsivaizduokite, rašo Kantas, muzikantą, improvizuojantį vargonais ir kartu šnekučiuojantį su greta jo stovinčiu žmogumi; vienas klaidingas judesys, neteisingai paimta gaida, ir harmonija suardyta. Tačiau šito neatsitinka, nors grojantysis nežino, ką jis padarys kitą akimirką, o sugrojęs pjesę, kartais neįstengia užrašyti jos gaidų ženklais.

Koks „tamsių vaizdinių" intensyvumas, kokią vietą jie užima žmogaus dvasiniame pasaulyje? Kantas nelinkęs neįvertinti jų reikšmės. Intelektas kartais neįstengia atsikratyti jų įtakos net tais atvejais, kai laiko juos kvailais ir stengiasi pasipriešinti jiems. Antai taip yra su lytine meile. Dėl mūsų neįsisąmonintų vaizdinių srities, tai ji kur kas didesnė negu galima įsivaizduoti, praktiškai beribė. „Didžiuliame mūsų sielos žemėlapyje, taip sakant, apšviesti tik kai kurie punktai — ši aplinkybė gali paskatinti mus stebėtis mūsų pačių būtybe; juk jeigu kokia nors aukščiausioji galia pasakytų: tebūnie šviesa! — be jokių mūsų pastangų prieš mūsų akis atsivertų tarsi pusė pasaulio (jeigu, pavyzdžiui, mes imsime rašytoją su visu tuo, ką jis turi savo atmintyje)". Samprotavimai apie „tamsius vaizdinius" ir jų vaidmenį

kūrybos procese — svarbus kriticizmo gnoseologijos ir estetikos papildymas.

Toks pat trijų „Kritikų" idėjų papildymas yra ir „Antropologijos" skyrius raiškiu pavadinimu „Juslumo apologija". „Grynojo proto kritikoje" apie jutimus buvo kalbama prabėgomis (beje, tai pateisina knygos pavadinimas), bet ne paniekinamai; čia kalbama apie tą patį, tik nuodugniau. Vėl pabrėžiamas principinis juslumo ir intelekto skirtumas (Leibnicas ir Volfas, priešingai, skirtingu laikė tik vaizdinių ryškumo laipsnį); vėl pateikiama tezė, kad jutimai mūsų neapgauna (ji papildoma teiginiu, kad jie mūsų nesupainioja ir mums neįsakinėja).

Regimybės teorija „Antropologijoje" taikoma ir dorovės sričiai. Moralinė regimybė — tai etiketas, elgesio taisyklės. Po mandagumo kauke, žinoma, gali slėptis storžievis. Tačiau gamta išmintingai suteikė žmogui polinkį pasiduoti apgaulei, kad bent išoriškai nukreiptų į gėrį. Kuo žmonės labiau civilizuoti, tuo jie didesni aktoriai, jie mielai vaidina jiems paskirtą vaidmenį, įsijaučia į jį, susigyvena su juo. Dėl to galiausiai triumfuoja dorybė. Skaistybė (prievarta sau, paslepianti aistrą) — naudinga iliuzija, išsauganti tam tikrą atstumą tarp lyčių, būtiną tam, kad viena lytis nepasidarytų paprastu malonumo įrankiu. Jėga prieš juslumą nieko nelaimėsi, jį reikia pergudrauti. Moralinė regimybė būtina bendrabūviui.

Pojūčius Kantas skirsto į dvi grupes. Aukštesnieji iš jų (lyta, rega, klausa) remiasi mechaniniu poveikiu ir padeda „pažinti objektą kaip daiktą šalia mūsų". Žemesniuosius, „subjektyvesnius" pojūčius (uoslę ir skonį) sukelia cheminiai dirgikliai; „per juos gautas vaizdinys daugiau susijęs su malonumu negu su išorinio objekto pažinimu; todėl dėl trijų pirmųjų lengva sutarti su kitais; dėl kitų, tai, esant tam pačiam empiriniam objekto stebiniui ir pavadinimui, subjektas objekto poveikį gali justi visiškai skirtingu būdu".

Pojūtis — ne negyvas nekintamas išorinio poveikio atspaudas. Jo intensyvumas priklauso nuo daugelio sąlygų, kurios supa suvokiantį subjektą. Kantas nurodo

būdus, kaip sustiprinti juslinius pojūčius. (Ir reikia pasakyti, kad visų laikų ir tautų meno praktikoje jie plačiai taikomi.) Pirmiausia kontrastas. Savo priešybės fone kiekvienas dirgiklis veikia stipriau; gerai įdirbtas sklypas dykumoje daro rojaus kampelio įspūdį. Toliau — naujumas. Dėl to kyla potraukis prie visko, kas keista, neįprasta, nepasiekiama. Toliau — įspūdžių kaita. Darbas ir poilsis, gyvenimas mieste ir kaime, pokalbis ir žaidimas draugijoje, čia istorijos, čia poezijos, čia filosofijos, čia matematikos studijos suteikia sielai naujų jėgų. Nereikia nei pradėti nuo stiprių pojūčių, nei greitai sukelti juos. Malonumo laukimas jį sustiprina, jis stipriausias mūsų vaizduotėje.

Vaizduotė — svarbiausių Kanto sistemos grandžių „pagrindinis konstruktorius". Filosofas iškėlė klausimą, kas yra žmogus; jis būtų galėjęs atsakyti: būtybė, kurianti kultūrą pasitelkusi nuostabų sugebėjimą — vaizduotę. „Antropologijoje" vaizduotė siejama su jutimais. Ir Kantas patikslina: vaizduotė gali būti kuriamoji, kūrybinė, bet ji tik operuoja stebėjimo medžiaga ir formomis, nieko nekurdama iš naujo. Vaizduotė turi savo ribas, už kurių tėra tušti fantomai. Vaizduotė remiasi ankstesniu patyrimu. Kantas pateikia Helvecijaus pasakojimą apie tai, kaip viena dama per teleskopą pamatė Mėnulyje dviejų įsimylėjėlių šešėlius, o kunigas, pažvelgęs per tą patį teleskopą, jai paprieštaravo: „O ne, ponia, tai dvi pagrindinės bažnyčios varpinės".

„Sprendimo galios kritikoje" meninė kūryba buvo traktuojama kaip ypatinga dovana, nesulyginama su jokia kita veiklos rūšimi. Ja apdovanotasis buvo vadinamas „genijumi". „Antropologijoje" „genijaus" sritis išplečiama, ji apima ir mokslą. Kantas atskiria „atradimą" ir „išradimą". Atrandama tai, kas egzistuoja savaime, bet kol kas lieka nežinoma (Kolumbas atrado Ameriką). Išradimas — to, ko anksčiau nebuvo, sukūrimas (parakas buvo išrastas). „Išradėjo talentas vadinamas genijumi". Dabar prie „genijų" Kantas priskiria ir Niutoną. Tai būdinga detalė: kalbama apie mokslinės ir meninės kūrybos, estetinio ir pažinimo pradų suartėjimą. Ir vienas, ir kitas remiasi vaizduote.

Tačiau suartėjimas — nė sutapimas. „Antropologijoje" kaip ir anksčiau ginama estetinio prado specifiškumo ir jo „tarpinės", tarpininko paskirties idėja. O tai buvo didžiausias „Sprendimo galios kritikos" laimėjimas: ten buvo parodyta, kad estetiškumas nesutampa nei su pažinimu, nei su morale, bet kartu pabrėžtas nenutrūkstamas grožio ryšys su tiesa ir gėriu. Estetiškumas yra kažkas kita nei pažinimas ir dorovė, tai savotiškas „tiltas" tarp jų. Vienas teiginys neegzistuoja be kito, tezė — be antitezės. „Antropologijoje" akcentuojama antitezė. Vartojama „estetinio pažinimo" sąvoka. „Kritikoje" šito nebuvo, ten apie grožį buvo kalbama kaip apie „pažinimo galių žaismą", kuris yra tik pasirengimas pažinimo aktui. Kartu dviejų sričių artimumas atvėrė galimybę tarti esant tam tikrą tarpinę sritį, priklausančią tiek estetiniam, tiek pažinimo pradui, kur pažinimas įgyja estetinį atspalvį, o estetiškumas tampa pažintinis. Tokios srities prielaida ne tik nesugriauna Kanto estetikos pradinių teiginių, bet, priešingai, logiškai išplaukia iš jos esmės.

Įsidėmėtina, kad tai padaryta kaip tik „Antropologijoje": čia į mokslinio tyrimo sritį buvo įtrauktas žmogus, o žinių šaltiniu, greta kitų, tapo ir grožinė literatūra. Žmonių „charakterių, kokius juos piešia Ričardsonas ir Moljeras, pagrindiniai bruožai turi būti perimti iš realaus žmonių elgesio stebėjimų: tiesa, jie perdėti, bet kokybiškai atitinka žmogaus prigimtį".

Estetinis pažinimas — ypatinga tarpinė sritis tarp juslumo ir intelekto. Logika priekaištauja juslumui dėl žinių paviršutiniškumo, paskirumo. Atgalinis priekaištas intelektui — dėl sausumo ir abstraktumo. „Estetinis gvildenimas, kurio pirmasis reikalavimas — populiarumas, pasirenka naują kelią, kuriuo einant galima išvengti abiejų trūkumų". Šis kelias neatitraukia nuo mokslo. Priešingai, atveda prie jo: „Grožis — žiedas, mokslas — vaisius". Apie patį grožio jausmą Kantas kalba kaip apie „iš dalies juslinį, iš dalies intelektualinį pasitenkinimą".

„Antropologijoje" patikslinama viena iš pagrindinių Kanto estetikos kategorijų — „pasitenkinimo jausmas", sudarantis sprendimo galios pagrindą. Pasitenkinimas

yra „gyvybingumą skatinantis" jausmas. Tačiau žmogaus gyvuliškas malonumo instinktas pažabotas dorovės ir kultūros. Žmogiškas pasitenkinimas yra kultūros sinonimas. „Vienas pasitenkinimo būdas kartu yra kultūra, būtent sugebėjimo patirti vis didesnį pasitenkinimą sustiprinimas; toks yra mokslo ir dailiųjų menų teikiamas pasitenkinimas. Kitas būdas — išsekinimas, kuris padaro mus nepajėgius toliau mėgautis". Kreipdamasis į jaunuolį, Kantas sako: „Pamėk savo darbą, atsisakyk malonumų ne tam, kad visai jų atsižadėtum, bet tam, kad, kiek tai įmanoma, visada turėtum juos prieš akis perspektyvoje".

Kaip tik „Antropologijoje" pasakyta garsioji frazė: „Darbas — geriausias būdas mėgautis gyvenimu". Kuo daugiau tu padarei, tuo daugiau gyvenai. Vienintelis būdas būti patenkintam savo likimu — užpildyti jį veikla. Beje, visiškas pasitenkinimas neįmanomas, ir tai taip pat giliai prasminga. „Kančią gamta padarė žmogaus veiklos stimulu, neišvengiamai skatinančiu jį siekti gėrio. Būti (absoliučiai) patenkintam gyvenimu — neveiklios ramybės požymis, rodantis, kad nutrūko visos paskatos arba kad nuslopinti pojūčiai ir su jais susijusi veikla. Tačiau tokia būsena taip pat nesuderinama su žmogaus intelektualiniu gyvenimu, kaip ir širdies sustojimas gyvame organizme". Kantas rašo šias eilutes, eidamas septyniasdešimt penktuosius metus. Jam rūpi tik viena — tobulinti savo teoriją. Ir jo filosofija „Antropologijoje" praturtinama nauju turiniu. Tai nauji ieškojimai. Tačiau pirmiausia — rezultatų susumavimas.

* * *

Kantas — XVIII amžiaus filosofas. Amžius ėjo į pabaigą. Kritinės filosofijos sistema buvo sukurta ir užbaigta. Kantas niekada nepatirdavo nusiraminimo, tačiau jis žinojo: svarbiausia padaryta. Galimas daiktas, kaip tik dėl to, kad susilpnėjo ieškojimo įtampa, smarkiai ėmė mąžti jėgos.

Jo šlovė pasiekė apogėjų. Kantas buvo trijų akademijų (Berlyno, Peterburgo, o nuo 1798 metų balandžio mė-

nesio ir Sienos) narys. Jau seniai buvo sudarytas jo gyvenimo aprašymas. Pastorius Borovskis dar 1792 metais atsiuntė jam „Būsimosios Prūsijos išminčiaus Imanuelio Kanto biografijos metmenis". Filosofas perskaitė tekstą, ištaisė netikslumus, kai ką išbraukė, tačiau skelbti iki savo mirties neleido. Kitas būsimasis biografas, Jachmanas, nusprendė pasilengvinti savo uždavinį: jis nusiuntė Kantui smulkią anketą — 56 klausimus. Kai kurie iš jų lietė filosofijos genezę: „44. Svarbiausi filosofinių pažiūrų pasikeitimo momentai ir kokios priežastys paskatino pereiti prie kriticizmo. 45. Kokia tvarka buvo studijuojamos senovės ir naujosios filosofijos sistemos? 46. Kokią įtaką jos padarė pono profesoriaus filosofijai?" Kiti klausimai buvo nekuklūs: „33. Ar kuri nors iš moterų turėjo laimę sužadinti meilę ir pagarbą? 34. Apskritai kokios moterys domino?" Pagaliau vienas klausimas visiškai išdavė Kanto požiūrį į oficialųjį kultą: „47. Ar kada nors buvo laikomasi krikščionių bažnyčios papročių ir kada liautasi jų laikytis". Jeigu Kantas būtų atsakęs į pateiktus klausimus, mes turėtume išsamią autobiografiją.

Šlovė turi išvirkščiąją pusę. Kantui įkyrėdavo grafomanai, filosofinių sistemų kūrėjai, dvasinio tyrumo sergėtojai ir tiesiog sukčiai. Vieni ieškojo jo dvasinės paramos, kiti kvietė ginčytis, treti kaulijo pinigų. Meklenbúrge atsirado kažkoks „magistras Kantas", kuris apsiskelbė esąs garsiojo filosofo sūnus ir maitinosi patiklių jo gerbėjų sąskaita.

Teodoras Kantas į giminaičius nesipiršo. Jis tik bendrapavardžio teisėmis prašė sušelpti: jo vienkiemis sudegęs, jis patyręs nuostolių už 5 tūkstančius talerių. Tegu didysis žmogus, kurį garbina visa Europa, supranta jo padėtį. Kartu su šiuo laišku iš Poznanės 1797 metų pavasarį atėjo analogiškas laiškas iš Švedijos. Karlas Frydrichas Kantas tikino, kad jo tėvo brolis Larsas Kantas esąs filosofo... tėvas. Pats Karlas Frydrichas dabar ketinąs tapti muitinės inspektoriumi, ir tam jam reikalingi pinigai. Ar „didžiai gerbiamas ponas pusbrolis" negalėtų suteikti jam laimės, paskolindamas keleriems metams 8 arba 10 tūkstančių talerių? Vasarą naujai iš-

keptas pusbrolis vėl priminė apie save ir pakartojo prašymą. Paskui, matyt, jo primokytas, įsijungė Švedijos vyskupas Lindblomas. Iškilmingas, lotynų kalba parašytas vyskupo laiškas pranešė svarbią naujieną: filosofo tėvas buvęs Karolio XII armijos puskarininkis.

Lindblomui teko atsakyti. Kantas buvo mandagus, tačiau ironiškas. „Jūsų šventenybės pastangos išaiškinti mano kilmę ir pranešti man rezultatą nusipelno visokeriopo dėkingumo, nors, iš visko sprendžiant, nei man, nei kam kitam iš to negali būti jokios naudos". Kantas rašė, kad puikiai žino, kas buvo jo tėvas. Dėl senelio, tai tasai buvo kilęs iš Škotijos. (Čia Kantas, kaip mes žinome, klydo, jo senelis buvo prūsas, o prosenelis kilęs iš Kuršo.) Giminystės ryšiai su švedais jam atrodą problemiški. Kantas nepamiršo pacituoti stambios sumos prašiusio „pusbrolio" laišką ir išvardijo savo tikruosius giminaičius: sesuo, kitos sesers likę šeši vaikai, brolis ir jo keturi vaikai.

Jo artimieji dvasiškai jam buvo tolimi, tačiau visi, kam reikėdavo, būtinai gaudavo materialinę paramą (tam per metus būdavo išleidžiama per tūkstantį talerių). Jiems jis paliko savo turtą, kiekvienam — lygią dalį. Jo „paskutinė valia", deramai įforminta, nuo 1798 metų vasario mėnesio buvo saugoma universitete. 1500 guldenų jis paliko profesoriui Genzichenui — testamento vykdytojui. Nebuvo užmirštas tarnas Lampė, kuriam buvo paskirta 400 guldenų pensija iki gyvos galvos, o kai šis numirs, jo našlei — 200, o jeigu liks vaikų, tai jiems — vienkartinė 1000 guldenų pašalpa. Palikimą sudarė namas ir kapitalas — 42 930 guldenų.

Buvo ir kitas turtas — rankraščiai, paskaitų kursų medžiaga. Po „Antropologijos" Kantas nebepajėgė ką nors stambaus parengti taip, kad būtų galima dėti į spausdinimo stakles. Jis perdavė užrašus savo mokiniams: fizinės geografijos ir pedagogikos — Rinkui, logikos ir metafizikos — Jošei.

Visuotinį susidomėjimą sukėlė fizinė geografija. Dar 1797 metais prekiautojas knygomis Folmeris pasiūlė Kantui išleisti šį paskaitų kursą, pažadėdamas pasakišką honorarą — 40 talerių už spaudos lanką. Kantas nu-

sistebėjo dideliu atlyginimu, tačiau atsisakė. Rinkas, gavęs rankraštį savo žinion, pasiūlė jį Folmeriui, tačiau su sąlyga, kad šis kartu išleis ir šešis tomus jo paties veikalų. Tai buvo įžūlu. Folmeris nesutiko ir ėmė leisti Kanto fizinę geografiją iš studentų užrašų. Pakvipo skandalu. 1801 metų birželio 24 dieną „Visuotiniame literatūriniame laikraštyje" pasirodė Kanto protestas — paskutinis jo pasisakymas spaudoje. Kantas primygtinai teigė, kad Rinkas vienintelis turįs teisę leisti jo fizinės geografijos paskaitas. Folmeris pareiškė, kad Kantas jau nebesižinąs ką darąs, kad jo pareiškimas esąs inspiruotas Rinko, ir leido toliau.

Jošė išleido „Logiką". Šio leidimo bėda buvo ta, kad publikuotojas nieko nenutuokė apie autoriaus pažiūrų pasikeitimus. Kantas skaitė logiką per visą dėstytojavimo laiką, naudodamasis Mejerio vadovėliu. Kiekvieną kartą jis įrašydavo vadovėlyje ką nors nauja. Šie įrašai atspindėjo jo koncepcijos raidą. Jošė visa palaikė per viena. Dėl to jo išleistame tekste gretimais pateikti teiginiai, priklausantys skirtingiems Kanto kūrybos periodams. Štai, pavyzdžiui, garsioji vieta, kur teigiama, kad visą „filosofijos sritį" sudaro atsakymas į klausimą, „kas yra žmogus". Tai aiškiai įrašyta paskutiniaisiais dėstytojavimo metais. O štai visiškai „iš kitos operos": estetika apibrėžta kaip juslumo mokslas, grožio sritis apribota žemesniąja pažinimo pakopa. Nė žodžio apie estetiškumo specifiškumą, apie jo kaip tarpininko vaidmenį. Tarsi „Sprendimo galios kritika" nebuvo parašyta. Tarsi Kantas grįžo prie Baumgarteno.

Galbūt taip ir atsitiko? Galbūt Kantas iš tiesų grįžo prie savo jaunystės pažiūrų? Tačiau Kantas nustojo skaityti paskaitas 1796 metais, o paskui pasirodė „Antropologija", atkūrusi pagrindinius trečiosios „Kritikos" koncepcijos punktus. Apie grįžimą į „ikikritinę" būseną negalėjo būti kalbos. Tiesiog Jošė nebuvo tinkamai pasirengęs tokiam darbui. O Kantas jau nebegalėjo kontroliuoti leidimo.

1799-ieji buvo persilaužimo metai. Teologas Abegas, aplankęs Kantą prieš metus, paliko išsamų susitikimų aprašymą. Jis dusyk pietavo pas Kantą. Kaip visada, bu-

vo svečių, ir šeimininkas guviai ir sąmojingai palaikė pokalbį. Buvo šnekama apie politines naujienas ir šiaip visokiausius dalykus. Naujasis karalius Frydrichas Vilhelmas III atvyko į Karaliaučių. Kantui nepatiko, kad jis važiavo uždara karieta, miniai reikėjo pasirodyti raitam. Iškilmėse filosofas nedalyvavo. Karalienė norėjo jį matyti ir net siuntė liokajų jo atvežti, tačiau Kantas nepaklausė kvietimo. Bonapartas išvyko į jūrų ekspediciją; Kantas buvo tvirtai įsitikinęs, kad imperatorius okupuos Portugaliją. (Net po to, kai laikraščiai pranešė jį išsilaipinus Egipte, filosofas manė, kad tai tik atitraukiamasis manevras, svarbiausias Bonaparto tikslas — užkariauti Portugaliją, kad paskui galėtų smogti Anglijai.)

Karalienei miestas padovanojo gintarinį papuošalą. Kantas pasakojo apie retus gintaro egzempliorius, kuriuos jam tekę matyti, ir apie tai, kaip gaunamas šis „Baltijos auksas".

Kitą kartą pietaujant buvo aptarinėjamos Rusijos imperatoriaus Pavelo I keistenybės, sykiu — Anglijos ateitis. Kantas norėjo, kad ji būtų respublika, tegu karalius Jurgis lieka Hanoverio kurfiurstu. Škotai gabesni už anglus. Kantas prisiminė anglų priežodį: kad škotą išmokytum kalbų, tereikia pernešti jį maiše per Europą. Visi tiki būsimu Prancūzijos respublikos klestėjimu, o tiki todėl, kad šito nori. O grūstos anglys apsaugo nuo puvimo (pokalbis padarė staigų viražą), Kantas prisiminė, kaip sykį, kai jis važiavo pašto karieta, į kelionę įsidėtas kepsnys įgavo kvapą, jis pabarstė mėsą anglimis, ir viskas buvo gerai. Kiaušiniai anglių milteliuose ilgiau išlieka švieži. Anglys su medumi — puikus vaistas nuo dantų skausmo, reikia šitai pasakyti rūmų pamokslininkui Šulcui, jis seniai skundžiasi dantimis...

Taip buvo prieš metus. Dabar pasimatė spartaus karšimo požymių. Kantas sutrumpino savo pasivaikščiojimų maršrutą, ėjo netvirtu senatvišku žingsniu, kartais pargriūdavo. Guldavosi jis anksčiau nei paprastai — iš pradžių ketvirčiu valandos, paskui valanda ir daugiau. Užmigdavo dieną, sėdėdamas ant kėdės. Draugija jį vargino, ir pietų būdavo kviečiami ne daugiau kaip du svečiai, bet ir jiems vis sunkiau sekdavosi įtraukti šei-

mininką į pokalbį. „Ponai,— prisipažino filosofas,— aš senas ir paliegęs, elkitės su manim kaip su vaiku".

Iš savo draugų jis pradėjo meiliai priiminėti diakoną Vasianskį, kuris kadaise buvo jo mokinys. Vasianskis buvo neįkyrus, pareigingas, rūpestingas. Visų galų meistras, jis mikliai sutvarkydavo namuose kiekvieną gedimą, erzinusį Kantą,— sukrypusias duris, sustojusį laikrodį ir t. t. (Jeigu taisyti imdavosi Lampė, tai sugadintą daiktą paskui reikėdavo išmesti: į atsargą išėjęs kareivis mokėjo elgtis tik su šautuvu.) Vasianskis gyveno netoliese ir galėdavo ateiti po keletą kartų per dieną. Kantas patikėjo jam tvarkyti ūkį ir piniginius reikalus.

Kol kas nepajudinamas liko įprotis anksti keltis. Rytą penktą filosofas po senovei prie rašomojo stalo. Jis rašo. Sako dirbąs prie svarbiausio savo gyvenimo veikalo. Knygą jis pavadins „Perėjimas nuo metafizinių gamtos mokslo pagrindų prie fizikos". Rankraštis auga. Prirašyta šimtai puslapių. Žvilgtelkime į juos.

Deja, tai padriki užrašai. Kartais palyginti dideli gabalai, kuriuose nuosekliai dėstoma viena ar kita mintis, bet dažniausiai — smulkūs fragmentai, nesusiję vienas su kitu. Štai keletas pratarmės variantų. „Jeigu filosofinis gamtos mokslas yra sistema (o ne fragmentų agregatas), iš to išplaukia jo skirstymas į metafizinius ir fizinius pradus. Abu mokslai papildo perėjimą nuo metafizinių gamtos mokslo pradų prie fizikos. Tai ne šiaip šuolis iš vienos srities į kitą, nes tada neatsiras būtino ryšio visumos interesais, tai pozicija, kurią turi užimti protas, kad vienu sykiu aprėptų abu krantus". Taip prasideda vienas variantas.

„Gamtos mokslas — mokslas apie varomąsias materijos jėgas pasaulio erdvėje. Kiek jo pagrindą sudaro apriorinė sąvokų ir teoremų sistema, jis vadinamas gamtos metafizika. Kiek jis remiasi patyrimo principais — fizika... Perėjimas nuo pirmosios prie fizikos siekiant susieti abu krantus — neišvengiamas natūrfilosofo uždavinys, nes fizika yra tikslas, kurio jis visada siekia, o jos sąvokos jam tėra tik ruošiniai". Taip prasideda kitas variantas.

„Didžiausias filosofijos architektonikos keblumas — žiūrėti, kad mokslų ribos neužeitų vienos ant kitų, tiksliai apibrėžti kiekvieno valdas,— be šito neįmanoma išspręsti jų tolesnio tobulinimo uždavinio". Taip prasideda trečiasis variantas. Nė vienas iš jų neužbaigtas. Tačiau mintis aiški ir neprieštaringa.

Kantas rašo apie kietus kūnus ir skysčius, apie judėjimą, trintį, trauką, apie šiluminę medžiagą ir gyvybinę jėgą. Kas yra organinis kūnas? Klausimas nenaujas, o atsakyme yra kai kas nauja. Toks kūnas, samprotauja Kantas, savo organizacijos negali gauti tik iš varomųjų materijos jėgų. Vadinasi, būtina tarti esant nematerialią jėgą arba kaip jusliškai suvokiamo pasaulio dalį, arba kaip skirtingą nuo jo esybę. Panašūs samprotavimai pakartojami daugelį kartų. Ir pagaliau randame kai ką verta dėmesio: „Organizmas yra kietas kūnas, kurio sudedamosios dalys galimos tik dėl tikslo sąvokos ir suformuotos pagal analogiją su sąmoningu judėjimu. Jeigu tą formą įsivaizduosime ne kaip realų, o tik kaip įmanomą ketinimą, tai toks kūnas yra gamtinė mašina. Organiniai kūnai — gamtinės mašinos". Čia plėtojamos Kanto idėjos, išdėstytos jo laiške Zėmeringui apie „sielos organą": gyvybė — ypatingas sudėtingų gamtinių ryšių tipas. Ši antivitalistinė mintis plevena epochos atmosferoje. Prie jos priartėja jaunasis Šelingas, kuris domisi spekuliatyviąja natūrfilosofija. Ją aiškiai suformuluoja kaip eksperimento išvadą Aleksandras Humboltas. Kantas savo senatviškomis studijomis stengiasi neatsilikti nuo gyvenimo. Čia nėra nei infantilizmo, nei grįžimo į „ikikritinę" būseną.

Tačiau metai eina, ir mintis pradeda painiotis, peršokti nuo vieno prie kito. Dabar jau kalbama ne apie fiziką, o apie metafiziką, ne apie gamtą, o apie būtį kaip tokią. Prieš pereinant prie fizikos reikia ištirti pagrindinius filosofijos teiginius. Nuo metafizinių gamtos mokslo pagrindų pereiti prie transcendentalinės filosofijos — štai nuo ko reikia pradėti. Tada pereiti prie visuotinės patyrimo teorijos, paskui nuo gamtos prie laisvės ir galiausiai prie žmogaus kaip būtybės, įkūnijančios ir vienos, ir kitos principus.

Paskutinis 1800 metais pradėtų užrašų aplankas skirtas jau visiškai abstraktiems klausimams. Pirmiausia dievo problema. Kas yra dievas? Ar yra dievas? Dievas — tai asmenybė, turinti visas teises, kurių atžvilgiu niekas kitas neturi jokių teisių. Tai aukščiausiosios egzistencijos substancija, apvalyta nuo visų juslinių vaizdinių. Dievo sąvokos priešybė — pasaulio sąvoka. Subjekto aktyvumas jas sujungia. „Mąstantis subjektas susikuria sau pasaulį kaip galimą patyrimo objektą". Tai jau nepanašu į kritinę filosofiją, aiški reminiscencija iš Fichtės. Ir savo sistemą Kantas staiga vadina „mokslo teorija". Tačiau greta visai kas kita: „Aš, žmogus, esu išorinis juslinis objektas, pasaulio dalis". Ir čia pat tarp filosofinių eilučių: „Trečiadienį — žirniai su kiauliena. Ketvirtadienį — džiovinti vaisiai ir pudingas. Getingeno dešra iš Nikolovijaus". O paskui vėl: dievas, pasaulis ir jų savininkas — žmogus. Ar galima pasaulį atskirti nuo dievo? Transcendentalinė filosofija nepateikia jokių nurodymų dėl hipotezės apie dievo egzistavimą. Filosofija — tai protingos būtybės meilė aukščiausiajam žmogaus proto tikslui. Ir vėl kasdienybė: „Vakar Lampė po pietų pakabino mano chalatą valgomajame už krosnies, kad pavalgęs apsivilkčiau šiltą, o ne šaltą. Virėja pasiutusiai barėsi su Lampe, kad šis jai nurodinėjąs ir dedąsis ponu. Ji pati nori vaidinti ponią. *Homo homini lupus*"*. Ir kitoje vietoje: „Pamokyti Lampę, kad negirtuokliautų nuo ryto iki vakaro".

Santykiai su Lampe niekada nebuvo nei artimi, nei idiliški. Kantą erzino jo bukagalviškumas: trisdešimt metų jis parnešdavo iš pašto tą patį laikraštį ir niekaip negalėjo įsiminti jo pavadinimo. Sykį Lampė pasirodė šeimininkui su geltonu durtiniu (vietoj įprasto balto su raudona apykakle). Kantas įtūžo. Lampė paaiškino, kad tai naujas drabužis, pirktas iš skudurininko jo naujų vedybų proga. Filosofui viskas buvo naujiena: ir kad jo tarnas veda, ir kad jis liko našlys, ir kad apskritai jau buvo vedęs. Lampės išrinktoji, kaip mes žinome, testamente nebuvo užmiršta.

---

* „Žmogus žmogui vilkas" *(lot.)*.

Įpratimas — antras prigimimas. Kantas priprato prie savo ilgamečio tarno, kentė jo išsišokimus ir, baimindamasis bet kokių permainų, nesiryžo jo išvyti. Vasianskis suprato, kad be galo taip negali tęstis. Įkalbinėjimai nepadėjo. Lampė karšo kartu su savo šeimininku ir prastai valdėsi. Vasianskis surado kuo jį pakeisti.

Pagaliau atėjo diena, kai ponas pakėlė maištą prieš savo liokajų. Kas tarp jų nutiko, Vasianskis taip ir nesužinojo, tačiau Lampė nedelsiant buvo atleistas. (Jis gavo algą už metus į priekį ir pensiją iki gyvos galvos — 40 talerių, testamente buvo padaryta atitinkama pataisa.) Naujasis tarnas Johanas Kaufmanas, vidutinio amžiaus, buvo santūraus būdo, iš prigimties nuovokus ir turėjo gerą atmintį. Jis greitai perprato Kanto įpročius, ir jiedu sutarė. Pirmąją tarnybos dieną jį visiškai kontroliavo Vasianskis, kuris nuo keturių ryto jau buvo Kanto namuose Princesinštrasėje. Penktą filosofas atsikėlė ir kiek sutriko, vietoj įprasto Lampės veido pamatęs du svetimus. Kaufmanas padavė arbatą, Vasianskis irgi įsitaisė prie staliuko, tačiau Kantas buvo lyg nesavas. Jis nepalietė savo puodelio. „Aš sėdėjau tiesiai priešais jį,— pasakoja Vasianskis,— pagaliau jis pasiryžo ir labai mandagiai paprašė manęs persėsti kitur, atsisėsti taip, kad jis manęs nematytų: štai jau daugiau kaip pusšimtį metų geriant arbatą greta nebūdavo nė gyvos dvasios. Aš padariau kaip jis norėjo, Johanas išėjo iš kambario ir pasirodė tik tada, kai Kantas jį pašaukė. Dabar viskas buvo tvarkoje. Kantas buvo įpratęs, kaip jau sakiau, arbatą gerti vienas, pasinėręs į savo mintis. Ir nors dabar jis neskaitė ir nerašė, ilgamečio įpročio stichija visiškai jį tebevaldė, jis negalėjo ramiai pakęsti kieno nors buvimo — baisiausiai nerimaudavo. Visa tai pasikartojo, kai sykį vaiskų sekmadienio rytą aš dar kartą pamėginau padaryti tą patį".

1801 metų lapkričio mėnesį Kantas galutinai atsisveikino su universitetu. Jis buvo paleistas į poilsį paliekant visą algą. Dabar jis beveik nebeišeidavo į gatvę, nepriiminėjo lankytojų. Tik nedaugeliui pasisekdavo gauti audienciją. Tarp jų buvo jaunas gydytojas rusas. Aistringas „Kanto gerbėjas ir poetas", išvydęs senuką, puolė

bučiuoti jam rankas. Kantas sumišo ir liko nepatenkintas susitikimu. Kitą dieną rusas vėl pasirodė filosofo namuose ir ėmė kaulyti tarną kokio nors Kanto autografo. Kaufmanas paėmė nuo kabineto grindų prirašytą lapelį (tai buvo „Antropologijos" pratarmės juodraštis) ir (Vasianskiui leidus) nunešė jį į viešbutį, kur buvo sustojęs rusas gydytojas.

Tasai baisiausiai apsidžiaugė, išbučiavo popierių, nusivilko durtinį, liemenę ir, dar pridėjęs talerį, atidavė viską Kaufmanui.

Nugirdę apie šeimininko negalę, Kanto namuose pradėjo lankytis ir visai neprašyti svečiai. Padoriai apsirengusi dama atkakliai stengėsi susitikti su Kantu be pašalinių. Jai teko kalbėtis su Vasianskiu, kuris atpažino ją esant mieste žinomą avantiūristę. Dama pareiškė, kad kadaise jos vyras perdavęs Kantui tuziną sidabrinių šaukštų ir auksinius daiktus, jeigu jų jau nebesą, ji pasitenkinsianti pinigine kompensacija. Vasianskis pasiuntė pakviesti policijos ir paleido šantažistę tik po to, kai ji pasižadėjo niekada daugiau nepasirodyti šiuose namuose.

Kitai nepažįstamajai vis dėlto pasisekė nepastebėtai prasmukti į kabinetą. Kantas pašoko nuo stalo, pasirengęs ginti savo turtą. Ji paklausė, kelinta dabar valanda, Kantas išsitraukė laikrodį ir, suspaudęs jį saujoje, pasakė laiką. Nepažįstamoji padėkojo, išėjo iš kambario, paskui sugrįžo ir pasakė, kad ją, iš teisybės, pasiuntęs kaimynas, kurio vardą ji paminėjo; jam reikią teisingai nustatyti laikrodį, tegu ponas profesorius duodąs savąjį keletui minučių, ji tuoj pat atnešianti jį atgal. Kantas ėmė šaukti, ir dama skubiai pasišalino. Jeigu būtų prieita iki muštynių, komentuoja šį atsitikimą Vasianskis, jos būtų pasibaigusios ne filosofo naudai, pirmą sykį gyvenime moteris galėjo jį įveikti.

Laiškų srautas išseko. Draugai žinojo apie Kanto būklę. Ilgiau už kitus rašė Kyzeveteris. Rašė jau ne tiek apie filosofinius dalykus, kiek apie ropes iš Teltovo, kurios patiko Kantui ir kuriomis Kyzeveteris reguliariai jį aprūpindavo. Ropės — svarbiausia jų paskutinių laiškų tema. 1801 metų lapkričio mėnesį, siųsdamas eilinę stati-

naitę ropių, Kyzeveteris jau nebesikreipia į Kantą, o tik pridėtu rašteliu praneša, kam skirtas siuntinys. Paskutinis Kanto ranka rašytas laiškas pažymėtas 1801 metų rugpjūčio mėnesio data. Juo dėkojama Vyleriui (tam pačiam, kuriam Bonapartas davė keturias valandas išdėstyti Kanto teorijai) už atsiųstą dvitomį veikalą iš transcendentalinės filosofijos. Prašymas išleisti į pensiją parašytas svetima ranka, Kantas jį tik pasirašė. Svetima ranka rašo jam diktuojant: „Mano jėgos kasdien mąžta, mano raumenys silpsta; nors aš niekada gyvenime niekuo nesirgau ir dabar nesergu, jau dveji metai nebeišeinu iš namų". Tai 1802 metų balandis. Laiškas dukterėčios vyrui, kuris davė žinią apie save garsiajam giminaičiui.

Kantui sunku vaikščioti be kitų pagalbos. Prie jo visą laiką turi kas nors būti. Dabar jo namuose gyvena jaunesnioji sesuo Barbora (brolis jau miręs). Kartais jis prisėda prie stalo. Drebanti ranka išvedžioja atskiras frazes: „Transcendentalinė filosofija yra a priori į sistemą sujungtų proto principų visuma... Nuolatinė nemiga... Pagal subjektyvius principus pilvo skausmo negalima įsivaizduoti niekaip kitaip, kaip tik subjektyvaus. Atsiduoti žvaigždėto dangaus reiškiniams. Kas jie? Tik reiškinys ar tikrovė?"

Kaufmanas padeda šeimininkui rašyti kažką panašaus į dienoraštį. Specialiame sąsiuvinyje jis užrašo datą, parašo, kas bus pietums, kas pakviesti (prie pietų stalo po senovei du svečiai). Tarp šių užrašų kartais pasitaiko ir Kanto pastabų: „Penktadienį (poryt), 22-ąją, man sueina 80 metų, šia proga mane maloniai aplankys mano gerieji draugai. I. K." Tai 1803 metų balandis.

Paskirtąją dieną pakviestieji susirinko šventinių pietų. Tačiau Kantui prie stalo pasidarė bloga. Pokalbio triukšmas, nors buvo stengiamasi kalbėti kuo tyliau, vis dėlto jį apsvaigino.

„Jis kaip reikiant atsigavo tik kabinete, kai perrengtas liko dviese su manimi,— pasakoja Vasianskis,— ir ėmė kalbėti apie dovanas, kurias reikią padovanoti namiškiams. Kantas negalėdavo džiaugtis, jeigu nesidžiaugdavo ir kiti aplink jį. Aš nusprendžiau išeiti ir atsisveikinau su juo kaip paprastai. Jis visada buvo prieš iškil-

mingumą ir neįprastumą, prieš visokius sveikinimus, ypač kupinus patoso, kurį laikė tuščiu ir juokingu. Šį sykį už mano pastangas surengti iškilmes jis ėmė taip be saiko dėkoti, ir tokiais žodžiais, kurie aiškiai rodė, kad jis susmukęs".

Spalio mėnesį Kanto būklė pablogėjo. Pirmą sykį gyvenime jis kelias dienas nesikėlė iš patalo. Paskui pagerėjo, ir vėl svečiai buvo kviečiami pietų, kurie dabar būdavo valgomi visiškoje tyloje. Kantas greitosiomis prarydavo savo porciją ir iškart guldavo į lovą. Kartais užmigdavo. Vakarais jį apimdavo nerimas. Naktimis kankindavo košmarai. Kaufmanas miegodavo su juo viename kambaryje.

Gruodžio 15-ąją dienoraštyje padarytas paskutinis įrašas. Skaityti Kantas nebegalėjo jau nuo rudens. Dabar jis beveik apkurto. Nepažindavo sesers, rečiau — Kaufmano. 1804 metų vasario 3-iąją jis nustojo valgyti. Sėdėjo su svečiais prie stalo ir negalėjo nieko praryti.

* * *

Platonas paliko sukrečiantį detalėmis savo mokytojo Sokrato mirties aprašymą. Bausmė kaip medicininė procedūra. Išgerk nuodus ir vaikščiok tol, kol apsunks kojos. Tada prigulk; kai širdį sugniauš šaltis, tai ir galas. Atrodė, kad Sokratas, apšmeižtas, neteisingai apkaltintas netikėjimu ir jaunimo tvirkinimu, išprovokavo sau mirties nuosprendį ir atsisakė bėgti, kai draugai viską tam parengė. Jis mirė turėdamas sąmonę ir savitvardą. Ar jis norėjo mesti iššūkį savo bendrapiliečiams, nepripažinusiems jo priesakų? Paraginti ateities kartas neužmiršti sąžinės? Žmonija du su puse tūkstantmečių laužo galvą, stengdamasi įspėti jo mirties mįslę.

Kanto mirtis aiški kaip ir jo gyvenimas. Įvykdyta pareiga. Sunykimas. Mirtis. Smulkmenos paprastos. Šeštadienį, vasario 11-ąją, Vasianskis visą dieną praleido prie mirštančiojo patalo. „Aš jo paklausiau, ar jis mane pažįsta. Jis negalėjo atsakyti ir tik atkišo lūpas bučiniui. Aš buvau sukrėstas: jis siekė manęs savo blyškiomis lūpomis. Tai buvo atsisveikinimas ir dėkingumas už ilga-

metę draugystę ir pagalbą. Aš nė sykio nebuvau matęs, kad jis bučiuotų kurį iš draugų". Vasianskis daugiau nebepasitraukė. Kambaryje buvo Kanto sesuo ir jo sūnėnas.

Agonija tęsėsi parą. Pirmą valandą nakties jis atsipeikėjo, išgėrė kelis gurkšnius saldintu vandeniu atskiesto vyno. Pasakė: „Gerai". Ir vėl prarado sąmonę. Sąmonės jis daugiau nebeatgavo. Paryčiui išblyško ir sustingo. Žvilgsnis užgeso, nors akys liko atmerktos. Pulsą buvo galima užčiuopti tik ant kairiojo klubo. Vasianskiui teko klūpėti, kad neatitrauktų rankos nuo tos vietos, kur dar ruseno gyvybė. Kvėpavimas silpnėjo. Suvirpėjo viršutinė lūpa, ir kvėpavimas išnyko. Keletą sekundžių dar tvinkčiojo pulsas, vis silpniau, rečiau, ir visai dingo. Buvo 1804 metų vasario 12-oji, 11 valanda. Kantas mirė.

* * *

Dar 1799 metais jis davė nurodymus dėl savo laidotuvių. Prašė, kad jos vyktų trečią dieną po mirties ir būtų kuo kuklesnės: tegu dalyvauja tik jo artimieji ir draugai, o kūnas palaidojamas paprastose kapinėse.

Išėjo kitaip. Su Kantu atsisveikino visas miestas. Velionio lankymas tęsėsi šešiolika dienų. Buvo stiprūs šalčiai, ir nekūrentoje svetainėje filosofo, kuris dar gyvas būdamas bemaž virto skeletu, palaikai nepasidavė irimui. Karstą nešė 24 studentai, paskui karstą ėjo išsirikiavęs visas įgulos karininkų korpusas ir tūkstančiai bendrapiliečių. Universiteto senatas pasitiko laidotuvių procesiją prie katedros, kur nuskambėjo paskutinio atsisveikinimo žodžiai. Kunigo nebuvo.

Kantas buvo palaidotas profesorių rūsyje, kuris iš šiaurės pusės šliejosi prie katedros. Tai buvo senutėlis priestatas. Po keleto metų jis visiškai sukiužo, 1809 metais buvo nugriautas ir vietoj jo pastatyta galerija, pavadinta „Stoja kantiana". Galerijos gale buvo Kanto kapas, jo vietoje dabar buvo pastatytas Kanto biustas ir iškaltas dvieilis:

Čia pagerbtas išminčius ilsisi nūnai.
Jaunuoli, pagalvok, kaip nemirtingam būt!

„Stoja kantiana" išliko tik iki XIX amžiaus pabaigos. Devintajame dešimtmetyje virš filosofo kapo buvo pastatyta pseudogotikinio stiliaus koplyčia. Tačiau ir ji buvo neilgaamžė. 1924 metais Kanto memorialas vėl buvo perstatytas ir pagaliau įgijo tą formą, kurią turi šiandien. Griežtos stačiakampės kolonos laiko portiką. Apačioje po juo ant akmens plokščių — akmeninis antkapis. Sienoje užrašas:

IMMANUEL KANT
1724—1804

Kanto kapas — vienintelis statinys šiuolaikinio Kaliningrado centre, per stebuklą pergyvenęs Antrąjį pasaulinį karą. Iš abiejų pusių upės apjuostoje saloje iškilę tik katedros griuvėsiai, prie kurių šliejasi Kanto memorialas. 1974 metų balandžio 22-ąją sukako 250 metų, kai gimė Kantas. Čia atėjo filosofai, atvykę iš įvairių šalies miestų, ir atnešė gėlių...

Jubiliejus buvo plačiai paminėtas Tarybų Sąjungoje. Maskvoje, Leningrade, Kijeve, Tbilisyje, Minske, Kaliningrade įvyko Kanto filosofijai skirtos mokslinės konferencijos. Dienos šviesą išvydo V. Asmuso ir G. Tevzadzės monografijos, buvo išleista daugelis kitų individualių ir kolektyvinių darbų. „Komunisto" žurnalas jubiliejaus proga rašė: „Imanuelis Kantas priklauso prie tų mąstytojų, kurių vardai ženklina istorinę reikšmę turėjusių idėjinių sąjūdžių pradžią. Iš jo kilo vokiečių klasikinė filosofija — vienas iš marksizmo šaltinių. Vokiečių klasikinėje filosofijoje naujasis, buržuazinis pasaulis, pakeitęs feodalizmą, „išsikalbėjo" iki galo, pasakė viską ką galėjo, kad pagrįstų savo pažangų vaidmenį žmonijos raidoje, ir aiškiai parodė savo istorinį ribotumą, prieštaringumą ir nenuoseklumą. Ko gero, ryškiausiai tai atsispindėjo kaip tik Kanto filosofijoje. Vis dėlto jis, atsiliepdamas į savo meto reikalavimus, sugebėjo taip iškelti ir tam tikru būdu išspręsti daugelį svarbių problemų, kad tai daugeliui metų nulėmė Europos filosofinės minties raidą".

VIETOJ EPILOGO

Žmogus miršta, mintis lieka. Filosofo nemirtingumą sudaro tai, ką jis sugebėjo, ką suspėjo pasakyti, kas buvo išgirsta. Nemirtingumas niekur neįregistruotas, nemirtingumas internacionalus.

Vietoj epilogo skaitytojo dėmesiui siūlome tris etiudus apie Kanto ryšius su rusų kultūra. Vienas skirtas užmirštam epizodui, įvykusiam Kantui dar tebesant gyvam, du kiti — apie Kanto nemirtingumą rusų kultūroje. Visi kartu jie padės apibendrinti.

Studijuodamas Kanto korespondenciją, aš aptikau negirdėtą pavardę — Beloselskis. Žvilgtelėjau į žinynus. „Didžiojoje tarybinėje enciklopedijoje", „Filosofijos enciklopedijoje", „Trumpoje literatūros enciklopedijoje"— nė žodžio. „Rusų biografiniame žodyne" (Sankt Peterburgas, 1908) radau tokių žinių.

Kunigaikštis Aleksandras Michailovičius Beloselskis-Belozerskis (1752—1808) buvo labai išprusęs savo meto žmogus, Peterburgo mokslų akademijos, Rusijos literatūros akademijos, Menų akademijos, Kaselio senienų akademijos, Nansi literatūros akademijos, Bolonijos instituto narys. Beloselskis buvo žinomas kaip diplomatas ir poetas. Jis buvo pasiuntinys Dresdene ir Turine. Rašė daugiausia prancūziškai. Rusų kalba jo plunksnai priklauso lengvabūdiškos muzikinės pjesės „Olinka, arba pirmoji meilė" tekstas. Apie Beloselskio filosofinius nuopelnus žinynai tyli.

Tuo tarpu kaip tik į juos atkreipia dėmesį Kantas. Laiško Beloselskiui apmatuose jis sako: „Jūsų šviesybei buvo lemta padaryti tai, prie ko aš dirbau daugelį me-

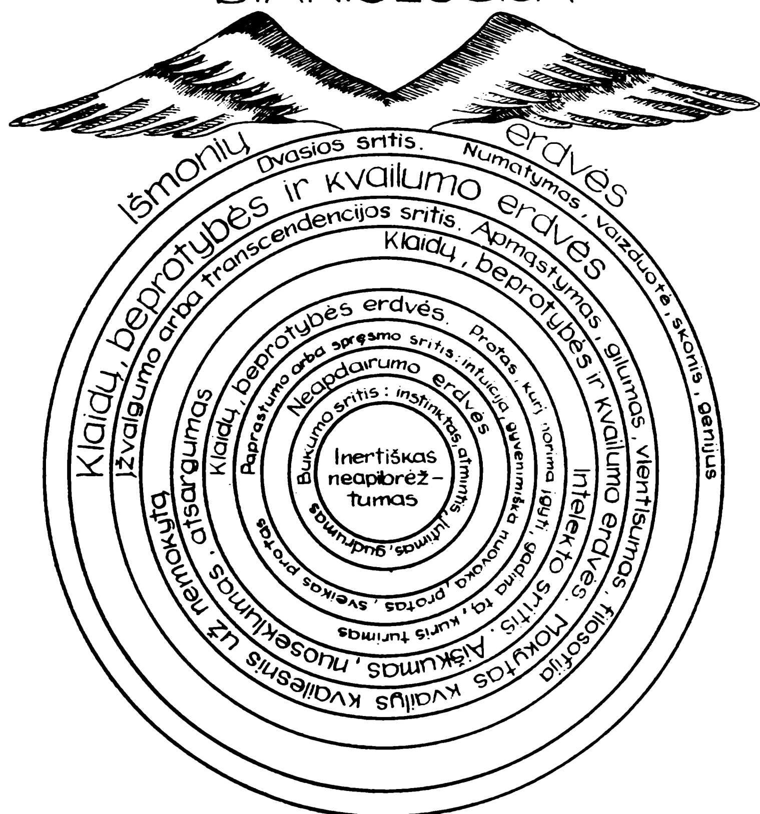
tų,— pateikti metafizinį žmogaus pažinimo galių ribų apibrėžimą, bet tik kitu, būtent antropologiniu, požiūriu".

Mes žinome, kad Kantas nemėgo meilikauti, o epistoliniame žanre nepasižymėjo stropumu. Mes prisimename, kaip jis neatsiliepė į karalienės Luizos kvietimą. Kaip jis neatsakė matematikui Lambertui, kuris atsiuntė jam savo samprotavimus apie filosofijos metodą, prašydamas juos įvertinti. Rengdamas atsakymą Beloselskiui, Kantas lapą popieriaus sunaudojo juodraščiui, kur kruopščiai gludino formuluotes. Ką visa tai galėtų reikšti?

Pasiimu Kanto pilno raštų rinkinio tryliktąjį tomą, kur yra jo korespondencijos paaiškinimai. Pasirodo, Beloselskis atsiuntė savo prancūzų kalba parašytą ir 1790 metais Dresdene išleistą traktatą „Dianiologija, arba Filosofinė mąstymo schema". („Dianoja", arba kitaip skaitoma „dianija", graikų kalba — „protas", „apmąstymas".)

Dabar beliko surasti patį Kantui patikusį traktatą. Tai buvo nesudėtinga. Skambutis į Lenino biblioteką, po penkiolikos minučių atsakymas: knyga yra, tiesa, antras leidimas. Londonas, 1791. Praneša šifrą. Ir net duoda knygą į namus. Davė, žinoma, per klaidą: knyga labai reta. Bet kol reikalas sprendžiamas, padarytos kserokopijos ir knyga jau verčiama. Paskui Knygos muziejuje buvo surastas ir pirmasis, Dresdeno leidimas. Ir net vertimas į vokiečių kalbą, išleistas 1791 metais Freiberge. (Yra žinių, kad „Dianiologija" kadaise buvo paskelbta taip pat anglų ir italų kalbomis.)

Verčiant į rusų kalbą, reikėjo atsižvelgti į dvi aplinkybes. Pirmiausia buvo būtina surasti adekvačią filosofinę terminiją, be kurios Beloselskio veikalas lengvai virsta abrakadabra. Kita problema — stilistika. Prancūzų kalba nuo „Dianiologijos" laikų nepatyrė tokių pasikeitimų, kurie įvyko mūsų kalboje. Todėl Beloselskį reikia versti šiuolaikine rusų kalba, kaip verčiamas, tarkime, Larošfuko. Beje, kaip tik iš jo Beloselskis mokėsi glaustumo, vaizdingumo, grakštumo. Savo traktato įžangoje Beloselskis pateikia tris Larošfuko 65-ojo aforizmo redakcijas. Iš pradžių tekstas užima pusę puslapio, paskui autorius jį sutrumpina, o trečiajame variante lieka

viena frazė: „Kokiais tik pagyrimais nebuvo liaupsintas atsargumas... O vis tiek jisai nesugeba mūsų apsaugoti nuo mažiausios likimo staigmenos". „Dianiologijos" paragrafai taip pat tokie glausti, kiek tik įmanoma.

Kad būtų akivaizdžiau, Beloselskis prie savo samprotavimų prideda schemą. Traktato tekstas iš esmės yra jos paaiškinimas. Įsivaizduokite penkis koncentrinius apskritimus, kiekvienas vaizduoja pažinimo galią. Centre — „inertiškas neapibrėžtumas", kuris yra tik pažinimo potencija. Žemiausioji pažinimo sritis — gyvuliškas „bukumas", kur viešpatauja jutimai ir instinktas. Toliau

„paprastumo arba spręsmo sritis", čia vadovaujamasi sveiku protu ir intuicija. Po to „intelekto sritis", kurios skiriamieji bruožai — aiškumas, nuoseklumas, tvarkingumas. Aukščiau yra „įžvalgumo arba transcendencijos sritis", jos ypatumas — objekto kaip visumos pažinimas. Tai filosofijos sritis. Čia įžvelgiama išsyk daugybė tarpinių ryšių. Komentuodamas šį skyrių, Beloselskis kalba apie žaidimą kaip apie mokyklą, kur lavinamos kūrybinės galios. Ir pagaliau „dvasios sritis"— kūrybinės vaizduotės, genijaus sritis. Dvasia — pažinimo viršūnė, ji „parodo daugiau negu tikimasi pamatyti", ji — „sustingimo ir ribų" priešas, vienintelė riba jai — pats gyvenimas, vaizduotė turi operuoti tik realia medžiaga, o ne fantomais, kitaip ant savo sparnų (išraiškingai pavaizduotų schemoje) ji lengvai gali išplasnoti į „išmonių erdves". Tarp pažinimo „sričių" Beloselskis išdėsto „klaidų erdves", tarsi nurodydamas ribą, už kurios pažinimas virsta savo priešybe. „Sritys"— siaurutėliai ruoželiai, „erdvės"— gana platūs ruožai, autorius aiškiai įsitikinęs, kad žmonių pasaulyje klaidos, beprotybė ir kvailumas savo mastu pranoksta sugebėjimą įgyti žinių ir gausinti jas.

Kantas Beloselskio schemoje įžvelgė visas tas pažinimo galias, kurios aprašytos „Grynojo proto kritikoje". Ar Beloselskis buvo susipažinęs su šiuo veikalu? Kiek apskritai jis patyrė dvasinę Kanto įtaką? Sunku pasakyti. Pirmą sykį perskaitęs „Dianiologiją", aš nejučiomis įsivaizdavau rusų diplomatą Karaliaučiaus filosofo mokiniu, siunčiančiu mokytojui įvertinti jo veikalų apmąstymų vaisius. Kokia viliojanti buvo ši prielaida! Juolab kad vienoje vokiškoje knygoje *(K. Stavenhagenas.* „Kantas ir Karaliaučius") aptikau minint Beloselskį kaip Kanto studentą rusą. Tačiau tyrinėtojas, kaip tardytojas, turi būti visiškai įsitikinęs pateikiamos versijos tikrumu. Paskelbtuose to meto Karaliaučiaus universiteto sąrašuose Beloselskio pavardės nėra. Galbūt rusų aristokratas buvo laisvas klausytojas? Nėra jokių patikimų žinių jį buvus Kanto mieste. Nėra duomenų, kad jis buvo susipažinęs su Kanto veikalais. Beloselskio filosofinės pažiūros formavosi veikiamos prancūzų enciklopedistų — d'Alambero, Voltero, Ruso, Monteskjė, Kondijako, kurių

vardus mes aptinkame „Dianiologijos" puslapiuose. (Kanto vardas nė sykio neminimas.)

Paliestų problemų gvildenimas kolosaliai skiriasi nuodugnumu, tačiau, be šito, tarp Beloselskio ir Kanto yra vienas principinis skirtumas ir paties požiūrio į problemą atžvilgiu. Kantas išvardytas galias laiko būdingomis pažinimui kaip tokiam, vienu ar kitu mastu — kiekvienam žmogui. Beloselskis kiekvieną iš pažymėtų „sričių" traktuoja kaip savotišką klasę, į kurią gamta įskiria žmogų, kurios ribose jis gali tobulėti, tačiau už kurios rėmų negali iššokti. Beloselskis mato socialinę nelygybę ir smerkia ją, sugebėjimų nelygybę jis laiko natūralia ir neįveikiama. Žmogui belieka tik teisingai nustatyti, kuriai sričiai jis priklauso, ir lavinti iš prigimties jam duotą sugebėjimą.

Beloselskis prie savo traktato pridėjo dar vieną schemą, kurioje pateikė kai kurių įžymybių „dianiologinę klasifikaciją", paskirstęs jas po keturias savo intelektualines „sritis". Dėl argumentų jis nesivargino. Galima tik spėlioti, kodėl „spręsmo srityje" greta filosofo Epikteto ir dailininko Diurerio atsidūrė ponia de Pompadur. „Intelekto srityje" mes matome Liudviką XIV, Liuterį, Puseną, Epikūrą, Hiumą. „Įžvalgumo srityje"— Kromvelį, Kalviną, Loką, Paskalį. „Dvasios srityje"— Petrą I, Frydrichą II, Leonardą, Rafaelį, Mikelandželą, Šekspyrą, Platoną, Dekartą, Ruso. Čia Beloselskio traktatas nusileidžia iki aukštuomenės pašnekesio — įdomaus, tačiau nebūtino — lygio.

Beloselskio kūryboje „Dianiologija"— ne atsitiktinis dalykas. Negaliu pasakyti, kad būčiau nuodugniai ją išstudijavęs (nors ji neabejotinai šito verta), tačiau šį tą vis dėlto sužinojau ir net prisigavau prie kai kurių nepaskelbtų darbų. „Dialogo apie mirtį ir apie gyvenimą" rankraštyje Beloselskis kalba apie žaidimo naudą, remdamasis „Dianiologija", žaidėjo talentą lygina su matematiko protu. Dialogo pabaigoje — posakis, atitinkantis traktato patosą: „Mėgaukitės viskuo iki soties, tačiau nenusivarginkite". Išmintingas, santūrus žmogus buvo Aleksandras Beloselskis. O štai aforizmas, susijęs su žmogaus prigimties nekintamumo idėja: „Kalnas pakeitė

savo vietą — jeigu nori, tikėk. Žmogus pakeitė savo būdą — netikėk!" Visa tai saugoma Centriniame valstybiniame literatūros ir meno archyve. Ten yra ir vienas dokumentas, jau tiesiogiai susijęs su Kanto biografija.

Kaip toliau rutuliojosi ieškojimai? Apie Beloselskį yra du darbai. Rusų kalba — *A. Vereščiaginas.* „Maskvos Apolonas".— Petrogradas, 1916 (tiražas 300 egzempliorių!); ir prancūzų kalba — *A. Mazonas.* „Du rusai — prancūzų rašytojai". — Paryžius, 1964. Vereščiaginas aprašinėja „Maskvos Apolono"— taip Beloselskį vadino amžininkai — albumą. Jis buvo „mūzų numylėtinis", išmanė tapybą ir muziką, kūrė eilėraščius — prancūziškai ir rusiškai, juos randame albume. Greta — Voltero, Marmontelio ir kitų įžymybių laiškai, Jekaterinos II ir Pavelo I autografai. Sykiu Vereščiaginas pasakoja apie albumo savininko gyvenimą. Jis giriamai atsiliepia apie kunigaikščio diplomatinius pranešimus iš Turino, kuriuose pateikta objektyvi Prancūzijos revoliucinių įvykių analizė — beje, tai sukėlė imperatorės nepasitenkinimą, ir jis buvo atšauktas į tėvynę. Vereščiaginas bara Beloselskį už lengvabūdišką „Olinką", kurios pastatymas sukėlė skandalą; tai autoriui vos nesibaigė blogai. „Dianiologiją" Vereščiaginas pamini prabėgomis ir, be to, labai paniekinamai. Jo nuomone, tai „filosofinė makalynė".

Mazonas plačiau operuoja šaltiniais nei Vereščiaginas. Jis pasitelkė archyvinę medžiagą ir pirmą sykį paskelbė daugelį nežinomų Beloselskio kūrinių, parašytų prancūzų kalba. Įdomios jo pateikiamos žinios apie jaunojo kunigaikščio auklėtoją. Tai buvo prancūzas Tjebo, teisininkas ir rašytojas, Berlyno mokslų akademijos narys, vėliau tapęs jakobinu. Dėl „Dianiologijos", tai Mazonas atpasakoja jos turinį, tačiau, remdamasis Vereščiaginu, ne itin ją vertina.

Mes vis dėlto pasikliausime Kantu. Po mums žinomos bendros entuziastingos traktato charakteristikos laiško juodraštyje nagrinėjama Beloselskio pateikta pažinimo schema. Iš pradžių Kantas tiesiog pakartoja tai, kas parašyta „Dianiologijoje". Bet po to prasideda patikslinimai ir nukrypimai. Ir tekstas nutrūksta. Prie kokios išvados

priėjo Kantas? Prie ko jis sustojo? Paties laiško pilname raštų rinkinyje nėra. Galbūt jis iš viso nebuvo išsiųstas?

Neskubėkime daryti išvadų. Vėl žvilgtelėkime į Mazono knygą. Jos prieduose paskelbta įdomi medžiaga apie nerealizuotą sumanymą išleisti „Dianiologiją" („Protamokslį"!) rusų kalba. Išliko dalis vertimo, titulinis lapas su cenzoriaus leidimu, datuotu 1795 m. sausio 3 d., vertėjo pratarme. Kaip kuriozą Mazonas pateikė į pratarmę įdėtą Kanto laiško Beloselskiui vertimą. Jis manė, kad tai mistifikacija, kokio nors meilikautojo iš kunigaikščio artimųjų rankų darbas. Mazonas suabejojo laiško autentiškumu, nes kunigaikščio archyve jam nepasisekė aptikti vokiško originalo, ir jis „nerado jo pėdsakų Vokietijoje". Be to, laiško vertimas kažkieno perbrauktas.

Skepticizmas — istorikui naudingas dalykas, bet tik tada, jei laikomasi vienos taisyklės: kiekvieną abejonę patikrink irgi abejone, devynis kartus patikrink! Mazonas pasiskubino neigiamai įvertinti „Dianiologiją". Jis prastai ieškojo Kanto laiško „pėdsakų" Vokietijoje. (Užteko žvilgtelėti į pilną raštų rinkinį, kad pamatytų juodraštį, kurio pirmosios frazės sutampa su galutiniu variantu.) Kaip aš vėliau įsitikinau, Mazonas netiksliai pateikė archyve saugomą dokumentą.

Po Mazono publikacija yra nuoroda į Literatūros muziejaus archyvą. Ten manęs laukė nusivylimas: nieko panašaus nesą ir niekada nebuvę. Teatro muziejuje kadaise buvo saugomas kunigaikštienės Zinaidos Volkonskajos (A. Beloselskio dukters) fondas, kur yra mane dominanti medžiaga. Dabar visa tai Centriniame valstybiniame literatūros ir meno archyve — fondas 172, aprašas 1, saugojimo vienetas 153. Atsiverčiu aplanką, ir ant įdėtinio lapo, kur pasirašo skaitytojai, matau pažymėta: „Mazonui". Tai reiškia, kad prancūzų slavistas pats prie teksto nedirbo, jam buvo padaryta mašinėle rašyta kopija, be to, padaryta atmestinai — su praleidimais ir klaidomis, dėl kurių sunkiau suprasti ir šiaip sunkiai paskaitomą tekstą. Mazono publikacijoje yra daugtaškis, originale toje vietoje didelė rašalo dėmė. Imu lupą ir matau *le bon sens* (sveikas protas). Prancūzas čia nebūtų pasimetęs. Kanto laiško vertimas iš tiesų perbrauktas.

Kitaip su juo nebuvo galima pasielgti: išversta siaubingai, kai kurie žodžiai neatpažįstamai iškreipti. Tik vokiškas juodraštis padeda suprasti jų prasmę. Žiūrėdamas į juodraštį, prisimindamas, ką man yra pasitaikę rasti kitose Kanto veikalų vietose, aš ištaisiau vertimą. Taip atsirado tokia rekonstrukcija, čia skelbiama pirmą kartą...

Kantas — Beloselskiui

„Dianiologija"— brangi dovana, kurią Jūsų Šviesybė malonėjote man įteikti praėjusią vasarą,— laimingai pateko į mano rankas. Du knygos egzempliorius aš perdaviau asmenims, galintiems įvertinti jos teigiamybes. Visą praėjusį laiką aš galvojau apie tai, kad reikia pareikšti savo dėkingumą Jūsų Šviesybei, bet įvairios aplinkybės tam sukliudydavo. Be to, aš norėjau šį tą pasakyti apie tą pamokomą pamoką, kurią gavau sau,— šitai aš paliesiu tik bendriausiais bruožais.

Kad pavaizduočiau pagal mokyklinius kanonus Jūsų painų pažinimo galių skirstymą ir naudingai įsidėmėčiau Jūsų sąvokas, aš įsivaizduoju dvi atskirtas viena nuo kitos įgimto mūsų sugebėjimo įsivaizduoti (mūsų prigimtinė metafizika) šalis arba sritis. Intelekto plačiąja šio žodžio reikšme šalis yra sugebėjimas mąstyti, stebėjimo šalis yra paprastas sugebėjimas justi, suvokti.

Pirmąją iš šių šalių sudaro trys sritys. Pirmoji sritis — *intelekto* arba sugebėjimo suprasti, kurti sąvokas, jungti stebinius sritis. Antroji — *spręsmo* arba sugebėjimo taikyti sąvokas atskiriems atvejams *in concreto,* tai yra suderinti su intelekto taisyklėmis, sritis, ir tai iš esmės yra protas, *le bon sens.* Trečioji yra *proto,* arba sugebėjimo atskirybę išvesti iš visuotinybės, tai yra mąstyti remiantis pagrindiniais teiginiais, sritis.

Jeigu šie trys pirmosios šalies protiniai sugebėjimai bus naudojami pagal analogiją su aukščiausiuoju proto įstatymų leidimu, kuriuo siekiama tikro žmogaus užbaigtumo, ir sukurs sistemą, kurios tikslas yra išmintis, tai jie sudarys *filosofijos sritį.* O jeigu jie atitiks žemesnįjį sugebėjimą (paprastą stebėjimą), būtent esmingiausią jo dalį, kuri yra kūryba ir kurią sudaro vaizduotė (tačiau

nepajungdami savęs dėsniams, o paklusdami siekimui semti iš pačių savęs, kaip yra dailiuosiuose menuose), tai jie sudarys ypatingą *genijaus*, kuris lygiareikšmis žodžiui „dovana", „talentas", sritį.

Vadinasi, aš galiu surasti penkias sritis.

Pagaliau jeigu vaizduotė sunaikina save savavališkai veikdama, ji išsigimsta į įprastinį proto aptemimą arba sutrikimą; kai ji daugiau nebepaklūsta protui ir dar stengiasi jį pavergti, žmogus iškrenta iš žmonijos luomo (srities), nukrenta į beprotybės ir pamišimo sritį.

Prašau Jūsų Šviesybę, būkite atlaidus šioms nebrandžioms mano mintims. Jos čia pateiktos tam, kad patvirtintų, jog aš mąsčiau apie Jūsų giliamintiško veikalo turinį.

Lieku ir t. t."

Galutinį laiško variantą lygindami su pirmuoju apmatu, mes matome, kad filosofas šiek tiek apmalšino savo pagyrimų įkarštį. Į laiško tekstą nepateko ta panegirika Beloselskiui, kurią citavome anksčiau. Tačiau kalbasi su juo kaip lygus su lygiu. Ir reikia pripažinti: be Kanto pagalbos sunku įvertinti tikruosius „Dianiologijos" pranašumus, galbūt net neįmanoma. Šito pavyzdys — Vereščiaginas ir Mazonas.

Tačiau Kanto laiškas reikšmingas ne tik tuo. Prieš mus — be galo glausta galutinė Kanto filosofinės teorijos charakteristika, pateikta paties autoriaus. Dalyko esmę mes jau žinome. Intelektas, sprendimo galia, protas — trys mąstymo galios, trys banginiai, ant kurių laikosi susistemintas filosofijos pasaulis. Intelektas — mokslo pagrindas, jis formuoja sąvokas. Sprendimo galia naudojasi jomis konkrečiais gyvenimo ir veiklos atvejais. Iš pradžių Kantas sprendimo galią suprato labai siaurai, bet paskui ji tapo pagrindine sistemos grandimi, iš kurios kyla menas ir kultūra. Protas — kontrolės instancija, vadovaujanti intelektui, apsauganti jį nuo klaidų, tai dorovės, praktinio filosofinių principų įgyvendinimo sritis.

Trinarė filosofijos struktūra — ne Kanto išradimas. Tiesa, grožis ir gėris — tai triada, kurios ištakos siekia Sokratą. Kantas tik visapusiškai ištyrė šias sąvokas — ir

kiekvieną skyrium, ir jų prieštaringus ryšius. Tris Kanto „Kritikas" atitinka Markso idėja apie tris pasaulio įvaldymo rūšis — teorinę, praktinę ir praktinę dvasinę. Nė viena iš jų „nepašalina" kitos. Jos egzistuoja gretimai, kaip Kanto sistemoje. Pirmenybė priklauso praktikai.

Tarp Kanto ir Markso — Fichtė, Šelingas, Hėgelis. Dialektikos, kurios pamatus padėjo Kantas, korifėjai. Tačiau Kantui priklauso ne tik „nulinis ciklas". Yra gijų, kurios nuo vokiečių klasikinės filosofijos pradininko tiesiogiai nusidriekia į šiuolaikinį mokslą. Tokia yra juslumo ir intelekto sintezė kuriamosios vaizduotės pagrindu gnoseologijoje. Toks yra didžiulio pareigos vaidmens akcentavimas etikoje. Tokia yra grožio analizė estetikoje. Toks yra amžinosios taikos projektas tarptautinių santykių teorijoje.

Kanto filosofijos patosas — kūryba. Čia susieina visos dvasinės žmogaus potencijos. Tačiau atkreipkite dėmesį, kaip Kantas susirūpinęs, kad kūrybinė vaizduotė neiššoktų už realumo ir protingumo ribų. Žmogaus protas, sveikas protas turi stovėti sargyboje. Po Kanto bus mėginimų diskredituoti sveiko proto sąvoką. (Hėgelio vertėjai į rusų kalbą sugalvos net niekinamą termino variantą — „kasdienė sąmonė".) Kantui sveikas protas — saugumo laidas, ne prastesnis orientyras už tikėjimą. O visa filosofija yra savotiška mokslo padaryta sveiko proto pataisa ir kartu sveiko proto atliktas mokslo laimėjimų pakoregavimas.

* * *

Dabar mums metas grįžti prie tariamos Dostojevskio dvikovos su Kantu. Golosovkeris tikina, kad „Dostojevskis prieš Kantą". Jis klysta, jis aiškiai Kantą supainiojo su kažkuo kitu. Galimas daiktas, su Hėgeliu, kurį Dostojevskis visada griežtai smerkė. „Vokiečių blakė Hėgelis viską norėjo sutaikinti filosofijoje"— Dostojevskį piktino mintis surasti tiesą kokioje nors abstrakčioje žinių sistemoje. Hėgelio aforizmui „Visa, kas tikra, protinga", proto istorijoje koncepcijai jis priešpriešino ne mažiau ka-

tegorišką tezę: „Viską galima pasakyti apie visuotinę istoriją, viską, kas tik gali ateiti į galvą pačiai sutrikusiai vaizduotei. Vieno tik negalima pasakyti — kas protinga. Po pirmo žodžio užsikirsite". Hėgelis pasaulinei dvasiai (kuri įsikuria didžiuose žmonėse) suteikė teisę „sutrypti kokią nekaltą gėlelę". Romane „Nusikaltimas ir bausmė" parodyta, kas dėl to gali atsitikti.

Kantas — kitas reikalas. Žinoma, jeigu Dostojevskiui į akis būtų pakliuvę jo „ikikritiniai" samprotavimai apie fatališką optimizmą, Kantui būtų buvę prastai. Prisiminkime Ivano Karamazovo, kuris pasakoja apie šunimis užpjudytą aštuonmetį berniuką, „maištą" prieš dievą. „Koks nors juokdarys pasakys, ko gero, kad kūdikis vis tiek užaugs ir spės pridaryti nuodėmių, bet va jis neužaugo, nes jį tik aštuonerių metų užpjudė šunimis". Jaunystėje Kantas, mes prisimename, elgėsi kaip toks „juokdarys".

Tačiau Dostojevskis veikiausiai šito nežinojo. Jis geriausiu atveju perskaitė „Grynojo proto kritiką". O subrendusio Kanto idėjos jį pasiekdavo, kaip jau seniai nustatyta, aplinkiniu keliu per Šilerį, kuriuo jis žavėjosi.

Mūsų dienomis apie tai parašė N. Vilmontas darbe, kuris taip ir vadinasi „Dostojevskis ir Šileris". Yra ten šiek tiek ir apie Kantą, ir pirmiausia teisingai nesutinkama su tuo, ką dėsto Golosovkeris. Jeigu nekreipsime dėmesio į Kanto filosofijos apibūdinimą kaip „miesčioniškos ir eklektiškos" ir į samprotavimus apie kažkokį „giliai antihumanistinį Dostojevskio įsitikinimą", jeigu atleisime literatūros tyrinėtojui už netikslų kai kurių filosofinių idėjų pateikimą, tai apskritai Vilmonto darbas nusipelno pritarimo, nes įtikinamai parodo, kad rašytojui buvo artimos vokiečių humanizmo idėjos. Beje, stebina baigiamoji išvada — griežtai neigiamas faktas (mano supratimu, neginčijamas), „kad Kantas ir Dostojevskis — vienminčiai".

Kodėl aš Kanto ir Dostojevskio mąstyseną laikau vieninga? Juos suartino svarbiausias dalykas — laisvos asmenybės koncepcija. Kanto pažiūros mums žinomos: laisvė yra pareigos vykdymas, o pareigos formulė — kitų laimė. Dabar paklausykime Dostojevskio: „Argi bevei-

diškumas — išsigelbėjimas? Priešingai, priešingai, sakau aš, ne tik nereikia būti beveidžiu, bet kaip tik reikia tapti asmenybe, net kur kas labiau, negu yra įprasta Vakaruose. Supraskite mane: savanoriškas, visiškai sąmoningas ir be jokios prievartos viso savęs paaukojimas visų labui yra, mano nuomone, didžiausio asmenybės išsivystymo, didžiausios jos galybės, didžiausios savitvardos, didžiausios savo paties valios laisvės požymis. Savanoriškai padėti galvą už visus, eiti už visus ant kryžiaus, ant laužo — tą gali tik labai išsivysčiusi asmenybė. Labai išsivysčiusi asmenybė, visiškai tikra savo teise būti asmenybe, jau visai nesibijanti dėl savęs, iš savo asmenybės nieko kito ir negali padaryti, tai yra negali niekaip kitaip jos panaudoti, kaip tik atiduoti ją visą visiems, kad ir kiti būtų lygiai tokios pačios savavaldės ir laimingos asmenybės".

Kaip nurodė N. Berdiajevas, Dostojevskis buvo parašęs „pašėlęs asmenybės pajautimas". Rašytojas nestudijavo Kanto „Kritikų" paragrafų, tačiau jį ne tik „aplinkiniu" keliu, bet ir tiesiogiai pasiekdavo tai, kas Kanto filosofijoje svarbiausia. Jie gėrė iš vieno šaltinio, kuris vadinosi Naujasis testamentas. Jie vienodai suprato ir krikščioniškąją etiką.

Krikščionybė nevienalytė. Dostojevskis (kaip ir Kantas) atmetė katalikiškąjį variantą, laikydamas jį tariamu tarnavimu dievui. Kantas buvo opozicijoje ortodoksinio protestantizmo atžvilgiu, oficialioji stačiatikybė nepatikliai žiūrėjo į Dostojevskį. Jiedu suartėjo savo neortodoksiškumu.

Ir Kantui, ir Dostojevskiui Kristaus religija — aukščiausio dorovinio asmenybės idealo įkūnijimas. Apie tai kalbama Kanto etikos veikalų puslapiuose. Dostojevskio filosofiniame šedevre „Legenda apie Didįjį inkvizitorių" traktuojama ta pati problema, papildant ją naujais, Kantui nežinomais, štrichais.

Siužetas paimtas iš viduramžių. Jeigu Kristus vėl nužengtų į žemę, kalbėjo Vatikano priešai, katalikai jį išduotų ir nukryžiuotų. Ivanas Karamazovas fantazuoja šia tema: XVI amžius. Sevilija. Išvakarėse dalyvaujant karaliui ir dvariškiams minios akyse buvo sudeginti ant

laužo iškart šimtas eretikų. Jis pasirodo tyliai, nepastebimai, tačiau minia išsyk jį atpažįsta.

Atpažįsta ir Didysis inkvizitorius, kardinolas — budelis ir budeliškumo teoretikas. Įsako suimti, o paskui kalėjime sako jam kaltinamąją kalbą — išpažintį. Jis kaltina atėjusįjį tuo, kad, paskelbęs laisvę, jis padaręs žmones nelaimingus, nes žmogui niekada nebuvę nieko nepakenčiamesnio už laisvę.

Inkvizitorius primena Kristui, kaip dykumoje jį gundė velnias: paversk akmenis duona. Jeigu jis būtų taip padaręs, žmonija būtų bėgusi paskui jį kaip dėkinga ir klusni kaimenė. „Bet tu nenorėjai atimti iš žmogaus jo laisvės ir atmetei pasiūlymą, nes kokia gi laisvė, samprotavai tu, jei klusnumas yra pirktas duona? <...> Ar tu žinai, kad praeis amžiai, ir žmonija savo išminties ir mokslo lūpomis paskelbs, kad nusikaltimo nėra, taigi nėra nė nuodėmės, o yra tik alkani žmonės. „Papenėk, tada ir reikalauk iš mūsų dorybės!"— štai ką parašys jie vėliavoje, kurią iškels prieš tave ir kuria bus išgriauta tavo šventykla. <...> Tu žadėjai jiems dangiškos duonos, bet vėl kartoju, ar gali ji prilygti silpnos, visada ydingos ir amžinai netaurios žmonių padermės žemiškajai duonai?"

Paskui dangiškąją duoną eis tūkstančiai, dešimtys tūkstančių. O kaip bus su milijonais, su dešimtimis milijonų tų, kurie neįstengia paniekinti žemiškosios duonos dėl dangiškosios? Budelis tikina (o galimas daiktas, ir nuoširdžiai tiki), kad jam brangūs silpnieji. Tegu jie nuodėmingi ir maištininkai, tačiau galiausiai kaip tik jie pasidarys klusnūs. „Jie stebėsis mumis ir laikys mus dievais už tai, kad mes, atsistoję jų priešakyje, sutikome nešti sunkią laisvės naštą ir juos valdyti — tokia baisi pradės jiems pagaliau atrodyti jų laisvė! Bet mes pasakysime, kad esame klusnūs tau ir valdome juos tavo vardu. Mes vėl apgausime juos, nes tavęs jau nebeįsileisime. Šita apgaulė teiks mums kančių, nes mes būsime priversti meluoti".

Dostojevskis, kaip ir Kantas, melą laiko sunkiausia nuodėme. Meluoti negalima net „iš meilės žmonėms". Pirmiausia — sau pačiam. Melas — visų ydų tėvas. Me-

las kyla iš baimės. Jeigu jūs susimąstėte, ką daryti, tai pirmiausia nemeluokite.

Didysis inkvizitorius kaltina Kristų tuo, kad jis neatsiliepė į ilgaamžį žmonijos išsiilgimą turėti garbinimo objektą. „Žmogus neturi kito tokio nuolatinio ir skausmingo rūpesčio, kaip, tapus laisvam, kuo greičiausiai surasti ką nors, kam galima būtų nusilenkti. Bet žmogus nori nusilenkti tam, kas yra neginčijama, taip neginčijama, jog visi žmonės sutiktų drauge tam nusilenkti. Juk tie pasigailėtini padarai rūpinasi ne tik surasti tai, kam turėčiau aš ar kas kitas nusilenkti, bet surasti tai, kuo visi įtikėtų ir kam nusilenktų, ir būtinai visi vienu kartu. Šis reikalas drauge nusilenkti labiausiai ir kankina tiek atskirus žmones, tiek visą žmoniją nuo amžių pradžios. Versdami visus kam nors vienam nusilenkti, jie naikina vienas kitą kalaviju. Jie kūrė dievus ir šaukė vienas kitam: „Meskite savo dievus ir ateikite nusilenkti mūsiškiams, o jei ne, tai mirtis ir jums, ir jūsų dievams!" Ir taip bus iki pasaulio pabaigos, netgi ir tada, kai išnyks pasaulyje dievai: vis tiek klaupsis prieš stabus".

Žmogus neturi kito tokio skausmingo rūpesčio, kartoja Kristui inkvizitorius, kaip kad surasti ką nors, kam galėtų kuo greičiau atiduoti savo laisvę. „Bet žmonių laisvę užvaldo tik tas, kas nuramina jų sąžinę. Kartu su duona tau pasiūlyta neabejotina vėliava: duosi duonos, ir žmogus nusilenks, nes nėra kito tokio neabejotino daikto kaip duona, bet jei tuo pat metu dar ir kas nors kitas, be tavęs, užvaldys jų sąžinę — o, tada jis net atsisakys tavo duonos ir seks paskui tą, kuris sugundė jo sąžinę. <...> Yra trys jėgos, tik trys vienintelės jėgos pasaulyje, kurios gali amžinai įveikti ir sužavėti šitų mažajėgių maištininkų sąžinę jų pačių laimei,— tos jėgos: stebuklas, paslaptis ir autoritetas".

Kristus atmetė visas šias tris velnio pagundas. Jis atsisakė padaryti stebuklą — paversti duona dykumos akmenis, įvaldyti paslaptį — šokti žemyn nuo šventyklos viršūnės, kad angelai jį pagautų ir neštų, atsisakė didžiausio autoriteto — valdžios žemės karalystėms. Tikėjimas nereikalingas įrodymų, taip šią evangelinę alegoriją aiškina Dostojevskis. „Jokie įrodymai tikėjimui ne-

padeda",— šnibžda Ivanui Karamazovui „velnias", jo liguista sąžinė. „Įrodyti čia nieko negalima,— tvirtina senuolis Zosima, bet priduria:— o įsitikinti galima. <...> Veiklios meilės patyrimu. Pasistenkite nepaliaujamai ir veikliai mylėti savo artimą. Juo labiau mylėsite, juo labiau įsitikinsite ir dievo buvimu, ir savo sielos nemirtingumu".

Samprotavimų eiga mums pažįstama ir iš „Grynojo proto kritikos", ir iš traktato „Religija vien tik proto ribose". Kantas atmetė loginius dievo buvimo įrodymus, atmetė tradicinius tikėjimo pagrindus — stebuklą, paslaptį ir iš aukščiausiojo autoriteto kylančią palaimą. Laimę esant doroviškai formuojantį veiksnį Kantas įsisąmonino tik paskutinėje savo filosofinio kelio atkarpoje. Dostojevskis — kažkur pradžioje. (Gal Semionovo aikštėje, laukdamas, kada bus sušaudytas, kai gyventi „tebuvo likę ne daugiau kaip minutė"?) Kantas, patyręs dorovinę revoliuciją, išmoko gerbti žmones, Dostojevskis — juos mylėti. Ne tik visus drauge, visą žmoniją, bet ir atskirus žmones, tuos, kur šalia. Nors ir keista, tai ypač sunku.

„Aš, sako, myliu žmoniją, bet stebiuosi pats savimi: juo labiau myliu žmoniją apskritai, juo mažiau myliu konkrečius žmones, tai yra kiekvieną skyrium, kaip atskirą asmenį. Svajodamas aš dažnai, sako, užsidegdavau karštu noru tarnauti žmonijai ir galbūt iš tikrųjų būčiau ėjęs už žmones ant kryžiaus, jeigu staiga kaip nors būtų to prireikę, o tuo tarpu negaliu su niekuo dviejų dienų pagyventi viename kambaryje, tai žinau iš patyrimo. Kai tik jis čia pat prie manęs, tuoj jo asmenybė žeidžia mano savimeilę ir varžo mano laisvę. Po dienos aš galiu pradėti neapkęsti geriausio žmogaus: vieno už tai, kad jis per pietus ilgai valgo, kito už tai, kad jis turi slogą ir be paliovos nosį šnirpščia. Aš, sako, pasidarau žmonių priešu, vos tik jie prie manęs prisiliečia. Užtat visada taip būdavo, kad juo labiau nekęsdavau žmonių kiekvieno atskirai, juo karštesnė būdavo mano meilė žmonijai apskritai". Tokia, pasak Dostojevskio, iškreiptos humanistinės sąmonės išpažintis.

Didysis inkvizitorius irgi savaip myli žmones. Ir jis žino jų silpnybes. Žmogus ieško ne tiek dievo, kiek stebuklų, įtikinėja jis Kristų. „Ir kadangi žmogus nepajėgia likti be stebuklo, tai prisikurs daugybę naujų stebuklų, jau savų, ir nusilenks prieš žiniuonių burtus, prieš bobų kerus, nors būtų pats didžiausias maištininkas, eretikas ir bedievis! <...> Mes atitaisėme tavo didžius darbus ir pagrindėme juos *stebuklu, paslaptimi* ir *autoritetu.* Ir žmonės apsidžiaugė, kad juos vėl vedame kaip kaimenę ir kad pagaliau nuo jų širdžių nuimta tokia baisi dovana, kuri teikė jiems tiek kančių. <...> O, mes juos įtikinsime, kad jie tik tada taps laisvi, kai dėl mūsų atsisakys nuo savo laisvės ir mums nusilenks. Ir ką gi, ar mes būsime teisūs, ar sumeluosime? Jie patys įsitikins, kad mes teisūs, nes atsimins, kokią baisią vergiją ir sąmyšį užtraukė jiems tavoji laisvė".

Didžiajam inkvizitoriui prieš akis iškyla viliojanti „naujos tvarkos" perspektyva, kai milijonai laisvės netekusių žmonių su džiaugsmu lenks nugarą valdančiojo elito labui. „Taip mes priversime juos dirbti,. bet laisvomis nuo darbo valandomis sukursime jiems gyvenimą kaip vaikų žaidimą, su vaikiškomis dainomis, su choru, su nekaltais šokiais. O, mes leisime jiems ir nusidėti, juk jie silpni ir bejėgiai, ir jie mylės mus kaip vaikai už tai, kad leidžiame jiems nusidėti. Pasakysime jiems, kad kiekviena nuodėmė bus atpirkta, jeigu jie nusidės tada, kai mes leisime jiems nusidėti; o leisime jiems nusidėti todėl, kad mylime juos. O bausmę už tas nuodėmes, tiek jau to, prisiimsime sau. Taip, prisiimsime sau, o jie dievins mus kaip geradarius, kurie sutiko už jų nuodėmes atsakyti prieš dievą. Ir jie atskleis mums visas savo paslaptis. Mes leisime arba drausime jiems gyventi su jų žmonomis arba meilužėmis, turėti ar neturėti vaikų — viskas pareis nuo jų klusnumo,— ir jie linksmai ir džiaugsmingai nusilenks prieš mus. Pačias skausmingiausias savo sąžinės paslaptis — viską, viską jie patikės mums, ir mes viską išspręsime, ir jie su džiaugsmu priims mūsų sprendimą, nes jis išvaduos juos nuo didelio nerimo ir baisių dabartinių kančių, kai jie viską turi laisvai spręsti patys".

Dostojevskiui atsivėrė Kanto neįžvelgtos socialinės-psichologinės gelmės. Čia nieko nuostabaus: „Grynojo proto kritiką" ir „Brolius Karamazovus" skiria lygiai šimtas metų, o Dostojevskis žvelgė mažiausiai pusšimčiu metų į priekį. Jis turėjo galvoje katalikybę, tačiau nuspėjo XX amžiaus socialinę mitologiją, išlaisvinančią žmogų nuo chimeros — sąžinės, perduodančios fiureriui visą atsakomybę, leidžiančią smulkias nuodėmes bendro asketiško pasiaukojimo kulto ribose. Kantas dar įsitikinęs, kad krikščionybė padarė galą Senojo testamento autoritarizmui. Dostojevskis mato: iškilo reali grėsmė laisvos asmenybės idėjai.

Katalikybei ir sekuliarizuotam Senojo testamento mokymui Dostojevskis priešpriešina stačiatikybę, turėdamas galvoje ne oficialųjį kultą, ne mistinį tikėjimą, o meilės žmonėms įkūnijimą. Stačiatikybė Dostojevskiui — rusų tautos, kuri „visada kentėjo kaip Kristus", likimas. Nukryžiuotasis Jėzus — Rusijos, jos bedalių, pažemintųjų, užguitųjų įvaizdis. Su juo Dostojevskio širdis ir protas.

Jeigu neskiriama oficiali bažnyčia ir Dostojevskio stačiatikybė, tai neįmanoma įžvelgti Dostojevskio artimumo Kantui. „Šunsnukiai erzino mane tamsuolišku atžagareivišku tikėjimu dievu. Tie avigalviai ir nesapnavo tokios jėgos dievo neigimo, koks glūdi „Inkvizitoriuje" ir prieš jį einančiame skyriuje, atsakymas į kurį yra visas romanas. Juk ne kaip kvailys (fanatikas) aš tikiu dievą". Religija Dostojevskiui „yra tik dorovės formulė". Nors, skirtingai negu Kantas, jis mano, kad „dorovė kyla iš religijos". Ir Kanto posakiui „Baisus dievas be moralės" tarsi priešpriešina savąjį: „Sąžinė be dievo yra siaubas".

* * *

L. Tolstojaus kūriniuose Kanto vardas — ne retenybė. Rašytojas studijavo filosofą iš originalų ir perpasakojimų, į senatvę vis nuodugniau. Kartais polemizuodavo su juo, dažniau stengdavosi pasiremti. Gyvenimo gale priėjo prie išvados, kad jie visiškai vienminčiai, tačiau visada aimanavo, kad Kantas sunkiai įkandamas.

Pirmas rimtas jų susitikimas įvyko dėl „Karo ir taikos". Sumanęs romaną epopėją, Tolstojus nusprendė jo pagrindu imti aiškią istorijos filosofiją. Pagalbos teko kreiptis į filosofijos istoriją. Aplenkti „Grynojo proto kritiką" buvo neįmanoma. Tačiau Kantas Tolstojaus sąmonėje susiliejo su Šopenhaueriu. „Aš skaičiau Kantą,— vėliau prisimindavo jis,— ir beveik nieko nesupratau, ir supratau jį tik tada, kai pradėjau skaityti ir ypač iš naujo skaityti Šopenhauerį, kuriuo vienu metu labai žavėjausi".

Svarbiausios istorijos filosofijos kategorijos — priežastingumas, laisvė, būtinumas.

Tolstojus susipažinęs su Kanto laisvės antinomija ir išsprendžia ją kantiškai: pats savaime žmogus laisvas; įjungtas į priklausomybių sistemą, jis vienu ar kitu mastu netenka laisvės. „Jeigu mes tyrinėjame žmogų patį vieną,— sakoma „Karo ir taikos" epiloge,— be jo ryšio su visa aplinka, tai kiekvienas jo veiksmas mums atrodo laisvas. Bet jeigu mes matome bent kokį jo santykį su aplinka, jeigu mes matome jo ryšį su kuo nors — su žmogum, kuris kalba su juo, su knyga, kurią jis skaito, su darbu, kurį jis dirba, netgi su oru, kuris jį supa, netgi su šviesa, kuri krinta ant jį supančių daiktų,— mes matome, kad kiekviena iš šių sąlygų turi jam įtakos ir vadovauja bent vienai jo veiklos pusei. Ir tiek, kiek matome šios įtakos, tiek sumažėja mūsų nuovoka apie laisvę ir padidėja nuovoka apie būtinumą, nuo kurio jis priklauso".

Istorinis būtinumas yra daugybės milijonų žmonių daugiau ar mažiau laisvų valių, daugiau ar mažiau atsitiktinių poelgių atstojamoji. Šios idėjos, vienos iš svarbiausių romane „Karas ir taika", ištakos siekia XVIII amžiaus filosofus, taip pat ir Kantą. Tolstojus pritaikė ją Rusijos istorijai, 1812 metų Tėvynės karo įvykiams.

Kanto etiką Tolstojus atrado 1887 metų spalio mėnesį. Kaip šitai atsitiko, sužinosime iš laiško N. Strachovui: „Aš didžiai susijaudinęs.— Šias keletą dienų aš negalavau persišaldęs ir, negalėdamas rašyti, skaičiau ir perskaičiau pirmą kartą Kanto „Praktinio proto kritiką".

Prašom atsakyti man: ar jūs skaitėte ją? Ir ar ji jus sukrėtė?

Prieš 25 metus aš patikėjau tuo talentingu terlium Šopenhaueriu (ką tik perskaičiau jo biografiją rusų kalba ir perskaičiau „Spekuliatyviojo proto kritiką", kuri yra ne kas kita kaip su Hiumu polemizuojantis įvadas į jo pagrindinių pažiūrų išdėstymą „Praktinio proto kritikoje") ir dėl to patikėjau, kad senukas apsimelavo ir kad jo svorio centras — neigimas. Aš ir gyvenau 20 metų tuo įsitikinęs, ir niekada niekas nepakišo man minties žvilgtelėti į pačią knygą. Juk taip žiūrėti į Kantą — tai tas pat, kaip pastolius aplink pastatą palaikyti pačiu pastatu. Ar tai mano asmeninė klaida, ar bendra? Man atrodo, kad čia yra bendra klaida. Aš tyčia pažiūrėjau Vėberio filosofijos istoriją, kurią turėjau, ir pamačiau, kad G. Vėberis nepritaria tam pagrindiniam teiginiui, prie kurio priėjo Kantas, kad mūsų laisvė, determinuojama dorovės dėsnių, ir yra daiktas pats savaime (t. y. pats gyvenimas), ir laiko jį tik paskata Fichtei, Šelingui ir Hėgeliui atkakliai dirbti, ir visu nuopelnu laiko „Grynojo proto kritiką", t. y. visai nemato šventovės, pastatytos išvalytoje vietoje, o mato tik išvalytą vietą, labai patogią gimnastikos pratyboms".

O prieš keletą dienų Tolstojus rašė P. Biriukovui: „Aš sirguliuoju, kosčiu ir sėdžiu namuose, ir negaliu rašyti — skaitau. Patyriau didelį džiaugsmą, pirmą kartą perskaitęs Kanto „Praktinio proto kritiką". Koks baisus šio nuostabaus veikalo likimas. Tai visos jo gilios protingos veiklos viršūnė, ir šito niekas nežino. Jeigu jūs neperskaitysite originalo, ir aš tebebūsiu gyvas, išversiu arba atpasakosiu kaip mokėsiu.— Ar Viešojoje bibliotekoje nėra Kanto biografijos, paprašykite mano vardu ir atsiųskite".

Nuo šiol Tolstojus tampa aistringu Kanto etikos populiarintoju. Greta Budos, Konfucijaus, Sokrato, Kristaus, Mahometo, Ruso, Skovorodos, Kantą jis laiko žmonijos mokytoju. Kanto mintis jis įjungia į garsiuosius „skaitinius" ir dusyk išleidžia jas atskiru rinkiniu. Tačiau jis kaip ir anksčiau neįžvelgia Kanto dorovės teorijos ir pažinimo teorijos vidinio ryšio. Jis šlovina „genialųjį

Kantą, sukūrusį savo etiką nepriklausomą nuo savo metafizikos".

Dirbdamas prie traktato „Kas yra menas?", Tolstojus susidomėjo Kanto estetika. Deja, iš visko sprendžiant, pažintis su „Sprendimo galios kritika" apsiribojo vienos iš vokiečių kalba parašytų estetikos istorijos mokymo priemonių skaitymu — ja Tolstojus ir remiasi traktato tekste. Todėl Kanto pažiūros perteiktos neadekvačiai: „grožis yra tik mūsų patiriamas ypatingas nesavanaudiškas malonumas"; vokiečių filosofui tokie svarbūs ryšiai su tiesa ir gėriu nutrūkę. Tolstojus kritikuoja tariamą Kanto poziciją, ypač kliūva „malonumui", kuris rusų rašytojo akyse yra visuomenės turtingųjų sluoksnių dykumo sinonimas. Menas, pasak Tolstojaus, yra visiems prieinama žmonių tarpusavio bendravimo priemonė.

Tačiau jeigu abstrahuosimės nuo žodžių ir pažvelgsime į dalyko esmę, tai Tolstojaus ir Kanto estetinėse koncepcijose galima aptikti kai ką bendra. Juodraštiniuose apmatuose „Apie tai, kas vadinama menu" Tolstojus lygina meną su žaidimu, ir mes atpažįstame žinomą samprotavimų eigą. „Žaidimas — būtina žmonių gyvenimo sąlyga, jaunų arba gyvenimo šventę susikuriančių žmonių, kai yra fizinių jėgų, nukreiptų į materialinę veiklą ir meną, perteklius, suaugusių ir senų žmonių gyvenimo, kai visos fizinės jėgos skirtos darbui arba kai tos jėgos nusilpo, kaip būna pasiligojus ir senatvėje, būtina sąlyga. Ir viena, ir kita būtina žmogui, kad jis pailsėtų nuo to darbo, miego ir valgymo rato, kuriame sukasi nuo pat gimimo iki mirties; kaip ir kiekvienas gyvas padaras, jis visada turės šias dvi pramogos rūšis — žaidimą ir meną... Menas yra viena iš pramogos rūšių, kai žmogus, pats neveikdamas, o tik atsiduodamas gaunamiems įspūdžiams, išgyvena įvairius žmogiškus jausmus ir šitaip pailsi nuo gyvenimo darbo". Kuo Kanto „nesavanaudiškas malonumas" skiriasi nuo Tolstojaus „pramogos"? Spręskite patys.

...Kiekvienas atvykęs į Jasnają Polianą pirmiausia skuba prie Tolstojaus kapo. Kaip jis skiriasi nuo Kanto kapo! Ten tik akmuo, pilkos plokštės griuvėsių fone: gyvenimas pasitraukė, liko granito amžinybė. Tolstojaus

kapas — tarp žalumos, miške, apklotas šviežia velėna, ant jo nespėjusios nuvysti gėlės, tarsi palaikai tik vakar buvo palaidoti. Nei paminklo, nei kryžiaus, nei antkapio plokštės. Amžinybės vaizdą čia sukuria amžinas gamtos gyvenimas...

Tolstojaus name aš paprašiau parodyti jam priklausiusias Kanto knygas. Pilno raštų rinkinio dvylika tomų — gražiai įrišti, tvarkingi, nesklaidyti. Jie čia pakliuvo jau po to, kai buvo išstudijuoti kiti, darbiniai egzemplioriai. Šiuose — įtempto darbo pėdsakai, užlenkti svarbiausi puslapiai, pabrauktos pastraipos ir eilutės, šis bei tas pasižymėta. Tolstojus skaitė Kantą labai įdėmiai, apmąstydamas ir išgyvendamas.

„Praktinio proto kritikoje" storu brūkšniu apibrauktas garsusis aforizmas apie žvaigždėtą dangų ir moralės dėsnį. „Grynojo proto kritiką" Tolstojus skaitė išverstą į prancūzų kalbą, ypač atidžiai — paskutiniuosius skyrius. Mes prisimename, kad Kantas skyrė nuomonę, tikėjimą ir žinojimą. Ši vieta pabraukta, o paraštėje — „Kokia nesąmonė". (Tolstojui, matyt, nepatiko tikėjimo kaip grynai subjektyvaus tikrumo apibrėžimas.) Su Kanto mintimi, kad tik dorovingas elgesys veda prie dievo, jis visiškai sutinka. „Gėris veda prie dievo pažinimo — visada", taip jis apibendrina atitinkamos pastraipos turinį, o kita analogiška vieta gavo didžiausią įvertinimą —„5+". Ten, kur Kantas pateikia sveiko proto apologiją ir teigia, kad „žmogaus prigimties esminių tikslų atžvilgiu aukščiausioji filosofija gali vesti ne kitaip, kaip prigimties taip pat ir įprasčiausiam intelektui nubrėžtu keliu", Tolstojaus parašyta „Puiku".

Paskutiniaisiais gyvenimo metais viena iš mėgstamų Tolstojaus knygų — „Religija vien tik proto ribose". Kišeninis Leipcigo firmos „Reclam" leidinys, Tolstojus ne sykį ėmė jį į rankas. Dienoraštyje nuolat pasitaiko įrašai: „Skaičiau Kantą, žavėjausi", „Labai gerai", „Labai artima" ir t. t. Tai vis apie Kanto religijos filosofiją. Tolstojui imponuoja jos dorovinis patosas. Jam artimas kantiškasis dievo kaip meilės žmonėms supratimas.

„Meilė yra gyvenimas. Viską, viską, ką aš suprantu, suprantu tik todėl, kad myliu. Viskas yra, viskas egzis-

tuoja tik todėl, kad aš myliu. Viską teriša ji viena. Meilė yra dievas, ir numirti — vadinasi, man, meilės dalelytei, sugrįžti į bendrą ir amžiną šaltinį". Taip galvoja Tolstojaus herojus Andrejus Bolkonskis, mirtinai sužeistas Borodino kautynėse ir atsisveikinantis su gyvenimu. Toks rusų klasiko atsakymas į amžinąjį filosofijos ir meno klausimą apie žmogaus prigimtį. Kantiškas atsakymas.

Žmogus miršta, mintis lieka. Mintis įgyja savarankišką gyvenimą. Pažadina kitų mintį. Tampa daugelio turtu. Mintis skverbiasi gilyn, suskaldydama naujus būties sluoksnius, pajungdama juos tų, kam skirta gyventi, drąsiai siekti, būti atsakingiems, valiai ir protui. Filosofo nemirtingumą sudaro tai, ką jis suspėjo pasakyti, kas buvo išgirsta, suprasta, paremta, įgyvendinta.

SVARBIAUSIOS GYVENIMO IR VEIKLOS DATOS

1724, balandžio 22 d. — Karaliaučiuje gimė Imanuelis Kantas.
1730 — Įstojo į pradinę mokyklą.
1732 — Įstojo į gimnaziją.
1737 — Mirė motina.
1740, rugsėjo 24 d. — Kantas priimtas į Karaliaučiaus universitetą.
1746 — Mirė tėvas.
Pradėtas spausdinti darbas „Mintys apie teisingą gyvųjų jėgų įvertinimą". Darbas išėjo 1749 metais.
1747 — Kantas mokytojauja pastoriaus Anderšo šeimoje (Jučių kaime netoli Gumbinės).
1750 — Majoro Hiulzeno šeimoje (Arnsdorfe prie Osterodės).
1753 — Grafo Keizerlingo šeimoje (Rautenburgas, Tilžės apskritis).
1754 — Grįžta į Karaliaučių.
Birželis — „Klausimo, ar įvyko kokių Žemės sukimosi apie savo ašį pakitimų, nagrinėjimas".
Rugpjūtis — „Klausimas dėl to, ar Žemė sensta fiziniu požiūriu".
1755, kovas — „Visuotinė gamtos istorija ir dangaus teorija".
Balandžio 17 d. — Pateikta disertacija „Apie ugnį".
Gegužės 13 d. — Magistro egzaminas.
Birželio 12 d. — Suteikiamas mokslinis magistro laipsnis.
Rugsėjo 27 d. — Ginama habilitacinė disertacija „Naujas pirmųjų metafizinio pažinimo principų nušvietimas".
1756, sausis—balandis. — Du straipsniai ir knyga apie žemės drebėjimą Lisabonoje.
Balandžio 10 d. — Ginama disertacija įgyti teisei gauti profesūrą „Fizinė monadologija".
1757, pavasaris — „Fizinės geografijos paskaitų planas".
1758, sausis (iki 1762 m. liepos mėn..) — Kantas — Rusijos pilietis.
Pavasaris — „Nauja judėjimo ir rimties teorija".
Gruodis — Kantas nesėkmingai siekia profesoriaus vietos, išsilaisvinusios po Kipkės mirties.
Gruodžio 14 d. — Prašymas imperatorės Jelizavetos vardu.
1759, spalis — „Kai kurių samprotavimų apie optimizmą apmatai".
1760, liepa — „Mintys, sužadintos pono Funko mirties".
1762 — „Klaidingas gudravimas keturiomis silogizmo figūromis". Kanto paskaitų klausosi Herderis (iki 1764).
Gruodis — „Vienintelis galimas dievo buvimo įrodymo pagrindas".

1763 — „Bandymas įvesti į filosofiją neigiamų dydžių sąvoką".
1764 — „Didingumo ir grožio jausmo stebėjimai".
„Apie galvos ligas".
„Natūraliosios teologijos ir moralės pagrindinių teiginių akivaizdumo tyrinėjimas".
1765 — „Pranešimas apie 1765 m. žiemos pusmečio paskaitų tvarkaraštį".
1766, vasaris — Kantas paskirtas karaliaus pilies bibliotekininko padėjėju.
„Dvasių regėtojo godos".
1768 — „Apie erdvės pusių skirtingumo pirmąjį pagrindą".
1769 — Kviečiamas užimti profesoriaus vietą Erlangene.
1770, sausis — Kviečiamas į Jeną.
Kovo 31 d. — Paskiriamas Karaliaučiaus universiteto logikos ir metafizikos profesoriumi.
Rugpjūčio 21 d. — Ginama disertacija „Apie jutimais suvokiamo ir inteligibilaus pasaulio formą ir principus".
1771 — Moskačio veikalo recenzija.
1772, vasario 21 d. — Laiškas M. Hercui, kuriame išdėstytos „Grynojo proto kritikos" idėjos.
1772, gegužė — Kantas atsisakė bibliotekininko padėjėjo pareigų.
1775 — „Apie skirtingas žmonių rases".
1776—1777 — Du straipsniai apie „Filantropiną".
1778 — Ministras Cedlicas įkalbinėja Kantą pereiti dirbti į Halę.
1780 — Kantas — Karaliaučiaus universiteto senato narys.
1781, gegužė — išėjo „Grynojo proto kritika".
1783 — „Prolegomenai kiekvienai būsimai metafizikai".
Šulco knygos „Dorovės teorijos įvadas" recenzija.
1784 — Kantas nusiperka nuosavą namą.
Lapkritis — „Visuotinės istorijos idėja pasauliniu pilietiniu požiūriu".
Gruodis — „Atsakymas į klausimą „Kas yra Švietimas".
1785, sausis ir lapkritis — Herderio knygos „Idėjos žmonijos istorijos filosofijai" recenzija.
Kovas — „Apie Mėnulio vulkanus".
Balandis — „Papročių metafizikos pagrindai".
Lapkritis — „Apie žmonių rasės sąvokos apibrėžimą".
1786, sausis — „Spėjama žmonijos istorijos pradžia".
Pavasaris — „Metafiziniai gamtos mokslo pagrindai".
Vasara — Kantas išrinktas universiteto rektoriumi.
Sausis — „Ką reiškia orientuotis mąstant".
Gruodžio 7 d. — Kantas išrinktas Berlyno mokslų akademijos nariu.
1787, birželis — Antrasis „Grynojo proto kritikos" leidimas.
Gruodžio 31 d. — Laiškas Reinholdui, kuriame išdėstyta trinarė filosofijos sistemos struktūra.
1788, sausis — „Apie teleologijos principų taikymą filosofijoje".
Pavasaris — „Praktinio proto kritika".
Vasara — Antroji Kanto rektorystė.

1789 — Kantą aplanko Karamzinas.
1790 — „Sprendimo galios kritika".
Trečiasis „Grynojo proto kritikos" leidimas.
1791, rugpjūtis — Fichtė atvyko į Karaliaučių susipažinti su Kantu.
Rugsėjis — „Apie tai, kad visi teodicėjos filosofiniai bandymai yra nesėkmingi".
1792, balandis — „Apie pradinį blogį žmogaus prigimtyje".
1793, pavasaris — „Religija vien tik proto ribose".
Rugsėjis — „Dėl priežodžio „Galimas daiktas, teoriškai tai teisinga, tačiau praktikai netinka".
1794, gegužė — „Šiek tiek apie Mėnulio įtaką orui".
Birželis — „Visos esaties pabaiga".
Liepos 28 d. — Išrinktas į Peterburgo mokslų akademiją.
Spalio 12 d. — Kantas gauna karaliaus papeikimą už pasisakymus religijos klausimais.
1795 — „Į amžinąją taiką".
1796 — „Apie sielos organą".
Birželio 23 d. — Paskutinė Kanto paskaita.
1797 — „Papročių metafizika".
Birželio 14 d. — Karaliaučiaus studentai mini Kanto literatūrinės veiklos penkiasdešimtmetį.
Liepa — „Pranešimas apie tai, kad filosofijoje netrukus bus pasirašyta amžinosios taikos sutartis".
Rugsėjis — „Apie tariamą teisę meluoti iš meilės žmonėms".
1798, balandžio 4 d. — Kantas išrinktas Sienos (Italija) mokslų akademijos nariu.
Ruduo — „Fakultetų ginčas", „Antropologija".
1799, rugpjūtis — Viešas pareiškimas dėl Fichtės mokslo teorijos.
1800 — Paskelbtas paskutinis savarankiškas darbas — baigiamasis žodis vokiečių — lietuvių kalbų žodynui.
Rugsėjis — Jošė išleidžia Kanto „Logiką".
1801, lapkričio 14 d. — Kantas prašo atleisti jį nuo akademinio senato nario pareigų.
1802 — Rinkas išleidžia Kanto „Fizinę geografiją".
1803 — Rinkas išleidžia Kanto „Apie pedagogiką".
Gruodžio 15 d. — Paskutinis įrašas dienoraštyje.
1804, vasario 12 d. — Kantas mirė.
Vasario 28 d. — Laidotuvės.
Gegužė — Rinkas išleidžia „Apie metafizikos laimėjimus Vokietijoje nuo Leibnico ir Volfo laikų".

TURINYS

Autoriaus žodis 5
Pirmas skyrius. ŠVIETIMO VAISIAI 8
Antras skyrius. MOKSLAS, TIKRAI REIKALINGAS ŽMOGUI 48
Trečias skyrius. PROTO SAVIKRITIKA 93
Ketvirtas skyrius. ASMENYBĖS IDĖJA 139
Penktas skyrius. TIESA, GĖRIS IR GROŽIS 174
Šeštas skyrius. TIKĖJIMAS — VILTIS. MEILĖ 206
Septintas skyrius. Į AMŽINĄJĄ TAIKĄ 235
Vietoj epilogo 277
Svarbiausios gyvenimo ir veiklos datos 299

Научно-художественное издание

Серия «Силуэты»

ГУЛЫГА Арсений Владимирович. КАНТ. Перевела с русского языка Рамуте Рибялене. На литовском языке. Издательство «Витурис», 232600, Вильнюс, Альгирдо 31

Mokslo grožinės literatūros leidinys

Serija „Siluetai“

GULYGA Arsenijus. KANTAS. Redaktorius A. Čepulis. Viršelio dailininkas K. Paškauskas. Meninis redaktorius A. Dakinevičius. Techninė redaktorė K. Kazakauskaitė. Korektorė R. Andrašiūnaitė

ИБ № 687

Duota rinkti 88 04 19. Pasirašyta spaudai 88 09 02. Leidinio Nr. 588. Formatas 84×108/32. Popierius spaudos Nr. 2. Garnitūra „Baltika“, 10 punktų. Iškilioji spauda. 15,96+0,84 (įkl.) sąl. sp. l. 17,07 sąl. spalv. atsp. 16,9+0,88 (įkl.) apsk. leid. l. Tiražas 30 000 egz. Užsakymas 764. Kaina 1 rb 30 kp
Leidykla „Vyturys“, 232600, Vilnius, Algirdo 31. Spaudė K. Poželos spaustuvė, 233000, Kaunas, Gedimino 10

Gulyga A. V.
Gu-148 Kantas.— V.: Vyturys, 1989.— 297[4] p., [8] iliustr. lap.— (Siluetai).

ISBN 5-7900-0157-2

Ši filosofijos mokslų daktaro, profesoriaus A. Gulygos knyga — populiarus ir dokumentais paremtas pasakojimas apie I. Kanto, vieno iš žymiausių dialektinio metodo kūrėjų, gyvenimo ir kūrybos kelią, jo filosofijos sistemą. Knygoje nemaža įdomių epizodų iš asmeninio I. Kanto gyvenimo, pasakojama apie jo susitikimus su to meto mokslo žmonėmis, su kuriais jam teko kartu dirbti, ginčytis ir kovoti.

$G\ \frac{0301030000—010}{M856(08)—89}$ 89—89

BBK 87.3
MBBK 1F